

מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאים

חיים צבי אלבוים

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך
במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של ד"ר זהר עמר,

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר-אילן.

תודות

בראש ובראשונה ברצוני להודות לד"ר זהר עמר, שהנחה אותי בכתיבת עבודה זו, ליווה אותי לאורך השלבים השונים, קרא בעיון ובקפדנות, תיקן בעת הצורך, והיה נכון להקשיב ולדון בכל פרט ופרט. תודה גדולה שלוחה לו על פתיחת הצוהר עבורי לתחומים ולספרים עלומים ומרתקים.

תודות לפרופ' י' ברודי, לפרופ' אמריטוס א' גרוסמן ולפרופ' ש' עמנואל מן המכון למדעי היהדות של הפקולטה למדעי הרוח – האוניברסיטה העברית, שנענו ברצון לשאלותי בתחומים ההיסטוריים והתלמודיים השונים, ובעזרת סבלנותם רבה גובשו חלק מן המסקנות.

תודות רבות אני חב לאחי, בנימין אלבוים, דוקטורנט במחלקה לתלמוד – אוניברסיטת בר אילן, שמעבר לעצות המקצועיות הרבות, לקריאת חלקים נכבדים מן העבודה בשלבים שונים ולתיקוני הלשון והניסוח, התעניין, עודד ותמך לאורך כל הדרך הארוכה.

לאחותי, אסתי שדיאור, על העזרה הרבה והמועילה בעריכת הערכים ובתרגום התקציר לאנגלית.

לחמי, דיוויד פפר, על המאמצים הרבים שהשקיע בניסוח המדוייק של התקציר האנגלי.

לאמא, על הדאגה והתמיכה – תמיד.

ועל כולם – לאשתי לאה, שמאמציה והשתדלותה סביב עבודה זו לא פחתו משלי. שלי – שלה.

זכרון לאבי, ישראל יעקב אלבוים ז"ל, שלא זכיתי שיזכה לראות זאת.

תוכן העניינים

תקציר עברי א-1

1 ..... פרקי המבוא

- 1 ..... א. מבוא
- 2 ..... ב. מטרת המחקר
- 3 ..... ג. הגדרת הנושא והיקף המחקר
- 5 ..... ד. סקירת הספרות
- 6 ..... ה. הפרשנים והחיבורים
- 6 ..... 1. רב סעדיה גאון (רס"ג)
- 7 ..... 2. רב שרירא גאון (רש"ג)
- 8 ..... 3. פירוש הגאונים לסדר טהרות (פיה"ג)
- 8 ..... 4. ר' נתן אב הישיבה (רנאה"י ורנאה"י פ"א)
- 10 ..... 5. כתב יד אוקספורד 2755 (כת"י אוק.)
- 10 ..... 6. ר' משה ב"ר מימון (רמב"ם)
- 12 ..... 7. תנחום בן יוסף הירושלמי (תנה"י)
- 12 ..... 8. ר' אשתורי הפרחי (ראה"פ וראה"פ ל"ע)
- 13 ..... 9. 'המאסף' (אלג'מאע – המיוחס לר' דוד בן ישע הלוי)
- 13 ..... 10. ר' נתן ב"ר יחיאל ('הערוך'):
- 14 ..... 11. ר' בנימין מוספיא בעל 'מוסף הערוך' (מוה"ע)
- 15 ..... 12. ר' יצחק בן מלכי-צדק (ריבמ"ץ)
- 15 ..... 13. ר' עובדיה מברטנורא (רע"ב)
- 16 ..... 14. ר' שלמה יצחקי (רש"י)
- 16 ..... 15. ר' שמשון משאנץ (ר"ש)
- 17 ..... 16. כתב יד אנטונין (סט. פטרבורג) 628 (כת"י אנט.)
- 18 ..... 1. ספרות עזר
- 19 ..... 2. שיטת המחקר ושלביו
- 21 ..... 3. בעיות מתודולוגיות

24 ..... חלק הערכים

- 24 ..... הקדמה
- 27 ..... 1. אבטיח
- 28 ..... 2. אגסין
- 31 ..... 3. אירוס
- 35 ..... 4. אסטס
- 40 ..... 5. אפונים
- 43 ..... 6. בצלצול
- 46 ..... 7. דלעת יוונית
- 48 ..... 8. דלעת מצרית
- 50 ..... 9. דלעת הרמוצה
- 52 ..... 10. זונים
- 55 ..... 11. חוזרר
- 58 ..... 12. חזרת
- 59 ..... 13. חזרת גלים

60	.....	חלמית	.14
63	.....	הצוב	.15
66	.....	חרדל	.16
67	.....	חרדל מצרי	.17
67	.....	חרוב (פול החרוב)	.18
69	.....	חריע	.19
72	.....	טופח	.20
75	.....	כוסבר	.21
76	.....	כוסבר שדה	.22
77	.....	כוסמין-כוסמת	.23
81	.....	כרוב	.24
82	.....	כרישי שדה	.25
85	.....	כרישים	.26
88	.....	לוף	.27
91	.....	לעונים	.28
94	.....	לפסן	.29
96	.....	לפת	.30
97	.....	מלפפון	.31
100	.....	נפוס	.32
102	.....	ספיר	.33
105	.....	עוזררים	.34
110	.....	עולשי שדה	.35
111	.....	עולשים	.36
114	.....	פול	.37
116	.....	פול לבן	.38
118	.....	פול מצרי	.39
121	.....	פורקדן	.40
123	.....	פיגם	.41
124	.....	פלסלוס	.42
126	.....	פרישים	.43
129	.....	פרסקים	.44
130	.....	צנון	.45
132	.....	קידה לבנה	.46
134	.....	קינרס	.47
137	.....	קיסוס	.48
140	.....	קישות	.49
143	.....	קנבס	.50
144	.....	קרבס	.51
145	.....	קרוסטמילין	.52
149	.....	רימין	.53
152	.....	שומנית	.54
154	.....	שושנת המלך	.55
156	.....	שזיפים	.56
158	.....	שיבולת שועל	.57
161	.....	שיפון	.58
165	.....	שיקמה	.59

168	שעועית	60
170	שקדין	61
171	תורמוס	62
172	תלתן	63
173	תפוח	64
174	תרדים	65
175	תרובתור	66
179	פרקי המסקנות	
179	א. הפרשנים	
179	1. התלמוד הירושלמי והשפעתו	
181	2. מסורות גאוני בבל	
182	3. רב נתן אב הישיבה – לבוש תימני לפירוש ארץ-ישראלי?	
183	4. רנאה"י פ"א – פירוש תימני חריג	
184	5. כתב יד אוקספורד 2755	
184	6. רמב"ם – מוסר הרבה, מחדש מעט	
186	7. בעקבות פירוש המשנה לרמב"ם – התגבשות מסורת דומיננטית	
188	8. ראה"פ ל"ע – העתקה (ארץ-ישראלית?) של פירוש רש"ג	
188	9. הערוך – 'כשולחן הערוך'	
189	10. רבי יצחק בן מלכיצדק	
190	11. ר' בנימין מוספיא בעל 'מוסף הערוך' – חוקר וחדשן	
192	12. ר' עובדיה מברטנורא – סיכום תקופה	
194	13. רש"י – בית מדרש שיש בו חידוש	
196	14. ר' שמשון משאנץ	
196	15. כתב יד אנטונין 628 – תעלומה	
197	ב. 'מסורת ארץ-ישראל האבודה'	
197	1. הקדמה	
198	2. פרשנים מאוחרים	
198	3. רנאה"י	
199	4. פירושי הגאונים	
199	5. התלמוד הירושלמי	
200	6. סיכום	
201	ג. מסורות הזיהוי – הצגה חזותית	
202	ד. תופעות	
202	1. הקדמה	
202	2. הגורם הלשוני	
204	3. שוני אקלימי ופיטוגיאוגרפי	
205	4. התפתחות המגוון של הגידולים החקלאיים	
205	5. תפיסות למדניות	
207	אחרית דבר	
208	ביבליוגרפיה	
I-IX	תקציר אנגלי	

תקציר

במשנה נזכרים בשמותיהם כ-180 צמחים. עקב היעדרה של מסורת הקלאית ארץ-ישראלית יהודית פעילה ורציפה מתקופת המשנה ועד ימינו קיים ספק או חוסר ידיעה לגבי זיהוי רבים מן הצמחים. יתרה מזאת, כבר בתלמוד הירושלמי, שהדיונים המובאים בו התנהלו בארץ-ישראל דורות בודדים לאחר עריכת המשנה, ניתן לראות כי צמחים רבים לא היו מוכרים בשםם הקדום – אף לא לתלמידי החכמים. ביתר שאת נכון הדבר לגבי אותן התפוצות, בהן לא נשתמרה לשון הקודש כשפת הדיבור. על כן הזדקקו פרשני המשנה בתקופות השונות לזהות את הצמחים בלשון המדוברת במקומם.

חוקרים רבים עסקו בזיהויים של הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים קדומים, ובכלל זה צמחי המשנה. עיקר מחקרם של אלו התבסס על ניתוח המקורות והקשרם מן ההיבט המורפולוגי, הגיאובוטני וההיסטורי, וכן מן ההיבט הלשוני – האטימולוגי והפילולוגי. במחקרים אלו ניתן לעיתים מקום לזיהוי ספציפי של פרשן זה או אחר כמרכיב אחד מני רבים – לעיתים משמעותי ולעיתים שולי יותר – בתוך מכלול עבודת הזיהוי. כמו כן ישנם מחקרים בודדים שעסקו בפרשן מסוים ובשיטתו בזיהוי הצמחים, וכן מחקרים המתמקדים בזיהוי הפרשנים ובמסורות הזיהוי של צמח מסוים או של קבוצת צמחים (למשל – סממני הקטורת), אך מסקנותיהם הינן בדרך כלל נקודתיות.

מחקר זה מבקש להשלים חלק מן התמונה החסרה של זיהוי הפרשנים לצמחי המשנה, וכן לפתוח את דיון בזיהוי הצמחים כמכלול. המחקר כולל סקירה שיטתית של זיהוי הפרשנים לצמחי מסכת כלאיים, המהווים כ-40% מכלל צמחי המשנה (74 צמחים), משווה ביניהם, ומעלה מסקנות לגבי קשרים אפשריים בין פרשנים ולגבי תופעות הקשורות בזיהוי הצמחים על ידי הפרשנים.

מטרות המחקר

למחקר זה שתי מטרות עיקריות. המטרה הראשונה היא לסקור את הזיהויים ומסורות הזיהוי של כל אחד מן הצמחים הנזכרים במסכת כלאיים. דבר זה נעשה בחלק הערכים, בו מוקדש ערך לכל צמח (לפי סדר הא-ב). בכל ערך מובאים ומפוענחים זיהויי הפרשנים לצמח, לאחר מכן מסוכמים הזיהויים השונים ומאותרות מסורות זיהוי. הזיהויים והמסורות מובאים לידי ביטוי חזותי באמצעות תרשים. כן מועלות בערכים אלו מסקנות, אם ישנן כאלה, לגבי אופיים של הזיהויים והמסורות. באופן זה מתאפשרת ראייה כוללת ובהירה של זיהויי הפרשנים לגבי כל אחד מן הצמחים, ועל ידי כך ניתן לתת לפרשנות הקדומה מקום ראוי בתוך המחקר העכשווי של זיהוי הצמחים שבמקורות.

המטרה השנייה, שניתן לפעול להשגתה בעקבות השגת המטרה הראשונה, היא להצביע על מסקנות העולות מן ההסתכלות על כלל הזיהויים והמסורות. מסקנות אלו משתייכות לשני מישורים: המישור הראשון עוסק בפרשנים עצמם ובהקשר הלשוני, התרבותי וההיסטורי בו הם פעלו. המסקנות במישור זה נוגעות לאפיון דרכו הפרשנית של הפרשן (בין השאר בשאלה האם הוא מוסר זיהויים קדומים או מחדש מדעתו), להשפעת גורמים שונים על זיהוייו, לקשרים אפשריים בין פרשנים, ולאיתור מסורות זיהוי

כוללות. במסגרת זו מיוחד פרק להתחקות אחר עקבותיה של 'מסורת ארץ-ישראל הקדומה', אשר ספק אם התקיימה עוד זמן רב לאחר חתימת המשנה ובעיקר לאחר עריכת הירושלמי. המישור השני עוסק בתופעות כלליות החורגות מתחום חקר הצמחים במשנה, ושניתן לנסות ולהחילן על מחקר הריאליה בספרות חכמים ובפרשנות המסורתית בכללותה. אפשר שמקצת מסקנות אלו רלוונטיות גם בכל הנוגע להיבטים תיאורטיים של חקר הפרשנות.

מקורות המחקר העיקריים

המחקר מקיף כעשרים פרשנים ופירושים מתקופות שונות, החל מן התלמודים, דרך כתבי הגאונים והראשונים ועד למאה ה-17.

רשימת הפרשנים והפירושים כוללת את: התלמוד הירושלמי; התלמוד הבבלי; קטע של פירוש מילים מן המשנה לרב סעדיה גאון (רס"ג); קטע מתשובה של רב שריא גאון הכוללת פירוש מילים מן המשנה (רש"ג); פירוש הגאונים לסדר טהרות (פיה"ג); פירוש המשנה לרב נתן אב הישיבה בארץ-ישראל (בחיבור זה מובאים שני פירושים מקבילים – רנאה"י; רנאה"י פ"א); כת"י אוקספורד 2755 (ככל הנראה מסוריה, המאה ה-10-11) – פירוש מילים מן המשנה (כת"י אוקס.); פירוש המשנה לרמב"ם (רמב"ם); מילונו של תנחום בן יוסף הירושלמי (תנה"י); ספר 'כפתור ופרח' לר' אשתורי הפרחי (בחיבור זה מובאים שני פירושים מקבילים – ראה"פ; ראה"פ ל"ע); ספר 'הערוך' לר' נתן ב"ר יחיאל מרומי (ערוך); 'מוסף הערוך' על ספר 'הערוך' לר' בנימין מוספיא (מוה"ע); פירוש על סדר זרעים לר' יצחק מן מלכיצדק מסימפונטו (ריבמ"ץ); פירוש המשנה לר' עובדיה מברטנורא (רע"ב); פירוש רש"י לתלמוד (רש"י); פירוש המשנה לר"ש משאנץ (ר"ש); כת"י אנטונין (סט. פטרבורג) 628 – פירוש המתרגם מילים מן המשנה ליוונית (כת"י אנט.). כמו כן כוללת העבודה זיהויים נקודתיים של פרשנים נוספים. שלב חשוב ביותר במחקר זה הינו בירור זיהויי הפרשנים. מלאכה זו כרוכה בבדיקה בספרות עזר קדומה ומודרנית: מילונים בוטניים וכלליים, פלורות וספרי בוטניקה אחרים ועוד.

מסקנות המחקר

המסקנות העולות ממחקר זה רבות ומגוונות. להלן יוצגו בקצרה עיקרי המסקנות הנוגעות לאפיון הפרשנים באמצעות זיהוייהם, לקשרים בין פרשנים, למסורות עיקריות, ולתופעות כלליות הנוגעות לזיהוי הצמחים על ידי הפרשנים.

אפיון פרשנים וקשרים בין פרשנים

1. **ירושלמי:** נראה שאף לא אחד מן הפירושים הנסקרים מזהה באופן עקיב וברור את הצמחים במסכת כלאיים על פי זיהויי הירושלמי, ורק זיהויים מעטים מתוכם נזכרים בפרשנות ימי הביניים. בין הפירושים בולט פירוש ריבמ"ץ (ואולי, בהסתייגות גדולה, גם פיה"ג), שמתוך מעט התאמות ניתן להצביע על היותן של מסורות הירושלמי מסורות בידו. לעומת זאת, ניתן לראות בבירור כי התלמוד

- הירושלמי כחיבור כתוב היה מוכר לפרשנים (בודאי הדברים נכונים לגבי הערוך ורמב"ם) והיווה מבחינתם מקור מרכזי לפירוש סדר זרעים, בהיעדר תלמוד בבלי על סדר זה (מלבד מסכת ברכות).
2. **גאוני בבלי:** ניתן לחלק באופן כוללני את זיהוי גאוני בבלי לשתיים – זיהוי רס"ג מחד, ולעומתם זיהוי רש"ג ופיה"ג, הקרובים זה לזה. ייתכן והדבר מורה על חידוש זיהויים על ידי רס"ג עם הגעתו לבבל. על כל פנים, העובדה שרש"ג, המאוחר לרס"ג, חולק עליו, מורה על אי התקבלות זיהוי רס"ג בבבל כולה בעשרות השנים שלאחר מותו.
3. **רנאה"י:** הזיהויים של פירוש רנאה"י אינם מספקים לנו כל רמז על היותם 'מסורות ארץ-ישראליות'. ניתן לומר כי פירוש זה שייך ל-'משפחת המסורות הערביות', כשהמאפיין הבולט בו הוא עריכה תימנית מאוחרת. כמו כן ניתן אולי להסיק ממנו על הדומיננטיות של פירוש רס"ג על פני שאר פירושי הגאונים בארצות האסלאם כמאה שנה לאחר מותו.
4. **רנאה"י פ"א:** פירוש רנאה"י פ"א הינו יוצא דופן בין כל הפירושים בערבית שנחקרו כאן. זהו אינו פירושו של רב נתן עצמו, אלא הוא מופיע כ-'פירוש אחר לאחד החכמים', והממצאים מעידים כי זהו פירוש שנכתב על ידי חכם תימני. רבים מזיהוייו נושאים שמות אופייניים לתימן, וחלקם מתייחס לצמחים טרופיים שאינם מצויים כלל באזור הים-תיכוני. לא נראית השפעה כלשהי של רנאה"י פ"א על פירושים מאוחרים יותר כמו פירושי רמב"ם וראה"פ.
5. **כת"י אוקס:** פירוש זה אינו יוצא דופן מבין הפרשנים בערבית. לא מובא בו זיהוי אשר לא נמצא אצל הפרשנים האחרים, אם כי בכמה מקרים השמות בהם הוא נוקב שונים מאלו המובאים אצל שאר הפרשנים. חלק משמות אלו יחודיים לאזור סוריה וארץ-ישראל, ויש בכך כדי לתרום לזיהוי מקום מושבו של מחבר הפירוש.
6. **רמב"ם ונושאי כליו:** את מקורותיו של רמב"ם ניתן לתאר באופן כזה: במקרים המעטים בהם מובא זיהוי בבלי – הוא מביא את דבריו. בשאר המקרים הוא מוסר על פי רוב את זיהוי רס"ג, ולעיתים את פירוש הירושלמי (זיהויים כלליים בלבד) ואת זיהוי רש"ג. לא נראה שרמב"ם שואב מן הפירושים האירופיים. במספר מצומצם של מקרים הוא מביא זיהויים חדשים. פירושו של רמב"ם למשנה הפך עם פרסומו לנפוץ ביותר בקהילות ישראל שבארצות האסלאם. שלושה חיבורים – ספר 'כפתור ופרח' לר' אשתורי הפרחי (ראה"פ), מילונו של תנחום הירושלמי (תנה"י) וספר 'המאסף' המיוחס לר' דוד בן ישע – מביאים באופן עקיב את פירוש רמב"ם. פירוש ראה"פ ל"ע, המובא בספר 'כפתור ופרח' הוא למעשה קטע פירוש בו נתקל ר' אשתורי הפרחי כנראה בהיותו בארץ-ישראל. ניתן להבחין בבהירות בדמיון הרב בינו ובין פירוש רש"ג – בכל המקרים הוא מזהה כמותו, מלבד שינויים קלים, המעידים, אולי, על כך שכותב הפירוש (או שמא יש לומר המעתיק) חי בסביבות ארץ-ישראל.
7. **פרשני איטליה:** בעל הערוך מצטט את התלמודים כמעט דרך קבע, ובמקרים רבים מביא את השמות הארמיים המופיעים בירושלמי, אך ככל הנראה הוא אינו יודע את הוראתם. ישנו ביטוי נרחב לזיהוי הגאונים אצל הערוך, וביניהם מסתמנת קרבה דווקא לזיהוי פיה"ג, וכן לזיהויים בודדים המצויים בתשובותיו של רב נטרונאי גאון. במספר רב של מקרים מובאים זיהויים אשר אין להם יסוד

בתלמודים ואצל הגאונים. בחלק גדול ממקרים אלו יש התאמה לזיהוי רש"י וריבמ"ץ, ונראה שמדובר בזיהויים שרווחו בבתי המדרש שבאשכנז ('פירושי מגנצא'). מלבד זאת, מתאפיינים זיהויי הערוך לעיתים בהבאת שניים או שלושה זיהויים שונים, בהבאת שמות שונים – בדרך כלל אירופי וערבי, שלעיתים אינם תואמים זה את זה, וכאמור גם בציטוטים רבים מן התלמודים. כל אלו מצביעים על כך שהערוך הינו חיבור לקטני, הפורש את מגוון המסורות העומדות בפניו – החל בתלמודים, דרך הגאונים וכלה במסורות אשכנז – ולא מנסה להציג מסורת אחת שאין בלתה.

ריבמ"ץ מביא באופן עקיב למדי את הזיהויים הנזכרים בערוך, אך בניגוד אליו הוא כותב פירוש אחיד, ולא מציע את מגוון המסורות, ועל כן הוא מבהיר את הצריך בירור לשוני, ולעיתים אף דוחה פירוש מסויים. לא ניתן להצביע על מאפיין מובהק של זיהויי באותם המקרים בהם אין בידו זיהוי של הערוך, או במעט המקרים בהם חולק על הערוך, מלבד העובדה שנזכרה לעיל כי נראה שהיו בידו כמה ממסורות הירושלמי. ייתכן כי בכל אחד מן המקרים החליט לגופו של עניין, אך ניתן להעלות את ההשערה, הזקוקה לביסוס, כי באיטליה התגבשה מסורת זיהוי עצמאית, שספגה לתוכה מתורת גאוני בבל, מן הירושלמי וגם חידושים מבתי המדרש המקומיים ומאלו שבאשכנז, ומסורת זו היא המנחה את ריבמ"ץ, לאחר זיהויי הערוך.

8. **מוסף הערוך:** תפיסה פרשנית ייחודית ניתן למצוא אצל ר' בנימין מוספיא, בעל 'מוסף הערוך'. תפיסה זו מבוססת בעיקרה על מחקר פילולוגי. ניתן לראות, אולי, בבעל 'מוסף הערוך' את חלוץ מחקר זיהוי הצמחים בתוך העולם היהודי. מוה"ע אינו נזקק להסתמכות על מסורות, ולעיתים תכופות מחזר זיהויים על פי סברתו. סביר, אמנם, שגם פרשנים קדומים יותר חידשו זיהויים מדעתם, אך לא מצאנו מביין הפרשנים האחרים שנסקרו כאן כאלו שניתן לקבוע באופן מובהק כי חידשו זיהויים מדעתם ולא קבלו כך מרבותיהם, ובודאי לא כאלו שזוהי דרכם בכל מקום. על אף תפיסתו הייחודית, נראה שהוא נרתע מלפסוק הלכה למעשה על פי זיהויי המחודשים.

9. **רע"ב:** נראה כי יש לראות ברע"ב (כמו בר' נתן בעל הערוך, שקדם לו ב-400 שנה) מעין מאסף, המצטט את הפירושים הנפוצים והמקובלים – רש"י, רמב"ם והערוך – שאינו מנסה לחדש דבר משלו. בנוסף, בעקבות ממצאי עבודה זו יש צורך בחקירה עמוקה יותר האם המעבר לארץ-ישראל היווה נקודת מפנה בנטייתו של רע"ב מפירוש רש"י לפירוש רמב"ם, בכל הנוגע לענייני ריאליה. על כל פנים, אין כל סימן לקיומן של מסורות ארץ-ישראליות בפירוש רע"ב.

10. **רש"י:** ניתן לומר כי דרכו של רש"י בזיהוי צמחי מסכת כלאיים שונה בתכלית מפירושי הגאונים. מן הקרבה לזיהויי הערוך ניתן להסיק כי דרך החידוש לא היתה נחלתו הבלעדית של רש"י, ולא הוא ייסדה, אלא שיסודותיה בראשיתו של מרכז התורה באשכנז במאות ה-10 וה-11, שחדל לראות עצמו כפוף לבבל ולגאוניה, אף שינק רבות מתורתם. על כל פנים ניתן לשער שרש"י, גדול חכמי אשכנז וצרפת, שפירושו מקיף כמעט את כל התלמוד הבבלי, הביא לידי ביטוי באופן הנרחב והברור ביותר את דרך החידוש בזיהויי הריאליה בכלל וזיהויי הצמחים בפרט, ובעצם יצר מסורת זיהוי אירופית. הסיבות להיווצרות מסורת זיהוי זו קשורה ככל הנראה במספר גורמים: העדר קשר הדוק בין אשכנז לבבל, הפער הלשוני שבין שני מרכזים אלו (שבנוגע לזיהוי שמות צמחים השפעתו

קריטית), דרך הלימוד באשכנז המנתקת את הכתיבה הפרשנית מפסיקת ההלכה, וכן השוני באקלים, בפלורה ובמגוון הגידולים החקלאיים, שקבע במידה רבה את אופיים של הזיהויים.

11. **כת"י אנט:** פירוש זה הינו גורם חריג במפת זיהויי הצמחים. ייתכן ויש לתלות את הזיהויים התמוהים בפרשן עצמו ולא במסורות הזיהויי בביזנטיון, ואם כך הוא, הרי שלא ניתן להסיק מפירוש זה על מסורות הזיהוי שהיו נפוצות באזור זה, ואלו נותרות לוטות בערפל.

'מסורת ארץ-ישראל'

למרות הקשר לארץ-ישראל שיש לכמה מן הפירושים – כגון רס"ג רנאה"י, ראה"פ ורע"ב – לא מצוי בדינו פירוש אשר ניתן לומר לגביו כי הוא מוסר את 'מסורת ארץ-ישראל', מלבד התלמוד הירושלמי, שזיהוייו מועטים, וחלקם אינם ברורים לנו. אילו היה בדינו פירוש שכזה, הוא היה מיתר במידה רבה את מאמציהם הרבים של החוקרים להצביע על הזיהויים האמיתיים. אך לא מן הנמנע כי מסורות שונות נשתקעו במי מן הפירושים הקדומים כרס"ג, רש"ג ורנאה"י, כאשר אצל רש"ג ישנם סימנים רבים יותר המורים על אפשרות שכזו. נראה כי אצל הפרשנים המאוחרים יותר לא מובאות מסורות שכאלה, אם כי אפשרי עדיין כי מסורות בודדות מצאו את דרכן גם אליהם.

תופעות כלליות הנוגעות לזיהוי הצמחים על ידי הפרשנים

הגורם הלשוני

1. קשר לשוני בין פרשנים עומד כתנאי בסיסי להעברת מסורת זיהוי. כאשר פרשן מוסר זיהויים בשפה שהוא עצמו אינו דובר אותה, הוא למעשה מצטט, ולא מזהה. במקרים כאלו קורה לעיתים שפרשן מזהה, כביכול, צמח מסויים בשתי שפות שונות, אך שני הזיהויים מתייחסים למעשה למינים שונים (לדוגמא בערכים 10, 19, 29, 31, 34, 49).
2. בלשון הערבית רבים מאוד הם מקרים בהם ישנו 'שיתוף השם' בין צמחים שונים במקומות שונים, ועל כן פרשנים ממקומות שונים מתכוונים לעיתים לצמחים שונים גם כאשר פרשן אחד מוסר את זיהויו של זה שקדם לו (לדוגמא בערכים 3, 4, 33).
3. חלק גדול מן הפרשנים (בעיקר אלו המפרשים בערבית) נמנע מלזהות צמחים מסויימים. הגורם לכך, ברוב המקרים, הוא שהשם במשנה זהה או קרוב מאוד לשם המקובל בשפה המדוברת בפי הפרשנים (לדוגמא בערכים 16, 21, 62, 64).

הגורם האקלימי-פיטוגיאוגרפי

1. אצל פרשנים שבאזורים אקלימיים ופיטוגיאוגרפיים ייחודיים ניתן לפגוש בזיהויים מחודשים רבים באופן יחסי, כיוון שלעיתים המינים אליהם מתייחסים הזיהויים המקובלים באזור הים תיכוני לא מצויים באזורים אלו. לעיתים הזיהויים המחודשים מתייחסים לצמחים שכלל לא מצויים באזור הים תיכוני בכלל ובארץ-ישראל בפרט. הדבר אמור בעיקר לגבי תימן (פירוש רנאה"י פ"א, לדוגמא בערכים 3, 10, 29, 48 ועוד), המשתייכת לממלכת הצמחים הפליאטרופית, ולגבי צפון אירופה (רש"י וזיהויי אשכנז המובאים בערוך, לדוגמא בערכים 23, 34, 58, 60 ועוד), שנכללת באזור הפיטוגיאוגרפי האירו-סיבירי.

2. התפתחות המגוון של הגידולים החקלאיים: לעיתים מזהים פרשנים צמחים עם מינים שטרם היו נפוצים באזור ארץ-ישראל בתקופת המשנה, והגיעו אליה רק בשלב מאוחר יותר – רובם, ככל הנראה, בעקבות הכיבוש הערבי. (לדוגמא בערכים 4, 28, 49).

תפיסות למדניות

1. לאור ריבוי הזיהויים המחודשים באשכנז, וכן לאור האופן החד והפסקני בו הם מופיעים ברש"י למשל, ללא התלבטויות והסתייגויות, נראה לומר כי חכמי אשכנז ראו עצמם רשאים לזהות על פי ידיעתם וסברתם, אם כי אין צורך להניח שידעו כי זיהויים אלו עומדים בסתירה לזיהויי הגאונים.
2. אופיים של הזיהויים באשכנז קשור באופן מובהק בפלורה ובחקלאות המקומית. צמחים שאינם נפוצים במרכז וצפון אירופה נעדרים ממסורות הזיהוי שבאשכנז, ולעומתם מופיעים צמחים שכלל אינם גדלים באזור הים תיכוני. לדעתי, קשה להניח כי חכמי אשכנז הניחו לתומם בביטחון כי זיהוייהם משקפים אל-נכון את מסורות הזיהוי הקדומות. נראה יותר לומר, אם כי הנחה זו זקוקה עדיין להוכחה נוספת, שדרכם הפרשנית של מחדשי הזיהויים באשכנז כללה את פירוש הריאליה וחיי היום יום שבמשנה על פי העולם המוכר להם ולקהילותיהם, מבלי להזדקק לשאלת הריאליה הארץ-ישראלית המקורית. יחד עם זאת, אין בכך כדי לסתור את ההנחה שייתכן ובמקרים אחדים תאמו הזיהויים באשכנז את מסורת ארץ-ישראל הקדומה (כמו שקרה אולי במקרה של 'שיפון' – 58).

פרקי המבוא

א. מבוא

במשנה נזכרים צמחים רבים בשמותיהם. עקב היעדרה של מסורת חקלאית ארץ-ישראלית יהודית פעילה ורציפה מתקופת המשנה ועד ימינו, קיים ספק, או חוסר ידיעה, לגבי זיהוי רבים משמות הצמחים. יתרה מזאת – כבר בתקופת התלמוד, ובהמשך בתקופת הגאונים, מאות שנים בודדות לאחר חתימת המשנה, ניתן לראות בבירור כי שמות רבים לא היו מוכרים – אף לא לתלמידי החכמים. כך כותב י' פליקס:

בסוף תקופת המשנה נשתכחו הרבה משמות הצמחים בעברית, כנראה מכיוון שהפסיקו לגדלם או שכינום בשמות חדשים ארמיים או יווניים. כך מצינו שחכמי הדור לא ידעו מהן 'חלגלוגות' ו'אמתא דבי רבי' זיהתה אותם (ירוש' שביעית רפ"ט; בבלי ר"ה כו ע"ב). אף כאן נראה שבזמנו של רבי יוסי ברבי חייא (המחצית השנייה של המאה השלישית) לא היתה מסורת בטוחה בנוגע לשמות הצמחים שבמשנתנו ונזקקו למילונן של רבי הלל בר' וולס (שהיה בן דורו של רבי) שבו הובאו שמות הצמחים בארמית (מהם שמקורם ביוונית).¹

אובדנם של רבים מן הזיהויים קשור לתהליך הכללי שעבר על הלשון העברית ב-1400 השנים שחלפו בין עריכת המשנה על ידי ר' יהודה הנשיא ובין זמנו של ר' בנימין מוספיא, הפרשן המאוחר ביותר בו עוסקת עבודה זו. בארץ-ישראל התחולל בתקופה הרומית-ביזנטית מעבר הדרגתי מן השימוש בעברית (אשר בסוף תקופת בית שני שמשה כשפת יום-יום לפחות באופן חלקי), אל השימוש בארמית הארץ-ישראלית, כשאת שתיהן מלווה כל העת היוונית בעיקר במגע עם השלטונות ובערים המעורבות.² לאחר הכיבוש הערבי השתלטה ברבות השנים שפתם של הכובשים, עד אשר העלימה זו כליל את הארמית כשפת יום-יום.³ פערים לשוניים אחרים נגרמו עקב פערים גיאוגרפיים. את יהודי בבל, שישבו במקומם עוד בימי בית שני, שמשה כשפת יום-יום הארמית הבבלית, את יהודי ביזנטיון – היוונית, ובדומה לכך הלשונות והניבים בשאר קהילות התפוצות – איטליה, צפון אפריקה, ספרד ואשכנז – שהלכו והתהוו למן התקופה הרומית-ביזנטית ותוך כדי ימי הביניים. לאחר הכיבוש הערבי, כחלק מתהליך השערוב, הפכה הלשון הערבית לשפה המדוברת בכל אזורי הכיבוש המוסלמי, אם כי בכל אזור נוצר ניב מקומי. הניצנים הראשונים של זיהוי צמחי המשנה – המופיעים בתלמוד הירושלמי – קשורים בפער לשוני שהתהווה כבר עם חתימת המשנה, בתפר שבין תקופת המשנה ותקופת התלמוד, ותופעות דומות ואחרות ממשיכות ללוות את סוגיית זיהוי צמחי המשנה לאורך הדורות.

¹ פליקס כלאיים, עמ' 33. יש לציין כי בביאורו לכתב היד 'פרק זרעים' מסייג פליקס בעצמו קביעה זו, ולדבריו: "בסוף תקופת התלמוד הירושלמי... החקלאות העברית בארץ-ישראל עמדה עדיין על רמה גבוהה בריבוי גידוליה ושמרה על מסורת שמותיהם העבריים" (פליקס זרעים, עמ' קצ), ועם זאת ניתן לראות כי גם בכתב יד זה ניתן לראות מעבר בשימוש מן השמות המשנאיים לאלו שנוכחים בתלמוד הירושלמי (שם, עמ' קפח).

² על הלשונות בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית ראה: שטרן היסטוריה, עמ' 220-221; הר היסטוריה, עמ' 194-188.

³ פראוור היסטוריה, עמ' 8-9.

כמו כן ישנם פערים בתחום הצומח והחקלאות בין תקופת המשנה בארץ-ישראל לבין המציאות בתקופתם ומקומם של הפרשנים השונים. היקף החקלאות והמגוון החקלאי בארץ-ישראל, שהגיעו לשיא באמצע התקופה הביזנטית, הצטמצמו באופן הדרגתי לקראת סוף תקופה זו וכן בתקופה המוסלמית הקדומה,⁴ ובמקביל, עם הכיבוש הערבי ניתן לראות גידול מסויים במגוון החקלאי באמצעות מינים לא מעטים שהובאו מן המזרח וקנו אחיזה בארץ.⁵ ביתר שאת נכון הדבר לגבי תפוצות ישראל בהן ננטש העיסוק החקלאי על ידי היהודים כמעט לחלוטין (או שמעולם לא עסקו בכך היהודים בארצות אלו),⁶ ועל כל פנים השתנה מגוון הצומח הטבעי והחקלאי ביחס לארץ-ישראל באופן משמעותי.

להלן נבאר שני מונחי יסוד שנעשה בהם שימוש תדיר בעבודה זו:

1. 'זיהוי' הינו המונח המתייחס למקרה בו נוקב אחד הפרשנים בשם של צמח כלשהי כדי לציין את משמעותו של שם צמח המופיע במשנה. למקרים בהם לא נוקב פרשן בשם של צמח, אלא מסתפק בתיאור כללי שלו או בציון של קרבה או דמיון לצמח אחר, מתייחס המונח 'פירוש'.⁷
2. המונח 'מסורת' מתייחס למקרה בו פרשנים שונים מזהים באופן דומה, ויש יסוד לשער כי זיהוי של המאוחר שבהם בא בעקבות זה של הקודם לו, או שלשני הזיהויים מקור אחד משותף. לעיתים פרשן פלוני מביא דבריו של פרשן אחר בשם אומרם – ואז המסורת היא גלויה וברורה, אך ברוב המקרים מביאים הפרשנים אך את זיהויים הם, ונותר אז לחקור ולשער האם נבע זיהוי זה מקבלת זיהוי של פרשן אחר, או שמא גורם אחר (או כמה גורמים) היה קשור בהיווצרות הזיהוי.

ב. מטרת המחקר

למחקר זה שתי מטרות עיקריות:

1. המטרה הראשונה היא לסקור את הזיהויים ומסורות הזיהוי של כל אחד מן הצמחים הנזכרים במסכת כלאיים. דבר זה יעשה בחלק הערכים, בו מוקדש ערך לכל צמח (לפי סדר הא-ב). בכל ערך מובאים ומפוענחים זיהויי הפרשנים לצמח, לאחר מכן מסוכמים הזיהויים השונים ומאותרות מסורות זיהוי, והם מובאים לידי ביטוי חזותי באמצעות תרשים. כן מצויינות בערכים אלו מסקנות נוספות, אם ישנן כאלה, לגבי אופיים של זיהויים ומסורות שונים. בכך מתאפשרת גישה לראיה כוללת ובהירה של זיהויי הפרשנים לגבי כל אחד מן הצמחים, וכך ניתן לתת לתחום הדעת של חקר הפרשנות את מקומו הראוי בתוך המחקר העכשווי של זיהוי הצמחים שבמקורות.
2. המטרה השנייה היא להצביע על מסקנות העולות מן ההסתכלות הכוללת על הזיהויים והמסורות. מסקנות אלו משתייכות לשני מישורים:
  - 2.1 המישור הראשון עוסק בפרשנים עצמם ובהקשר הלשוני, התרבותי וההיסטורי בו הם פעלו. המסקנות במישור זה נוגעות לאפיון דרכו הפרשנית של הפרשן (בין השאר בשאלה האם הוא

⁴ עמר גידולים, עמ' 27, 332.

⁵ שם, עמ' 334-336, וראה שם דיון בנושא וכן מקורות נוספים.

⁶ בן ששון תולדות, עמ' 16-18, 25-26.

⁷ במקרה בו מצויין פרשן תיאור מפורט ביותר, המכון כלפי צמח ספציפי שניתן לזהותו על ידי כך – נדון המקרה לגופו, וייתכן כי גם המקרה שם יוגדר כ'זיהוי' למרות שלא ננקב שם בשמו של הצמח.

מוסר זיהויים קדומים או מחדש מדעתו), להשפעת גורמים שונים על זיהוי, לקשרים אפשריים בין פרשנים, ולאיתור מסורות זיהוי כוללות. מסקנות אלו עשויות לסייע בחקר דרכם הפרשנית של הפרשנים השונים ואף במחקר ההיסטורי הקשור בהם, ולפתוח פתח למחקרי המשך ממוקדים יותר. סיכומן של המסקנות יובא לידי ביטוי בתרשים כללי הממפה את הקשרים והמסורות העוברות בין הפרשנים.

במסגרת מישור זה יוחד פרק לנסיון להתחקות אחר עקבותיה של 'מסורת ארץ-ישראל הקדומה', אשר ספק אם התקיימה עוד זמן רב לאחר חתימת המשנה ובעיקר לאחר עריכת הירושלמי. נסיון לבוא ולהכריע בין זיהוי הפרשנים ולהציג את ההוראה המקורית של שמות הצמחים שבמשנה הינו יומרני למדי, וברור שבנסיון כזה יש הכרח להצליב דיסציפלינות ותחומי דעת שונים (כפי שנזכר בסקירת הספרות), שהם מעבר להגדרת היקפה של עבודה זו. על כן יוגבלו המסקנות כאן להשערות כלליות לגבי היחס בין פירושים שונים לבין מסורת זו - השערות אשר מעלות סימני שאלה ופותרות פתח למחקרי המשך.

2.2. המישור השני עוסק בתופעות הקשורות לזיהוי צמחים ולמעבר מסורות זיהוי באופן כללי יותר. בשלב זה מלוקטות, למעשה, תובנות נקודתיות מתוך המסקנות הנוגעות לפרשנים השונים, ומחוברות לכלל מסקנות נרחבות ובעלות תוקף גם בהיבט התיאורטי של חקר הפרשנות, ושניתן לנסות ולהחילן על מחקר הריאליה במקורות באופן כללי יותר.

ג. הגדרת הנושא והיקף המחקר

1. הצמחים

במשנה נזכרים בשמותיהם למעלה מ-180 צמחים. עיסוק במספר רב של צמחים חורג מהיקפה של עבודה זו, ועל כן היא מתמקדת בצמחים הנזכרים במסכת כלאיים בלבד. במסכת זו נזכרים 74 מיני צמחים (שהם כ-40% מכלל צמחי המשנה), שמתוכם יוקדשו ערכים ל-66 צמחים. 8 הצמחים הנותרים – חטה, שעורה, גפן, תאנה, זית, בצל, שום ופשתן – הינם כאלו שאף לא פרשן אחד טרח לזהותם, כיוון שהשימוש בהם נפוץ ביותר, ושמותיהם עברו במסורת חיה בכל התפוצות. מספר כזה של ערכים מהווה צמצום ניכר, מחד – ועדיין הינו משמעותי לצורך המחקר, מאידך. כמובן, מחקר מקיף יותר שיכלול את צמחי המשנה כולם (ואולי אף את הצמחים הנזכרים במקורות תנאיים אחרים) יוכל להביא למסקנות חדות ומפורטות יותר, ובכך מהווה עבודה זו קריאת כיוון למחקרים כאלו.

יתרון נוסף של צמצום והתמקדות במסכת אחת הוא ריבוי ואחידות המקורות הפרשניים. רק חלק קטן של הפירושים בהם נעסוק מקיף את כל סדרי המשנה. פירושי הגאונים – רס"ג ורש"ג⁸ – מקיפים מסכתות בודדות וחלקן מקוטעות, ובתוכם מסכת כלאיים או חלק גדול ממנה, ויש בהם מספר לא מועט של זיהויי צמחים ממסכת זו. הדבר נכון גם לגבי כתבי היד אנטונין 628 ואוקספורד 2755. פירוש ריב"מ"ץ שבידנו מקיף את סדר זרעים, רוב זיהויי הצמחים שבספר 'כפתור ופרח' לר' אשתורי

⁸ על הפירושים השונים וכינוייהם בעבודה זו ראה להלן 'הפרשנים והחיבורים', עמ' הפרשנים והחיבורים.

הפרחי קשורים דווקא במסכת כלאיים, ובכתב היד של פירוש רב נתן אב הישיבה מופיעים שני פירושים שונים על מסכת כלאיים הכוללים זיהויים רבים.⁹ ניתן לומר כי מסכת כלאיים מפגישה מקבץ גדול של שמות צמחים עם ריבוי יחסי של פירושים שהגיעו לידינו, המזהים צמחים שלו. החיסרון הבולט הוא כמובן חסרוננו של תלמוד בבלי על סדר זרעים בכלל (מלבד מסכת ברכות), דבר המפחית הן כמות הזיהויים שיכולים להופיע בתלמוד הבבלי עצמו והן את אלו של רש"י (ופרשנים נוספים) על סדר זה. מאידך, רוב מוחלט של צמחי המשנה מופיע בסדרי זרעים וטהרות (שגם עליו אין תלמוד בבלי – מלבד מסכת נידה), כך שבכל מקרה לא קיימים בתלמוד הבבלי זיהויים רבים של צמחים מן המשנה, ומן ההיבט הזה, בחירה בסדר או במסכת אחרת לא היתה משנה את המצב באופן משמעותי.

2. הפירושים

רשימת הפרשנים והפירושים שבהם עוסקת העבודה כוללת כ-20 פרשנים מתקופות שונות,¹⁰ החל מן התלמודים, דרך כתבי הגאונים הראשונים ועד למאה ה-17.¹¹ רשימה זו כוללת את שני התלמודים, חיבורים פרשניים מן התקופה הנדונה העוסקים ישירות במשנה מסכת כלאיים (ביניהם כמה כתבי יד שזהות מחבריהם לא ידועה, שאחד מהם לא הודפס מעולם), מילונים פרשניים מתקופה זו, ספר 'כפתור ופרח' העוסק בחלקו הגדול במצוות התלויות בארץ, וכן פירוש הגאונים לסדר טהרות ופירוש רש"י לתלמוד הבבלי, מהם לוקטו זיהויים לצמחים רלוונטיים. כמו כן נזכרו במקרים מסויימים פרשנים ופירושים אשר זיהו בחיבוריהם צמח אחד או מספר קטן של צמחים (דוגמת רב נטרונאי גאון, ר' אליהו מלונדריש ועוד). פרשנים אלו לא נסקרו בהרחבה בפרקי המבוא ובמסקנות, והערות הנוגעות להם ולזיהוייהם הובאו באתרם.

ניתן לומר כי רובה המכריע של הספרות הפרשנית הרלוונטית לצמחי מסכת כלאיים נסקרת ונחקרת בעבודה זו. אפשר בהחלט כי נעלמו מעיני הכותב פירושים וזיהויים בודדים, אך די באלו שהובאו כדי לתת תמונה מקיפה וכוללת.

הגבול הכרונולוגי שנזכר לעיל נקבע כדי שלא להעמיס על העבודה יתר על המידה, והוא עובר, פחות או יותר, היכן שמקובל להפריד בין ה'ראשונים' ל'אחרונים'. יש צורך במחקרי המשך כדי לאפיין את החוליה המאוחרת יותר בתחום מסורות הזיהוי – למן המאה ה-17 ועד ימינו, כאשר כאן יהיה צורך להפריד בין הפרשנות המסורתית לבין המחקר המדעי. עם זאת, ממעיטים באופן יחסי הפרשנים המאוחרים בזיהוי ממשי של הצמחים,¹² כפי שכותב פליקס: "פרשנות החדר' בגולה (כמו גם בארץ)

⁹ כמו גם על מסכתות נוספות מסדר זרעים ובמיוחד דמאי ושביעית, אך אין הדבר כן בשאר הסדרים, שם מובא פירוש אחד בלבד, הכתוב בקיצור נמרץ – ראה להלן 'הפרשנים והחיבורים', עמ' 6 ואילך.

¹⁰ לסקירה מפורטת של הפרשנים והפירושים ראה להלן, עמ' 6 ואילך.

¹¹ האחרון ברשימה הוא ר' בנימין מוספיא בעל 'מוסף הערוך' (1606-1675). זיהוייו נכללו בעבודה למרות שהוא מאוחר יחסית (הפרשן הקרוב אליו ביותר מבחינה כרונולוגית ושנכלל אף הוא בעבודה הוא ר' עובדיה מברטנורא שנפטר בתחילת המאה ה-16) בעיקר בזכות הייחודיות – הן של הזיהויים עצמם, ויותר מכך של המתודה הפרשנית שחוללה אותם.

¹² יוצא מן הכלל הוא בעל פירוש 'תפארת ישראל' (גרמניה, המאה ה-19) המרבה בזיהויים. במספר ערכים בעבודה זו הובאו התייחסויות לזיהוייו, וכן הוא נזכר בקצרה בפרקי המסקנות (עמ' 204).

לא מצאה עניין בהבנת הריאליה המקראית והתלמודית. בהיתקלם בשם של צמח או בעל חיים הסתפקו בציון: מין ירק, מין עץ...¹³

3. המחקר המודרני

מחקר זה אינו עוסק ביחס שבין הפרשנות המסורתית לבין המחקר המדעי. אמנם, כאשר מתייחסים לצמחים אלו לא ניתן להתעלם מן המחקר, ועל כן בסוף כל אחד מן הערכים הובאה גם דעת (או דעות) החוקרים, וכן מצויות מספר התייחסויות בפרקי המסנות. אך מעבר לכך לא נעשתה השוואה כוללת בין זיהוי כל פרשן לבין הזיהויים המוצעים על ידי החוקרים. השוואה כזו נחוצה עבור שתי מטרות: כדי לבחון את זיהויי הפרשנים לאור הידע המחקרי המצוי בידינו, וכדי לבחון עד כמה מייחסים החוקרים המודרניים חשיבות לזיהויי הפרשנים ולמסורות הקדומות שייתכן שעומדות מאחוריהם. למרות זאת לא הוגדרה השוואה כזו כאחת ממטרות העבודה, והיא ראויה לבוא לידי ביטוי במחקרים משלימים.

ד. סקירת הספרות¹⁴

חוקרים רבים עסקו בזיהויים של הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים קדומים – התנ"ך וספרות חז"ל. החיבור המקיף ביותר בתחום זה הוא ספרו של ע' לעף (Löw): *Die Flora der Juden*,¹⁵ אשר עוסק בכלל הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים, למן התנ"ך ועד לספרות ימי הביניים, ונחשב למקיף ולבסיסי בתחום זה,¹⁶ כן יש למנות את הזוג ה' וא' מולדנקה (Moldenke)¹⁷ ואת פ' הפר (Hepper),¹⁸ שעסקו בזיהוי צמחי התנ"ך. על החוקרים הארץ-ישראלים המרכזיים של הצמחים הנזכרים במקורות נמנים ב' צ'יז'יק,¹⁹ א' וח' הראובני,²⁰ א' פלדמן,²¹ מ' זהרי,²² י' פליקס²³ ומ' כסלו (ויכסלפיש).²⁴ עיקר מחקרם של חוקרים אלו הוא בתחום ניתוח המקורות והקשרם, בתחום הבוטני (תכונות הצמחים, תחום תפוצתם, ההיסטוריה הגיאוגרפית שלהם) וכן בתחום הלשוני – האטימולוגי והפילולוגי (משמעות שמות הצמחים והשוואת השמות העבריים לשפות זרות – שמיות ואחרות). במחקרים אלו ניתן לעיתים

¹³ פליקס פרי, עמ' 19.

¹⁴ לסקירה רחבה של מחקר זיהוי הצמחים שבמקורות בימי הביניים ובדורות האחרונים עיין גם: פליקס פרי, עמ' 19-21.

¹⁵ לעף פלורה.

¹⁶ כמו כן חיבר לעף ספר על שמות צמחים בארמית (לעף ארמית) וכן ספרים העוסקים בבעלי החיים ובמינרלים במקורות היהודיים.

¹⁷ מולדנקה צמחים. חיבור זה עוסק בצמחי התנ"ך והאונגליונים, ובמבואו מופיעה סקירה של מחקר זיהוי צמחי התנ"ך, שהוא בן כמה מאות שנים.

¹⁸ הפר אנציקלופדיה.

¹⁹ צ'יז'יק אוצר.

²⁰ מחקריהם לא קובצו לכרך אחד, ופורסמו על פי רוב כמאמרים בכתבי עת, למשל: הראובני אוזובים; הראובני זונין; הראובני חצב; הראובני מרור; הראובני קורנית; הראובני שמות. לרשימה מלאה של פרסומיו ראה: הראובני כתבים.

²¹ פלדמן צמחים.

²² זהרי צמחים.

²³ ספרים ומאמרים רבים, ביניהם: פליקס כלאיים; פליקס צומח; פליקס בשמים; פליקס פרי ועוד.

²⁴ מאמרים רבים, ביניהם: כסלו עשבים; כסלו ספיר; כסלו ורדים; כסלו שושנים; כסלו שיבולת; כסלו הארוס; כסלו כוסמת; כסלו כרישים; כסלו קוף ועוד.

מקום מסויים לזיהוי ספציפי של פרשן זה או אחר כמרכיב אחד מני רבים – לעיתים משמעותי ולעיתים שולי יותר – בתוך מכלול עבודת הזיהוי.²⁵

כמו כן, קיימים מעט מחקרים, שעסקו בפרשן מסויים ובזיהוי או בזיהוי כמה פרשנים למספר צמחים, אך מחקרים אלו מצומצמים בהיקפם, ומסקנותיהם הינן נקודתיות. תוך כדי העבודה יובאו התייחסויות למסקנות אלו.²⁶

עד כה לא נעשתה עבודת מחקר כוללת, הסוקרת באופן שיטתי את זיהוי הפרשנים לצמחי המשנה, משווה ביניהם, או מעלה מסקנות לגבי קשרים אפשריים בין פרשנים ולגבי תופעות הקשורות בזיהוי הצמחים על ידי הפרשנים.

גם מכיוונם של המחקר התלמודי והמחקר וההיסטורי לא נכתבו דברים ביחס לזיהוי צמחים על ידי הפרשנים השונים, אך בעבודה זו נעשה שימוש במחקרים העוסקים בפרשנים השונים, בפירושיהם, במקורותיהם וביחס בינם לבין פרשנים אחרים, וכן במחקרים העוסקים במרכזים היהודיים בימי הביניים, ובעיקר בהיבט של הספרות התורנית שנכתבה בהם. יצוינו כאן במיוחד חיבוריהם של י"מ תא-שמע,²⁷ א' גרוסמן²⁸ וי' ברודי.²⁹

ה. הפרשנים והחיבורים³⁰

1. רב סעדיה גאון (רס"ג)³¹

רב סעדיה נולד בפיום שבמצרים השנת 882, שם גדל והתחנך. בשלב מסוים בחייו עזב, שהה תקופה בארץ-ישראל ובסוריה ולבסוף הגיע לבבל. בשנת 928 נתמנה לגאון בישיבת סורא, בה שימש בתפקיד זה עד מותו בשנת 942.

רס"ג הביא עמו לכס הגאונות חדשנות בתחומים שונים. הוא נשא עמו את השפעת המרכז הארץ-ישראלי – שקהילות מצרים היו נתונות להשפעתו – ועסק לא מעט בתלמוד הירושלמי ובמדרשי האגדה הארץ-ישראליים, אשר שוקעו ביצירותיו. רס"ג הושפע גם מתכנים של התרבות המוסלמית הכללית, אשר הביאה אותו לעיסוק רב בבלשנות, דקדוק ומילונאות ובפילוסופיה. גם עיסוקו הרב בפרשנות המקרא היה בגדר חידוש, ונראה כי היה הראשון שכתב פירוש סדור לספרי המקרא. רבגוניות ספרותית זו, שכללה גם כתיבת חיבורים פולמוסיים ושירה, מתחברת היטב לתודעה

²⁵ ראה למשל: פליקס משנה, עמ' 7-8. שם מונה פליקס את 'זיהוי הצמחים אצל מפרשי המקרא והתלמוד' כאחת מאמצעי הזיהוי של הצמחים הנזכרים במקורות, אך שם נראה כי הוא מתייחס לזיהויים מזדמנים בלבד, ולא למחקר שיטתי של מסורות זיהוי. כמו כן השימוש באמצעי זה בפועל הוא שולי למדי.

בנוגע למחקר היראליה של המקורות באופן כללי ראה: שפרבר תרבות, עמ' 3-22.

²⁶ למשל: עמר אישתורי, עמ' רסג-רעב. במיוחד ראה, עמ' רסד-רסו. עוד ראה: עמר קטורת, עמ' 155-157, לגבי היחס בין פרשנים שונים בנוגע לזיהוי סממני הקטורת, וכן: עמר זיהוי, עמ' 9-6, לגבי "אסכולות פרשניות" (לפי המחבר, הפכו פירושיהם של רב סעדיה גאון, רש"י ורמב"ם למקור ממנו שאבו פרשנים מאוחרים יותר את הזיהויים שבפירושיהם), וכן לגבי היחס בין מקומו של הפרשן לבין זיהוייו.

²⁷ תא-שמע ספרות; תא שמע עיונים ועוד.

²⁸ גרוסמן רש"י, גרוסמן אשכנז ועוד.

²⁹ ברודי רס"ג ועוד.

³⁰ בסקירה לא נכללו התלמודים הבבלי והירושלמי. לגבי סדר הופעת הפרשנים כאן וכן בערכים ובפרקי המסקנות ראה להלן,

עמ' 24.

³¹ עיין ברחבה: ברודי רס"ג, עמ' 31-47; לתולדות חייו עיין גם הלקין רס"ג, עמ' 196-198.

העצמית של רס"ג – תודעה של שליחות עבור העם היהודי כולו, והרמת קרנה של המסורת היהודית אל מול ההשפעות הזרות.

בגניזה נמצאו מספר דפים של מילון למילים קשות מן המשנה.³² כתב היד מתוארך, באופן משוער, למאות ה-11-12. דף אחד, שבו מילים ממסכת ברכות וממסכת פאה (עד פרק ה) נושא את הכותרת "אלפאט" אלמשנה (=מילות המשנה) לרב סעדיה נע (=נוחו עדן)". אלוני, שפרסם דף זה, טוען כי זהו חיבורו של רס"ג, הנזכר בין השאר בדברי ר' פתחיה מריגנסבורג (אשכנז, המאה ה-12): "ובארץ בבל לומדים פי' רבינו סעדיה שעשה מכל הקרייה (=המקרא) ומששה סדרים".³³ אברמסון חולק על קביעה זו, ולדעתו זהו חיבור של מחבר אחר ששמו סעדיה, או שיוחס לרס"ג בטעות.³⁴ ברודי, לעומתו, מחזק את דעתו של אלוני, וכיום מקובל להניח שזהו אכן חיבורו של רס"ג.³⁵ בשלב מאוחר יותר פרסם אלוני את הדף השני של כתב היד, הממשיך בדיוק מן המקום בו מסתיים הדף הראשון, וכולל מילים מסוף מסכת פאה, ממסכתות דמאי וכלאיים, ותוך כדי – גם מילה אחת ממסכת שביעית ואחת ממסכת מעשרות. בדף מפורשים למעלה משלושים שמות צמחים הנזכרים במסכת כלאיים. כמו כן, גם בחיבורו של רס"ג, 'האגרון' – שהינו המילון העברי-ערבי הקדום ביותר המוכר לנו³⁶ – נזכרים ומפורשים מעט צמחים הנזכרים במשנה.³⁷

במחקר זה לפירוש רס"ג חשיבות רבה, בשל היותו הפירוש הקדום ביותר שניתן לתארו.³⁸ לאחר התלמודים. במסגרת עבודה זו השווינו, עד כמה שניתן, את פירושו עם זיהוי הצמחים של התלמוד הירושלמי וכן עם הזיהויים המעטים המופיעים בבבלי, וניסינו לקבוע באיזו מידה הוא מביא בדבריו את כל אחת מן המסורות – הארץ-ישראלית והבבלית. ייתכן עוד, שניתן לגלות סימנים לחדשנות פרשנית של רס"ג גם בתחום זה.

2. רב שרירא גאון (רש"ג)³⁹

רב שרירא ב"ר חנינא, נצר למשפחת ראשי הגולה בבבל, שימש, כאביו וכסבו, כגאון ישיבת פומבדיתא החל משנת 968. רש"ג עלה על כס הגאונות בתקופת השפל של ישיבות בבל, ובכוח אישיותו וחכמתו העלה את קרנה של ישיבת פומבדיתא. רש"ג עמד בקשר אף עם קהילות יהודיות רחוקות, אשר קבלו ממנו תשובות מפורטות לשאלותיהן – הן בהלכה והן בענייני אמונה. רבות מתשובותיו נשלחו לקהילת קירואן שבצפון אפריקה, והמפורסמת שבהן מוכרת כ-'איגרת רב שרירא גאון'. בתקופתו של רש"ג החלה לפרוח ספרות הגאונים, שהבולטים בה בתקופה זו הינם רש"ג ורב האיי גאון, בנו, אליו העביר רש"ג את שרביט ההנהגה עוד בחייו, (כמה שנים לפני שנפטר בשנת 1006, ככל הנראה).

³² על סוגה פרשנית זו האופיינית לתקופת הגאונים ראה אסף תקופה, עמ' קלז-קלח.

³³ עוד על כתב היד: רס"ג לשון, עמ' 137-139; 171-174.

³⁴ אברמסון מילון, עמ' 49-50.

³⁵ ברודי רס"ג, עמ' 135.

³⁶ רס"ג האגרון, עמ' 10. וראה שם בהרחבה בפרקי המבוא.

³⁷ חלקם נזכרים גם במקרא, וליד חלקם נכתב: 'מן המשנה', וראה שם, עמ' 71-73.

³⁸ אפשר כי כת"י אוקס. וכת"י אנט. הינם גם-כן מתחילת המאה ה-10, אם כי ייתכן שהם מן המאה ה-11 – ראה להלן.

³⁹ חבר שרירא, עמ' 361-362; מרגליות אנציקלופדיה כרך ב, עמ' 352-353.

ממספר מקורות עולה כי רש"ג חיבר פירוש לפחות על חלק מן התלמוד הבבלי, אך בידינו אין פירוש שכזה.

כתב היד הנדון בעבודה זו, שנמצא בגניזה, ומיוחס בסבירות גבוהה ביותר לרש"ג, הינו קטע מתשובה שכללה פירושי מילים קשות ממשנת טהרות וזרעים, וממנה עולה כי היה קיים פירוש סדור של מילים מן המשנה⁴⁰ שכלל לפחות שני סדרים אלו.⁴¹ בתשובה זו מפורשים למעלה מעשרים שמות צמחים ממסכת כלאיים, וכתב היד נקטע באמצע פרק ב' של המסכת.

ייתכן כי דרך השוואת פירושו של רב שרירא, המייצג את המסורת הבבלי, עם זיהוי התלמוד הירושלמי, ניתן לבחון האם קיימות בתחום זיהוי הצמחים שתי מסורות הנבדלות זו מזו – ארץ-ישראלית ובבלי, ואם כך הוא – לנסות ולאפיין. כמו כן, גם השוואה עם זיהוי רס"ג – שסביר שהכיר גם את המסורות הארץ-ישראליות – אפשר שמעלה על פני השטח את הפערים הללו.

3. פירוש הגאונים לסדר טהרות (פיה"ג)⁴²

זהו פירוש למשניות סדר טהרות הכולל בעיקר פירוש מילים קשות. בניגוד ל-'אלפאט' אלמשנה' לרס"ג ולפירוש המילים מתוך תשובת רש"ג, פירושי המילים כאן ארוכים יותר, אף שגם חיבור זה מילוני באופיו. כמו כן, מלבד תרגום לערבית ('טיית' בלשון הפירוש), מתורגמות מילים רבות גם ליוונית, לארמית ואף לפרסית.⁴³

הדעות חלוקות לגבי מחבר הפירוש. יש שטענו כי זהו פירושו של רב האי גאון, יש שייחסו זאת לגאון בשם רב שר-שלום, ואחרים סברו כי זהו פירושו של רב סעדיה גאון, אך אף אחת מסברות אלו אינה מבוססת דיה, ובנוסף, השימוש במילים יווניות מקשה על הסברה כי זהו חיבור בבלי אותנטי.⁴⁴ בכל אופן, קדמותו של החיבור אינה מוטלת בספק, והוא היה מצוי בידי ר' נתן בעל הערוך, שהעתיק ממנו לחיבורו פירושי מילים שונות.⁴⁵

לעניינה של עבודה זו – בפירוש מופיעים מעט שמות צמחים הנזכרים גם במסכת כלאיים, והיה צורך להשוות את פירושהם כאן עם פירושי רס"ג ורש"ג כדי לקבל תמונה מקיפה יותר על זיהוי הגאונים.

4. ר' נתן אב הישיבה (רנאה"י ורנאה"י פ"א)⁴⁶

ר' נתן ב"ר אברהם אב הישיבה בארץ-ישראל פעל בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-11. פירושו הוא הראשון שנכתב על כל סדרי המשנה, אם כי הוא קצר מאוד יחסית לפירושים מאוחרים יותר, עוסק בחלק קטן מן המשניות, ומתייחס בחלקו הגדול לענייני ריאליה. מבחינת ההיקף – לא ניתן להשוותו לפירוש רמב"ם או לפירוש ריבמ"ץ על סדר זרעים.

⁴⁰ ראה לעיל הערה 32.

⁴¹ אסף תשובות, עמ' 172.

⁴² עיין בהרחבה: אפשטיין פירוש – בפרקי המבוא, ובעיקר, עמ' יב-לו.

⁴³ לגבי הימצאות השמות היווניים בטקסט בבלי ראה אפשטיין פירוש – מבוא, עמ' יב-יג.

⁴⁴ שם שם, וכן, עמ' כט.

⁴⁵ שם, עמ' יח; תא שמע ספרות א, עמ' 218.

⁴⁶ עיין בהרחבה: אסף פירוש, ובעיקר, עמ' 381-386.

החיבור הנמצא בידינו אינו פירושו המקורי של ר' נתן, אלא הוא פרי עריכה מאוחרת, ונדפס על פי כתב יד שנתגלה בתימן.⁴⁷ עורך הספר, אשר הקדים את דבריו לפירוש, שילב בתוכו פעמים רבות מפירושיהם של אחרים, שהבולטים בהם (לפי סדר זה) הינם: ר' נתן בעל 'הערוך', ר' יצחק אלפסי – הרי"ף ורב סעדיה גאון. נראה בסבירות גבוהה כי העריכה אינה מאוחרת הרבה לאמצע המאה ה-12, כיוון שפירוש רמב"ם, שנפוץ ונתקבל ברחבי העולם היהודי, לא נזכר בו ולו פעם אחת. הדעות חלוקות לגבי מקום כתיבת החיבור. ש' אסף שיער כי הוא חובר במצרים.⁴⁸ לעומתו, ברור היה לר"י קאפח, כי המאסף היה "מחכמי תימן הקדמונים" וראיתו המרכזית – השימוש התכוף ב-"מילים, ניבים וביטויים שאינם נוהגים אלא בערבית היהודית בתימן".⁴⁹

מלבד המחלוקת לגבי מקום עריכת החיבור, ישנה אי בהירות רבה הנוגעת דווקא לפירוש למסכת כלאיים (וכן למסכתות דמאי, שביעית, תרומות ואולי גם שבת), המכיל, בעצם, שני פירושים מקבילים. האחד – קצר באופן יחסי, שעיקרו פירוש מילים – מובא כולו תחת כותרת הפרק הראשון (למרות שמפרש מילים מכל פרקי המסכת). השני, שמבאר עניינים ומפרש מילים, מובא ברצף אחרי הפירוש הראשון, פותח במילים: "פירוש אחר לאחד החכמים", ומחולק לפי פרקי המסכת. אחד מפירושים אלו, לפחות בבסיסו, הינו פירושו של ר' נתן, ואם כן, סביר כי יותיר בתוכו לפחות עקבות של מסורות ארץ-ישראליות. אך לא ברור האם זהו הפירוש הראשון, ואז מתעוררת השאלה: מיהו "אחד החכמים"? או שמא הפירוש הראשון הוא המשכו של הקדמת המאסף, וייתכן שהעורך עצמו כתבו, ואם כן "אחד החכמים" הוא הוא ר' נתן.

בעבודה זו מכונה הפירוש הראשון רנאה"י, ואמנם הדעת נוטה להסכים לכך שזהו פירוש ר' נתן, גם מתוך השוואות למסכתות אחרות, להן רק פירוש אחד,⁵⁰ אך אין זו קביעה מוחלטת. הפירוש השני מכונה כאן 'רנאה"י פ"א'.

חיבור זה הוא מן העלומים שבמקורות הנסקרים בעבודה זו, בין השאר, כיוון שלא נעשה עליו מחקר מקיף ומעמיק דיו.⁵¹ המשימה הראשונה במעלה ביחס אליו היתה להכריע בשאלה איזה מן הפירושים לכלאיים הוא פירושו של ר' נתן הארץ-ישראלי, ואיזהו של חכם אחר. כמו כן, בשל העובדה שרב נתן חי ופעל בארץ-ישראל,⁵² היה צורך לבדוק האם ישנה כאן 'מסורת ארץ-ישראלית' אשר ניתן לאפיין אותה, והאם ניתן לקשרה ישירות אל הירושלמי ואולי אף אל המשנה, ובמקביל ניסינו לקשרה אל אחד או יותר מהפירושים המוכרים לנו. בנוסף, מתבררת בעבודה זו מהותו של הפירוש השני המובא בכתב היד, ובאם מדובר בפירוש תימני, מעניינת ביותר בחינת השפעת הריחוק

⁴⁷ על גילוי והעתקתו של כתב היד: רנאה"י, עמ' 6 ('דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם').

⁴⁸ אסף פירוש, עמ' 384.

⁴⁹ 'דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם', עמ' 7. פוקס חלק על הוכחה זו, ומציין עוד כי הוא "משתמש רבות בנוסחים ובפירושים שהיו מקובלים בספרד ובצפון אפריקה" (פוקס משנה, עמ' קסה), אך גם במחקר זה מוכח למעלה מכל ספק כי לחיבור מאפיינים תימניים ברורים (להלן, עמ' 183).

⁵⁰ למשל – תרגום 'קרוסטמילים' המופיע הן בשני הפירושים לכלאיים והן בפירוש לעוקצין. גם פוקס משער שכך הוא, אך הוא מותיר קביעה זו תחת סימן שאלה (פוקס משנה, עמ' קסד).

⁵¹ בימים אלו הושלמה עבודת הגמר לתואר שני של א' קאפח, המחלקה לערבית – אוניברסיטת בר-אילן, שעוסקת בחיבור זה ובזיהוי הצמחים שבו.

⁵² אמנם גם תנחום הירושלמי ור' אשתורי הפרחי פעלו בארץ-ישראל, אך הם מוסרים בעיקר את פירוש רמב"ם, ולא מייצגים 'מסורת ארץ-ישראלית אותנטית'.

הגיאוגרפי, ויותר מכך – השפעת השונות האקלימית בין ארצות הים התיכון והסהר הפורה ובין תימן, המצויה בשולי האזור הטרופי, על זיהוי שמות הצמחים.

5. כתב יד אוקספורד 2755 (כת"י אוק).

זהו כתב יד של פירוש המתרגם לערבית מילים מן המשנה.⁵³ הקטע שנשתמר בידינו הוא בן ארבעה עמודים וכולל את סוף מסכת דמאי, כל מסכת כלאיים, ותחילת מסכת שביעית. סגנון הפירוש התמציתי דומה לפירוש מילות המשנה לרס"ג. במסכת כלאיים מתורגמות כמה עשרות מילים, מתוכם 21 שמות צמחים. כתיבת היד 'מזרחית' (אזור סוריה-ארץ-ישראל-מצרים) ומתוארכת למאה ה-10-11.

מבחינת זמן חיבורו קרוב פירוש זה לפירושי גאוני בבל ופירוש רנאה"י, ועל כן התבקשה השוואתו לפירושים אלו. כמו כן נבדק היחס בינו לבין פירוש רמב"ם, שפעל למעלה מ-100 שנה לאחר מכן, אך באותו מרחב. מלבד זאת, עקב האפשרות שפירוש זה נכתב בארץ-ישראל או באזור סמוך לה, ניסינו בעבודה זו לתור אחר נקודות השקה בינו לבין הירושלמי, מחד, ובינו לבין פירושים מאוחרים בעלי זיקה ארץ-ישראלית, מאידך.

6. ר' משה ב"ר מימון (רמב"ם)⁵⁴

ר' משה ב"ר מימון נולד בקורדובה שבספרד בשנת 1138. בהיותו בן עשר נאלצה משפחתו, כשאר יהודי האזור, לעזוב את ביתה בעקבות רדיפות, והתיישבה בעיר פס שבמרוקו. בהיותו כבן שלושים הגיע רמב"ם למצרים, ושם חי עד מותו בשנת 1204. במהלך נדודיו הגיע רמב"ם גם לארץ-ישראל – ביקור אותו הוא מתאר באיגרת שכתב.

יצירתו של רמב"ם עצומה בהיקפה ובחשיבותה כאחד. החיבור 'משנה תורה' שנקרא גם 'היד החזקה', הינו מפעל הלכתי הכולל את ההלכות שנזכרו בתלמודים, כשהם ערוכים מחדש ומתומצתים בלשונו של רמב"ם, והוא הפך להיות עמוד היסוד ההלכתי לדורות שאחריו עד לחיבור ה-'שולחן ערוך', ועד היום הוא נמנה על ספרי ההלכה הנלמדים ביותר. ספרו הפילוסופי, 'מורה הנבוכים', הינו ציון דרך חשוב בעולם המחשבה היהודי בימי הביניים. רמב"ם חיבר גם את 'ספר המצוות', המונה את תרי"ג המצוות שבתורה, וכן פירוש לתלמוד, שרק מעט מזעיר ממנו הגיע לידינו. בנוסף, כתב רמב"ם ספרי רפואה שונים, וביניהם גם את 'ביאור שמות הרפואות', המשמש במסגרת עבודה זו, יחד עם ספרים נוספים, לזיהוי שמות הצמחים בערבית.

אחד מן החשובים שבחיבוריו הוא פירוש המשנה, שנכתב בערבית. זהו הפירוש השני (אחרי פירוש ר' נתן אב הישיבה) שנכתב על כל המשנה ושהגיע לידינו, ובודאי המקיף ביותר שנכתב עד זמנו. את כתיבתו הראשונית הפירוש השלים רמב"ם ממש עם בואו למצרים, כך שניתן לומר כי חיבור זה הוא

⁵³ בסגנון פירושיהם של רס"ג ורש"ג (ראה לעיל הערה 32)

⁵⁴ עיין בהרחבה: תא-שמע ספרות א, עמ' 185-190. לתולדות חייו: הבלין רמב"ם, עמ' 536-542.

פרי לימודו בשנות נעוריו בספרד ובמגרב, אף שבמהלך חייו המשיך רמב"ם לשכללו ולתקנו.⁵⁵ בידינו נמצאים גליונות הפירוש על חמישה מששת הסדרים בכתיבת ידו של רמב"ם, ובהם תיקונים והוספות שהוסיף במהלך חייו, וכן הערות של בנו, ר' אברהם.⁵⁶ הפירוש כולל תחומי פרשנות רבים, ובהם גם פירושי מילים קשות ותרגומי ריאליה לערבית – ובתוכם גם צמחי משנת כלאיים.

רמב"ם מעיד על פירושו למשנה "שתיקנתי בו מקומות אשר בורא הכל יודע כי ברובם באתי לידי טעות מחמת הימשכי אחר הגאונים ז"ל כגון רבנו נסים במגילת סתרים ורב חפץ ז"ל בס' המצוות ואחרים שאני חושש להזכירם..."⁵⁷. דבריו אלו מורים על כך שהמסורות הגאוניות (שהגיעו אליו גם דרך תיווכו של רב ניסים מקירואן) היוו מקור מרכזי בכתיבתו את פירושו, כמקובל בספרות הפרשנית של ספרד וצפון אפריקה בתקופתו.⁵⁷ יתכן כי הגעתו למצרים הפגישה אותו עם מסורות נוספות, אך מעבר לכך, כדברי תא-שמע, "שם החל סידור לימודו העצמאי מתוך ביקורת המקורות הפרשניים העומדים לפניו".⁵⁸ מבין תחומי הפרשנות השונים, תרגום מושגי הריאליה הוא מן הראשונים שעלו היה להשתנות עם הגירתו למצרים, ויותר ממנה יכולה היתה לגרום קרבתו לארץ-ישראל וביקורו בה. על כן יש לראות בזיהוי שמות הצמחים שבפירושו שילוב בין המסורות הגאוניות שהתפשטו בארצות האסלאם לבין מסורות מקומיות בארץ-ישראל ובמצרים, יחד עם חקירתו וביקורתו של רמב"ם, שמלבד בקיאותו בתורה היה גם רופא, ובעל ידע רב בעשבונאות ובבוטניקה.

בעבודה זו היה צורך לבחון הנחה זו ולפרקה למרכיביה, על ידי ההשוואה לפירושי הגאונים ולפירוש ר' נתן אב הישיבה, ובחינת המרכיב החדשני שבפירושו. פירוש הרמב"ם למשנה הוא מן הצירים המרכזיים של עבודה זו, אם לא החשוב ביותר, וזאת מכמה סיבות:

1. זהו הפירוש המקיף ביותר מבחינת הזיהויים. רמב"ם מתרגם בו לערבית את שמות כל צמחי משנת כלאיים – אם כזיהוי מפורש, ואם כמשיח לפי תומו.
  2. ברור הוראתם של הזיהויים הוא, במקרים רבים, ודאי או קרוב לכך. זאת בזכות חיבורו של רמב"ם 'ביאור שמות הרפואות', בהם מופיעים רבים מן הצמחים הנדונים, ושם נמנים שמותיהם הנרדפים, מובאים תיאוריהם ושימושיהם וכד'.
  3. העובדה שפירוש רמב"ם למשנה התקבל בתפוצות ישראל השונות והפך לנפוץ מאוד השפיעה מן הסתם על התקבלות זיהוייו, ועל כן את הפירושים המאוחרים לו יהיה ניתן לבחון באמצעות השאלה עד כמה הושפעו אלו מפירוש זה, שסביר שהיה תחת ידם.
- בעבודה נעשה שימוש במהדורתו של ר"י קאפח, המבוססת על כתב יד רמב"ם, וכוללת את המקור הערבי לצד תרגומו של הרב קאפח.

⁵⁵ שם, עמ' 185.

⁵⁶ על התפתחות כתיבת פירוש רמב"ם למשנה ראה: רמב"ם ירושלמי – הקדמת המהדיר, עמ' ו-יד, וכן רמב"ם משנה – הקדמת

המהדיר, עמ' 16.

⁵⁷ תא-שמע ספרות, עמ' 18; 119.

⁵⁸ שם, עמ' 188.

7. תנחום בן יוסף הירושלמי (תנה"י)⁵⁹

תנחום בן יוסף הירושלמי פעל במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. הוא פעל ונפטר במצרים, אך לא ברור האם נולד והתגורר בבחרותו בארץ-ישראל – כפי שאולי מעיד שמו, וכפי שיש שהסיקו מתוך מילונו – או שכינוי זה בא לו בירושה מאבותיו, כפי שגם בנו, שנולד במצרים, נקרא 'יוסף הירושלמי'.

תנחום חיבר פירושים לספרי המקרא, וכן מילון עברי-ערבי, שקרא לו 'אלמרשד אלכאפי' (=המדריך המספיק), אשר לו כתבי יד רבים, ולאחרונה נערך ונדפס במהדורה מדעית ע"י ה' שי. מילונו של תנחום, שהינו גדול ומקיף מאוד, מיוסד על אוצר המילים של רמב"ם בחיבורו 'משנה תורה' שנכתב 'בלשון המשנה', ואשר תנחום רואה בו את 'חיבורו הגדול' של "מרינו ורבנו משה זצ"ל, נזר הנשיאים בחיר הקרואים..."; ומפליג הרבה בשבח חיבורו זה.⁶⁰ לא ייפלא, איפוא, שתנחום מביא פעמים רבות את פירושו של רמב"ם למשנה – 'שרח אלמשנה'. כן מציין תנחום לשבח בהקדמתו לחיבורו גם את ספר 'הערוך', וגם הוא משמש אותו כמקור חשוב.⁶¹ כן הוא מזכיר בחיבורו את אבן ג'נאה ('אבו אלוליד') ולעיתים רחוקות גם את רס"ג.⁶² המילון ערוך על סדר א-ב של שרשי המילים, וכולל כמעט את כל צמחי משנת כלאיים. כיוון שברוב מקריע של המקרים נצמד תנחום לפירושו של רמב"ם, לא הובא פירושו אלא רק בהערות השוליים. במקרים בהם סוטה תנחום מפירושו של רמב"ם הובא זיהויו בגוף העבודה.

במסגרת עבודה זו נבחנו המקרים בהם חלוק תנחום על רמב"ם (או בשמות צמחים אותם לא זיהה רמב"ם) – האם תנחום מוסר את פירושו של מפרש אחר – 'הערוך', למשל, או שהוא מביא מסורת ייחודית – אולי ארץ-ישראלית.

8. ר' אשתורי הפרחי (ראה"פ וראה"פ ל"ע)⁶³

ר' אשתורי הפרחי, שמוצאו מספרד, למד בבחרותו בצרפת, גורש משם ב-1306 בגזרת גירוש יהודי צרפת של פיליפ ה-4, הגיע לברצלונה, ולאחר כמה שנים החליט לעלות לארץ-ישראל, אליה הגיע לאחר שהתעכב זמן מה במצרים. עיקר פעולתו התרחשה לאחר עלייתו לארץ – והיא כוללת חקירת הארץ, טבעה, צמחיה ואתריה. ספרו 'כפתור פרח' עוסק בסוגיות הקשורות במצוות התלויות בארץ, שביניהן ובתוכן מובאים תיאורי מקומות רבים, בעיקר אלו שיש להם השלכות על סוגיות הלכתיות. כך, למשל, הוא מצייר את גבולות הארץ, מתאר את מידות הר הבית והמקדש ומונה את הערים המוקפות חומה, לדעתו, מימות יהושע בן-נון (לעניין קריאת המגילה בפורים).

בסוף הספר מופיעים פרקים העוסקים בדיני כלאיים, ובהם נזכרים צמחים רבים ממשנת כלאיים, המזוהים על ידי ר' אשתורי בשמות ערביים. כבר הראה ז' עמר כי ר' אשתורי הושפע במידה רבה

⁵⁹ עיין בהרחבה: תנחום הירושלמי – הקדמת המהדורה, עמ' יא-לד.

⁶⁰ תנחום הירושלמי, עמ' 5-7.

⁶¹ שם, עמ' 5. ראה גם: אברמסון הערוך, עמ' מב.

⁶² שם, הקדמת המהדורה, עמ' כד.

⁶³ עיין בהרחבה: כפתור ופרח – הקדמת המהדיר, עמ' XLII-XXIII.

מאוד מכתבי רמב"ם, ועניין זיהוי שמות הצמחים אינו יוצא מן הכלל לעניין זה.⁶⁴ עם זאת, במקרים בהם לא הציג הרמב"ם פירוש, ובמקרים מסויימים נוספים, הוא חורג ומביא גם דעות אחרות. בפרשו את המשניות הראשונות של מסכת כלאיים, לאחר שפירש את שמות רוב הצמחים, מציין ר' אשתורי: "ומצאתי פירוש בלשון ערבי זולת זה", ומצטט קטע פירוש, המונה למעלה מ-20 צמחים, שהוא העתקה ברורה של פירוש שמות הצמחים בתשובת רש"ג, בתוספות ושינויים קלים בלבד.⁶⁵ במסגרת העבודה היה צורך לבדוק קשר לפרשנים נוספים, מלבד רמב"ם, וכן לברר באיזו מידה, אם בכלל, השפיעה שהותו בארץ-ישראל על זיהויו. פירושו של ר' אשתורי מכונה בעבודה 'ראה"פ', והפירוש 'בלשון ערבי' שנזכר לעיל מכונה 'ראה"פ ל"ע'.

9. 'המאסף' (אלג'אמע – המיוחס לר' דוד בן ישע הלוי)

זהו מילון המתרגם ומבאר "...מלים המבוארות על ידי רבנו (=רמב"ם) זכרונו לברכה בששה סדרי משנה וכמה מלים מן הערוך..."⁶⁶ מילון זה חובר בתימן באמצע המאה ה-16, ויוחס לר' דוד בן ישע הלוי, חכם תימני, אשר חיבר חיבורים רבים, ביניהם פירושים רבים על כתבי רמב"ם ויצירות ספרותיות, ולפי חלק מן הדעות חי בתקופה הנזכרת.⁶⁷ אחרים סוברים כי חיבור זה הוא פרי עטו של מחבר אחר, אלמוני, בן התקופה, בעוד רדב"י הלוי חי, לדעתם, כמה עשרות שנים קודם לכן – בסוף המאה ה-15.⁶⁸

המילון מביא את המילים כפי שמופיעות במשנה (לא שרשים) לפי סדר הא-ב, ומתרגם לערבית. בנוגע לשמות הצמחים – הוא מביא כמעט תמיד את זיהוי רמב"ם, ולעיתים מוסיף עליו. היות שכך, ברוב הערכים בעבודה זו הובאו זיהויו בדרך כלל בהערה על פירוש רמב"ם, אלא אם כן הוא מוסיף דבר על פירוש זה או משנה ממנו. על כן דווקא במקרים יוצאי הדופן, נבדקה השאלה מה גרם לתוספת או לשינוי – האם קבלה מפרשן אחר, האם הריאליה בתימן או שמא גורם אחר?

10. ר' נתן ב"ר יחיאל ('הערוך'):⁶⁹

ר' נתן ב"ר יחיאל, בעל ספר 'הערוך', חי ופעל ברומי במחצית השנייה של המאה ה-11 (נפטר בשנת 1103), ועמד בראש הישיבה שם לאחר מות אביו, ששימש בתפקיד זה. ספרו הוא מילון רב היקף למילים החמורות שבלשון חז"ל, המסודרות לפי שרשן בסדר אלפביתי, כאשר בכל ערך מובאות, מלבד פירוש המילה, גם דוגמאות לאיזכורים בספרות חז"ל – משנה, תלמודים ומדרשים – דוגמאות שלעיתים מפורשות אגב כך.

⁶⁴ עמר אשתורי, עמ' רסה-רסו.

⁶⁵ למרות הדמיון הרב לפירוש רש"ג הובא פירוש זה במסגרת העבודה, בגלל ההבדלים הקיימים בכל זאת ביניהם, וכן בשל העובדה שהוא מופיע בחיבור המאוחר למעלה מ-300 שנה לתשובתו של רש"ג. יחד עם זאת, לא ניתן לקבוע האם פירוש זה הועתק ועובד סמוך לזמנו של רש"ג או מאוחר יותר.

⁶⁶ תרגום של קטע מתוך הקדמת המחבר. לקוח מתוך: טובי רדב"י, עמ' 91-92.

⁶⁷ טובי רדב"י, עמ' 79-82.

⁶⁸ מדינה אלג'אמע, עמ' 101-99, וראה שם הערה 6.

⁶⁹ מתוך: תא שמע ספרות א, עמ' 217-221; תא שמע עיונים ג, עמ' 5-3 ועיין במקורות אלו בהרחבה. עוד לגבי חיבור זה ראה: אברמסון הערוך, עמ' כז-מב; רוונה הערוך ובמיוחד, עמ' 57-61.

הפירושים המופיעים בספרו שאובים מכמה מקורות: פירוש רבנו חננאל – שמוצאו איטלקי וישב בקירואן שבצפון אפריקה, ובעצמו ממוג את מסורת גאוני בבל שהתקבלה בצפון אפריקה,⁷⁰ ואת מסורת התלמוד הירושלמי, שהיתה מקובלת באיטליה וביזנטיון; 'פירושי מגנצא' – פירושים מראשית תקופת ההתיישבות היהודית באשכנז, שמייצגם המוכר והחשוב הינו רבנו גרשום מאור הגולה, שפעל בראשית המאה ה-11. פירושים אלו מייצגים את דרכו העצמאית של עולם התורה באשכנז, שחדל לראות עצמו כפוף למרכז בבבל;⁷¹ מסורת גאוני בבל שהגיעה לאיטליה עם 'פירוש הגאונים לסדר טהרות'.

בתרגום המילים השתמש בעל 'הערוך' באוצר המילים של שפות רבות: עברית, ארמית, ערבית, פרסית, יוונית לטינית ואיטלקית, אך אין להסיק מכך על ידיעותיו באותן שפות, אלא על מגוון המקורות בהם השתמש.

הספר יצא לאור במהדורות דפוס רבות, וכן במהדורה מדעית – 'ערוך השלם' – שנערכה ע"י ח"י קוהוט בין השנים 1878-1892,⁷² אך הינה חסרה את כתבי היד שנמצאו בגניזה הקהירית. בעבודה זו נעשה שימוש, בדרך כלל, במהדורה זו, אך במקום בו יש לכך משמעות, תוקנה הגירסה ע"פ כתבי יד שונים, שגרסתם מובאת בעבודת הדוקטור של ל' קואומו,⁷³ שעקבה אחר הלעזים המופיעים בספר הערוך, במטרה לאפיינם מן ההיבט הפילולוגי.

לאור גיוון המקורות הבאים לידי ביטוי בספר, היה צורך לבדוק האם גם זיהוי הצמחים המובאים בו מושפעים מן המסורות השונות שהוזכרו לעיל, האם ניתן לסמן מסורת דומיננטית אחת, או שמא ישנה כאן עמידה עצמאית של מחבר הספר, אשר סובר ומזהה מדעתו.

11. ר' בנימין מוספיא בעל 'מוסף הערוך' (מזה"ע)⁷⁴

ר' בנימין מוספיא (1606-1675) מצאצאי אנוסי ספרד, חי רוב ימיו בצפון אירופה, שימש כרופא של מלך דנמרק, ועבר בשנת 1648 לאמסטרדם, שם נמנה על חשוכי החכמים. ר' בנימין היה בעל השכלה פילוסופית רחבה, וכן ידע היטב לטינית, יוונית וערבית. הוא חיבר ספרי רפואה ומדע, ספר שירה, פירוש לתלמוד הירושלמי⁷⁵ וכן את 'מוסף הערוך'.

חיבורו 'מוסף הערוך' – כשמו כן הוא – הוספות והשגות על חלק מערכיו של ספר הערוך, בעיקר למילים שמוצאם יווני או לטיני. דרכו היא פילולוגית בעיקרה, כפי שמעיד הוא על עצמו.⁷⁶ מקור

⁷⁰ תא שמע ספרות א, עמ' 125-128.

⁷¹ גרוסמן אשכנז, עמ' 86, 106.

⁷² עיין ערוך השלם ח"א בהקדמות, וכן: תא שמע ספרות א, עמ' 220-221.

⁷³ קואומו לעזים, עמ' IV (מתוך התקציר העברי).

⁷⁴ מתוך: אלפסי מוספיא, עמ' 595.

⁷⁵ לפי ח' מיכל חיבר ר"ב מוספיא פירוש על התלמוד הירושלמי, שלא ראה אור בדפוס (מיכל אור, עמ' 285). ר"י אלפסי כותב כי הוא ראה אור במהדורת הירושלמי בדפוס ראם, וילנא תרפ"ב (אלפסי מוספיא, עמ' 595), אך חיפושי שם העלו רק את פירוש 'מערכת הערוך' המלקט מפירושי הערוך ומוה"ע, וכן קטע המועתק מערוך השלם לרה"י קוהוט.
⁷⁶ בהקדמתו כותב מזה"ע: "... ואיש ישראל יושב בבל מדבר בלשון עמה... רב אשי ורבינא, והם לא ידעו ולא יבינו קול המונה של רומי ולשון מדברת גדולות בני היונים למען התרחקם מעל גבולם... רבינו נתן גאון עולם משוש דור ודור לסדר סדר המערכה משמא דגמרא ואלבא דרבוותא... עד בא עתו כי לקח אותו אלקים... עד לא עשה כל מלאכתו... דברי פי יון ורמה חדלו להשכיל חדלו פירושם בישראל חדלו עד שקמתי בינתי בספרים חיצונים משום עת לעשות לה" (מובא בתחילת ערוך השלם, לפני הקדמת רה"י קוהוט)

חשוב אשר ממנו שאב רבות הוא מילונו של יוהנס בוכסטורף (Buxtorf) האב.⁷⁷ אף שספורים הם הזיהויים המופיעים בחיבורו שרלוונטיים למחקר זה, נבדקה השאלה האם בכל זאת הסתמך מוה"ע על מסורות קדומות בזיהויים אלו, וכן האם הסתמך במקרים אלו על זיהוייו של בוכסטורף או שמא מזהה גם מדעתו.

12. ר' יצחק בן מלכי-צדק (ריבמ"ץ)⁷⁸

ר' יצחק בן מלכי-צדק חי ופעל בעיר סימפונטו (Siponto) שבדרום מזרח איטליה במחצית הראשונה של המאה ה-12. ריבמ"ץ חיבר פירוש למשנת זרעים וטהרות (מלבד המסכתות שיש עליהן תלמוד בבלי), אך בידינו מצוי רק הפירוש לסדר זרעים. זהו הפירוש הראשון למשנה המוכר לנו, מלבד פירוש הגאונים לסדר טהרות ופירוש רב נתן אב הישיבה, שהם בעיקרם פירושי מילים, בעוד שפירוש ריבמ"ץ מבאר עניינים שלמים המובאים במשנה.

הפירוש מבוסס על תמצית דברי התלמוד הירושלמי, אך הוא מפנה גם לתלמוד הבבלי, כאשר משנה מסוימת נזכרת ונידונה שם. את מושגי הריאליה (ובתוכם שמות הצמחים) הוא מתרגם ליוונית, ערבית ואיטלקית. פירוש שמות הצמחים במסכת כלאיים, מצטט ריבמ"ץ את הירושלמי (ובמקומות הרלוונטים – גם את הבבלי), וכן מביא כמה זיהויים בשמו של 'הערוך'.

במסגרת העבודה ביררנו, בין השאר, עד כמה מוסר ריבמ"ץ את פירוש 'הערוך', אותו, כאמור, מזכיר באופן מפורש, עד כמה יש קשר בין פירושו לבין פירוש הגאונים לטהרות, אותו ודאי הכיר, והאם ניתן למצוא זיקה ברורה בין פירושו לפירוש רש"י, המייצג את יהדות צפון אירופה,⁷⁹ שהיתה קשורה באופן הדוק ליהדות איטליה.

13. ר' עובדיה מברטנורא (רע"ב)⁸⁰

רבי עובדיה נולד באמצע המאה ה-15 בעיר ברטינורו (Bertinoro) שבצפון איטליה. בשנת 1485 יצא למסע במטרה לעלות לארץ-ישראל, וב-1488 הגיע ליעדו. שימש זמן מה כראש קהילת ירושלים. את סיפור מסעו וקצת מקורותיו בארץ-ישראל סיפר באגרות שכתב למשפחתו שנותרה באיטליה.⁸¹

רע"ב חיבר פירוש לפירושו של רש"י לתורה (הנקרא 'עמר נקא'), תפילות, פיוטים ועוד. אך יצירתו המפורסמת היא פירושו המקיף לששה סדרי המשנה, אשר נדפס עד היום ברוב מהדורות המשנה כפירוש הבסיסי לצד טקסט המשנה. פירושו מבוסס בעיקרו על פירוש רמב"ם למשנה, ועל פירוש

⁷⁷ מלומד נוצרי שוויצרי, בן המאות ה-16-17, ששימש פרופסור לעברית באוניברסיטה של באזל, וכמוהו גם בנו, ששמו כשמו (בוכסטורף יוהנס, עמ' 768).

⁷⁸ מתוך: גוטליב ריבמ"ץ, עמ' צז-ק; תא שמע ספרות א, עמ' 221-223.

⁷⁹ פירושו של ריבמ"ץ השפיע על חכמי אשכנז במאות ה-12-13, דבר שבא לידי ביטוי רב בפירוש ר"ש משאנץ למשנה (תא שמע ספרות א, עמ' 222).

⁸⁰ לרנר ברטנורא, עמ' יד-לו. דוד ברטנורו, עמ' 595.

⁸¹ התפרסמו אצל: יערי אגרות, עמ' 98-144.

רש"י למשניות שבתלמוד הבבלי.⁸² בפרשו מילים קשות הוא מביא, לעיתים, את השם בערבית ('לשון ישמעאל'), בשפה אירופית (איטלקית, צרפתית),⁸³ או בשתיהן. מוסכם על החוקרים כי פירושו למשנה נשלם בארץ-ישראל, אך חלוקות הדעות האם החל את כתיבתו עוד בהיותו באיטליה, או שהחיבור כולו הינו ארץ-ישראלי.⁸⁴ בעבודה נבדקו, בין השאר, השאלות הבאות: האם מתייחס רע"ב בזיהוי הצמחים למסורות נוספות מלבד רש"י ורמב"ם, האם יש ממצאים המעידים כי ביושבו בארץ-ישראל נחשף למסורות מקומיות אפשריות, ולו בודדות, והאם יש השפעה כלשהי להיכרותו עם טבעה של הארץ על זיהויים אלו?

14. ר' שלמה יצחקי (רש"י)⁸⁵

ר' שלמה יצחקי, גדול מפרשי התלמוד, חי ופעל בטרואה (Troyes) שבצפון צרפת במחצית השנייה של המאה ה-11 ועד לתחילת המאה ה-12 (נפטר בשנת 1105). בימי בחרותו למד במרכזי התורה שבאשכנז, שם ספג את תורתו של רבנו גרשום מאור הגולה, מייסד ישיבת מגנצא, ושל תלמידיו. בידינו מצוי פירושו, המקיף כמעט את כל התלמוד הבבלי, ונחשב לבסיסי ולחשוב ביותר. לפירוש זה זיקה עמוקה ל-'פירושי מגנצא' – תורת ר' גרשום ותלמידיו – הן בתוכן והן בצורה. בנוסף, ניתן למצוא בפירוש רש"י לתלמוד שימוש במסורות פרשניות של גאוני בבל,⁸⁶ אם כי הוא לא הכיר את פירושיהם של רב שרירא ורב האי, וככל הנראה גם לא את פירוש רבנו חננאל.⁸⁷ בין השאר משופע חיבור זה בתרגום מילים קשות – רבות מהן מתחום הריאליה, ובהן שמות צמחים רבים – ללעז (בדרך כלל – צרפתית עתיקה).⁸⁸ אמנם רש"י לא כתב פירוש סדור למסכת כלאיים, ולמשנת זרעים בכלל, אך במקומות לא מעטים הוא מפרש שמות צמחים המופיעים גם במסכת כלאיים, הנזכרים בתלמוד בהקשר אחר.

רש"י הוא מן הפרשנים המרוחקים ביותר מארץ-ישראל הנדונים בעבודה זו. בחנו, לאור זאת, את מידת השפעת המסורות – הארץ-ישראלית והבבליית – מול הריאליה המקומית השונה של צפון אירופה, וכן את מידת הקרבה של פירושו אל פירושי ר' נתן בעל 'הערוך', בן זמנו שחי באיטליה, וכמוהו ספג מתורת אשכנז.⁸⁹

15. ר' שמשון משאנץ (ר"ש)⁹⁰

ר' שמשון ב"ר אברהם, מגדולי בעלי התוספות, פעל בעיר שאנץ (Senz) בסוף המאה ה-12 ותחילת המאה ה-13. שנים אחדות לפני פטירתו עלה לארץ-ישראל.

⁸² שוחטמן ברטנורא, עמ' 3-4.

⁸³ כאשר מצטט את פירוש רש"י – ראה למשל לרנר ברטנורא, עמ' סה.

⁸⁴ עיין לרנר ברטנורא, עמ' לג-לד; הרטום ודוד, עמ' 22 ושם הערות 115, 116.

⁸⁵ להרחבה עיין באריכות: תא שמע ספרות א, עמ' 40-56, וכן: גרוסמן רש"י, ובייחוד, עמ' 21-29; 74-76; 134-149.

⁸⁶ על יניקת ישיבות אשכנז מתורת גאוני בבל ראה למשל: גרוסמן רש"י, עמ' 141; נעם רש"י, עמ' 136-137.

⁸⁷ גרוסמן רש"י, עמ' 139-140.

⁸⁸ על נטייתו לפרש ענייני ריאליה ראה פרנקל רש"י, עמ' 113-114. כמו כן ראה: קטן החיים – חיבור העוסק כולו בריאליה ובחיי היום יום בסביבתו של רש"י כפי שעולה מחיבוריו.

⁸⁹ עיין לעיל הערה 71.

⁹⁰ עיין בהרחבה: אורבך תוספות, עמ' 271-279; 298-312, וכן: תא שמע ספרות ב, עמ' 103-107.

מפעלו הספרותי כולל שני חלקים מרכזיים. האחד הוא תוספות לרוב מסכתות התלמוד הבבלי, והשני – החשוב לענייננו – פירוש על משנת זרעים וטהרות, שניתן, אולי, לראות בו השלמת מפעלו הספרותי לחלקי המשנה שאין עליהם תלמוד בבלי. ייתכן גם שישנו קשר בין חיבור הפירוש על סדרים אלו, הקשורים בארץ-ישראל וב-'הילכתא דמשיחא', ובין חיבת ארץ-ישראל של ר"ש, שהביאה אותו לעלות ארצה בערוב ימיו.

פירושו למשנה מתייחס באופן בולט לפירוש ריבמ"ץ – פעמים רבות בהבאת פירושו, ולעיתים במחלוקת על דבריו, אך בעוד פירוש ריבמ"ץ הינו קצר ותמציתי, ואך רומז אל הסוגיות בתלמודים, פירושו של ר"ש ארוך, מקיף מצדדים רבים, ומתייחס לסוגיות התלמודיות ולדעות פרשניות אחרות באריכות.⁹¹ מקורו העיקרי בפירושי מילים קשות הוא 'הערוך', ונוספים לו גם פירוש ריבמ"ץ, כאמור לעיל, וכן פירוש הגאונים לטהרות.⁹² בפרשו את רוב שמות הצמחים במסכת כלאיים, לא מביא ר"ש מילת לעז, אלא מסתפק בהבאת השם הנזכר בירושלמי, ובעצם – לא מזהה אותו. במקרים בהם מופיע תרגום ללעז בדקנו למי מהפרושים שנזכרו לעיל דומה פירושו, וכן האם קיימת זיקה לפירוש רש"י.

16. כתב יד אנטונין (סט. פטרבורג) 628 (כת"י אנט.)⁹³

זהו העלום ביותר מבין הפירושים הנדונים בעבודה זו. מדובר בדף אחד, כתוב משני צידיו, שנמצא בגניזה הקהירית, ועליו, בשני טורים, רשימת מילים ממשנת כלאיים ושביעית (לפי סדר הופעתן), כשמולן תרגומן ליוונית (באותיות יווניות). לא ידוע דבר על מחבר וכותב הפירוש, מלבד העובדה שכתב היד מתוארך באופן משוער למאה ה-10 או ה-11.⁹⁴ כתיבת היד העברית רהוטה, אך זו היוונית, לעומתה, עילגת ומגושמת, כמו גם הכתיב היווני, וניכר כי הכותב לא היה בקיא ורגיל לכתוב יוונית. סביר כי הפירוש נכתב בתחום ביזנטיון (אסיה הקטנה, הבלקן או דרום איטליה), והתופעות הלשוניות האופייניות לטקסט תומכות בכך.⁹⁵ לדבריו של סטאר (Starr), מחבר פירוש זה "צבר" 75 תרגומים נכונים אל מול 20 שגויים.⁹⁶ גם אם לא נחרוץ את דינו של כל זיהוי, בהחלט ניתן למצוא מספר זיהויים מפתיעים, שלא לומר תמוהים, בתוך למעלה מ-30 הצמחים ממסכת כלאיים שזוהו בו.⁹⁷

⁹¹ תא שמע ספרות ב, עמ' 106.

⁹² אורבך תוספות, עמ' 304-305.

⁹³ כמה חוקרים התייחסו לכתב יד זה, ביניהם: פפדופולוס-קרמאוס, עמ' 68-90 (מאמרו כתוב ביוונית של ראשית המאה ה-20); סטאר יוונית, עמ' 353-367.

⁹⁴ סטאר יוונית, עמ' 354. התיארוך לא קשור לצורת האותיות היווניות (אשר מהם לא ניתן להסיק דבר), כמו לכתיב, לשימוש בנקודות דיאקריטיות וכד'. פפדופולוס-קרמאוס (שנת 1908) סובר כי כתב היד קדום בהרבה – המאה ה-7, אך חוקרים שבאו אחריו חלקו עליו באופן נחרץ, ותעיד על כך גם כתיבת היד העברית – תחום בו לא היתה לפ"ק יד ורגל – שנחשבת, אמנם, לקדומה יחסית ('כתב פרוטו מרובע') אך גם היא מתוארכת למאה ה-10 בקירוב (כך נאמר לי מפי מומחה במכון לפליאוגרפיה שעל יד בית הספרים הלאומי).

⁹⁵ סטאר יוונית, עמ' 355. חיזוק מסויים לכך ניתן אולי להסיק מזיהוי 'שושנת המלך' עם *Lilium chalcidonicum*, האנדמי ליוון ואלבניה (פלורה אירופה V, עמ' 35). פפדופולוס-קרמאוס טען שיש רגליים לכך שהפירוש נכתב דווקא בקפריסין (פפדופולוס-קרמאוס, עמ' 90).

⁹⁶ סטאר יוונית, עמ' 355. זאת, כמובן, לשיטתו של סטאר (בנוגע לצמחים בדק סטאר את הפירוש על פי זיהויו של לעף ב-Die Flora der Juden), וכמובן יש לקחת הערה זו בעירבון מוגבל.

דווקא בגלל שונותו יש לפירוש זה חשיבות, שכן הוא יכול להוות אלטרנטיבה למסורות הגאוניות מבלב, שנפוצו בכל ארצות האסלאם, עקב היותו קדום יחסית, והעובדה כי הוא מייצג, ככל הנראה, אזור גיאוגרפי ותרבותי שמעט מאוד ידוע על הספרות היהודית שנכתבה בו בתקופה הנידונה.⁹⁸ במסגרת עבודה זו נבדק היחס בינו לבין התלמודים וכתבי הגאונים, ונעשה ניסיון לאתר קשר אפשרי לפירושים האיטלקיים – 'הערוך' וריבמ"ץ שמייצגים את החוליה הקרובה ביותר לפירוש זה – גיאוגרפית ותרבותית,⁹⁹ וכן לפירושי אשכנז – על רקע הקשר ששרר בינם ובין המרכזים בביזנטיון.¹⁰⁰

1. ספרות עזר

מלבד המשנה, התלמודים וחיבורי הפרשנים, שהינם למעשה מושאי המחקר, נעשה שימוש בעבודה זו במקורות רבים ומגוונים, שניתן לחלקם לחיבורים קדומים ולמחקרים מודרניים. המקורות שצוינו כאן הינם אלו שנעשה בהם שימוש תדיר ובחלקם אף שיטתי במהלך כתיבת העבודה.

1. חיבורים קדומים:

בקטגוריה זו נכללים חיבורים העוסקים בחומרי מרפא (Materia Medica), מן הספרות היוונית-רומית, אותה מייצג כאן חיבורו החשוב של דיוסקורידס,¹⁰¹ בו נעשה שימוש רב בעבודה זו, והספרות הערבית הקלסית, שמייצגיה הבולטים בעבודה זו הם רמב"ם¹⁰² ואבן אלביטאר.¹⁰³ כמו כן נכלל כאן ספר אספ הרופא,¹⁰⁴ החיבור הרפואי הראשון המוכר לנו שנכתב עברית, שזהות מחברו ותקופתו נתונים במחלוקת בין החוקרים. ספרים אלו מזכירים שמות צמחים רבים מאזורנו ותיאוריהם כמשיחים לפי תומם, והם מהווים מקור טוב להשוואה ולזיהוי שמות בשפות השונות – בעיקר יוונית, לטינית וערבית.

כמו כן נעשה שימוש רב במילונים קדומים המתרגמים מילים מן השפה הסורית (הקרובה לארמית הארץ-ישראלית) לערבית. הבולטים שבהם הם מילוניהם של בר בהלול¹⁰⁵ ובר שיניא.¹⁰⁶

2. מחקרים מודרניים:

העבודה מתבססת רבות על מילונים בוטניים מודרניים. שימוש נרחב נעשה במילוניהם של עיסא¹⁰⁷ ובדוואן,¹⁰⁸ בעיקר לגבי השמות בערבית, אך גם בשפות אירופיות.

⁹⁷ למשל: זיהוי 'קרבס' עם קראββηן – כרוב; תרגום 'מצרי' (חרדל מצרי) ו-'מצרית' (דלעת מצרית) ל-μακρον (=קטן); זיהוי 'קיסוס' עם Syzygium aromaticum, עץ הגדל במזרח אסיה, שסממן הבושם והתבלין שהופק ממנו יובא כמוצר מוגמר בלבד, ועוד.

⁹⁸ גאולה מדרשים, עמ' 321-322; גאולה ילמדנו, עמ' 232 וראה שם הערה 41.

⁹⁹ בייחוד ריבמ"ץ, שחי בדרום איטליה, אזור שהיה בתחומה של ביזנטיון עד שנת 1040.

¹⁰⁰ ראה: תא שמע קשרים, עמ' 61, ושם בהערה 2.

¹⁰¹ דיוסקורידס.

¹⁰² רמב"ם ביאור.

¹⁰³ אבן אלביטאר ג'אמע; אבן אלביטאר תפסיר.

¹⁰⁴ אספ הרופא.

¹⁰⁵ בר בהלול.

¹⁰⁶ בר שיניא.

¹⁰⁷ עיסא.

¹⁰⁸ בדוואן.

מקום מרכזי יוחזר לספרי הפלורה למיניהם, המביאים את השמות העממיים של הצמחים בארצות הנדונות בהם. יצויינו כאן חיבורו של ווד (Wood) על פלורת תימן,¹⁰⁹ חיבורם של חסין וקאסם על הגידולים החקלאיים בעיראק,¹¹⁰ הפלורה המצרית של בולוס¹¹¹ וחיבורם החשוב של דינסמור (Dinsmore) ודלמן (Dalman),¹¹² הסוקר את צמחי ארץ-ישראל ושמותיהם הערביים. כמו כן נעשה שימוש בפלורה פלסטינה ובפלורה אירופיאה בעיקר ביחס לתחום תפוצת המינים השונים. שימוש רב נעשה גם במילונים כלליים בשפות שונות – מילונם היווני של לידל וסקוט,¹¹³ המילון הלטיני של גלייר¹¹⁴ והמילון של פיאמנטה לערבית תימנית,¹¹⁵ וכן במילונים ספציפיים יותר דוגמת אלו של בלונדהיים¹¹⁶ וקטן.¹¹⁷

בכמה מקומות הובא מילוניו של בן יהודה,¹¹⁸ בנסיון להתחקות אחר המקור לשמות המקובלים בעברית המודרנית.

מחקר זהוויי המודרני הינו נדבך חשוב גם לא רק בזיהוי צמחי המשנה באופן ישיר, אלא גם בנסיון להבנת זיהויי הפרשנים. במקרים רבים נעשה שימוש במחקרים כאלו, ויצויינו כאן במיוחד מחקריהם של פליקס¹¹⁹ וכסלו.¹²⁰

הספרות ההיסטורית ובעיקר זו העוסקת במרכזים היהודיים ובספרות היהודית בימי הביניים מהווה את התשתית לגיבוש המסקנות העולות מן המחקר. בין המרכזיים יצויינו חיבוריהם של ברודי, תא-שמע וגרוסמן, ונלוויים אליהם רבים אחרים. מסקנות מחקר זה מתייחסות באופן ישיר לדעות החוקרים, ומחזקות או מסייגות אותן.

ז. שיטת המחקר ושלביו

1. חטיבת הערכים:

1.1. איסוף הנתונים:

1.1.1. יצירת רשימת הצמחים הנזכרים במסכת כלאיים. שמות הצמחים מובאים כפי שהם מופיעים בכתב יד קויפמן,¹²¹ עם חילופי גרסאות משמעותיים – במקרה וישנם כאלה – ע"פ עדי נוסח שונים.¹²²

¹⁰⁹ ווד תימן.

¹¹⁰ חסין וקאסם.

¹¹¹ בולוס.

¹¹² דינסמור ודלמן.

¹¹³ לידל וסקוט.

¹¹⁴ גלייר.

¹¹⁵ פיאמנטה תימנית.

¹¹⁶ בלונדהיים רש"י

¹¹⁷ קטן לעזים.

¹¹⁸ בן יהודה.

¹¹⁹ לעיל הערה 23.

¹²⁰ לעיל הערה 24.

¹²¹ כת"י קויפמן.

¹²² למשל כת"י הרמב"ם, כפי שמופיע במהדורתו של ר"י קאפח.

1.1.2. סריקת ספרי הפרשנים השונים, הבאת הזיהויים הכתובים בהם וסיווגם לפי רשימת הצמחים האמורה. גם כאן יהיה צורך לברור את הנוסח המדויק ביותר, במידת האפשר, בעיקר על פי המהדורות המדעיות של ספרי הפרשנים. בשלב זה מוצאים מן הרשימה אותם צמחים אשר הפרשנים לא טרחו כלל לזהותם.¹²³

1.2. עיבוד הנתונים:

1.2.1. בחינת כל אחת מהצעות הזיהוי של הפרשנים, כדי לזהות את ההצעה אליה התכוון הפרשן. דבר זה יתבצע באמצעות בדיקה בספרות העזר – הקדומה והמודרנית¹²⁴ וכן על-ידי בחינת הזיהויים האפשריים לשמות המופיעים אצל הפרשנים (בעיקר כאשר ישנה יותר מאפשרות אחת לזיהוי השם שמביא הפרשן) לאור ההקשר במשנה ובהשוואה לחיבורים קדומים יותר.

1.2.2. סיכום הזיהויים לגבי כל אחד מן הצמחים – כמה זיהויים שונים הובאו על ידי הפרשנים, ולאיזה צמח מכוון כל זיהוי.

1.3. הצגה חזותית של הזיהויים השונים ומסורות הזיהוי של הצמח. בתרשים ימוינו הפרשנים לעמודות שונות לפי זיהוייהם, יסודרו כרונולוגית, ויצוינו שם קשרים ישירים (כגון ציטוט) בין פרשנים שונים. דבר זה ייעשה רק לגבי צמחים להם יש יותר מזיהוי אחד.

1.4. דיון ומסקנות

1.4.1. התחקות אחר קשרים אפשריים בין פרשנים שונים בזיהוי הצמח: האם פרשן אחד מזכיר את השני בשמו, מצטט מדבריו או מזהה כמותו.

1.4.2. העלאת השערות נוספות לגבי הזיהויים השונים: הגורמים להופעת זיהויים אלו ואחרים, הקשרים לשוניים, גיאוגרפיים ואחרים, בעייתיות בזיהויים שונים ביחס להקשר במשנה וכד'.

2. חטיבת המסקנות:

2.1. הפרשנים:

2.1.1. מיון הערכים לשלוש קבוצות: צמחים אשר לגביהם אין כל מחלוקת, וכל הפרשנים שהתייחסו אליהם זיהו אותם באותו אופן; צמחים אשר להם מסורת זיהוי אחת המקובלת על כל הפרשנים, למעט פרשן אחד אשר זיהה באופן שונה (ובמקרים ספורים – שני פרשנים שזיהו באופנים שונים זה מזה); צמחים אשר להם יותר ממסורת זיהוי אחת. הקבוצה השלישית, שהיא הגדולה מבין השלוש, היא זו אשר לה מיועד התפקיד המרכזי בשלב זה.

2.1.2. השוואה בין כל פרשן לבין כל אחד מן האחרים כך שניתן לעמוד על מידת הדמיון והשוני שבין זיהוייהם בכל אחד מן הערכים בנפרד ובסופו של דבר גם בהסתכלות כוללת – מה היחס בין פרשן פלוני לפרשן אלמוני בתחום זיהויי הצמחים.

¹²³ עיין לעיל – 'הגדרת הנושא והיקף המחקר' (עמ' 3)

¹²⁴ שלב זה הינו המסובך ביותר מבין שלבי המחקר. עיין להלן – 'בעיות מתודולוגיות' (עמ' 21).

- 2.1.3. סיכום התוצאות של ההתאמות ואי ההתאמות בין זיהוי הפרשנים השונים וסיכום הזיהויים החריגים המובאים אצל הפרשנים.
- 2.1.4. הצבעה על תופעות בתחום הזיהוי המאפיינות כל אחד מן הפרשנים.
- 2.1.5. גיבוש מסקנות לגבי אופי הזיהויים של כל פרשן ולגבי קשרים אפשריים בין פרשנים שונים ומסורות שעוברות ביניהם. בבסיס מסקנות אלו יעמוד הידע ההיסטורי והתלמודי שבידינו, והמסקנות יאושו או יתעמתו עם ידע זה.
- 2.1.6. הצגה חזותית של מפת פרשנות המשנה בימי הביניים ושל הקשרים בין הפרשנים השונים.
- 2.2. תופעות:
- 2.2.1. ליקוט התופעות המאפיינות פרשנים שונים בזיהוייהם, שנזכרו בשלבים הקודמים.
- 2.2.2. הצבעה על תופעות החוזרות על עצמן אצל יותר מפרשן אחד.
- 2.2.3. סיווג התופעות על פי הגורמים המחוללים אותם – למשל: פער לשוני, ריחוק גיאוגרפי, השקפת עולם וכד'.

ח. בעיות מתודולוגיות¹²⁵

1. הבעיות המשמעותיות של מחקר זה, שהן כבדות משקל, ממוקדות בעיקר בהיבטים לשוניים ומילוניים. באופן כללי ניתן לומר שהבעיה שהעסיקה את הפרשנים עצמם – זהות שמות צמחים שנכתבו בתקופה קדומה, כאשר לאחר כתיבתם התרחשו אי-אילו תמורות בלשון המדוברת – היא זו שמלווה את המחקר כולו. כפי שרמב"ם, למשל, לא הכיר משפת היום-יום את השם 'שיפון', כך אנו לא מכירים בהכרח את השמות בהם נוקב רמב"ם בזהותו מין זה.
- 1.1. בערבית נושאת הבעיה אופי מסויים. בשפה זו ישנם דווקא מקורות רבים – קדומים ומודרניים – לזיהוי שמות צמחים, אך דווקא ריבוי זה מעיד במידה רבה על הבעיות: הכיבוש הערבי השתרע על פני שטחים עצומים – ממרכז אסיה במזרח ועד לאוקינוס האטלנטי במערב. השפה הערבית שקנתה לה אחיזה באזורים השונים התפצלה לניבים רבים ושונים, כך שבמקומות שונים נושא אותו צמח שמות שונים.¹²⁶ על כן בדיקה מיטבית של שם צמח שמובא על ידי פרשן, צריכה להתבצע מתוך מקור המשקף את הניב המדובר באזור בו פעל הפרשן. הדבר סבוך אף יותר במקרים בהם נושאים צמחים שונים את אותו השם – באותו האזור או באזורים שונים. לעיתים משותף שם שני צמחים הרחוקים מאוד במאפייניהם זה מזה, ובדיקת ההקשר במשנה מעלה באופן פשוט למדי את כוונת הפרשן, ולעיתים שני הצמחים דווקא קרובים זה לזה, ושוב יש צורך בבדיקה מדוקדקת על פי מקור המשקף את הלשון המדוברת

¹²⁵ בסעיף זה הובאו בעיות מתודולוגיות הנוגעות באופן ספציפי לתהליכי העבודה של מחקר זה. על המתודולוגיה והבעיות של מחקר הצמחים במקורות באופן כללי ראה למשל: פליקס פרי, עמ' 9-23 ('מבוא כללי ל-'צמחי התנ"ך וחז"ל').
¹²⁶ על בעיה זו כותב כבר רמב"ם בהקדמה לספרו 'ביאור שמות הרפואות': "... כי רפואה אחת יכולה להקרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה בגלל הבדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה המדינה" (מונטנר רמב"ם, עמ' 15)

במקום מושבו של הפרשן. כן יש להיעזר בבעיות מעין אלו בספרות המחקר לגבי תחום תפוצתם של המינים השונים בהווה ובעבר, ובדרך האלימינציה להגיע אל הזיהוי המדויק. מעבר לגורם המרחב, גם לגורם הזמן השפעה על היכולת לזהות. היות וחלפו מאות שנים, ולעיתים למעלה מאלף שנים מאז כתיבת הזיהויים, ישנה סבירות מסויימת כי חלו תמורות בהוראתם של השמות השונים. ועל כן הזיהוי המיטבי אליו יש לשאוף כולל שילוב של מקור קדום המציין את השם שנזכר אצל הפרשן יחד עם מקור מודרני המצביע על המין בשמו המדעי. על פער הזמנים שבין שני המקורות ניתן לגשר באמצעות השוואת השמות הנרדפים שהם מצויים מאוד הן במקורות הקדומים והן במודרניים, באמצעות תיאור מורפולוגי של הצמח או תיאור שימושיו, שמופיעים פעמים רבות בספרות הבוטנית הקדומה ובאמצעים דומים. הפלורות והחיבורים האחרים הסוקרים צמחי בר וגידולים חקלאיים באזורים ספציפיים, ומציינים את שמותיהם מפי התושבים המקומיים, נותנים אף הם מענה טוב למדי לבעיות המרחב והזמן, כיוון שמדובר על פי רוב על אזורים בהם נשמר רצף התיישבותי, חקלאי ולשוני מאז הכיבוש הערבי, והסבירות לכך שיושבי הכפרים שמרו את שמות הצמחים מאז ימי הביניים ועד לעת המודרנית היא גבוהה באופן יחסי.¹²⁷

- 1.2. הבעיה המרכזית בנוגע לשפות האירופיות בהן השתמשו למשל רש"י והערך, הינה דווקא העדר מקורות קדומים הכתובים בניבים וברובדי הלשון המדוברים, שבהם הובאו הזיהויים. במקרים אלו יש צורך להסתפק בעיון בחיבורים המודרניים העוסקים ברבדים הקדומים הרלוונטיים של הצרפתית והאיטלקית, להשוות למונחים מקבילים בלטינית, שהיתה בשימוש בתקופות הנדונות, וכן (באופן מסוייג יותר) להסתייע בשמות העממיים המקובלים כיום בשפות אירופיות שונות, בהנחה כי גם בהם נשמר רצף לשוני מסויים. יש לציין כי אצל הפרשנים האירופיים ישנם יותר זיהויים בלתי מפוענחים או מסופקים לעומת הפרשנים בערבית.
- 1.3. בעייתיות של פער זמנים קיימת גם לגבי הזיהויים המובאים ביוונית. כאן יש צורך להסתמך באופן בלעדי על ההשוואה לספרות הקלאסית ועל המילון ליוונית עתיקה של לידל וסקוט – כאשר לא תמיד לניתן להגיע לזיהוי ודאי ומספק.
- 1.4. הזיהויים הסבוכים ביותר הינם אלו המופיעים בירושלמי¹²⁸ – שהינם, בפשטות, בארמית ארץ-ישראלית, כשלעיתים מקורם הוא יווני. תורף הבעיה נעוץ בכך שאין בידינו חיבורים קדומים בשפה זו שעל ידיהם ניתן להשוות ולזהות את שמות הצמחים, וכן בעובדה שהשימוש בשפה זו עבר מן העולם לפני מאות שנים עם התפשטות השימוש בשפה הערבית. הדרך הטובה ביותר

¹²⁷ במחקרו של בסל, למשל, אשר עוסק בהשתמרות יסודות עבריים וארמיים בלשונם של הערבים הנוצרים בארץ-ישראלית, ניתן לראות באופן חד כי בשפת הדיבור השתמרו יסודות אלו במונחים הקשורים לחקלאות ולתחומי ריאליה אחרים (ביגוד, משק בית, בניה וכד'). ראה בסל יסודות, עמ' 88-90. במחקר זה, אמנם קשורה ההשתמרות בנדידת שמות באמצעות מפגש בין לשונות (שבמקרה שלנו היא בעייתית, כלומר, לא ניתן להסיק בבירור ממונחים בערבית על מונחים במשנה, כיוון שאופיה של החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד שונה מזה של המשק הערבי המסורתי – פליקס כלאיים, עמ' 4), אך בודאי ניתן להסיק ממנה על השתמרות שמות של מונחי ריאליה לאורך מאות שנים בתוך השפה הערבית והחקלאות הערבית המסורתית.

¹²⁸ הדבר נכון גם לגבי התלמוד הבבלי, אלא שבעבודה זו מספר הזיהויים בבבלי בכלל, ובפרט אלו שהם שמות ארמיים, הינו מצומצם ביותר.

במקרה זה היא ההשוואה לשפה הסורית הקדומה, שהיא שפה-אחות לארמית הארץ-ישראלית, באמצעות מילונים סוריים קדומים ומודרניים.

אמנם, פתרון אפשרי טמון במילוניו של סוקולוף – מילון לארמית בבלי¹²⁹ ומילון לארמית ארץ-ישראלית,¹³⁰ שהם למעשה מעין קונקורדנציות מפורשות של התלמודים והספרות המדרשית. אך הבעיה במילונים אלו, כמו גם במילונו של פיאמנטה לערבית תימנית ובזיהוי של לעף לשמות המובאים אצל הפרשנים היא שפעמים רבות אין הם מסתמכים על מקור חיצוני לכתבים התלמודיים והפרשניים כדי לפרש מונחים, אלא הם מפרשים אותם על פי ההקשרים בתוך כתבים אלו. כך קורה, למשל, ששם צמח בארמית ארץ-ישראלית המופיע בתלמוד הירושלמי, או שם צמח בערבית-תימנית המופיע בפירוש רנאה"י פ"א, מתורגם על פי הבנתו של מחבר המילון את שם הצמח שבמשנה, אותו בא לזהות אותו השם המופיע בתלמוד או אצל הפרשן. מבחינתו של מחבר המילון הדבר לגיטימי, במידה והוא מאמץ זיהוי מדעי בעל סבירות טובה, אך מבחינת מחקר זה נוצר מצב אבסורדי: לא די בכך שהזיהוי מסתמך על זיהוי מודרני של הצמח במשנה, שאינו בהכרח ודאי, יתרה מזו – ביסודו של הזיהוי עומדת ההנחה כי התלמוד או הפרשן זיהו באופן מדויק את הצמח שבמשנה. הנחה זו עצמה אינה מוכחת וברורה כלל, ואת אמיתותה הגורפת מפריך מחקר זה, המורה על היווצרות זיהויים ומסורות שונות אצל הפרשנים. על כן השימוש במילונים אלו הוא מוגבל, ונעשה תוך כדי בחינת המקורות המצויינים בערך המילוני, ובמידה ואין מקורות חיצוניים אובייקטיביים, המשיחים לפי תומם ביחס לשם המופיע אצל הפרשן, לא נעשה שימוש בזיהוי שבמילון.

2. בעיה מתחום חקר הפרשנות הינה ההתלבטות כיצד יש להתייחס ללקונות – המקומות שבהם לא זיהו הפרשן את הצמח. במקומות מסויימים ניתן לראות כי התעלמות הפרשנים נובעת מכך שהזיהוי היה פשוט להם, אך בדרך כלל לא יהיו אלו הצמחים שלהם זיהויים שונים. דווקא בצמחים שזהותם שנויה במחלוקת בין הפרשנים לא ניתן להבין בדרך כלל את שתיקתו של פרשן זה או אחר, ונראה שניתן לייחס חשיבות להימנעות מזיהוי במקרים כגון אלו במידה וישנו דפוס של הימנעות מפירוש החוזר על עצמו אצל פרשן מסויים.

3. בעיה מתודולוגית אחרת נעוצה בניסיון להכליל מסקנות מן הפרשנים אל המרכזים היהודיים. אמירות מוחלטות המזהות את זיהוי רש"ג, למשל, עם המסורת הבבלי, או את זיהוי רש"י עם מסורת אשכנז דרושות הוכחה, שאינה תמיד בנמצא. כמובן שהצלבת זיהוי שני פרשנים או יותר מציירת תמונה ברורה יותר, אך בכל אופן יש להסתמך על מחקרים בתחומי ההיסטוריה והפרשנות התלמודית כדי לנסות ולהכליל באופן האמור.

¹²⁹ סוקולוף בבלי.
¹³⁰ סוקולוף ארץ-ישראלית.

חלק הערכים

הקדמה

הערכים מכילים את החלקים הבאים:

- **כותרת:** שם הצמח כפי שמופיע בכ"י קויפמן. חלק מן השמות מופיעים בלשון יחיד ואחרים בלשון רבים – על פי האיזכור במשנה.
- **ציטוטים/ים מן המשנה:** על פי כת"י קויפמן.
- **זיהויי הפרשנים:** כאשר הפרשן נוקב בשם בלבד, יובא השם ללא מרכאות. כאשר הזיהוי כולל מרכיבים נוספים (כגון תיאור) – מובא ציטוט במרכאות. בכל אופן מובא השם בו נוקב הפרשן **בהבלטה**. בירור משמעות הזיהוי מובא רצוף לזיהוי. אם הזיהוי כבר הובא אצל אחד הפרשנים הקודמים – תובא הפניה לפרשן זה. בסוף רשימת הזיהויים מובאים הפרשנים אשר לא זיהו את הצמח אף 'שנקרתה בדרכם ההזדמנות' (כלומר: הם הזכירוהו בשמו מבלי לזהותו, או לחילופין פירשו את המשנה בה נזכר הצמח והתעלמו מזיהוי הצמח). בתהליך בירור המשמעות מובא השם בשם בשפת המקור בה השתמש הפרשן, לאחריו השם המדעי, ולאחריהם (בסוגריים) השם העברי (זאת במידה וישנו כזה). לעיתים יובא שם הסוג בלבד ולאחריו סימן שאלה, כסימן לכך שלמין זה לא הוענק שם עברי). אם הביא הפרשן שתי אפשרויות זיהוי שונות – נידונה כל אחת בפסקה נפרדת. כך גם נידונות בפסקאות נפרדות האפשרויות הסבירות השונות בהבנת זיהוי של הפרשן. אפשרויות בעלות סבירות נמוכה יובאו על פי רוב בהערות השוליים.
- סדר הפרשנים הינו בעיקר גיאוגרפי-תרבותי. קודם לכל מובאים זיהויי התלמודים. לאחר מכן הפרשנים דוברי הערבית, שגם זיהוייהם מובאים בלשון זו (אלו נקראים להלן 'הפרשנים בערבית'), כאשר הם מסודרים כרונולוגית. לאחריהם, לפי סדר כרונולוגי פרשני איטליה, כאשר בסמיכות לזיהוי הערוך מובא זיהוי 'מוסף הערוך', למרות שאינו מתאים גיאוגרפית וכרונולוגית. אחר כך מובאים פרשני צפון אירופה – רש"י ור"ש, ולבסוף מובא כת"י אנטונין, שייחודו בזיהויים המבואים ביוונית.
- **סיכום הזיהויים:** יובאו באופן מרוכז הזיהויים שנמנו אצל הפרשנים השונים. זיהויים מסופקים יובאו בסימן שאלה וכאלו שכלל אינם ברורים יובאו כפי שנכתבו על ידי הפרשן.
- **הצגה חזותית של הזיהויים:** תובא רק במקרים בהם ישנו יותר מזיהוי אחד. התרשים מתאר את ההשתלשלות המשוערת של מסורות הזיהוי, והפרשנים מסודרים כרונולוגית מלמעלה למטה. פרשנים שונים יחוברו בקו רציף כאשר ישנה סבירות גבוהה לקשר ישיר ביניהם (כאשר נראה קשר בין כמה פרשנים, הקוים הרצופים יחוברו בין כל שני פרשנים סמוכים כרונולוגית, אף שייכתן כי לא זו הדרך המדויקת בה עבר הזיהוי). קו מרוסק מורה על קשר אפשרי בין שני פרשנים שלא זיהו באופן דומה (למשל, כאשר זיהוי של פרשן פלוני נראה כשיבוש של זיהוי קדום).

הזיהויים המופיעים בתרשים יופיעו על פי רוב בשם המדעי. לעיתים, כאשר אין זיהויים ודאיים, יופיע השם או התיאור בו נקב הפרשן (במספר מועט של ערכים לא מופיעים כלל זיהויים בשם המדעי) – במקרים רבים ניתן לעמוד על מסורות זיהוי גם מבלי שיש בידינו את זהותו המדויקת של הצמח אליו התכוון הפרשן.

- **דיון ומסקנות:** בנוסף למסקנות העולות מן הזיהויים השונים ומהשוואה ביניהם מובאים גם הזיהויים המוצעים על ידי החוקרים המודרניים.
- ציטוטי הפרשנים הינם מן המקורות הבאים (אלא אם כן צויין אחרת במפורש):
- **ירושלמי** – כתב יד ליידין.¹³¹ במקומות הרלוונטיים נוספו גם כתב יד וטיקן¹³² והדפוסים.
- **בבלי** – דפוס וילנא.
- **רס"ג** – נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, כרך א' – פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו.¹³³
- **רש"ג** – תשובות הגאונים מן הגניזה, עם מבואות והערות מאת ש' אסף, ירושלים תש"ב.¹³⁴
- **פיה"ג** – פירוש הגאונים לסדר טהרות, עם מבוא והערות מאת י"נ אפשטיין, ירושלים – תל-אביב תשמ"ב.¹³⁵
- **רנאה"י; רנאה"י פ"א** – רבי נתן אב הישיבה [בארץ-ישראל], פירוש ששה סדרי משנה (מהדורת קאפח), בתוך: ששה סדרי משנה (הוצאת אל המקורות) כר' א-יג, ירושלים, תשט"ו.¹³⁶ במקומות הרלוונטיים הובאו תיקונים על פי כתבי היד שצילומיהם נמצאים בבית הספרים הלאומי.¹³⁷
- **כת"י אוקס.** – פירוש מילים מהמשנה בערבית – Oxford - Bodleian Library Heb.d.33.¹³⁸
- **רמב"ם** – משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון – מקור ותרגום (מהד' קאפח), 6 כר', ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.¹³⁹
- **תנה"י** – תנחום הירושלמי, אלמרשד אלכאפי: מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם (מהדורת שי), ירושלים תשס"ה.¹⁴⁰
- **ראה"פ; ראה"פ ל"ע** – רבי אשתורי הפרחי, כפתור ופרח (מהד' לונץ), ירושלים תרנ"ז.¹⁴¹
- **המאסף** – רבי דוד בן ישע, מילון ערבי-עברי "אלגאמע"-המאסף, ירושלים תשמ"ח.¹⁴²

¹³¹ ירושלמי זוסמן.

¹³² ירושלמי וטיקן.

¹³³ רס"ג לשון.

¹³⁴ אסף תשובות.

¹³⁵ אפשטיין פירוש

¹³⁶ רנאה"י פירוש

¹³⁷ כת"י לונדון; כת"י ניו-יורק.

¹³⁸ כת"י אוקספורד.

¹³⁹ רמב"ם פירוש.

¹⁴⁰ תנחום הירושלמי.

¹⁴¹ כפתור ופרח.

¹⁴² המאסף.

- **הערוך; מוה"ע** – רבי נתן בן יחיאל, ערוך השלם (מהדורת קוהוט), כר' א-ט, וינה תרפ"ו.¹⁴³ במקומות הרלוונטים הובאו תיקונים על פי כתבי יד כפי שהובאו בעבודת הדוקטור של ל' קואומו.¹⁴⁴
- **ריבמ"ץ** – ר' יצחק בן מלכי צדק, פירוש למשנה – זרעים (מהד' זק"ש), ירושלים תשל"ה.¹⁴⁵
- **רע"ב** – פירוש ר' עובדיה במרטנורא למשנה, קרית-ארבע – חברון (כפי שמופיע בתקליטור פרויקט השו"ת).
- **רש"י** – פירוש רש"י לתלמוד הבבלי, דפוס וילנא. במקומות הרלוונטיים תוקן הנוסח ע"פ כתבי היד, כפי שמופיעים אצל מ' קטן, אוצר הלעזים, ירושלים תשמ"ח.¹⁴⁶
- **ר"ש** – פירוש ר' שמשון משאנץ למשנה, דפוס וילנא.
- **כת"י אנט.** – פירוש מילים מן המשנה ביוונית, כפי שמופיע אצל פפדופולוס-קרמאוס:
A. Pappadopoulos-Kerameus, 'Glóssarion Hebraiohellenikon', Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harcavy, St. Petersburg 1908, PP.68-90.¹⁴⁷

---

¹⁴³ ערוך השלם.
¹⁴⁴ קואומו לעזים.
¹⁴⁵ ריבמ"ץ פירוש.
¹⁴⁶ קטן לעזים.
¹⁴⁷ פפדופולוס-קרמאוס.

1. אבטיח

משנה:

1. (כלאיים א ח): "אין תוחבין זמורה של גפן לתוך האבטיח שתהא זורקת מימיה לתוכו"
  2. (תרומות ג א): "התורם קישות ונימצאת מרה אבטיח ונימצאת סרוח תרומה ויחזור ויתרום"
  3. (עוקצין ב ג): "הרימון והאבטיח שנימוק מקצתו (אין) מצטרף"
- רס"ג: (תפסיר רס"ג לתורה – במדבר יא ה): אלבטיך¹⁴⁸
- רמב"ם (עמ' קע; תרומות ח ו עמ' ש; מעשרות א ד עמ' שכא): אלבטיך¹⁴⁹: بطيخ=Citrullus lanatus
- (=אבטיח' בלשוננו)¹⁵⁰
- ראה"פ (עמ' תפה): אלבטיך – לעיל רמב"ם
- רש"י (קידושין מו ע"ב; עבודה זרה ל ע"ב): בודיקא: bodeke (צרפתית עתיקה)=אבטיח' בלשוננו¹⁵¹
- ירושלמי; בבלי; רש"ג; פיה"ג; רנאה"י; רנאה"י פ"א; תנה"י; ערוך; ריבמ"ץ; רע"ב; כת"י אנט: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

Citrullus lanatus •

דיון והערות

1. נראה כי זיהוי 'אבטיח' עם Citrullus lanatus אינו מוטל בספק, ועל כן לא נזקקו רוב הפרשנים לפרשו. זאת גם לאור הקרבה בין השם הערבי לשם העברי.¹⁵²
2. כך מזהים את 'אבטיח' גם החוקרים.¹⁵³

¹⁴⁸ רס"ג תפסיר כר' ג ספר במדבר, עמ' יז.

¹⁴⁹ כך גם אצל המאסף (עמ' 8, ערך 'אבטיח').

¹⁵⁰ עיסא, עמ' 50, מס' 12; בדויאן, מס' 1060; רמב"ם ביאור, מס' 54.

¹⁵¹ קטן לעזים, מס' 1369, 1856.

¹⁵² יש לציין כי بطيخ משמש גם כשם קיבוצי הכולל בין השאר את המלון (רמב"ם ביאור, מס' 54), אך בכל אופן סביר להניח

כי כאן הכוונה למין הספציפי Citrullus lanatus.

¹⁵³ פליקס כלאיים, עמ' 52. זהו סינונים של C. colocynthis; לעף פלורה IV, עמ' 69.

2. אגסין

משנה:

1. (כלאיים א ד): "האגסין והקרוסטמילין... אינן כלאים זה בזה"
  2. (מעשרות א ג): "האגסים והקרוסטמילים הפרישים והחזררים משיקריחו"
  3. (עוקצין א ו): "עוקצי האגסין והקרוסטמילין..."
- רס"ג (עמ' 115 192): אלאג'אץ: ¹⁵⁴ إحصاء משמש בשתי משמעויות, ייתכן על פי בידול גיאוגרפי:
1. Prunus domestica (=שזיף אירופי)¹⁵⁵
  2. Pyrus communis (=אגס תרבותי)¹⁵⁶
- סביר יותר כי הכוונה כאן היא ל-Prunus domestica, כיוון שאת 'קרוסטמילין' מפרש רס"ג 'אלכמתרי', המזוהה בוודאות עם Pyrus communis – ראה להלן רש"ג
- רש"ג (עמ' 175): "אגאץ ובאלעראק יס' כמתרי" (אגאץ, ובעראק נקרא כמתרי): ¹⁵⁷ Pyrus = كمشى communis (=אגס תרבותי)
- פיה"ג (עמ' 140 3): קומותרי – לעיל רש"ג
- רנאה"י (עמ' 30 35): אלאנגאץ: إحصاء, בדומה ל' إحصاء משמש גם הוא באותן שתי משמעויות:
1. Prunus domestica (=שזיף אירופי)¹⁵⁸
  2. Pyrus communis (=אגס תרבותי)¹⁵⁹
- גם כאן, כמו אצל רס"ג, סביר כי הכוונה היא ל-Prunus domestica, מאותה הסיבה הנזכרת לעיל.
- רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלאנגאץ¹⁶⁰ – לעיל רנאה"י. גם כאן סביר כי הכוונה היא ל-Prunus domestica¹⁶¹.
- רמב"ם:

---

¹⁵⁴ כך פירש גם באגרון: אג'אץ (רס"ג אגרון, עמ' 180)

¹⁵⁵ עיסא, עמ' 149, מס' 1; בדוואן, מס' 2842; אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 130 ובמהדיר; חסין וקאסם, מס' 44 (ושם إحصاء), דינסמור ודלמן, מס' 660 (ושם إحصاء).

¹⁵⁶ עיסא, עמ' 151, מס' 13, שם נזכר כי זהו שמו בפי תושבי 'אלשאם' (عند عامة الشوام).

¹⁵⁷ עיסא שם; בדוואן, מס' 2893; אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 123 ובמהדיר. ובמקרה זה ברור כי יש לזהות את 'אגאץ' דווקא עם Pyrus communis.

¹⁵⁸ עיסא, עמ' 149, מס' 1.

¹⁵⁹ עיסא, עמ' 151, מס' 13, שם נזכר כי זהו שמו בסוריה ותימן; בדוואן, מס' 2893; דינסמור ודלמן, מס' 674.

¹⁶⁰ כך גם בכת"י מב"צ.

¹⁶¹ כיוון שלפירוש רנאה"י פ"א אוריינטציה תימנית ברורה, יש לזהות כאן את 'אגאץ' עם Prunus domestica (קאפח מחברת, עמ' 68; ווד תימן, עמ' 138. אמנם אצל עיסא, עמ' 151, מס' 13 נראה אחרת). את 'קרוסטמילין', בן זוגו של 'אגס' במשנה, מפרש רנאה"י פ"א 'אלברקוק'. בפרוף מזוהה בדרך כלל גם כן עם Prunus domestica, ולכאורה, היה צריך לזהות כאן את 'אגאץ' דווקא עם Pyrus communis (בהנחה שאין מדובר כאן בשני זנים של אותו המין). אך במקומות מסויימים, ביניהם בתימן, בפרוף מזוהה דווקא עם Prunus armeniaca (=משמש) (קאפח מחברת, עמ' 32; ווד תימן, עמ' 137), ועל כן בהחלט ניתן לזהות כאן את 'אגאץ' עם Prunus domestica (כך הזוג 'אגסים-קרוסטמילין' מזוהה כאן עם השזיף והמשמש שלנו, וכלל לא עם האגס). בנוסף, מזוהה 'עוזרר' (במשנתנו ובמשנה דמאי א א) לפי רנאה"י פ"א עם 'ענורוד'/'ענברוד', אשר לפי ר"י קאפח זהו Pyrus communis (קאפח מחברת, עמ' 57. ועיין ערך 'עוזררים' (34)).

1. (עמ' קסט): "אלאג'אץ, וידוע בפי ההמון אצלינו בשם אלברקוק":¹⁶² برقوق = Prunus domestica (=שזיף אירופי)¹⁶³

2. (מעשרות א ג עמ' שכ; עוקצין א ו עמ' תשכג): אלאג'אץ – לעיל רס"ג¹⁶⁴

ראה"פ:

1. (עמ' תפב): אלברקוק – לעיל רמב"ם

2. (עמ' תשסד): אגאס¹⁶⁵ – לעיל רס"ג¹⁶⁶

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): "אלאגאס ויקראו אלכמתרי" – לעיל רש"ג ובהערה

ערוך (ערך 'אגס', ח"א עמ' 25): "בלשון לע"ז פירא בלשון ישמעאל איגאס": pera/pero (איטלקית)=

Pyrus communis (=אגס תרבותי)¹⁶⁷

מוה"ע (שם): "לדעתי הוא הפרי הנקרא בל' ישמעאל אגס והוא רך מלא מיץ ובתוכו גרעין ארוך וכשהוא

יבש וצמק יועיל לשלשל..."¹⁶⁸ – זהו תיאור המתאים ל-Prunus, אשר לו גלעין אחד מארך,¹⁶⁹

ובוודאי שלא ל-Pyrus, אשר לו מספר גרעינים קטנים.¹⁷⁰

ריבמ"ץ (עמ' עח): "לעז פירא ובלש' ערבי איגוס" – לעיל ערוך

רע"ב (כלאיים א ד): "בערבי אגא"ס ובלע"ז פירא"ש" – לעיל ערוך

כת"י אנט (עמ' 71 15): $\alpha\pi\eta\delta\eta\alpha$: pear/pear-tree= $\alpha\pi\iota\delta\iota\upsilon\upsilon\upsilon/\alpha\pi\iota\delta\acute{\epsilon}\alpha$ (=אגס' בלשוננו)¹⁷¹

ירושלמי: לא מפורש.

סיכום הזיהויים:

• Prunus domestica

• Pyrus communis

¹⁶² כך מצטט תנחום הירושלמי (עמ' 24, ערך 'אגס'), וכך גם אצל המאסף (עמ' 8, ערך 'אגסים').

¹⁶³ עיסא, עמ' 149, מס' 1, שם נזכר כי זהו שמו במצרים ובמערב; בדויאן, מס' 2842. רמב"ם נוקב אמנם גם בשם 'אג'אץ',

אשר הינו דו משמעי, אך במקרה זה ברור למה כוונתו, שהרי ברقوق מזוהה עם Prunus domestica, וכך גם אצל רמב"ם

עצמו בביאור שמות הרפואות, שם מובאים שמות נוספים – *عيون اليقر; شاهلوك; شاهلوج*. המזוהים בוודאות עם P.

domestica (רמב"ם ביאור, מס' 14). אמנם, במקומות מסויימים ברقوق הוא שמו של Prunus armeniaca (=משמש) כך

בספרד ויוון (עיסא, עמ' 17, מס' 148) וכך בתימן (קאפה מחברת, עמ' 32, ווד תימן, עמ' 138), אך לא סביר שלכך התכוון

רמב"ם.

¹⁶⁴ ועיין לעיל הערה 163.

¹⁶⁵ זהה ל'אגאץ'. חילוף צ/ס (=ת'רקיק') קיים בערבית יהודית, וייתכן שכאן הוא נובע גם מהשם העברי 'אגס'.

¹⁶⁶ ועיין לעיל הערה 163, ועל פי זה נראה כי גם אצל ראה"פ יש לזהות את 'אגאס' דווקא עם Prunus domestica.

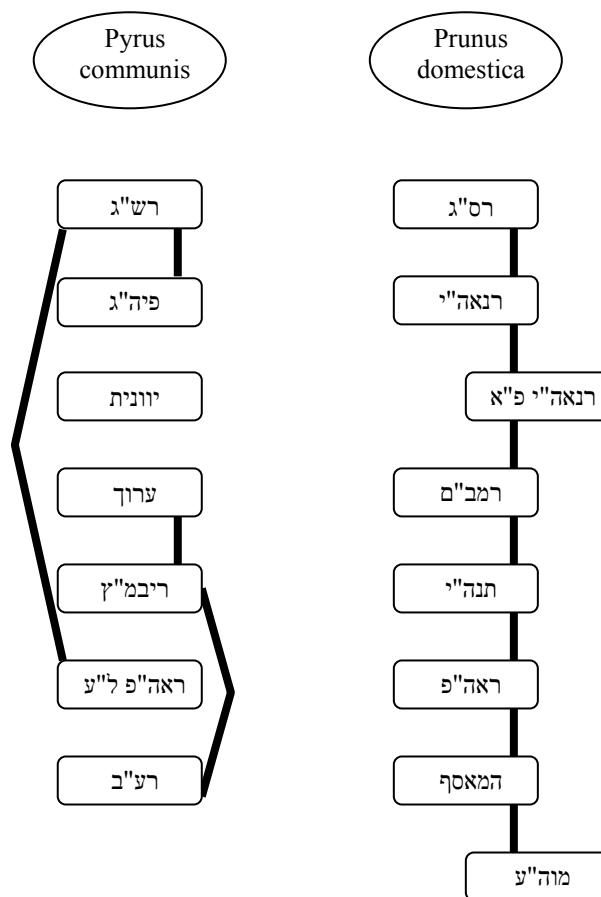
¹⁶⁷ בדויאן, מס' 2893.

¹⁶⁸ ובה"ו, עמ' 450, ערך 'פריש' תיאר את ה-'אגס' כ-"פרי מלא מיץ ובתוכו פרי כמו שקד קטן".

¹⁶⁹ כך בזנים האירופיים (בניגוד לזנים היפניים בהם הגלעין קצר יותר – קובץ שזיף, עמ' 312).

¹⁷⁰ כאן חולק מוה"ע על בוכסטורף שמזהה את עם Pyrus communis=Pirum (בוכסטורף לקסיקון I, עמ' 14).

¹⁷¹ לידל וסקוט, עמ' 189.

דיון והערות

1. כל המתרגמים לערבית תרגמו 'אגאץ', 'אנגאץ' וכד'. וזאת, בסבירות גבוהה, עקב הקרבה לשם העברי, אלא שמשמעות השם משתנה ממקום למקום: נראה כי בעראק היא Prunus domestica¹⁷², וכך יש להבין את רס"ג.
2. נראה כי רנאה"י הולך בעקבות רס"ג.
3. פירושו של רנאה"י פ"א תואם, אמנם, את המסורת המרכזית של הפרשנים בערבית, אך כאשר בוחנים את פירושו ל'קרוסטמל', בן זוגו של ה'אגס', ומביאים בחשבון את האוריינטציה התימנית של הפירוש, אי אפשר להתעלם מכך שכנראה ישנה כאן מסורת ייחודית.¹⁷³ הדבר נכון גם לגבי פירושו מוה"ע שמזהה את 'קרוסטמל' בדומה לרנאה"י פ"א,¹⁷⁴ אם כי האוריינטציה שלו היא של מערב הים התיכון. על כן בתרשים נמצאים שניהם בתוך המסורת, אך מוזחים מעט הצידה.
4. רש"ג, כותב בפירוש כי בעיראק שמו של ה'אגס' הוא 'כמתרי', ועל כן ברור ש'אג'אץ' הנזכר אצלו הוא שם הפרי במקום אחר – ארץ-ישראל, יש להניח. הסיבה לכך שהקדים שם זה לשם

¹⁷² חסין וקאסם, מס' 44.
¹⁷³ ועיין לעיל הערה 161.
¹⁷⁴ עיין ערך 'קרוסטמילין' (52).

- המקובל במקומו היא כנראה הקרבה לשם העברי, שאמורה לחזק את הזיהוי. ואכן, באזורנו מקובל היה לקרוא בשם זה גם ל-*Pyrus communis*.¹⁷⁵
5. על פי הנאמר בסעיף הקודם, ניתן, אולי, לשפוך אור על פירוש ראה"פ ל"ע, שמבוסס בבירור על רש"ג. הוא מביא את שני השמות 'אגאס' ו'כמתרי' כשמות נרדפים, ללא איזכור מקומות, כאשר באופן פשוט השם הראשון הוא המקובל במקומו של הכותב – ככל הנראה ארץ-ישראל,¹⁷⁶ והשני נזכר בעקבות זיהויו של רש"ג.¹⁷⁷ כך ניתן לומר כי פירוש ראה"פ ל"ע הינו אינטרפרטציה ארץ-ישראלית לפירושו של רש"ג.
6. רמב"ם מפרש בשלושה מקומות 'אג'אץ', ובאחד מהם מוסיף כי בפי ההמון נקרא 'ברקוק'. על פי מילונו של עיסא נפוץ שם זה במצרים ובמע'רב,¹⁷⁸ דבר שבהחלט מתאים לרמב"ם, המגיע מן המערב למצרים.
7. מסורת אירופית, הכוללת את הערוך, ריבמ"ץ וכת"י אנט. מזהה 'אגס' עם *Pyrus communis*,¹⁷⁹ ואליהם מצורפים פיה"ג ורש"ג וכן ראה"פ ל"ע המבוסס עליו.
8. החוקרים מזהים את 'אגס' עם *Pyrus communis*.¹⁸⁰

3. אירוס

משנה:

1. (כלאיים ה ח): "האירוס והקיסוס ושושנת המלך וכל מין זרעים אינן כלאים בכרם"
  2. (אהלות ח א): "אלו מביאין וחוצצין... הארוס והקיסוס..."
- ירושלמי (כלאיים ה ה"ח, עמ' 163): אירסיה
1. אירסא (ארמית)=*Iris sp.*=*ίρις* (=אירוס)¹⁸¹
  2. אירסא (סורית)=שושנא חורתא=*سوسن ابيض بري*¹⁸²=*Iris florentina*¹⁸³ (=אירוס פלורנטיני)

¹⁷⁵ עיסא, עמ' 151, מס' 13, לדבריו *اجاص/انجاص* הוא שמו של *Pyrus communis* ב'אלשאם'/סוריה. אצל דינסמור ודלמן מופיע *انجاص* כ-*Pyrus communi*, ו-*اجاص* כ-*Prunus domestica* (דינסמור ודלמן, מס' 660, 672), וחיזוק לכך ניתן לראות אצל ראה"פ (עמ' תשסד): "פירוש אגסים אגאץ (וכבר פירשנו שכוונתו לשזיף שלנו), קרוסטמלין אנגאץ והוא כמתרי (וברור שמתכוון לאגס שלנו)".

¹⁷⁶ עיין לעיל הערה 156. יש לציין כי לפי רמב"ם זהו שמו דווקא במערב (רמב"ם ביאור, מס' 187).
¹⁷⁷ וייתכן כי גם הוא היה מקובל בארץ-ישראל (החי והצומח 12, עמ' 108. לא נזכר אצל דינסמור ודלמן).
¹⁷⁸ עיסא, עמ' 149, מס' 1. גם רמב"ם עצמו מוסיף כי *برقوق* הוא השם הנפוץ במערב (רמב"ם ביאור, מס' 14).
¹⁷⁹ ביטוי מאוחר יותר למסורת זו ניתן למצוא במקורות הבאים: ספר אור זרוע (מאה 13, אשכנז) ח"א - הלכות כלאים סימן רנו; חידושי הרשב"א (מאה 13-14, ספרד) מסכת ברכות דף לח עמוד ב; הלכות קטנות לרא"ש (מאה 13-14, אשכנז-ספרד) (מנחות) הלכות כלאים סימן ב. (באחד המקורות יש זיהוי ישיר, באחרים ניתן להסיק באופן עקיף).

¹⁸⁰ לעף פלורה IV, עמ' 69; פליקס כלאיים, עמ' 93.
¹⁸¹ אסף הרופא פ' 155 ס' 1; לידל וסקוט, עמ' 836; דיוסקורידס I, מס' 1; אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 1. לגבי המעתק הפונטי מיוונית לעברית ולארמית ראה: עמר האירוס, עמ' 221-223.

¹⁸² בר בהלול, עמ' 147 ש' 8-9. פיין-סמית מתרגם: אירסא=*lily* (אנגלית)=*Lilium sp.* (=שושן. פיין סמית סורית, עמ' 14).

פיה"ג (אהלות ח א, עמ' 87): "ארוס הוא עץ ששמו בגליל **ארוסא**" – לכאורה נראה כפירוש הירושלמי. הביטוי 'עץ' כמובן בעייתי כאן, אך לא רק מצד הזיהוי המוצע, אלא גם מפשט המשנה בכלאיים, המדברת על 'מיני זרעים'.

פ"א מן הגאונים (פיה"ג הוספות והערות עמ' 170): "הארוס **ארוסא אלגומאם**" – נראה שגם כאן הכוונה ל-*Iris sp.*, שכן הן *אירסא* והן *קוס הגמא* (=מילולית: קשת הענן) הינם שמות של מינים הנמנים על סוג זה.¹⁸⁴

כת"י אוקס.: **אלנמאם**: *Mentha sativa* (=נענע מצויה)¹⁸⁵

רנאה"י (אהלות ח, עמ' 6): **אלחלקה**: *חلق/חלקة=Cissus /Cyphostemma digitatum*
¹⁸⁶*Cissus ternata/rotundifolius*

רנאה"י פ"א (עמ' 36): **אלחלק** – לעיל רנאה"י

רמב"ם (עמ' רג): "**אלסיסנבר** והיא '**אלנענע**' שעליה רחבים":¹⁸⁷ "ע"פ דברי רמב"ם כאן 'סיסנבר' הוא מין של 'נענע', המזוהה עם הסוג *Mentha*.¹⁸⁸

תנה"י (עמ' 64, ערך 'ארוס'):

1. "פירוש המשנה אירוס **סיסנבר** והוא **אלנענע** רחב עליים" – לעיל רמב"ם.

2. "ובעל הערוך סובר שהוא **אלכ'שכ'אש**, ואין זה נכון מפני ש-**אלכ'שכ'אש** מכונה פרגין" –

خشخاش=Papaver somniferum (=פרג תרבותי)¹⁸⁹

ראה"פ (עמ' תשנז): **אלששנבר** – לעיל רמב"ם

ערוך (ח"א עמ' 297, ערך 'ארוס'):

1. "פי' ארוס **סיסימבר"ו**, והם מיני מרקחת ששמים בתבשיל": *sesembrio* (איטלקית)=

Sisymbrium officinale (=תודרה רפואית)¹⁹⁰

¹⁸³ עיסא, עמ' 100, מס' 2. זהו מין אירוס לבן. נקרא בערבית גם *אירסא*. גם *Lilium candidum* נקרא בערבית *سوسن ابيض* (עיסא, עמ' 109, מס' 2), אך נראה שכאן הכוונה ל-*Iris*.

¹⁸⁴ עיסא, עמ' 100, מס' 12, 14.

¹⁸⁵ עיסא, עמ' 117, מס' 14. זהו גם שמו של *Thymus vulgaris* (=בת קורנית פשוטה. עיסא, עמ' 181, מס' 2), אך ככל הנראה אין זו הכוונה כאן, וראה להלן הערה 188.

¹⁸⁶ ווד תימן, עמ' 193; עיסא, עמ' 49, מס' 15, 16. מינים אלו הינם מטפסים, ונמנים על משפחת הגפניים (*Vitaceae*). הסוג *Cyphostemma* נכלל בעבר בתוך הסוג *Cissus*, ושניהם נפוצים בעיקר באזורים הטרופיים (זהרי עולם, עמ' 476; <http://en.wikipedia.org/wiki/Cissus>; 12/2/07) <http://en.wikipedia.org/wiki/Cyphostemma>; 12/2/07).

אהלות ח א, עמ' קעב: אלסיסנבר. וכך גם אצל המאסף (עמ' 17, ערך 'אירוס').

¹⁸⁷ במילונים מופיע *سيسنبر=Thymus glaber* (=בת קורנית?) (עיסא, עמ' 181, מס' 2); אך אצל רמב"ם ביאור מובא שם נרדף – *נמא* – המזוהה גם עם *Mentha sativa*, שנקרא גם *נענע* (רמב"ם ביאור, מס' 255, עיסא, עמ' 117, מס' 14). ועיין עמר חיבור, עמ' 216-271. מקורו של שם זה הינו יווני – *σισυμβριος*. שם זה מזוהה אצל דיוסקורידס עם מין של *Stachys* (=אשבל. דיוסקורידס II, מס' 155). עוד מזוהה *σισυμβριος* עם *Mentha aquatica* (=נענת המים. לידל וסקוט, עמ' 1601). כמו כן מזוהה *σισυμβριος* עם מינים ממשפחת המצליבים – להלן הערה 190.

לעף טוען, עקב הדמיון הרב בצליל, כי *سيسنبر* הוא 'שושן-בר', המזוהה עם *Iris* (לעף פלורה II, עמ' 1-2), ועיין אסף הרופא (שם). כבר עמד על כך 'י' ספיר במאמרו והביא ראיות לדחות זיהוי זה (ספיר איריס, עמ' 9-10).

¹⁸⁹ עיסא, עמ' 134, מס' 7; בדויאן, מס' 2540; אבן אלביטאר תפסיר IV, מס' 59. נראה כי כוונתו לפירוש השני המובא בערוך כדעת 'יש אומרים', שם הוא מתאר צמח שזרעיו מרשרשים בתוך תרמילם, אך לא נוקב בשמו. זרעיו של הפרג אכן מרשרשים כאשר מנענעים את ההלקט, ונ' קריספיל טוען כי על שום תכונה זו בא לו שמו הערבי *خشخاش* (קריספיל ילקוט כרך נ-צ, עמ' 1061). הערוך עצמו מציין תכונה זו כאשר מתייחס ל-'פרגין' המופיעים במשנה שביעית ב ז: "פי' מקו בל' כנען ובל' ערבי כשכאש ובלעז פפאווור... ומלא זרע כחרדל וכשמנענעו קורא קיש קיש..." (ערוך השלם ח"ו, עמ' 410, ערך 'פרגין').

¹⁹⁰ בדויאן, מס' 3220. עליו זרעיו של צמח זה משמשים כתבלינים (צמחים לעתיד –

2. "וי"א הוא עשב וכשמזריע מקיש הזרע כמין זוג" – לעיל תנה"י 2.¹⁹¹

מוה"ע (שם): "פי' בל"י ורו' מין פרח אשר בו גוונים הרבה כעין הקשת אשר בענן ועל שמו נקרא" כוונתו ל- Iris sp. *ἶρις* ביוונית פירושו גם: עיגול צבעוני זוהר המקיף עצמים, הילה, קשת¹⁹² – מתאים לדבריו כי נקרא על שם "הקשת בענן".

ריבמ"ץ (עמ' קיח): "ירוש' האירוס **אירוסא**... בערוך ארוס **סוסימברו** והן מיני מרקחת שמימין בתבשיל" – לעיל ירושלמי וערוך

רע"ב (כלאיים ה ח): מין ירק שעליו רחבים ונותנין אותו בתבשיל וקורין לו בערב"י **סוסנב"ר** – יש כאן שילוב של השם המופיע אצל רמב"ם, והתיאור של הערוך.

כת"י אנט. (עמ' 72 51): **ὑδύσσομον**: *Mentha sativa=ἤδυσσομον* (נענע תרבותית)¹⁹³
רס"ג: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- *Lilium* sp.
- *Iris* sp.
- *Cyphostemma/Cissus*
- ¹⁹⁴*Thymus/Mentha*
- *Sisymbrium officinale*
- *Papaver somniferum*

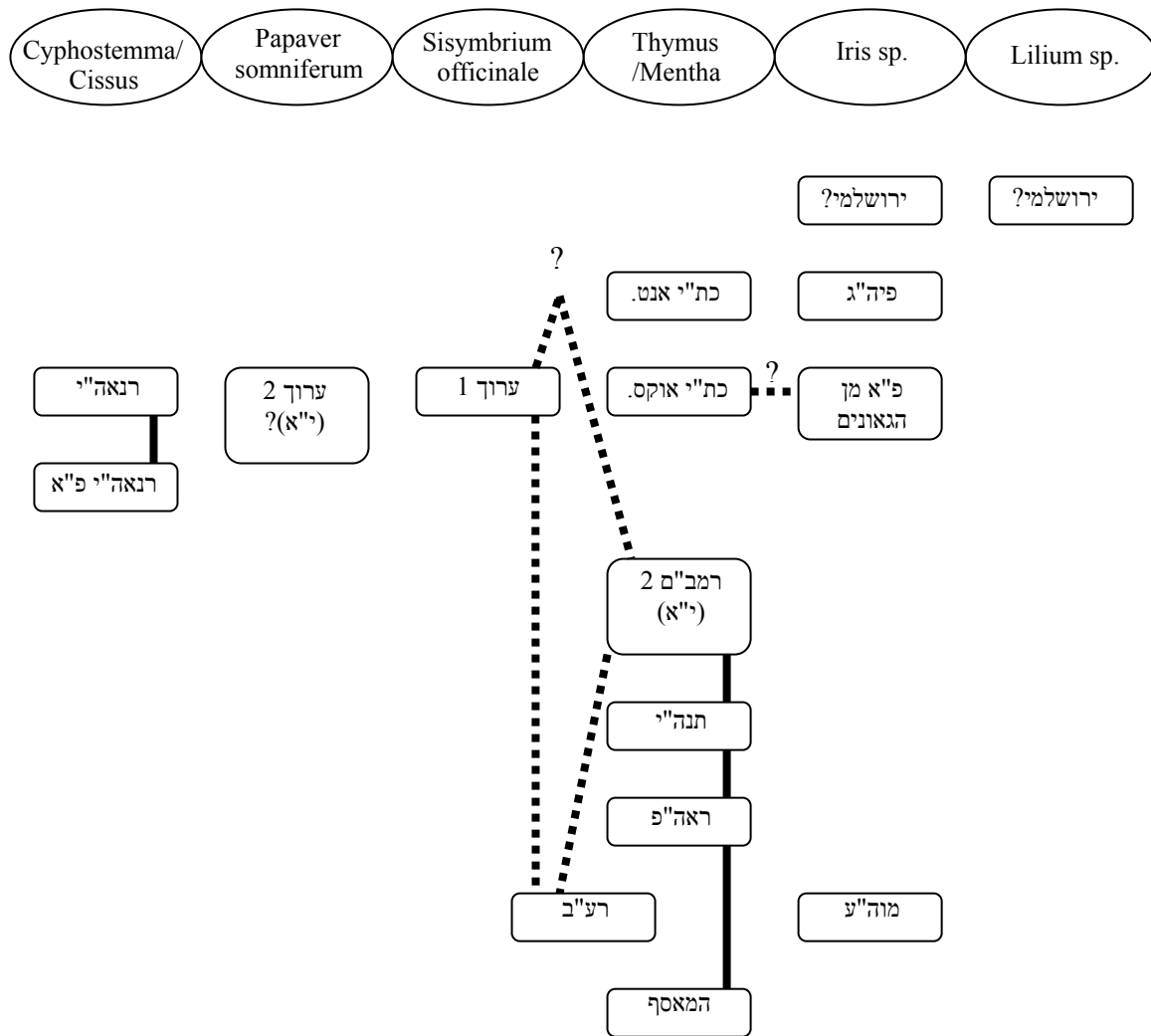
---

http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Sisymbrium+officinale&CAN=LATIND (16/10/07). גם אצל דיוסקורידס מוזהה *σισύμβριος ἔτερον* עם מין ממשפחת המצליבים (דיוסקורידס II, מס' 156) – לא ברור האם הכוונה ל-*Sisymbrium* או ל-*Nasturtium* (=גרגר. ראה לידל וסקוט, עמ' 1061). עיין לעיל הערה 188.

¹⁹¹ ועיין לעיל הערה 189.

¹⁹² לידל וסקוט, עמ' 836.

¹⁹³ דיוסקורידס III, מס' 41; לידל וסקוט, עמ' 765. זהו סינונים של *Mentha viridis* (בדויאן, מס' 2274)
¹⁹⁴ שני זיהויים אלו צורפו, כיוון שהם בני אותה משפחה, ויתרה מזו – לפי רמב"ם 'סיסנבר' הוא מין של 'נענע'.

דיון והערות

1. הירושלמי ופיה"ג מביאים שם ארמי, שנראה קשור ב- $\iota\rho\iota\varsigma$ היווני, (אם כי ייתכן והוא קשור דווקא ל-*Lilium*). מלבדם, רק מוה"ע מתייחס לסוג *Iris*, וזאת בעקבות הקרבה לשם היווני.
2. כת"י אוקס. ורמב"ם וסיעתו מזהים את 'אירוס' עם מין ממשפחת השפתניים, ככל הנראה *Mentha sativa*, או אולי מין אחר.¹⁹⁵ מעניין כי המקור הקדום ביותר לכך הוא דווקא כת"י אנט., שמזהה גם הוא את 'אירוס' עם *Mentha sativa*.
3. בין 'גומאם' (של פ"א מן הגאונים) ל'נמאם' (שם כת"י אוקס.) ישנו דמיון רב בצליל. דמיון זה יכול אולי להסביר את נדידת הזיהוי מ-*Iris* ל-*Mentha*, מה שמקשה מעט על תיאוריה זו היא העובדה שהזיהוי עם *Mentha* מופיע כבר בכת"י אנט., שקשה להניח שקיבל את הזיהוי מן הארצות דוברות הערבית בהן חל השיבוש המסופק.

¹⁹⁵ ר"י קאפה מזהה עם אחד ממיני ה-*Mentha* (טהרות ח א, עמ' קעב הערה 10). עמר מצייין באופן כללי כי מדובר במין ממשפחת השפתניים (קאפה מחברת, עמ' 35 הערה 19).

4. ערוך 1 מזהה את 'אירוס' עם *Sisymbrium officinale*, שאינו קרוב לאחד מן הזיהויים האחרים. למרות זאת ישנו קשר לשוני בולט בין 'סיסנבר' של רמב"ם לבין 'סיסימבר'ו' של הערוך. נראה כי הערוך הכיר את המסורת שהכיר גם רמב"ם, המזהה את 'אירוס' עם 'סיסנבר',¹⁹⁶ אך הוא פירש אותה על פי שם לטיני-איטלקי דומה שהכיר, ומתייחס בעצם למין אחר לגמרי.
5. תנחום הירושלמי מזכיר את הערוך, שמזהה את 'אירוס' עם *Papaver somniferum*. הדבר בעייתי לאור העובדה שלא מצאנו זיהוי זה אצל הערוך. ייתכן שדבר זה מתייחס לדעת 'יש אומרים' המובאת בערוך, שם לא נזכר מין ספציפי, אלא תאור של צמח שזרעו 'מקישים כמין זוג', שייטכן ויש למצוא בו את ה-'כ'שכ'אש' הנזכר אצל תנה"י.
6. זיהויו של רנאה"י ייחודי, ועוסק באחד מכמה צמחים הנמנים על משפחת הגפניים, הנפוצה בעיקר באזורים טרופיים וסוב טרופיים באפריקה. הזיהוי עם צמח זה, המופיע בפלורה של תימן, מחזקים את אפיונו התימני של הזיהוי.
7. החוקרים מסכימים כי יש לזהות את 'אירוס' עם *Iris sp.*¹⁹⁷ ר"י קאפח חולק על זיהוי זה, ומזהה עם מין מן הסוג *Mentha*.¹⁹⁸ גם י' ספיר מסתייג מזיהוי 'אירוס' עם *Iris*, עקב ההקשר במסכת אהלות, שלדעתו אינו מתאים לצמח זה.¹⁹⁹ מ' כסלו וז' עמר, לעומתו, מצדדים בזיהוי זה, ומסבירים את המשנה שם באופנים אחרים.²⁰⁰

4. אסוס

משנה:

1. (כלאיים ב ה): "תבואה שעלו בה סיפחי אסטס... אין מחייבין אותו לנכש"
  2. (שבת ט ה): "קליפי אגוזים קליפי רמונים אסטס ופואה כדי לצבוע בהם בגד קטן כשבכה"
  3. (מגילה ד ח): "ר' יהודה אומ' אף מי שהיו ידיו צבועות אסטס לא ישא את כפיו..."
- רס"ג (עמ' 194 126):
1. אל[...] – לא שרד בידינו זיהוי זה.²⁰¹
  2. ויקאל אלניל":
- א. ניל= *Indigofera tinctoria* (=ניל הצבעים)²⁰²

¹⁹⁶ 'סיסנבר' קיים גם בסורית (בר שינייא, עמ' 49 ש 30).

¹⁹⁷ לעף פלורה IV, עמ' 69; צ'ז'יק אוצר, עמ' 836.

¹⁹⁸ לעיל הערה 195. הוא כותב בפירושו: "ואין לו שום קשר או שייכות עם מה שמכנים בא"י 'איריס'" (טהרות ח א, עמ' קעב הערה 10).

¹⁹⁹ ספיר איריס, עמ' 12.

²⁰⁰ כסלו הארוס, עמ' 120; עמר האירוס, עמ' 221-227.

²⁰¹ אלוני משלים 'אלעצפור', ככל הנראה על פי המובא אצל רב נטרונאי – ראה להלן.

ב. ניל ברִי=Isatis tinctoria (=איסטיס הצבעים)²⁰³

שני מינים אלו שמשו בימי הביניים לצביעת בגדים בצבעי כחול-שחור, ולאחר הפקת הצבעים לא ניתן להבחין ביניהם.²⁰⁴ לא ניתן לומר באופן חד למי משניהם מתכוון רס"ג, וכן הבאים שזיהו אחריו 'ניל'/'נילג', אם כי בתקופה המוסלמית היה נפוץ יותר באזורנו Indigofera tinctoria, וסביר יותר כי אליו הכוונה.²⁰⁵ זאת בניגוד ל'אסטס' עצמו, שברור כי מתייחס ל-Isatis tinctoria, הן עקב השם הזהה, והן כיוון שבתקופה הרומית והביזנטית לא היה נפוץ באזורנו גידול Indigofera tinctoria, אלא רק ייבאו מן המזרח את הצבען המופק ממנו בצורתו המוגמרת.²⁰⁶

רב נטרונאי גאון (ברודי תשובות עמ' 607, ס' תעה): "הוא ורד של קורטמי ויש לו שם אחר בלשון הקודש, חלות חריע, ובלשון ארמי מוריקא ובלשון ערבי עוצפור": מצוטט אצל הערוך – ולגבי הזיהוי ראה להלן ערוך 2.

רנאה"י

1. (מגילה ד, עמ' 13): "י"א בקם"

א. بقم=Reseda luteola (=רכפת הצבעים)²⁰⁷

ב. بقم=Caesalpinia sappan, וראה להלן ריבמ"ץ²⁰⁸

הזיהוי הראשון מסתבר יותר, כיוון שהשני מתייחס לעץ, דבר שלא מסתדר עם האיזכורים בסדר זרעים, המדברים על "ספחי אסטיס" – שמתאימים לצמחים עשבוניים וודאי שלא לעצים, מה עוד ש-C. sappan אינו גדל באזורנו, אלא רק הצבען המופק ממנו יובא מן המזרח.²⁰⁹

2. (שם): "וי"א חור"

²⁰² עיסא, עמ' 98, מס' 14; בדויאן, מס' 1919; רמב"ם ביאור, מס' 249 – שם הוא נזכר בשמות נוספים ביניהם نیلج ו-الطين الاخضر, המזוהים גם כן עם מין זה.

לפי החוקרים זהו הצמח הנזכר בתלמוד בשם 'קלא אילן' (בבא מציעא סא ע"ב, מנחות מא ע"ב), ששימש כתחליף לצבע התכלת שהופק מן החי, ונאסר בהלכה לצבו בו את פתילי הציצית (פליקס כלאיים, עמ' 226 הערה 23; צ'ז'יק אוצר, עמ' 835).

ניל משמש גם כשמו של מין נוסף הנמנה על אותו הסוג – Indigofera argentea (עיסא, עמ' 98, מס' 7) וכן של מינים מן הסוג Chrozophora (=לשישית הצבעים. עיסא, עמ' 61, מס' 3,2,1; בדויאן, מס' 1018).

²⁰³ עיסא, עמ' 101, מס' 1; בדויאן, מס' 1947; רמב"ם ביאור, מס' 126 – שם מובא כי שמו במצרים ניל. אבן אלביטאר תפסיר II, מס' 165 – שם הוא מזוהה עם σάτις.

²⁰⁴ ראה הערתו של עמר – קאפח מחברת, עמ' 36 הערה 21.

²⁰⁵ גם על פי המילונים נראית יותר האפשרות ש-ניל כאן מתייחס דווקא לאפשרות הראשונה - Indigofera tinctoria. ועיין בהרחבה פרקר ציבענים, עמ' 53-70, ובמיוחד, עמ' 65-66.

אבן אלביטאר תרגם את σάτις של דיוסקורידס (שם ברור כי הכוונה ל-Isatis tinctoria) כ-ניל (לעיל הערה 203), אך מאידך בספר התרופות שלו, תחת הערך ניל, מביא אבן אלביטאר את ע'אפקי, הטוען כי ה-ניל אינו זה הנזכר אצל דיוסקורידס, אלא Indigofera tinctoria (אבן אלביטאר ג'אמע IV, עמ' 186). את המין הנזכר אצל דיוסקורידס מזהה ע'אפקי עם השם سمانی, שאינו מופיע במילונים, אך תחת זאת ישנם את השמות הקרובים – وسمة ו-اسماء – המזוהים עם Isatis tinctoria.

²⁰⁶ פרקר ציבענים, עמ' 65. יש לציין, עם זאת, כי בחפירות בעין גדי, נתגו זרעים של שני מיני ניל (Indigofera articulate); I. tinctoria (I. coerulea) (כולם נמנים על אותה סקציה בתוך הסוג), והם מהווים עדות ראשונה על גידול ניל המשמש לצביעה בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית (מלמד וכסלו, עמ' 93). למרות זאת, ניתן עדיין להניח כי גידול הניל היה תופעה מצומצמת למדי בהיקפה בתקופה זו.

²⁰⁷ עיסא, עמ' 154, מס' 20. אברי הצמח מכילים לוטיאלין – חומר צביעה צהוב, ואכן נהגו להפיק ממין זה צבע צהוב לצביעת בדים (עיין קריספיל ילקוט ה, עמ' 1336-1337).

²⁰⁸ עיסא, עמ' 36, מס' 1; בדויאן, מס' 768, שם הוא מופיע בשם بقم هندي (=בקם הודי).

²⁰⁹ בעיה דומה מעלה ריבמ"ץ (ראה להלן), בהקשר לזיהוי 'אסטיס' עם Caesalpinia sappan.

حور=Indigofera tinctoria (=ניל הצבעים)²¹⁰

רנאה"י פ"א: (עמ' 33): "וכן לא יזרע **עצפר** בין תבואות זרע"²¹¹ – זהו אינו הדין שנזכר במשנה, אך לפי המיקום נראה כי מתכוון לפרש 'אסטיס', וייתכן שלפניו היתה גירסה אחרת של המשנה:

عصفر=Carthamus tinctorius (=קורטם הצבעים)²¹²

כת"י אוקס: וסמה:

1. وسمة=Indigofera tinctoria (=ניל הצבעים)²¹³

2. وسمة=Isatis tinctoria (=איסטיס הצבעים)²¹⁴

לגבי ההכרעה בין האפשרויות – ראה לעיל רס"ג

רמב"ם (עמ' קעו): **אלנילג**²¹⁵

1. نيلج=Indigofera tinctoria (=ניל הצבעים)²¹⁶

2. نيلج=Isatis tinctoria (=איסטיס הצבעים)²¹⁷

לגבי ההכרעה בין האפשרויות – ראה לעיל רס"ג

תנחום הירושלמי (עמ' 50): **אלניל** – לעיל רס"ג 2

ראה"פ (עמ' תרסא): "והוא צבע תכלת ובערבי **אלניל**" – לעיל רס"ג 2

ערוך (ח"א עמ' 172, ערך 'אסטיס'):

1. "פי' אסטיס **אינדיקום** ובל' ערבי **ני"ל** – לגבי 'ניל' – לעיל רס"ג 2. indicum

(לטינית)=indaco/endaco (איטלקית)=Indigofera tinctoria (ניל הצבעים)²¹⁸

2. "פ"א הוא ורד של קורטמי ולו שם אחר בלה"ק **חלות חריע** ובל' ארמי **מוריקא** ובל"ע **עצפור**

וצובעין בו בגד פשתן ובגד עמר גפנו לכלות בבית חופתן": זהו ציטוט של תשובת רב נטרונאי

²¹⁰ ווד תימן, עמ' 149. במקומות אחרים חור הוא שמו של Populus alba (=צפצפה מכסיפה. עיסא, עמ' 146, מס' 17; בדוואן, מס' 2792), עץ שמקליפתו נהגו להפיק צבע צהוב (צמחים לעתיד – http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Populus+alba&CAN=LATIND), אך על פי ההקשר כאן אי אפשר לזהות את 'אסטיס' עם עץ – ועיין לעיל רנאה"י ב1.

²¹¹ וכך גם בשביעית ז, ור"י קאפה הביא בפירושו 'חריע' כתרגום של 'עצפר'.
²¹² עיסא, עמ' 40, מס' 16; בדוואן, מס' 8771; רמב"ם ביאור, מס' 300 – שם הוא נזכר גם בשם قرطم, המזוהה גם כן עם מין זה.

²¹³ עיסא, עמ' 98, מס' 14; בדוואן, מס' 1919; רמב"ם ביאור, מס' 249 – שם הוא נזכר בשמות נוספים ביניהם نيلج ו-الطين الاخضر, המזוהים גם כן עם מין זה.

לפי החוקרים זהו הצמח הנזכר בתלמוד בשם 'קלא אילן' (בבא מציעא סא ע"ב, מנחות מא ע"ב), ששימש כתחליף לצבע התכלת שהופק מן החי, ונאסר בהלכה לצבו בו את פתילי הציצית (פליקס כלאיים, עמ' 226 הערה 23; צ'יז'יק אוצר, עמ' 835).

ניל משמש גם כשמו של מין נוסף הנמנה על אותו הסוג – Indigofera argentea (עיסא, עמ' 98, מס' 7) וכן של מינים מן הסוג Chrozophora (=לשישית הצבעים. עיסא, עמ' 61, מס' 3,2,1; בדוואן, מס' 1018).

²¹⁴ עיסא, עמ' 101, מס' 1; בדוואן, מס' 1947; רמב"ם ביאור, מס' 126 – שם מובא כי שמו במצרים ניל. אבן אלביטאר תפסיר II, מס' 165 – שם הוא מזוהה עם αἰστίς.

²¹⁵ וכך גם: שביעית ז א; שבת ט ה; מגילה ד ז. בדפוסים נוסף: "והוא אינדו בלע"ז שצובעין בו תכלת". ע"פ גירסה זו ברור כי מתכוון ל-Indigofera (וכך הבין גם פליקס את דברי רמב"ם – פליקס כלאיים, עמ' 226), אך ר"י קאפה שולל גרסה זו – ועיין שם, עמ' קז הערה 29.

כך גם אצל המאסף (עמ' 14, ערך 'אסטיס')

²¹⁶ עיסא, עמ' 98, מס' 14; רמב"ם ביאור, מס' 249; וראה לעיל הערה 202.

²¹⁷ אבן אלביטאר תפסיר II, מס' 165 – שם הוא מזוהה עם αἰστίς.

²¹⁸ בדוואן, מס' 1919; אטימולוגיה איטלקית – <http://www.etimo.it/?term=indaco&find=Cerca> – 4/2/07

גאון. לגבי 'חריע' ו'עצפור' – לעיל רנאה"י 1,2. מוריקא – כך מתרגם הירושלמי את 'חריע' – מוזהה גם כן עם *Carthamus tinctorius*.²¹⁹

מוזה"ע (שם): "פי" בל"י ורומי מין עשב של צבעים כמו שפי" בע"ה בפי' ראשון כי פי' אחרון משגה הוא" באופן ראשוני נראה כי מסכים לפירוש ערוך 1, אך ייתכן כי הוא מתכוון דווקא ל- *Isatis tinctoria*, כיוון שלא מציין שם יווני או לטיני מלבד השם 'איסטיס'. מאידך, הוא הוא אינו יכול להתעלם מ-'אינדיקום' שהביא הערוך, המוזהה עם *Indigofera tinctoria*, והעובדה שהוא מציין כי הוא מסכים לפירוש זה הינה בעייתית.

ריבמ"ץ (עמ' פט):

1. "פי' אינדקו ובלשון יון **לולאקין**" – לגבי 'אינדקו' – לעיל ערוך 1. לולאקין – לא מוזהה.
  2. "ויש אומ' ברזי ולא מס' (=מסתבר) דברזי עץ הוא וספיהים לא הוו אלא למיני זרע"י"
- נראה כי הכוונה היא לעץ ממין *Caesalpinia sappan*, הנקרא בשפות אירופיות *bresel*, ושימש בעבר העץ להפקת צבע אדום, ששימש בתעשיית הטקסטיל באירופה.²²⁰
- רע"ב** (כלאיים ב ה): "צבעו דומה לתכלת קורין לו בערבי **ני"ל** ובלע"ז **אנדיק"ו**" – לעיל רס"ג וערוך **ר"ש** (כלאיים ב ה): "איסטיס כמו סטיס **גישדא** בלע"ז שצובעין בה" – לא מוזהה,²²¹
- ירושלמי; בבלי; כת"י אנט.: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

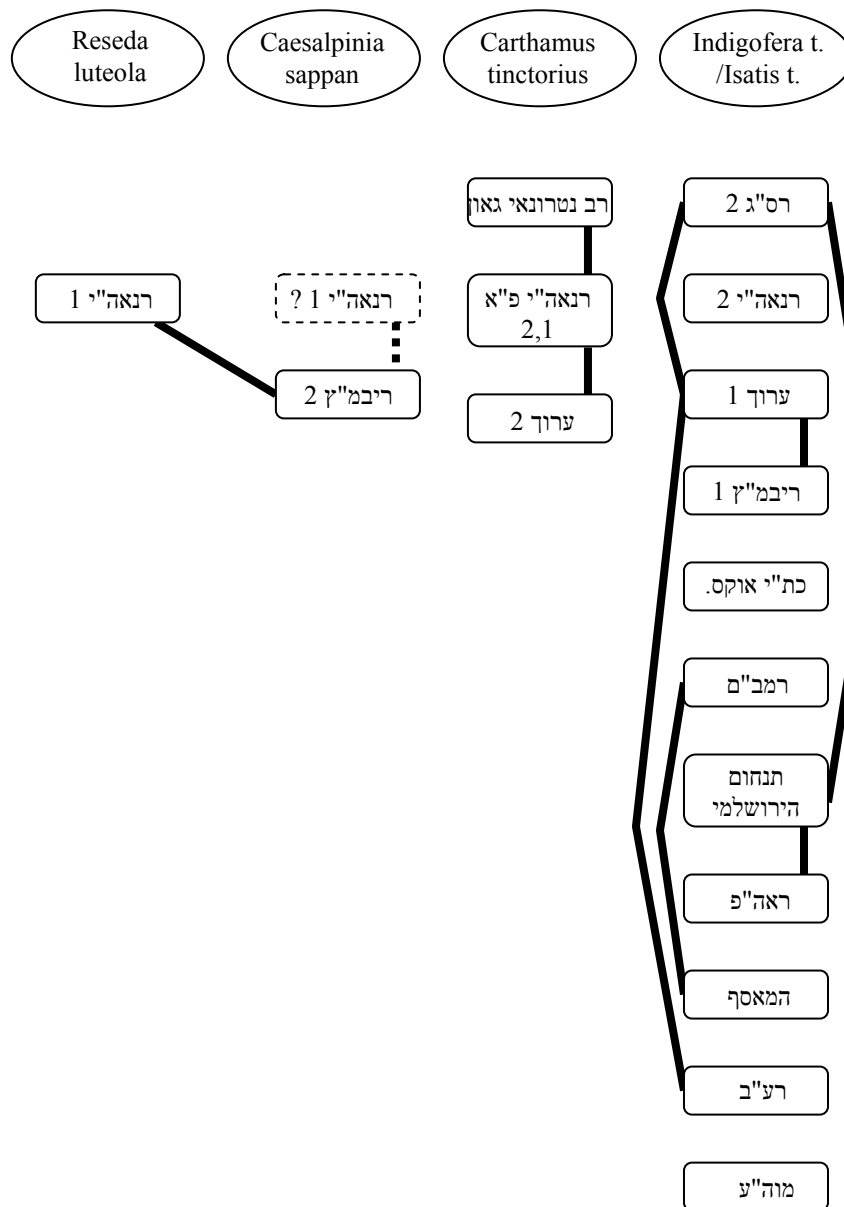
- *Indigofera tinctoria/Isatis tinctoria*
- *Carthamus tinctorius*
- *Reseda luteola*
- *Caesalpinia sappan*
- *Populus alba*
- 'גישדא'/'נישדא'

²¹⁹ עיין ערך 'חריע' (19).

²²⁰ קנון צבעים, עמ' 36. הצבען יובא מאסיה לאירופה כאבקה. מין קרוב אליו הוא *Caesalpinia echinata* ('עץ ברזיל'), מין דרום אמריקאי, אשר גם ממנו הפיקו צבע שיובא לאירופה לאחר גילוי אמריקה.

²²¹ *Isatis tinctoria* מכונה בצרפתית *Guéde* (בדו"א, מס' 1947) ו-*Reseda luteola* מכונה *Gaude*, אך אין בכך כדי להצביע על 'גישדא'.

בספר 'אור זרוע' (אשכנז, המאה ה-13) מצוטט משפט זה (ח"א הלכות כלאיים סימן רסז) ושם מופיע 'נישדא' במקום 'גישדא', אך גם הוא לא מוזהה, ולא ברור מהי הגירסה הנכונה.

דיון והערות

1. המסורת המרכזית מזהה את 'אסטיס' עם نیل/نیلیج הערבי ועם indicum הלטיני, המזוהים ככל הנראה עם Indigofera tinctoria, ובסבירות נמוכה יותר עם Isatis tinctoria. זאת למרות שמוסכם על החוקרים כי המשנה התכוונה דווקא ל-Isatis.²²² בכל אופן, ברור כי מסורת זו עוסקת בצמח ממנו מפיקים צבע כחול, ולמעשה ייתכן כי המונח הערבי 'ניל' משמש מעין שם קיבוצי לצבע הכחול, מבלי להתייחס לצמח.
2. עם זאת, יש לציין כי רס"ג, שהוא הקדום מבין אלה שזיהו כך, הביא זיהוי זה רק בשם 'יש אומרים', ואם כך – הוא סבר אחרת.

²²² פליקס כלאיים, עמ' 225; לעף פלורה IV, עמ' 69; צ'ז'יק אוצר, עמ' 835. ועיין לעיל רס"ג 2.

3. יש לציין שני המילונאים – תנחום הירושלמי והמאסף – משתייכים כאן למסורת המרכזית, אך בעוד המאסף מזהה בדיוק כמו רמב"ם – 'נילג', תנחום מציין דווקא 'ניל', כפי שמובא אצל רס"ג.
4. מבין כל הפרשנים במסורת זו, מוה"ע הינו היחיד המתייחס ל-'אסטיס' כשם יווני, ועל כן לגביו עולה הסבירות כי התכוון דווקא ל-Isatis. מאידך, הוא מתייחס ישירות לפירוש ערוך 1, שם מזכר בפירוש indicum, שהוא Indigofera, ועל כן עדיין ישנו ספק בזיהוי.²²³
5. רנאה"י מביא שלושה זיהויים שונים בשני מקומות שונים, דבר המעלה תהיות לגבי אחידות הפירוש והתערבותו של העורך בכתיבתו. בכל אופן, המשותף להם הוא שכולם עוסקים במינים מהם מפיקים צבע צהוב - Carthamus tinctorius,²²⁴ Reseda luteola ו-Populus alba. עובדה זו מעלה את האפשרות שזיהויים אלו הם בעצם ביטויים שונים של מסורת אחת, שזיהתה את 'אסטיס' עם צמח ממנו מפיקים צבע צהוב, ועומדת מול המסורת המרכזית, המזהה, כאמור, עם צמח ממנו מפיקים צבע כחול.
6. ערוך 2 מזהה כמו רנאה"י 2,1 - Carthamus tinctorius.
7. רימב"ץ 2 מביא דעה לפיה יש לזהות את 'אסטיס' עם Caesalpinia sappan, אך הוא דוחה זיהוי זה. נראה כי זיהוי זה נובע מתוך הבנה שגויה של הזיהוי המופיע גם אצל רנאה"י פ"א 1 – 'בקם', שיכול להתפרש גם כ-C. sappan. ייתכן, בסבירות נמוכה יותר, כי זוהי אכן כוונתו של רנאה"י פ"א 1.

5. אפונים

משנה:

1. (פאה ג ג): "המחליק בצלים לחים לשוק ומקיים יבישים לגורן נותן פיאה לאילו לעצמן.. וכן באיפונים..."
2. (כלאיים ג ב): "חרדל ואפונים השופים מן זרעים האפונים הגמלונים מין ירק"
3. (טבול יום א ה): "ר' יהודה או' אף אפונים שחורים טהורין באב הטומאה... ר' יהודה או' אף אפונין לבנין טמאין בטבול יום..."
- רס"ג (עמ' 147 46): חמץ: حمص=Cicer arietum (=חמצה תרבותית)²²⁵
- רנאה"י (שבת כא, עמ' 58): אלהמץ – לעיל רס"ג
- רנאה"י פ"א (בכת"י כלאיים ג, כמשיח לפי תומו):

²²³ ועיין לעיל מוה"ע.

²²⁴ המזוהה גם עם 'חריע' – עיין ערך (19).

²²⁵ עיסא, עמ' 48, מס' 10; בדויאן, מס' 1029; אבן אלביטאר תפסיר II, מס' 89, ועיין להלן כת"י אנט..

1. אפונין השופין: **אלאבאקלא**: זיהוי לא ברור. ייתכן שכוונתו ל-'באקלא': $Vicia\ faba = باقلاء$ ('פול' בלשוננו).²²⁶
2. אפונין הגמלונין: **אלכשד**: $Dolichos\ lablab = كشد$ (=לבלב מטפס)²²⁷
- כת"י אוקס:** **אלחמץ** – לעיל רס"ג
רמב"ם:
1. (פאה ג ג, עמ' קד; שבת כא ג, עמ' פו): **אלחמץ** – לעיל רס"ג
2. (עמ' קפה): "אפונין השופין – '**אלחמץ**' החלקים... אפונין הגמלונין – '**אלחמץ**' הגדולים..."²²⁸
- המאסף** (עמ' 15, ערך 'אפונין'): "**אלחמץ** והוא **אלעתר**" – לגבי 'אלחמץ' – לעיל רס"ג. $Pisum = عتر = sativum$ (=אפונת הגינה)²²⁹
- קיימת סתירה בין שני השמות שהביא המאסף. נראה שהשם הראשון הוא ציטוט מתוך פרשנים שקדמו לו, והשני, שהינו שם תימני מובהק, הוא, למעשה, הזיהוי המשמעותי שלו.
- ערוך** (ח"א עמ' 220, ערך 'אפנין'):
1. "פי' אפונים בלע"ז **ציצירי** ובל"ע **אלחמץ**, פי' הגמלונין גדולים שופין קטנים" – לגבי 'אלחמץ' – לעיל רס"ג: $cicer = (לטינית) = Cicer\ arietium$ (=חמצה תרבותית)²³⁰
2. "וי"מ שופין חלקים"
ריבמ"ץ (עמ' צח):
1. "בלע"ז **ציצירי** ובלש' ערבי **חמצי** ובלשון יון **דוביתאיה**, הגמלונין הן הגדולין שזפין (צ"ל 'שופין') הן הקטנים" – לגבי 'ציצירי' – לעיל ערוך; לגבי חמצי – לעיל רס"ג.
- 'דוביתאיה' – לא מופיע במילונים. אם נחליף ד' ב-ר', נקבל שם קרוב ל- $\epsilon\rho\epsilon\beta\acute{\iota}\nu\theta\omicron\varsigma$ – להלן כת"י אנט..
2. "ויש אומרים השזפין (כנ"ל) הן החלקין לעז **ציצירי לימפיד**"²³¹
לימפיד – נראה כי פירושו 'חלק'²³²
- רש"י** (שבת קמג ע"א): **יישיש**: $jesses = (צרפתית עתיקה) = gesses = (צרפתית) = Lathyrus\ sativus$ (=טופח תרבותי)²³³
- כת"י אנט.** [עמ' 71 43 – אפונ' הג' (=אפונין הגמלונין)]: $\epsilon\rho\upsilon\beta\eta\theta\eta\alpha\ \mu\alpha\beta\rho\alpha$. ככל הנראה הכוונה ל- $\epsilon\rho\epsilon\beta\acute{\iota}\nu\theta\omicron\varsigma = Cicer\ arietium$ (=חמצה תרבותית)²³⁴; $\mu\alpha\beta\rho\alpha$ – לא מזוהה

²²⁶ עיסא, עמ' 189, מס' 1.

²²⁷ ווד תימן, עמ' 159; פיאמנטה תימנית כר' II, עמ' 431 (אצל ווד נזכר $kisht$, ופיאמנטה מציין כי $كشد=كست$). סינונים של $Dolichos\ purpureus$; $Lablab\ purpureus$. קטנית מאכל נפוצה בכל דרום אסיה. פליקס מזהה את 'פול לבן' (ע"ע (38)) עם מין זה (פליקס כלאיים, עמ' 42).

²²⁸ כך גם אצל תנה"י, עמ' 56 ערך 'אפן'; עמ' 606 ערך 'שוף'.

²²⁹ ווד תימן, עמ' 156 (ערך $Lathyrus$). שם הוא מתאר זן בשם $pumilio$ אותו מגדלים בתימן. עיין ערך 'שעועית' (60) – רנאה"י. גם אצל פיאמנטה תימנית (כר' II, עמ' 314) מתורגם: $Green\ peas$.

²³⁰ גלייר, עמ' 313.

²³¹ ובפירושו לפאה ג ג, עמ' יג: ציצירי.

²³² אצל גלייר מופיע $limidus=clear, transparent$ (גלייר, עמ' 1031).

²³³ בלונדהיים רש"י, מס' 608.

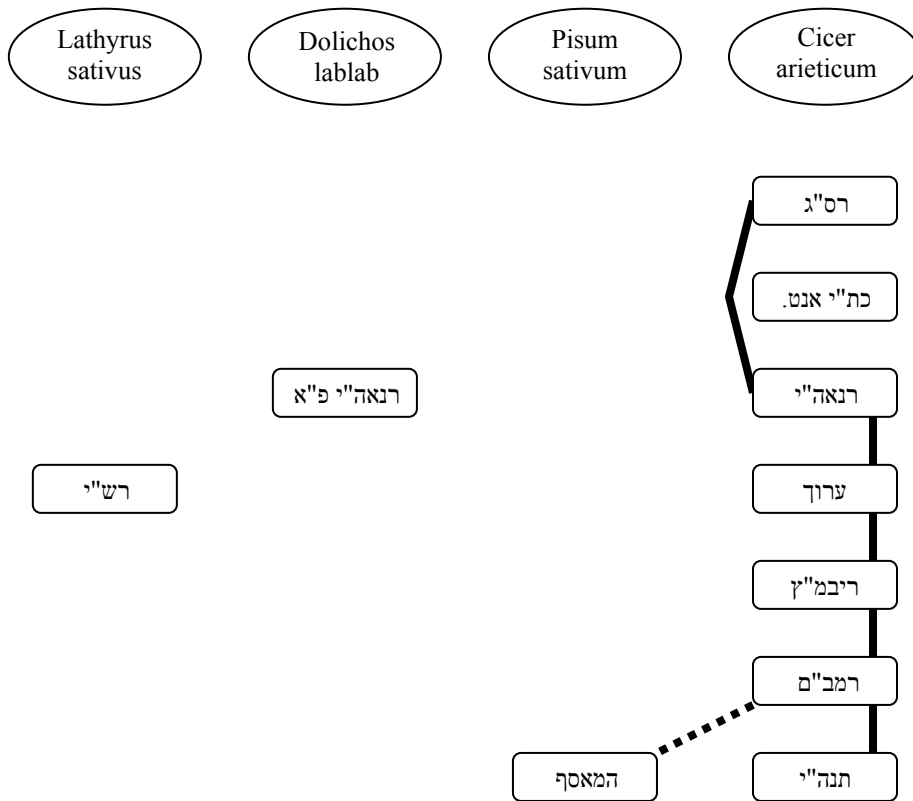
²³⁴ לידל וסקוט, עמ' 684; דיוסקורידס II, מס' 126.

ירושלמי; פיה"ג: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- Cicer arietinum
- Pisum sativum
- Lathyrus sativus
- Dolichos lablab

סיכום חזותי

1. מסורת מרכזית, הכוללת הן את הפרשנים בערבית והן את הפרשנים מאירופה, מזהה את 'אפון' עם *Cicer arietinum*.
2. רש"י מזהה את 'אפונים' עם *Lathyrus sativus*²³⁵.
3. המאסף מצטט, אמנם, את המסורת המרכזית ('חמץ'), אך הוא מתכוון ככל הנראה למין אחר - *Pisum sativum*²³⁶.
4. החוקרים מזהים גם הם את 'אפונים' עם *Cicer arietinum*²³⁷.
5. כל המתייחסים ל-'אפונין הגמלונין' מדברים על אפונים גדולים - רמב"ם, תנה"י, ערוך וריבמ"ץ. לגבי 'אפונין השופין' יש שתי דעות. האחת - אפונים חלקים - נזכרת אצל כל הארבעה - אצל הערוך וריבמ"ץ כדעת 'יש אומרים'. השניה - אפונים קטנים - מובאת כדעה הראשונה אצל הערוך וריבמ"ץ.

6. בצלצול

- משנה (כלאיים א ג): "הבצל והבצלצול התורמוס והפלסלוס אינן כלאים זה בזה"**
 ירושלמי (כלאיים א ה"ג, עמ' 146): פלל-גולה; כת"י וטיקן (עמ' 160): פגלגולה²³⁸ - לא מזוהה²³⁹
 רס"ג (עמ' 189 100): אלבצל אלברי: البصل البري=מילולית: בצל בר²⁴⁰
 רש"ג (עמ' 175 18): אלקונאר - לא מזוהה²⁴¹
 רנאה"י (עמ' 30): אלכרמאני - לא מזוהה²⁴²
 רנאה"י פ"א (עמ' 32): "אלקעבלי, כלומר: אלכרמאני²⁴³ שיש לו ראש כמו השום": לגבי 'כרמאני' - לעיל רנאה"י; قعبول; قعبول=Pancratium maritimum (=חבצלת החוף)²⁴⁴

²³⁵ אזור תפוצתו של *Cicer arietinum* לא כולל את מרכז וצפון אירופה (פלורה אירופה II, עמ' 128), בעוד *Lathyrus sativus* גדל במרכז אירופה (שם, עמ' 142).
²³⁶ כנגד טוען ר"י קאפח: "והמאסף פירש אפונין והוא אלעתר, ופרושו דחוק כי חמץ הוא הידוע בא"י חמץ, ועתר מין פול עגול קשה" (קאפח מחברת, עמ' 36).
²³⁷ לעף פלורה IV, עמ' 71; פליקס משנה, עמ' 29; צ'יז'יק אוצר, עמ' 836. שם הוא מבחין בין שני זנים, המקבילים ל'אפונין השופין' ו-'אפונין הגמלונין'.
²³⁸ גם בגרסת הערוך (ראה להלן) - 'פגלגולה'. ובדפוסים - 'פללגולה'.
²³⁹ 'פגלגולה' לא מופיע במילונים. יש הקושרים זאת ב-'פוגלא' (צנון - בערבית فجل - בר שינייא, עמ' 49 ש' 22), ואז ייתכן שהכוונה היא ל-פוגלא גלא [גלא=גל (אבנים) - פיין סמית, עמ' 69]. אך מאידך לא ייתכן שהכוונה כאן למין צנון כלשהו, אלא אולי לבצל הדומה בצורתו לצנון.
²⁴⁰ بصل البري=Scilla maritima (=בן הצב ?), עיסא, עמ' 164, מס' 11); بصل برّي=Muscari comosum (=Muscori longissimum=כדן ?), שם, עמ' 121, מס' 8). בן הצב והכדן, כמו רבים מבני משפחת השושניים, הינם בעלי בצל, אך לא ידוע על אכילה של בצלי מינים אלו.
²⁴¹ המהדיר במקום (עמ' 179 הערה 23) מפנה ל'קנאריה'. قناريّة=Cynara scolymus (=קינרס תרבותי=ארטישוק), אך אין כל דמיון בינו לבין הבצל, ועל כן זהו איננו 'בצלצול'. אלוני (רס"ג לשון, עמ' 189) מתקן 'קינאר'. לפי ראה"פ (ראה להלן) 'קונאר' הינו בצל קטן. שתי הצורות ('קונאר ו'קינאר') לא מופיעות במילונים.
²⁴² ייתכן וזהו תואר שמובנו: 'מן העיר כרמאן שבפרס' (שטיינגאס פרסית, עמ' 1024)

רמב"ם (עמ' קסט):

1. **הבצל המדברי** – לעיל רס"ג²⁴⁵

2. "ואולי בצלצול קטנות **בצל**, וכך פירשו קצת מפרשים"²⁴⁶

תנה"י (עמ' 83, ערך בצל): "בצל מדברי שלא זרעו איש והוא חריף מאוד" – לעיל רס"ג

ראה"פ (עמ' תשמג):

1. **בצל מדברי** – לעיל רס"ג

2. "וי"א **בצל קטן** ונקרא בערבי **אל קונאר**, וזרעין אותו": לגבי 'קונאר' – לעיל רש"ג. נראה שיש

כאן איחוד מסורות – 'קונאר' (שאינו מזוהה) של רש"ג עם הדעה השניה המובאת ברמב"ם.

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): **קונאר** – לעיל רש"ג

ערוך (ח"א עמ' 154, ערך 'בצל'):

1. "בצלצול **פגלגולה** לש' ערבי צנון פוגלא" – 'פגלגולה' הוא ציטוט מן הירושלמי. לא נראה שיש

כאן זיהוי של ממש – לא סביר שזיהה את 'בצלצול' עם צנון.²⁴⁷

2. "וי"מ **בצלצול של יער**" – לעיל רס"ג

ריבמ"ץ (עמ' עח): "ירוש' **פגלגולה**, בערוך פי' **בצל של יער**"

רע"ב (כלאיים א ג): "**בצל מדברי** קטן משאר בצלים, לפיכך נקרא בצלצול"

כת"י אנט. (עמ' 70 12): **κρομηδην**: **κρομμύδιον**=בצל קטן²⁴⁸

סיכום הזיהויים:

● 'פלל-גולה'

● בצל בר

● קונאר

● קעבלי-כרמאני (*Pancretium maritimum*)?

● בצל קטן

²⁴³ עיין לעיל הערה 242.

²⁴⁴ (עיסא, עמ' 133, מס' 1; בדויאן, מס' 2525). אבן אלביטאר תרגם *Pancretion* – *قَعْبِل* (אבן אלביטאר ג'אמע IV, עמ' 26).

במקום אחר כתב על *Pancretion* כי הוא "מין מבצלי ה'ענצל', אלא שהוא קטן מהם, ומשתמשים בו במקומם" (אבן אלביטאר תפסיר II, מס' 154). ניתן להניח כי הבצלצול, לדעת רנאה"י פ"א, הוא אכן הבצל של חבצלת החוף. עם זאת צריך עדיין להבין את התיאור: "שיש לו ראש כמו השום", כיוון שבצלו של *Pancretium* אינו נחלק לבצלצלים (פלורה פלסטינה II טקסט, עמ' 108).

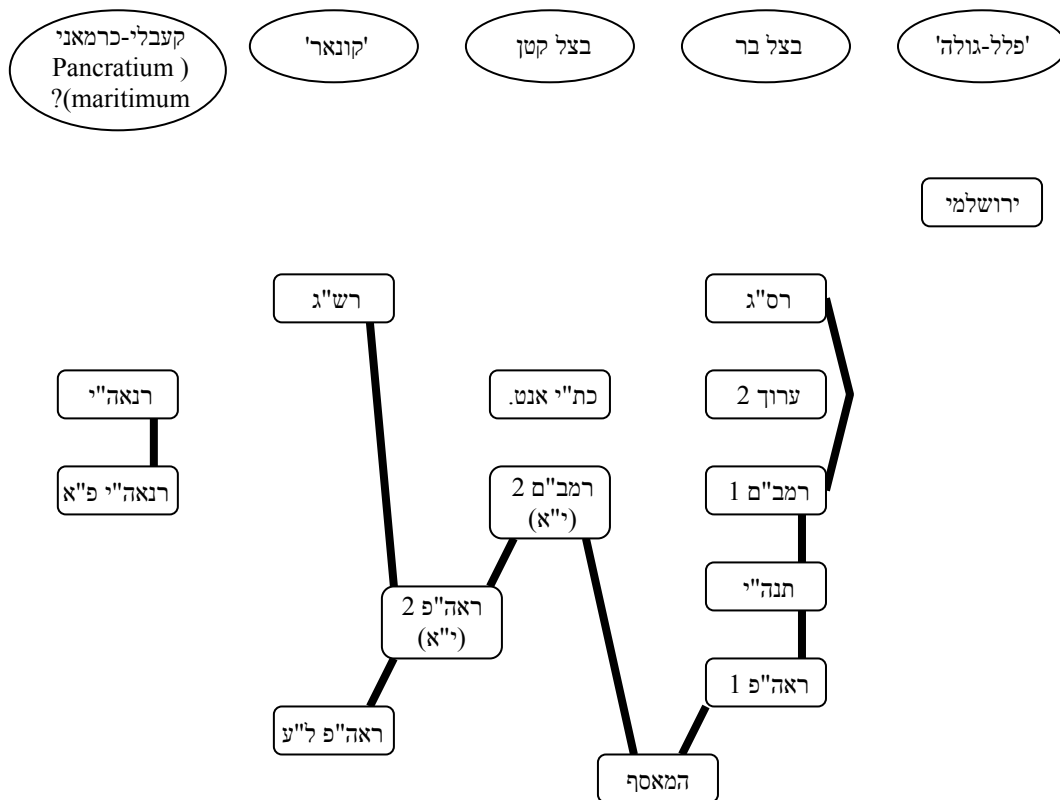
²⁴⁵ כך גם אצל המאסף (עמ' 21, ערך 'בצלצול').

²⁴⁶ לא ברור למה הכוונה. ישנם כמה צמחי בצל הנקראים בערבית *بُصَيْل* [הטיה של *بصل* במשקל *فَعَيْل*, שמשמש במשמעות של הקטנה], ביניהם מיני *Bellevalia* (זמזומית), *Ginandriris* (אחיאירוס), *Muscari* (כדן) וכן *Urginea maritima* (=חצב מצוי) ו-*Pancretium maritimum* (=חבצלת החוף) – (עיסא, עמ' 30, מס' 9; עמ' 100, מס' 16; עמ' 121, מס' 8; עמ' 133, מס' 3; עמ' 185, מס' 15). האפשרות האחרונה קשורה גם בזיהוי של רנאה"י פ"א, ועיין לעיל הערה 244.

²⁴⁷ עיין לעיל ובהערה. **Error! Bookmark not defined.**

²⁴⁸ לידל וסקוט, עמ' 998.

סיכום חזותי

דיון והערות

1. תיתכן חפיפה בין האפשרויות השונות, למשל:

- לפי דעת י"א בראה"פ 'קונאר' הינו בצל קטן.
- הן *בصيل* והן *قعیل* הינם שמות של *Pancratium maritimum*.
- סביר כי בצלי הבר הנזכרים הינם בצלים קטנים, וכו'.

אך כיוון שאין יכולת לזהות זאת במידה מספקת, ובעיקר, כיוון שהמינוח בו השתמשו הפרשנים משמעותי ביותר לעניין המסורת, בוצעה חלוקה ע"פ המינוח של הפרשנים, ולא ע"פ זיהויים קונקרטיים.

2. לעף (שדבריו מובאים גם אצל פליקס) מזהה 'בצלצול' עם *Allium ascalonicum* (=בצל אשקלוני).²⁴⁹ למין זה בצלצלים קטנים המאוחים בבסיסם, בדומה לשום. פרט זה מזכיר את תיאור רנאה"י פ"א: "שיש לו ראש כמו השום", אך מאידך, במילונים אין כל זכר לשמות 'כרמאני' ו'קעבלי' בקשר למין זה, ועל כן לא ניתן לטעון לקשר ברור. א' הראובני מזהה את 'בצלצול' עם *Asphodelus ramosus*²⁵⁰ (=עירית גדולה).²⁵¹

3. ר"י קאפח מציע פירוש מקורי לצמד 'בצל' – 'בצלצול', ולפיו, הן הבצלצול והן הבצל נמנים על המין *Allium cepa*. 'בצלצול' הינו הצמח אותו מגדלים בשביל הבצל עצמו, ו'בצל' הוא הצמח

²⁴⁹ לעף פלורה IV, עמ' 70; פליקס כלאיים, עמ' 88. לפי רמב"ם, 'כרישים' (עיין ערך (26)) מזהה עם הבצל האשקלוני.

²⁵⁰ סינונים של *Asphodelus microcarpus*.

²⁵¹ הראובני חצב, עמ' 157-158, 177-178.

אותו מגדלים בשביל העלים (קרוי בפנינו 'בצל ירוק').²⁵² זיהוי זה של 'בצלצול' הוא קושר לתיאור רנאה"י פ"א, שנזכר לעיל, ולפיו "שיש לו ראש כמו השום" מתייחס לעצם העובדה של'בצלצול' יש 'ראש' – איבר תת קרקעי מפותח, בניגוד ל'בצל' (הבצל הירוק).

7. דלעת יונית

משנה:

1. (כלאים א ה): "...ודלעת יונית עם המצרית והמוצא אף על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"
  2. (ערלה ג ח): "ואלו הן אגוזי פרך... וקולסי אכרוב ודלעת יונית"
  3. (אהלות ח א): "אלו מביאין וחוצצין... הארוס והקיסוס ויר[י]קת חמור ודלעת יונית..."
ירושלמי (ערלה ג ה"ז, עמ' 346): "ר' קריספא בשם ר' יוחנן כל אילין קיריאי וקרוותא דאנן אכלין דלעת יונית אינון: קראא=قرع=Lagenaria vulgaris (=קרא פשוט, "דלעת הבקבוק")²⁵³
רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלקרע היוני
قرع=Lagenaria vulgaris (=קרא פשוט, "דלעת הבקבוק")²⁵⁴
רמב"ם (עמ' קפ): "יש לה עלים גדולים ומתפשטת הרבה ומסתבכת"
תנה"י (עמ' 128, ערך 'דלע'): "יקטין צגאר מדור עלי שכל אלבטיך" (=יקטין קטן מעוגל בצורת אבטיח)
يقطين=Lagenaria vulgaris (=קרא פשוט, "דלעת הבקבוק")²⁵⁵
ראה"פ (עמ' תשמד): "ושמעתי של ארץ יון עגולות שטחיות כעדשה"
ערוך (ח"ג עמ' 71, ערך דלע): "פי' קיקיון מר מארץ יון"
פירושו של הערוך תמוה, לכאורה, וכפי שמעיר עליו בעל מוה"ע: "מה לקיקיון אצל הדלעת" (שם). אך ניתן לראות את דבריו של הערוך באופן שונה לאור תרגום השבעים, המתרגם את 'קיקיון' (יונה ד ו): κολοκυσθη, וכן לאור פירוש ראב"ע (שם): "קיקיון: חכמי ספרד אומרים או דלעת או קרה..." נראה כי גם הערוך זיהה את הקיקיון בכיוון זה.²⁵⁶
Citrullus colocynthis=κολόκυνθα (=אבטיח הפקועה).²⁵⁷
- ריבמ"ץ (ערלה ג ז, עמ' תא): ציטוט מן הירושלמי דלעיל

²⁵² עמר מחברת, עמ' 39.

²⁵³ בר שינייא, עמ' 49 ש' 21; עיסא, עמ' 104, מס' 2.

²⁵⁴ עיסא, עמ' 104, מס' 2. רמב"ם ביאור, מס' 332.

²⁵⁵ עיסא, עמ' 104, מס' 2; דינסמור ודלמן, מס' 705, שם מצויין כי שם זה בשימוש בסוריה; רמב"ם ביאור, מס' 332, לדבריו זהו שמו במצרים. מדבריו נראה כי במקומות אחרים זהו שם כולל לדלועיים.

²⁵⁶ עיין עמר קוראן, עמ' 75-73.

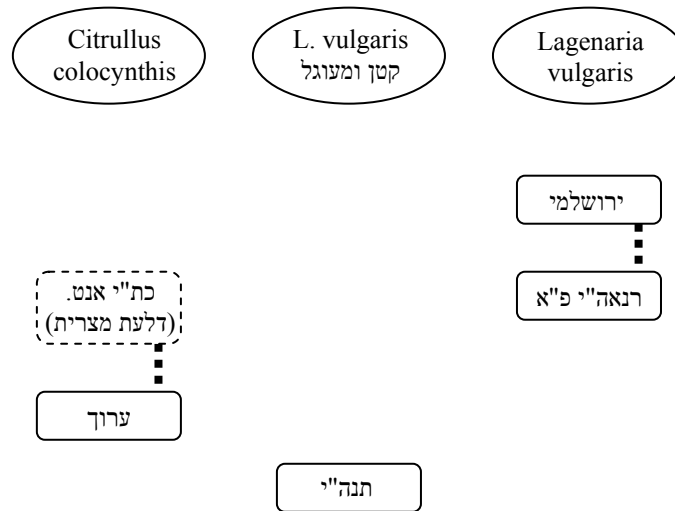
²⁵⁷ לידל וסקוט, עמ' 973. שם נרדף: Cucumis colocynthis (דיוסקורידס IV, מס' 178).

רס"ג; רש"ג; פיה"ג; רנאה"י; רע"ב; כת"י אנט: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- *Lagenaria vulgaris*
- *Citrullus colocynthis*

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. רבים מן הפרשנים לא מפרשים את 'דלעת יונית'. ייתכן שהסיבה נעוצה בכך שהם אינם מכניסים עצמם לדקויות המבדילות בין זנים שונים של 'דלעת', ומכיוון שכבר פירשו את 'דלעת מצרית' קודם לכן (כלאיים א ב), ראו את עצמם פטורים מלפרש כאן.
2. מפירושו של רנאה"י עולה כי הוא מזהה 'דלעת' סתם עם *Lagenaria vulgaris*, בדומה לירושלמי, אך ככל הנראה הוא לא מזהה את 'דלעת יונית' עם זן דלעת ספציפי המוכר לו, אלא רק מציין את התואר המובא במשנה.
3. גם תנחום הירושלמי מזהה 'דלעת יונית' עם זן ספציפי של *L. vulgaris*.
4. מעניין כי כת"י אנט. זיהה את 'דלעת מצרית' עם *Citrullus colocynthis*. כיוון שמדובר בשני זנים של מין אחד (יונית ומצרית – גם אם לא במובן המדעי) הובא זיהוי זה בתרשים כאן.²⁵⁸
5. צ'ז'יק מזהה את 'דלעת יונית' עם *Cucurbita pepo* (=דלעת השדה).²⁵⁹ פליקס חולק עליו, וטוען כי בני הסוג *Cucurbita* כלל לא היו מצויים באזור בתקופת המשנה, שכן מוצאם בעולם החדש. במקום זאת, הוא מזהה את 'דלעת המצרית' עם בת המין האפריקאית של *Lagenaria vulgaris* (=קרא פשוט, "דלעת הבקבוק").²⁶⁰ בכיוון דומה מזהה גם לעף את מיני הדלעת²⁶¹

²⁵⁸ עיין ערך 'דלעת מצרית' (8).

²⁵⁹ צ'ז'יק אוצר, עמ' 835.

²⁶⁰ פליקס כלאיים, עמ' 70.

²⁶¹ לעף פלורה IV, עמ' 70. הוא מזהה באופן כללי את 'דלעת' עם *Lagenaria vulgaris*.

8. דלעת מצרית

משנה

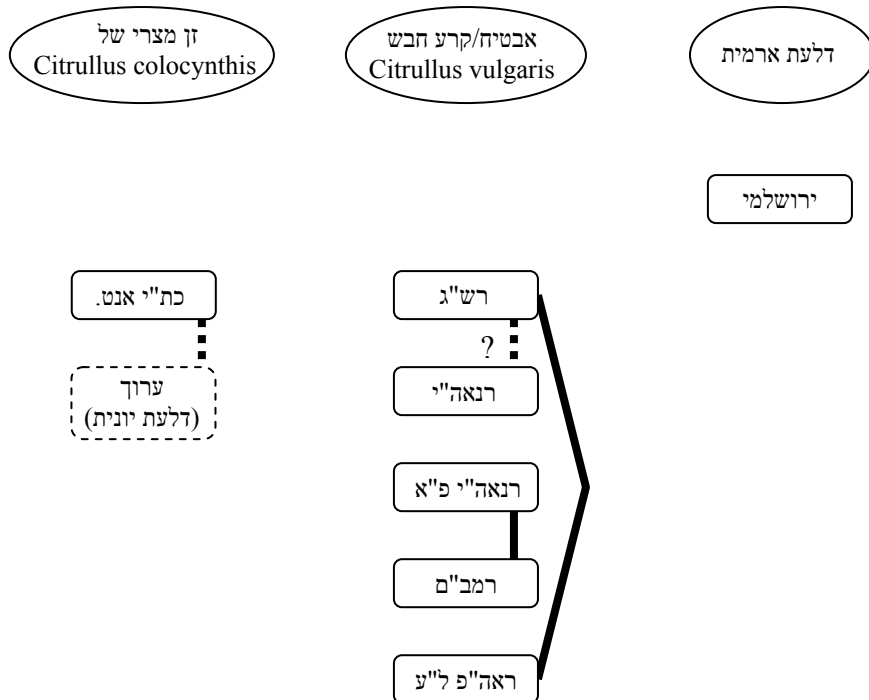
1. (כלאיים א ב): "ודלעת מיצרית והרמוצה... אינן כלאים זה בזה"
  2. (נדרים ו א): "אמ' קונם תבשיל שני טועם אסור במעשה קדירה רך ומותר בעבה ומותר בביצה טרמיטן ובדלעת הרמוצא"
- ירושלמי (כלאיים א ה"ב, עמ' 146): "בשם ר' נחמיה: דלעת ארמית היא דלעת מצרית...".
- רש"ג (עמ' 175 14): "יערף באלשאם קרע אלתבש" – לא מזוהה כל צרכו. قرع הוא בדרך כלל *Lagunaria vulgaris* (=דלעת הבקוק), אך ייתכן שכאן הכוונה דווקא לזן של *Citeullus vulgaris* (=בלשוננו 'אבטיח')²⁶² ועיין להלן רנאה"י.
- רנאה"י (עמ' 29): האבטיח החבשי: الحبشي = *Citeullus vulgaris* (=אבטיח')²⁶³
- רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלדלוע אל מצרי: دلاء = *Citeullus vulgaris* (=אבטיח')²⁶⁴; بطيخ المصري = *Cirullus vulgaris* var. *Deltae Sordida*.²⁶⁵ סביר בהחלט כי מדובר בזן אבטיח המצוי במצרים.
- רמב"ם (עמ' קסח): אלדלאע המצרי – לעיל רנאה"י פ"א²⁶⁶
- ראה"פ ל"ע: "נודעת בארץ כנען בקרע אלתבש כלומר דלעת כוש" – לעיל רש"ג
- ריבמ"ץ (עמ' עז): "תני בש"ר נחמיה דלעת ארמית היא דלעת מצרית"
- רע"ב (כלאיים א ב): לא מפורש
- כת"י אנט. (70 1-2): *κολοκυνθα μικρον*: *κολοκυνθα* = *Citrullus colocynthis* (=אבטיח הפקועה).²⁶⁷ ככל הנראה פירושו 'אבטיח פקועה מצרי'.²⁶⁸ אם כי אין להוציא מכלל אפשרות שהכוונה היא למין אחר ממשפחת הדלועיים.²⁶⁹
- רס"ג; ראה"פ;²⁷⁰ ערוך²⁷¹: לא מפורש

²⁶² כך הבין גם עמר (עמר גידולים, עמ' 264 ובהערה 19 שם).
²⁶³ עיסא, עמ' 50, מס' 12. ז' עמר מצטט מקורות נוספים המזכירים 'אבטיח חבשי', ומזהים אותו עם זן של *Citeullus vulgaris* (עמר גידולים, עמ' 264).
²⁶⁴ רמב"ם ביאור, מס' 98; עיסא, עמ' 50, מס' 12. ועיין עמר גידולים, עמ' 263-264.
²⁶⁵ עיסא, עמ' 50, מס' 12.
²⁶⁶ אצל תנה"י והמאסף לא מפורש.
²⁶⁷ לידל וסקוט, עמ' 973. שם נרדף: *Cucumis colocynthis* (דיוסקורידס IV, מס' 178).
²⁶⁸ *μικρον* (mikron), שפירושו 'קטן' (לידל וסקוט, עמ' 1133), אך ככל הנראה אין זו הכוונה, אלא זהו שיבוש של 'מצרי', שנכתב כמות שהוא באותיות יווניות (כך קרה גם ל-'פול המצרי' – פפדופולוס-קרמאוס, עמ' 70, מס' 4, וראה הערות המהדיר, עמ' 74-75).
²⁶⁹ למשל: דיוסקורידס II, מס' 162: *Cucumis sativus-kolokyntha* (=מלפפון' בלשוננו).
²⁷⁰ עמ' תשמב: "דלעת המצרית – ידוע".
²⁷¹ לגבי 'דלעת יונית' (ח"ג, עמ' 71, ערך 'דלע'), כותב הערוך: "פי' קיקיון מר מארץ יון", ומקשה עליו בעל 'מוסף הערוך': "מה לקיקיון אצל הדלעת?! (עיין ערך 'דלעת יונית' (7))."

הזיהויים השונים:

- דלעת ארמית
- קרע אלהבש/האבטיה החבשי/Citrullus vulgaris?
- מין מצרי של Citrullus colocynthis

סיכום הזויות

דיון והערות:

1. באופן יחסי לצמחים בעלי שמות לוואי, לא מעט פרשנים מזהים את 'דלעת מצרית'. נראה כי כולם מתארים מין ספציפי המוכר להם.
2. אף אחד מן הפרשנים לא מתייחס לזיהוי הירושלמי.
3. הזיקה בין רש"ג לראה"פ ל"ע ברורה ביותר. בנוסף, שניהם מדברים על מין ארץ-ישראלי, ועל כן גדלה הסבירות לקשור את זיהויים עם זיהוי רנאה"י.²⁷²
4. הפירוש היווני נוקט בפרשנות עצמאית, ככל הנראה, אם כי לא ברור הזיהוי המדויק. מעניין הקשר בינו לבין זיהוי הערוך את 'דלעת יונית'. כיוון שמדובר בשני זנים של מין אחד (יונית ומצרית – גם אם לא במובן המדעי) הובא זיהוי זה בתרשים כאן.²⁷³
5. צ'יז'יק מזהה את 'דלעת מצרית' עם Cucurbita maxima var. asiatica (=דלעת גדולה).²⁷⁴ בדומה ל-'דלעת יונית', גם כאן חולק עליו פליקס, וטוען כי בני הסוג Cucurbita כלל לא היו מצויים באזור בתקופת המשנה, שכן מוצאם בעולם החדש. במקום זאת, הוא מזהה את 'דלעת

²⁷² לכך יש להוסיף כי במילון נזכר כי השם حبشي ל-Citrullus vulgaris אופייני לדמשק.

²⁷³ עיין ערך 'דלעת יונית' (7).

²⁷⁴ צ'יז'יק אוצר, עמ' 834.

המצרית' עם בת המין האסייתית של *Lagenaria vulgaris* (=קרא פשוט, "דלעת הבקבוק").²⁷⁵ בכיוון דומה מזהה גם לעף את מיני הדלעת²⁷⁶

9. דלעת הרמוצה

משנה (כלאיים א ב): "ודלעת מיצרית והרמוצה.. אינן כלאים זה בזה"
ירושלמי (כלאיים א ה"ב, עמ' 146): "והרמוצה – אמר רבי חנינא: כמין דלעת מרה היא והן ממתקין אותה ברמץ".
בבלי (נדריים נא ע"א): "מאי דלעת הרמוצה אמר שמואל קרא קרקוזאי רב אשי אמר דלעת הטמונה ברמץ": קראא=قرع=*Lagenaria vulgaris* (=קרא פשוט, "דלעת הבקבוק")²⁷⁷
רס"ג (עמ' 190 106): **אלקרע אלמרה** – מילולית: דלעת מרה: *Lagenaria vulgaris*=قرع (=קרא פשוט, "דלעת הבקבוק")²⁷⁹
רש"ג (עמ' 175 15): "מן אלקרע שי מר לא יטיב חתי ידפן פי אלנאר". תרגום: (מין) מהדלעת, דבר מר שלא יערב עד שיוטמן באש. לגבי 'קרע' – לעיל רס"ג
רנאה"י: "והרמוצה המרה, ויש אומרים הטמונה ברמץ חם"
רנאה"י פ"א (עמ' 32): אדלוע המודפס "והוא שעושים לו דפוס בזמן צמיחתו והוא מתעגל בתוך הדפוס ומתהווה בתבנית הדפוס שעשה.
כת"י אוקס: **אלקרע אלמור** – לעיל רס"ג
רמב"ם (עמ' קסח): "והוא מין דלעת שטעמו מר לא יוכשר לאכילה עד שיוטמן באפר חם"²⁸⁰
ראה"פ: "מין ממיני הדלועים וטעמו מר אין ראוי לאכילה עד שיוטמן באפר חם..."
ריבמ"ץ (עמ' עז): "ירוש' כמין דלעת מרי היא והן ממתקין אותה ברמץ... בבלי בנדרין פ' הנודר מן המבושל אמ' רב אשי דלעת הטמונה ברמץ"
רע"ב (כלאיים א ב): "דלעת מרה שממתקים אותה ברמץ כלומר באפר חם שיש בו רשפי אש"
כת"י אנט. (3 70) *ακρεα* – לא מזוהה.²⁸¹ ניתן לזהות במילה זו צליל דומה ל-'קרא'.
ראה"פ ל"ע; **ערוך**:²⁸² לא מפורש.

²⁷⁵ פליקס כלאיים, עמ' 70.

²⁷⁶ לעף פלורה IV, עמ' 70. הוא מזהה באופן כללי את 'דלעת' עם *Lagenaria vulgaris*.

²⁷⁷ בר שינייא, עמ' 49 ש' 21; עיסא, עמ' 104, מס' 2.

²⁷⁸ לא מופיע במילונים, ועל כן זהו ככל הנראה תיאור ולא שם.

²⁷⁹ עיסא, עמ' 104, מס' 2.

²⁸⁰ ובדומה לו אצל תנה"י (עמ' 128, ערך 'דלע') ואצל המאסף (עמ' 31, ערך 'דלעת רמוצה').

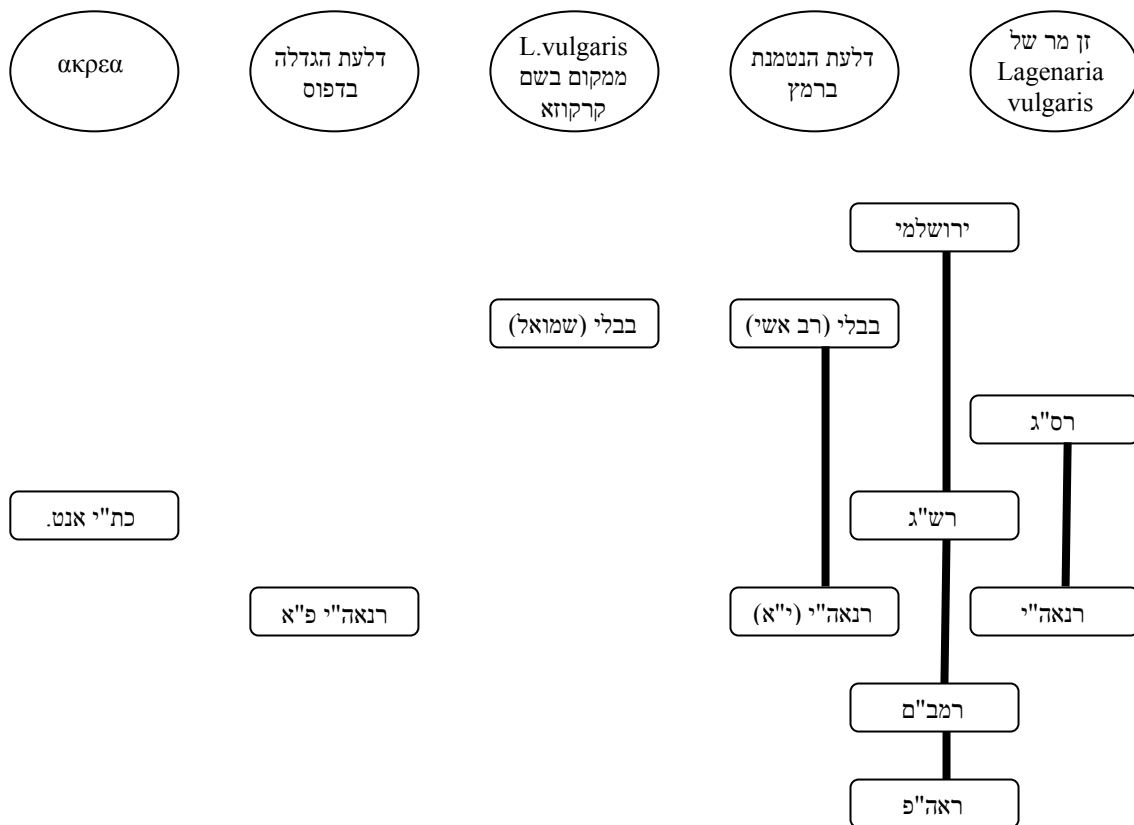
²⁸¹ סטאר יוונית, עמ' 356.

²⁸² עיין ערך 'דלעת יוונית' (7) בפירוש הערוך ובהערה 1.

הזיהויים השונים:

- זן מר של *Lagenaria vulgaris*
- דלעת הנטמנת ברמץ
- *Lagenaria vulgaris* ממקום בשם קרקוזא
- דלעת הגדלה בדפוס
- ακρεα

סיכום חזותי

דיון והערות:

1. הירושלמי מתאר את דלעת הרמוצה זן מר של *Lagenaria vulgaris* שנתקן לאכילה כשנטמן באש. רש"ג, רמב"ם וראה"פ מתארים אותה כך בעקבותיו, אף שחלקם לא נוקבים בשם 'קרע', אלא 'דלוע', שהוא מעין 'תרגום מילולי'. רס"ג ורנאה"י מציינים רק את האפיון הראשון (מרה), ובבבלי ובדעת י"א ברנאה"י מצויין דווקא האפיון השני.
2. דעת שמואל בבבלי לא מזוהה. לפי רש"י שם "קרקוזאי" – מתייחס למקום בו נפוץ זן זה.²⁸³
3. ניתן לומר שאין כאן זיהויי צמחים של ממש, אלא רק פירוש מילים.

²⁸³ עיין פליקס כלאים, עמ' 70-71 ובהערה 73 שם.

4. לפי החוקרים 'דלעת הרמוצה' היא זן קרוב ל'דלעת מצרית' – כל אחד לשיטתו: צ'יז'יק –
Cucurbita maxima; פליקס ולעף – *Lagenaria vulgaris*.²⁸⁴

10. זונים

משנה:

1. (כלאיים א א): "החיטים והזונים אינן כלאיים זה בזה"
  2. (תרומות ב ו): "ואם תרם מן הרע על היפה תרומתו תרומה חוץ מן הזונים על החיטים שאינן אוכל"
- ירושלמי (כלאיים א ה"א, עמ' 145): "אמר ר' יונה: מין חטין הן, אלא שהפירות מזנין, כהדא דתני: 'ולא תזנה הארץ' – מיכן שהפירות מזנין"
- רש"ג: (עמ' 175 10): זיואן: *Avena fatua* (=שכולת שועל פטואה)²⁸⁵ או *Avena sativa* (=שכולת שועל תרבותית).²⁸⁶ למרות הכתיב השונה, נראה סביר יותר, לפי ההקשר ולפי המקבילות בפרשנות המשנה הערבית, שהכוונה היא דווקא ל-'זואן' *Lolium temulentum* – להלן רנאה"י, ומאידך, אין לייחס חשיבות מרובה לשינוי כתיב של ייתור או חיסור אמות קריאה, כאשר מדובר בערבית יהודית, והמקרה הנדון אינו יוצא מן הכלל בתחום זה.²⁸⁷

רנאה"י (עמ' 29):²⁸⁸ "אלזואן הוא אלתרא"

1. *Lolium temulentum* (=זון משכר, משפחת הדגניים).²⁸⁹
2. *Bromus tectorum* (=ברומית הגגות, משפחת הדגניים).²⁹⁰ מין זה מצוי בשפע כעשב רע בשדות חיטה באזורים הגבוהים של תימן,²⁹¹ בעוד ש-*Lolium temulentum* נדיר באזור זה.²⁹² נראה, אם כן, כי הצמדת 'זואן' ל-'ת'רא' היא שילוב של הפירוש המקורי, שכוון ל- *L. temulentum* עם עריכה תימנית, שאת העשב הרע 'זונין' פירשה על פי הריאליה המקומית עם *B. tectorum*.

²⁸⁴ עיין 'דיון והערות' בערך 'דלעת מצרית' (8) ובהערות שם.

²⁸⁵ מין בר, עשב באשה מטריד (ארנון חקלאות ד, עמ' 353).

²⁸⁶ עיסא, עמ' 28, מס' 8, 10; בדוואן, מס' 589.

²⁸⁷ בסמוך אליו – "שכולת שועל סנבול אלתעלב" – "סנבול" במקום 'סנבל'.

²⁸⁸ נראים כשמות נרדפים – "ואלזואן הוא אלתרא" – אך כפי שנראה להלן, מוזהה כל שם עם מין אחר.

²⁸⁹ עיסא, עמ' 111, מס' 6; בדוואן, מס' 2140; רמב"ם ביאור, מס' 143; אבן אלביטאר תפסיר II, מס' 85.

²⁹⁰ עיסא, עמ' 33, מס' 16; בדוואן, מס' 715; פיאמנטה תימנית כר' I, עמ' 56.

²⁹¹ ווד תימן, עמ' 349.

²⁹² שם, עמ' 347.

רנאה"י פ"א: (עמ' 31): **הנד'רה:** حنذره=Lolium temulentum (זון משכר)²⁹³
רמב"ם (עמ' קסז): "מין חטה שהארץ משנה אותה ונפסדת צורתה וטבעה ולפיכך נקרא זונין מעניין
היציאה מדרך היושר"²⁹⁴

תנה"י (עמ' 158, ערך 'זון'): "הוא אלזואן, והוא חיטה שנתקלקלה ויצאה מגדר מינה ונעשתה מין גרוע
שחרגה מעיקרה": לגבי 'זואן' – לעיל רנאה"י 1

ראה"פ (תשמא): ציטוט מב"ר כח: בר טוביא בשם רבי יצחק אמר אף הארץ זינתה הוי זרע לה חטין
ומסקא זונין.

ראה"פ ל"ע (תשמג): **זואן** – לעיל רנאה"י 1

ערוך (ערך זנין, ח"ג עמ' 306): "פי' זונין **ניילו** (בדפוס – נדוולו)²⁹⁵ בלעז ובלשון ישמעאל **זואן**, והם
זרעונים שחורים הנמצאים בין החיטים" (בנוסף – מצטט את הירושלמי ואת ב"ר).²⁹⁶ לגבי
'זואן' – לעיל רנאה"י 1; Nielle (צרפתית)=Nigella sativa (קצח תרבותי).²⁹⁷

מוה"ע (שם): "פי' **זיזנין** בל"י (לשון יווני) ורומי מין נטע כמון מין דגן נולד מחיטים מעופשים קודם
הזרעם": Lolium temulentum=ζζάβιον (=זון משכר).²⁹⁸

ריבמ"ץ (עמ' עב): "פי' זונין **פרוולי** בלעז, ובלשון ישמעאל **זואן**, והן שעורין²⁹⁹ שחורין הנמצאין בין
החיטים. ל"א **זוליי** לעז" – 'פרוולי' ו-'זוליי' אינם מזוהים³⁰⁰

רע"ב (כלאיים א א): "קורין לו בערבי **זיוא"ן**"

פירוש לב"ר המיוחס לרש"י (פרשה כח):

1. "אותן גרעינים שחורים המעורבים בחטין שלועזים **נייל"א**"³⁰¹

Nielle (צרפתית)=Nigella sativa (קצח תרבותי).³⁰²

2. "והיא כמו חטה דקה וארוכה וקורין אותה בלע"ז **מוליין**"

²⁹³ פיאמנטה תימנית כר' א, עמ' 111. כך גם בכת"י מב"צ. יש לציין כי خندروس = Triticum spelta (=חיטת הספלה.
עיסא, עמ' 183, מס' 18. רמב"ם ביאור, מס' 389).

²⁹⁴ וכך אצל המאסף (עמ' 37, ערך 'זונין')

²⁹⁵ באחד מכתבי היד – "נרוולו".

²⁹⁶ ניילא מזוהה עם Nigella sativa, שכלל לא קרוב סיסטמטית ל-زوان, המזוהה עם Lolium temulentum, וראה להלן.
על כן רצה קוהוט (שם) לטעון כי הכוונה היא ל-زنيان – המזוהה עם שני מינים ממשפחת הסוככיים – Carum carvi (=קימל)
(עיסא, עמ' 41, מס' 3); Pimpinella anisum (=כמנון האניס) (עיסא, עמ' 140, מס' 5). זאת אולי משום הדמיון בין זרעי
המאכל של צמחים אלו לבין זרעי הקצח. גם מוסף הערוך רומז לדמיון מעין זה: "מין נטע כמון". לדעתי ייתכן כי בעל הערוך,
המתכוון בבירור ל-Nigella sativa, אשר גדל באירופה גם כעשב רע בשדות מעובדים (צמחים לעתיד -
http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Nigella+sativa&CAN=LATIND 11/10/07), מצטט את הזיהוי
הערבי מפרשן אחר. ועיין גם בפירוש לב"ר המיוחס לרש"י (פרק כח) המזוהה כ-"ניילא" (ראה לקמן).

פליקס טוען כי בזיהוי הערוך הכוונה היא ל-Cephalaria syriaca (=שלמון סורי) (פליקס כלאיים, עמ' 22 הערה 14), וכך
זיהו לפניו הראובני זונין (עמ' 187) וצ'ז'יק אוצר (עמ' 802). לא מצאתי למין זה שם בשפה אירופית, הדומה לזה שמובא אצל
הערוך, אם כי ישנו דמיון בין הזיהוי המקובל על החוקרים לבין הזיהוי בערוך – שניהם מתייחסים לעשב רע בעל זרעים
שחורים שאינם דגני, וייתכן כי המסורת שזיהתה את הזונין עם השלמון, השתנתה לקצח עקב התפוצה הגיאוגרפית השונה של
שני הצמחים.

²⁹⁷ בדוואן, מס' 2412.

²⁹⁸ לידל וסקוט, עמ' 756. ראה בוכסטורף לקסיקון I, עמ' 353.

²⁹⁹ עיין במהדיר על אתר, לפיו צריך לגרוס "זרעונין או גרעינין".

³⁰⁰ "פרוולי" דומה ל-"נרוולו" המופיע באחד מכתבי היד של הערוך (לעיל הערה 295). בכל אופן, הדמיון בין לשון ריבמ"ץ
ללשון הערוך ברור מאד, ומסיבה זו מוקם ריבמ"ץ בתרשים מתחת לערוך.

³⁰¹ לעיל הערה 296.

³⁰² בדוואן, מס' 2412.

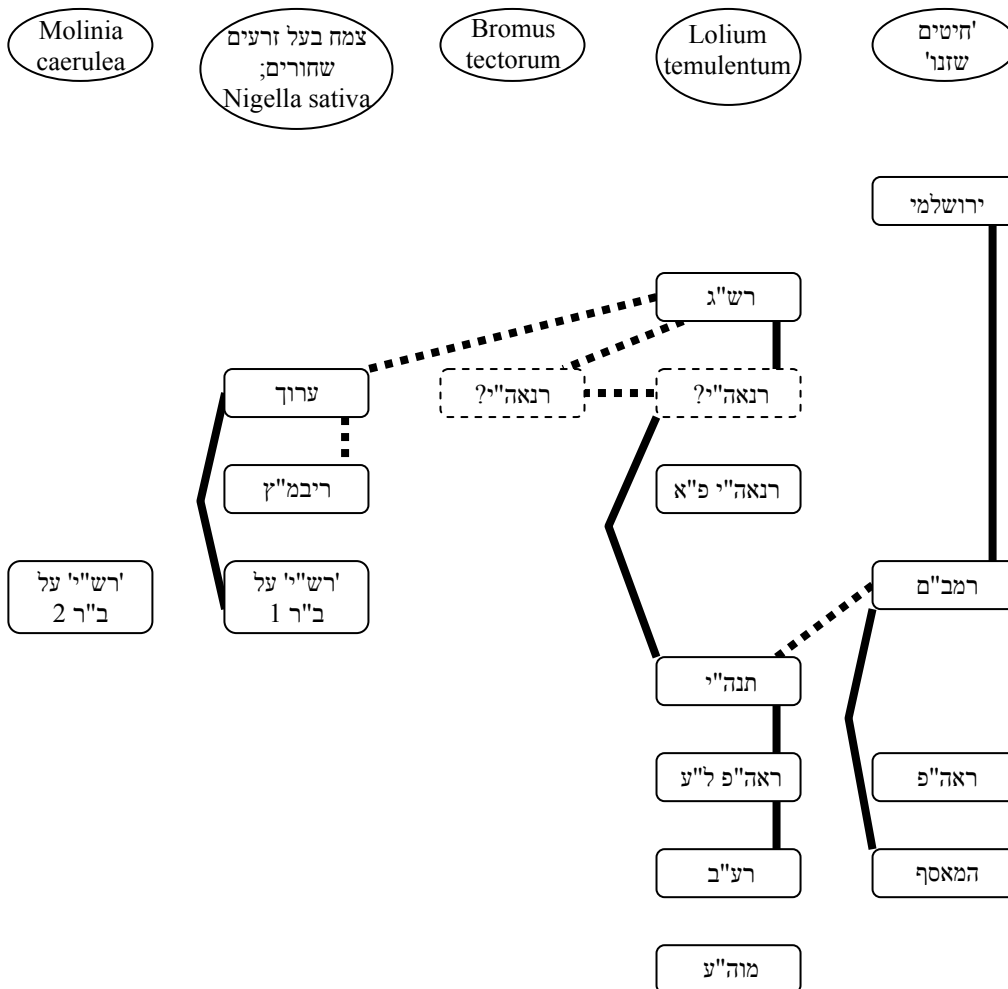
³⁰³.(משפחת הדגניים) Molinia caerulea=(צרפתית) Molinie

רס"ג: לא מפורש

הזיהויים השונים

- "חיטים שזנו", ללא זיהוי
- Lolium temulentum
- Bromus tectorum
- Triticum spelta
- עשב רע בעל זרעים שחורים (Nigella sativa; Cephalaria syriaca)
- Molinia caerulea

סיכום הזוטי

³⁰³ בדויאן, מס' 2320. זהו עשב רע נפוץ באירופה (פרייר ואוונס, עמ' 257, 259).

1. הפרשנים בערבית זיהו כולם את 'זונים' עם מיני דגנים. רובם מזהים עם - Lolium temulentum.
2. רנאה"י, זיהה אף הוא, ככה"נ עם מין זה, אלא שבתמין זוהה פירושו עם מין אחר - Bromus tectorum – השלכה מתוך הריאליה המקומית.
3. ישנה מסורת אירופית ברורה (ערוך, ריבמ"ץ, 'רש"י על ב"ר 1') בה לא מדובר על "מין חטין", אלא על צמח בעל זרעים שחורים (ערוך ו-'רש"י על ב"ר 1' – Nigella sativa), אשר דווקא היא (באופן מפתיע, לכאורה), קרובה לזיהויים של החוקרים,³⁰⁴ המסתמכים בעיקר על הריאליה הארץ-ישראלית.
4. לזיהוי עם Lolium temulentum יש את יתרון שימור השם, אך יתרון זה יש גם לזיהוי החוקרים עם Cephalaria syriaca.³⁰⁵
5. Molinia caerulea – מין אירופאי. ניתן לראות בבירור השלכה מתוך הריאליה המקומית.
6. רנאה"י פ"א יוצא דופן בכך שהוא מזהה 'זונין' עם מין אשר משמש למאכל דרך קבע (Triticum spelta), בניגוד לכל שאר הזיהויים העוסקים בעשבים רעים.
7. לעף וצ'יז'יק מזהים את 'זונים' עם Cephalaria syriaca.³⁰⁶ פליקס מזהה אותם עם Lolium temulentum.³⁰⁷

11. חוזר³⁰⁸

משנה: (כלאיים א ד): "התפוח והחוזר... אפ על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"

פיה"ג (עמ' 140 7 – רוב כתבי היד גורסים שם 'עוזרין' וכד): זערור = Crataegus azarolus
 (=עוזרר אדום)³⁰⁹

³⁰⁴ לעיל הערה 296, ועיין שם.

³⁰⁵ ראה להלן.

³⁰⁶ הראובני זונין, עמ' 173; צ'יז'יק אוצר, עמ' 802. לגבי הזיהוי עיין לעיל הערה 296.

³⁰⁷ פליקס כלאיים, עמ' 22.

³⁰⁸ בכתבי יד שונים: 'חוזר', 'חזרד', 'חזרד', 'חוזרד'.

³⁰⁹ עיסא, עמ' 59, מס' 5; בדויאן, מס' 1217; רמב"ם ביאור, מס' 132; אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 126; חסין וקאסם, מס' 32; דינסמור ודלמן, מס' 677.

זהו עץ בעל פירות מאכל הנמכרים בשווקים. נפוץ במזרח התיכון (חסין וקאסם שם; פלורה פלסטינה II טקסט, עמ' 19).
 זערור מזהה עם מינים נוספים, ביניהם Mespilus germanica (דינסמור ודלמן, מס' 675; עיסא, עמ' 151, מס' 16);
 Prunus insititia (בדויאן, מס' 2843); Crataegus monogyna (חסין וקאסם, מס' 33); Rhamnus disperma (עיסא,
 עמ' 155, מס' 4) ועוד, אך רובם של המקורות – הקדומים והמודרניים מצביעים על Crataegus azarolus.
 עוזרר אדום הוא שמו העברי לפי פינברון-דותן ודנין. פליקס קורא לו עוזרר קוצני, שהוא, לפי פינברון-דותן ודנין שמו של מין אחר – Crataegus aronia.

רנאה"י פ"א (עמ' 32 – לגבי 'חזרר' במשנתנו גורס: 'עוזרר'): **אלענברוד**. ככל הנראה כורך פירוש זה את האיזכור כאן יחד עם 'עוזרר' (דמאי א א)³¹⁰. לפי ר"י קאפח ענברוד/ענזרוד הוא שמו של *Pyrus communis* בתימן.³¹¹

רמב"ם (עמ' קסט – גורס 'חוזרר'): **אלעזראן**:³¹² ייתכן כי הכוונה ל-*Mespilus germanica*.³¹³
תנה"י (עמ' 185, ערך 'חזר'):

1. "יש אומרים תפוח קטן הדומה לזערור..."
2. "ופירוש המשנה חוזרר עיזראן, והוא כמו עוזררין".

ראה"פ:

1. (עמ' תפב – גורס 'חזרדין'): **אלזערור** – לעיל פיה"ג, ועיין ערך 'עוזררים' (34).
2. (עמ' תשמד – גורס 'חזרר'. ראה"פ מבחין שם במפורש בין 'עוזרד' לבין 'חזרר', ומזהה אותם כשני פירות שונים)³¹⁴: **אלעזרז** – לא מזוהה. נראה קשור לפירוש רמב"ם – 'עזראן', שגם הוא אינו מזוהה.

ערוך (ח"ג עמ' 365, ערך 'חזרר'): **מין תפוח**

ריבמ"ץ (עמ' עט – גורס 'חזרר'): "פי' חזרר מין תפוח, בלעז **מיליפורקרולי**, התפוחין הנשליכין לחזירים": *melo* (איטלקית) – תפוח; *porco* – חזיר. נראה כי 'מיליפורקרולי' הינו (מילולית): 'תפוח החזירים'. והכוונה היא, כדברי ריבמ"ץ למין של תפוחים שלא ראוי למכל אדם, ונאכל על ידי חזירים. ראה להלן ר"א מלונדריש.

רע"ב (כלאיים א ד): תפוח יערי

ר"א מלונדריש (עמ' א): "חזרר הוא מין תפוח הגדל ביער ומשליכין אותו לחזירים" – לעיל ריבמ"ץ.³¹⁵
ירושלמי³¹⁶; **רס"ג**; **רש"ג**; **רנאה"י**; **ראה"פ ל"ע**; **כת"י אנט**: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- זהה ל-'עוזרר'
- עיזראן/עזרז
- מין תפוח
- 'תפוח החזירים'/תפוח בר

³¹⁰ עיין ערך 'עוזררים' (34), עמ' 105.

³¹¹ קאפח מחברת, עמ' 57. לפי ווד נקרא *Pyrus communis* בתימן *عبروت* (ווד תימן, עמ' 138).

³¹² וכך גם אצל המאסף (עמ' 39, ערך 'חוזרד').

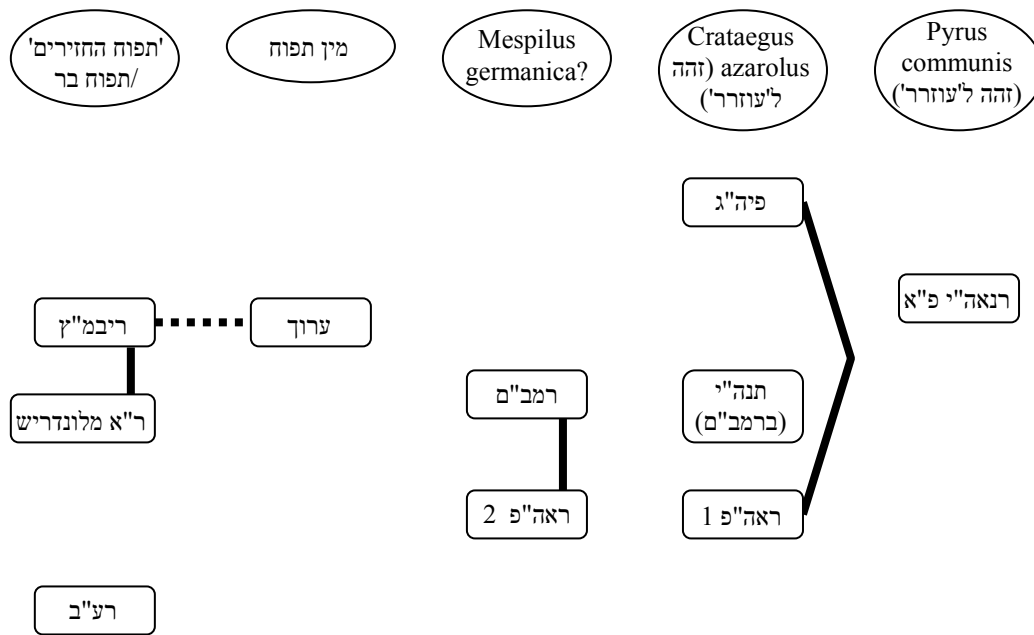
³¹³ עיסא, עמ' 151, מס' 16. אמנם *عززان* מזוהה גם עם *Crataegus azarolus*, אך לא סביר כי רמב"ם שזיהה כך את 'עוזררין' יזוהה שני על ידי שמות שונים של אותו הצמח.

³¹⁴ למרות ההסבר המפורט שמספק שם ראה"פ, הזיהוי בעמ' תפב, שנזכר לעיל, סותר הן את גרסת השם ('חזרד', ולא 'חזרר') והן את הזיהוי ('זערור' ולא 'עזרז'). נראה כי אין הכוונה שם לאותו פרי שנזכר בכלאיים א ד.

³¹⁵ וכך גם בטור יורה דעה סימן רצה.

³¹⁶ אמנם אין זיהוי אך מופיע כי: "בתחום אריה היו מרכיבין תופח על גבי חיזרר" (כלאיים א ה"ד, דף כז ע"א).

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. ייתכן כי הפרשנים שלא זיהו צמח זה סוברים, כי ישנה זהות מוחלטת בין 'עוזרר'/'עוזרד' לבין 'חוזרר'/'חוזרד'.
2. פיה"ג וראה"פ 1 מזהים שניהם צמח זה עם *Crataegus azarolus*), כפי שהם מזהים גם את 'עוזרר', וכך גם מבין תנה"י 2 את פירוש רמב"ם. גם רנאה"י פ"א מזהה את 'חוזרר' כפי שהוא מזהה את 'עוזרר', אלא שהוא מזהה אותם, בניגוד לקודמים, עם 'ענזרוד'/'ענברוד' – שזהים ככל הנראה ל-*Pyrus communis*.
3. זיהויים של רמב"ם וראה"פ 2 לא ברור לגמרי. למרות שלא סביר כי לפי רמב"ם ישנה זהות בין 'עוזרר' לחוזרר', תנחום הירושלמי שקיימת זהות ביניהם,³¹⁷ אצל ראה"פ 2 לא ניתן לומר זאת, כיוון שהוא מבחין בפירוש בין שני מינים אלו.³¹⁸
4. זיהויו של הערוך – "מין תפוח" - נובע מהופעתם של 'תפוח' ו-'חוזרר' במשנה כזוג. מעבר לכך אין פירוט, אם כי ייתכן והוא יסכים לדעת ריבמ"ץ כי מדובר במין בר שאינו ראוי למאכל אדם.
5. מלשונו של ריבמ"ץ, שפותח במילים "מין תפוח", נראה כי הוא רואה את פירושו כפיתוח של פירוש הערוך.
6. נראה כי פירושם של ריבמ"ץ ור"א מלונדריש נובע מן הדמיון ביר 'חוזרר' לבין 'חזיר'.
7. לעף זיהה את 'חוזרר' עם *Pyrus aria* (= *Sorbus aria*) – מין בר שתורבת, ופירותיו נאכלים, אך אינו מצוי בארץ-ישראל אלא באירופה.³¹⁹ פליקס, לעומתו, זיהה אותו עם *Pyrus syriaca* (=אגס סורי), מין בר הנפוץ בארץ, שפירותיו אינם ראויים למאכל.³²⁰

³¹⁷ עיין לעיל.

³¹⁸ עיין לעיל.

³¹⁹ לעף פלורה IV, עמ' 71; מור עצים, עמ' 483.

12. חזרת

משנה

1. (כלאיים א ב): "חזרת חזרת גלים... אינן כלאיים זה בזה"
  2. (פסחים ב ה): "ואלו ירקות שאדם יוצא בהן חובתו בפסח בחזרת ובעולשים ובתמכה ובחרתבינה ובמרור"
- ירושלמי (כלאיים א ה"ב, עמ' 146): חזרת וחזרת גלים, רבי חנניה אמר: **הס דיגרון** (כך גם בכת"י וטיקן. בדפוסים: **הס דיגרון**). 'הס/חס דיגרון' מתייחס ל'חזרת גלים'. 'דיגרון' = דאיגרון = של השדה, בר (ביוונית – ἀγριον).³²¹ 'הס'/'חס' ללא שם לוואי, אם כן, הוא 'חזרת'. סביר להניח כי 'הס'/'חס' הוא 'חסא' הארמית/סורית (כפי שמופיע גם בבבלי להלן): חסא = الخس = Lactuca sativa (= חסה תרבותית)³²²
- בבלי** (פסחים לט א): **חסא** – לעיל ירושלמי
- רס"ג** (עמ' 189 99): **אלכ'ס**: חס = Lactuca sativa (= חסה תרבותית)³²³
- רנאה"י** (עמ' 29): **אלכס** – לעיל רס"ג
- רנאה"י פ"א** (עמ' 32): "חזרת וחזרת גנים – **אלכס** המדברי והגני": הגרסה כאן היא 'גנים' במקום 'גלים', ועל כן הוא מזהה את 'חזרת' כמין הבר, ואת זו בעלת שם הלוואי כמין התרבותי – בדיוק ההיפך מן הגרסה המקובלת.³²⁴
- רמב"ם** (עמ' קסח): **אלכ'ס**³²⁵ – לעיל רס"ג
- ערוך** (ח"ג עמ' 364, ערך 'חזר'): **לטוגא**: lattuga (איטלקית) = Lactuca sativa (= חסה תרבותית)³²⁶
- ריבמ"ץ** (עמ' עו-עז): "בבלי חזרת **חסא** ובלעז **לטוקא**" – לעיל ערוך
- רע"ב** (פסחים ב ו): "בערבי **חס"א לטוג"א** בלע"ז" – לעיל בבלי, ערוך
- רש"י** (ע"ז יא ע"א; מח ע"ב): **לייטוגא**: [laitugue] leituge (צרפתית) = Lactuca sativa (= חסה תרבותית)³²⁷
- רש"ג**; **ראה"פ**; **ראה"פ ל"ע**: לא מפורש

³²⁰ פליקס כלאיים, עמ' 100.

³²¹ עיין פליקס כלאיים, עמ' 57-54 לגבי הקריאה הנכונה בירושלמי.

³²² בר שינייא, עמ' 50 ש' 33; עיסא, עמ' 103, מס' 26; בדויאן, מס' 2002.

³²³ עיסא, עמ' 103, מס' 26; בדויאן, מס' 2002.

³²⁴ לגבי הזיהוי, עיין ערך 'חזרת גלים' (13).

³²⁵ וכן פסחים ב ו; עקצים א ב; עקצים ב ח. וכך אצל תנה"י (עמ' 184, ערך 'חזר') והמאסף (עמ' 39, ערך 'חזרת').

³²⁶ בדויאן, מס' 2002.

³²⁷ קטן לעזים, מס' 1781, 1889.

Lactuca sativa •

דיון והערות:

1. תמימות דעים בין התלמודים.
2. כל הפרשנים מזהים את החזרת כחסה שלנו ומביאים את שמה הערבי או הלטיני.
3. גם החוקרים מסכימים לזיהוי זה.³²⁸

13. חזרת גלים

משנה (כלאיים א ב): "חזרת חזרת גלים... אינן כלאים זה בזה"

ירושלמי (כלאיים א ה"ב): (כלאיים א ה"ב, עמ' 146): חזרת וחזרת גלים, רבי חנניה אמ': **הס דיגרון** (כך גם בכת"י וטיקן. בדפוסים: '**הס דיגרון**')³²⁹ חסא=الخس=Lactuca sativa (=חסה תרבותית);³³⁰ 'דיגרון'=דאיגרון=של השדה, בר (ביוונית – άγριον). ישנם כמה מינים הנקראים בערבית חס עם שם לוואי המעיד על היותם מיני בר.³³¹ אחד ממינים אלו הוא חס الزيت=Lactuca scariola=Lactuca serriola (=חסת המצפן), הנחשב למוצאה של החסה התרבותית. דיוסקורידס מביא בספרו שני מיני חסה (ξαθρίδ) – בר ותרבותי. מין הבר הינו Lactuca serriola,³³² ועל כן נראה שזהו זיהויו של הירושלמי.

רס"ג (עמ' 189 101): **אלכ'ס אלברי** – הזיהוי לא ברור. באחד המילונים נזכר חס بري= Taraxacum officinale (=שינן/שן הארי).³³³ אך נפוץ יותר איזכור חס الزيت=Lactuca serriola (=חסת המצפן), וראה לעיל ירושלמי ולהלן דיון והערות.

רנאה"י פ"א (עמ' 32): "חזרת וחזרת גנים – **אלכס המדברי** והגני": לגבי הגרסה – עיין ערך 'חזרת' (12).

רמב"ם (עמ' קסח): **אלכ'ס ההררי**³³⁴ – לא מזוהה. לגבי חסת בר – לעיל רס"ג.

³²⁸ פליקס כלאיים, עמ' 56; צ'יז'יק אוצר, עמ' 832; לעף פלורה IV, עמ' 70. לגבי זיהוי 'חזרת' באשכנז עם Armoracia lapathifolia (=חריין) ראה פליקס חזרת, עמ' 84-87.

³²⁹ ראה לעיל ערך 'חזרת' (12).

³³⁰ בר שיניא, עמ' 50 ש' 34; עיסא, עמ' 103, מס' 26; בדוואן, מס' 2002.

³³¹ למשל: חס بري= Taraxacum officinale (=שינן?), משפחת המורכבים (עיסא, עמ' 9, מס' 2); חס الكلاب= Scorzonera hispanica (=הרדופנין?), משפחת המורכבים (עיסא, עמ' 165, מס' 13) ועוד.

³³² דיוסקורידס II, מס' 165, 166. סביר להניח שאם עוד בספרות הבוטנית הקלאסית הוכרה חסת המצפן כחסת בר, כך גם בימי הביניים.

³³³ בדוואן, מס' 3355.

³³⁴ וכן אצל המאסף (עמ' 39, ערך 'חזרת גלים').

תנה"י (עמ' 184, ערך 'חזר'): "**כסברה** הגדלה בהרים ובין האבנים" – הזיהוי עם מין של *Coriandrum* נראה תמוה למדי, גם על רקע תמימות הדעים שבין הפרשנים.³³⁵ נראה כי יש לקרוא בדבריו:

'כס ברה/ברי (=חסת בר) ולא 'כסברה'.

ערוך (ח"ג עמ' 364, ערך 'חזר'): "חסא מרה והיא חזרת שבשדות" – להלן דיון והערות

ריבמ"ץ (עמ' עז): "פי' חסא מרה חרבה, והיא חזרת שבשדות" – לעיל ערוך

רע"ב (כלאיים א ב): "חסא הגדלה בהרים" – להלן דיון והערות

רש"ג; **רנאה"י**; **ראה"פ**; **ראה"פ ל"ע**: לא מפורש

הזיהויים השונים:

• חסת בר – ככל הנראה *Lactuca serriola*

דיון והערות:

1. מוסכם על הפרשנים כי מדובר ב-'חסת בר', וסביר להניח שמדובר ב-*Lactuca serriola*.
2. על רקע זה נראה זיהויו של תנה"י חריג למדי, וככל הנראה יש לקרוא את פירושו באופן שונה.
3. פליקס וצ'יז'יק מזהים את 'חזרת גלים' עם מין זה, עקב קרבתו הסיסטמטית לחסה התרבותית (ניתן אף להכליא ביניהם), היותו נפוץ בארץ-ישראל באזורי 'גלים' (גלי אבנים, חורבות), וכן בשל העובדה שעליו אכן משמשים למאכל בעודם רכים.³³⁶

14. חלמית

משנה (כלאיים א ח): "אין נותנין זרע דלעת לתוך החלמית שתהא משמרתו..."

רס"ג (האגרון עמ' 230): "**מיני** **בזל וסעד**"³³⁷ – לא ברור למה הכוונה,³³⁸

רש"ג (עמ' 175 22): **אלכטמיה**

خطمية=מינים שונים ממשפחת החלמיתיים³³⁹

³³⁵ עיין ערך 'כוסבר שדה' (22) בדברי רמב"ם, שם הובאו כמה אפשרויות לזיהוי 'כסבר בר', אך אף אחת מהן לא נראית קרובה במאפייניה ל-*Lactuca*.

³³⁶ פליקס כלאיים, עמ' 56; צ'יז'יק אוצר, עמ' 833. לעף לא מכריע בזיהוי, אלא מזהה באופן כללי כמין של *Lactuca* או *Sonchus* (לעף פלורה IV, עמ' 70).

³³⁷ לפי אלוני אין לקרוא 'מיני' אלא 'משנה' – לציון העובדה שזו מילה משנאית.
³³⁸ סעד מוזהה עם מיני *Cyperus* (=גומא. למשל: אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 4). *بذلة* מוזהה עם *Pisum sativum* (=אפון תרבותי. למשל: עיסא, עמ' 3, מס' 142; בדויאן, מס' 2725). לא נראה קשר בין 'בזל' ל'סעד' לפי זיהויים אלו, ולא נראה כי לכך התכוון. ייתכן כי 'בזל' הינו שיבוש של 'בצל' (ועל פי זה הריאליה כאן דומה מאוד לנטיעת ייחור של תאנה לתוך החצוב – תיאור המופיע באותה המשנה), אך באופן ודאי לא ניתן לקרוא כך בכתב היד.

³³⁹ *Alcea setosa* (=חוטמית זיפנית. עיסא, עמ' 8, מס' 10); *Alcea rosa* (בדויאן, מס' 184); *Althaea ficifolia* (בדויאן, מס' 244; רמב"ם ביאור, מס' 390 מזהה אותו עם *ورد الزوان*, המוזהה גם הוא עם מין זה); *Hibiscus syriacus* (עיסא, עמ' 94, מס' 11); *Malva rotundifolia* (רמב"ם ביאור, מס' 390 מזהה את 'חלמית' עם *خيازة برى*, המוזהה עם מין זה).

רנאה"י פ"א (כלאיים ב – בכת"י): "אין נותנין זרע דלעת לתוך החלמית שתהא משמרתו" וסמוך לו התרגום: "ולא יקרב (?) בד'ר אלקרע (זרע הדלעת) פי וסט (בתוך) **אלצלט**" – **صلط** – לא מופיע במילונים. אולי הכוונה ל-*Lactuca sativa*=*Salātah* (=חסה תרבותית)³⁴⁰

רמב"ם (עמ' קע):

1. "מין ירק לא ידענו פירושו"
2. "וי"א שהוא **אלכ'טמייה**"³⁴¹ – לעיל רש"ג

ראה"פ (עמ' תססה):

1. "כתב הר"ם לא נודע לנו פירושו וזולתו מפרשים שהוא **אלכטמיא** מלשון ריר חלמות" – לעיל רש"ג

2. "בעל הערוך פירש **מלווא** והוא בלשון חכמים עוד **אדנא**" – להלן ערוך

3. "וי"א **חלומיא** והוא עשב דומה לעשב לשון השור וקורין לה **כוחילא**".³⁴²

حلمة=מינים שונים ממשפחת הזיפניים³⁴³

ערוך (ח"ג עמ' 405, ערך 'חלם'): "פי' בלעז **מלווא** ובלש' ארמי **הרני**": *Malva* (=איטלקית) *Malva vulgaris* (=חלמית תרבותית).³⁴⁴ לגבי 'הרני': בבבלי שבת לב ע"ב מופיע 'אדאני', אותו מפרש רש"י: "עשב הקרוי מלווא ועלין שלו נוטין לצד החמה, שחרית כפופין למזרח, ובחצי היום זקופין, ולערב כפופים מאד למערב".³⁴⁵

ריבמ"ץ (עמ' פג): "פי' מלש' בריר חלמות בלעז **מלבא** ובלש' תלמ' **ארנא** והוא מין ירק" – לעיל ערוך **רע"ב** (כלאיים א ח): בערבי **כובוז"א** ובלע"ז **מלווא"א**: לגבי מלווא – לעיל ערוך; *Malva* (=חלמית תרבותית)³⁴⁶

כת"י אנט. (עמ' 71 29): מופיעה מילה קטועה שלא ניתן לזהותה.

ירושלמי; **רנאה"י**: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

• *Malva vulgaris*/خطمية/מין ממשפחת החלמיתיים

³⁴⁰ ווד תימן, עמ' 308
³⁴¹ וכך אצל תנחום הירושלמי (עמ' 192 ערך 'חלם'). המאסף (עמ' 41, ערך 'חלמית') מביא 'אלכטמא', שהוא ככה"נ צורה אחרת (אולי שיבוש) של 'אלכ'טמייה'.

³⁴² פירוש אבן עזרא על הפסוק "אם יש טעם בריר חלמות" (איוב ו ו): "ויש אומרים שהוא ריר צמח גם הוא בלשונם החלמה".

³⁴³ *Helleborum* sp. (עיסא, עמ' 92, מס' 13,12,11); *Buglossoides tenuiflora* (=גלעינית השדה. סינונים של *Lithospermum callosum* – עיסא, עמ' 110, מס' 9); *Moltkiopsis ciliate* (=גלעינון החוף. סינונים של *Lithospermum arvense* – עיסא, עמ' 110, מס' 8; בדוואן, מס' 2122).

גם 'לשון השור'=*لسان الثور* הינו שמם של מינים שונים ממשפחה זו: *Anchusa* sp. (=לשון הפר. עיסא, עמ' 15, מס' 12,10; בדוואן, מס' 336,335; דינסמור ודלמן, מס' 1172); *Borrago officinalis* (=זיפן רפואי. עיסא, עמ' 32, מס' 1; בדוואן, מס' 677); *Symphytum palaestinum* (=סינפיטון ארץ-ישראלי. עיסא, עמ' 176, מס' 12; דינסמור ודלמן, מס' 1171); *Myosotis hispida* (דינסמור ודלמן, מס' 1188) ובדומה להם גם 'כוחילא'=*كحيلة/كحيلة*.

רמב"ם מזכיר את *لسان الثور* (רמב"ם ביאור, מס' 211), ומן השמות הנרדפים המובאים שם נראה כי מדובר ב *Borrago officinalis* (=זיפן רפואי).

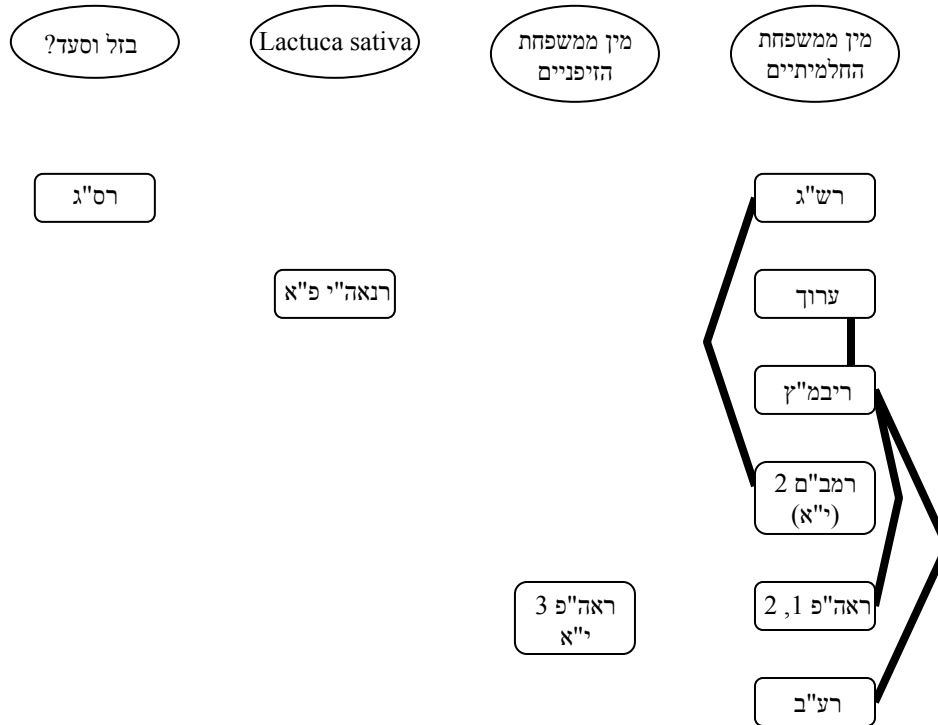
³⁴⁴ בדוואן, מס' 2200. זהו סינונים של *Malva rotundifolia*.

³⁴⁵ עיין עמר חמנית, עמ' 147.

³⁴⁶ עיסא, עמ' 114, מס' 9; בדוואן שם. זהו סינונים של *Malva rotundifolia*.

- حلما/מין ממשפחת הזיפניים
- ? Lactuca sativa
- בזל וסעד?

סיכום חזותי

דיון והערות

1. נראה כי יש לכלול יחדיו את זיהוי הערוך וריבמ"ץ – Malva, יחד עם זיהוי רש"ג ורמב"ם – خطمية – Alcea, שאף על פי שאלו הם סוגים שונים, הם קרובים באופן יחסי, ונחשבו כך גם בתקופות קדומות.³⁴⁷
2. נראה כי דעת ראה"פ 3, המזהה 'חלמית' עם מין ממשפחת הזיפניים, מבוססת על הדמיון בין השם העברי לשם הערבי.
3. החוקרים נחילקו לגבי זיהוי 'חלמית'. לעף מזהה אותה עם Anchusa sp. (=לשון הפר).³⁴⁸ פליקס, לעומתו סובר כי יש לזהותה עם Malva sp. (=חלמית).³⁴⁹ דעה שלישית מזהה אותה עם Lithospermum callosum (=גלעינית החוף),³⁵⁰ שאף היא, כמו Anchusa, נמנית על משפחת הזיפניים.

³⁴⁷ עמר חמנית, עמ' 148.

³⁴⁸ לעף פלורה IV, עמ' 70. ועיין פליקס עולם שם.

³⁴⁹ פליקס כלאיים, עמ' 166. ועיין פליקס עולם, עמ' 188.

³⁵⁰ פליקס עולם שם.

15. חצוב

משנה: (כלאיים א ח): "אין נוטעין יחור של תאינה לתוך החצוב שהוא מקירו"

בבלי (בבא בתרא נו ע"א): "מאי חצובא אמר רב יהודה אמר רב שבו תיחם יהושע לישראל את הארץ"

רס"ג (עמ' 124 194): אלקרע

قرع=Lagenaria vulgaris (=קרא פשוט, "דלעת הבקבוק")³⁵¹

רש"ג (עמ' 22 179): אלת'ילה³⁵²

ثيل=Cynodon dactylon (=יבלית מצויה)³⁵³

פיה"ג (עמ' 14-13, לגבי 'יבלית' – כלים ג ו): "פ' עזב ששמו יבלא ובטיית תייל ובל' קודש חצוב". לגבי

'תייל' – לעיל רש"ג

יבלא=Cynodon dactylon=couch grass (=יבלית מצויה)³⁵⁴

רנאה"י (עמ' 30): "מין צמח שדרך שרשיו להעמיק באדמה בקו ישר"

רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלקרט – הזיהוי לא ברור.³⁵⁵

רמב"ם (עמ' קע): "צמח ששרשיו יורדים בארץ ביושר ואינם נוטים לכאן ולא לכאן ובו תיחם יהושע

חלקי השבטים"³⁵⁶

ראה"פ (עמ' תססה): "וחצוב שרשיו יורדים בעומק הארץ ובו תיחם יהושע את הארץ"

המאסף (עמ' 43, ערך חצוב):

1. ציטוט מן הרמב"ם

2. "ויש אומרים שהוא אלקנא": قنا=Ferula communis (=כלך מצוי)³⁵⁷

ערוך (ח"ג עמ' 471-472, ערך חצב): "פירוש עשב הוא שיורדין שרשיו בארץ אמות הרבה ולא ינטו

הנה והנה... ונקרא אדרא... ונקרא בלשון ארמית יבלא" – לגבי 'יבלא' – לעיל פיה"ג. לא ברור

לאיזה צמח מתכוון.³⁵⁸

³⁵¹ עיסא, עמ' 104, מס' 2. רמב"ם ביאור, מס' 332.

³⁵² בעמ' 175, מס' 22 מופיע 'אלתולה', אך נראה כי 'אלת'ילה הינו הנוסח האמיתי.

³⁵³ עיסא, עמ' 65, מס' 4, ועיין הראובני חצב, עמ' 166, 172. זיהוי נוסף - Agropyrum repens (עיסא, עמ' 7, מס' 14).

³⁵⁴ פיין סמית סורית, עמ' 185; צמחים לעתיד –

³⁵⁵ בצורות ניקוד שונות מזוהה قرط עם מיני Trifolium (תלתן – עיסא, עמ' 182, מס' 22, 15; רמב"ם ביאור, מס' 347),

Medicago (אספסת – עיסא, עמ' 116, מס' 4, 3), Melilotos (דבשה – דינסמור ודלמן, מס' 484), Trigonella (גרגרנית

– עיסא, עמ' 183, מס' 8) ו-Lotus (לוטוס – חסין וקאסם, מס' 111) – כולם ממשפחת הפרפרניים. כמו כן, הוא מזוהה עם

Allium porrum ('כרישה' בלשוננו – עיסא, עמ' 9, מס' 11) ועם פרי בוסר של Cucumis angulatis (עיסא, עמ' 61, מס'

10). הזיהוי האחרון הוא הסביר מבין כולם מצד ההקשר במשנה, אך הוא כלל אינו נפוץ במקורות. ייתכן עוד כי יש כאן

שיבוש של 'קרע' – וכפי שפירש רס"ג.

³⁵⁶ דומה לו אצל תנה"י (עמ' 204, ערך 'חצב'), וכן אצל רע"ב. לגבי 'חצב' במסכת עבודה זרה – ראה להלן הערה 358.

³⁵⁷ עיסא, עמ' 82, מס' 9.

³⁵⁸ edera (איטלקית)=Hedera helix (=קיסוס החורש. בדוואן, מס' 1782, וכך הבין גם רח"י קוהוט).

בערוך מופיע בסמוך (שם, עמ' 473) ערך 'חצב' נוסף, העוסק בציטוט מן המשנה, עבודה זרה א ה: "אף דקל טב חצב

ונקליבס". שם מזוהה הבבלי 'חצב' עם 'קשבא' תמר מיובש – פיין סמית סורית, עמ' 522; בר שינייא, עמ' 51 ש' 62 מזוהה

'קשבא' עם قسب – מין תמר (אבן אלביטאר ג'אמע IV, עמ' 21). הערוך מזוהה את 'חצב' שם עם קנה הסוכר, וכך גם רמב"ם

בפירוש המשנה עבודה זרה א ה וכן פרשנים נוספים. הצליל של השם הערבי של קנה הסוכר – قصب السكر – מזכיר את قسب,

ובאופן מסויים גם את 'חצב'.

ריבמ"ץ (עמ' פב): "פיל' חצוב הוא שתיחם בו יהושע את הארץ והוא מין ירק וגדל ביושר ואינו נוטה לא לכאן ולא לכאן"

רע"ב (כלאיים א ה): "מין ירק ששרשיו יורדים בעומק הארץ ביושר ואינם נוטים לכאן ולכאן, ובו תיחם יהושע את הארץ"

רש"י (בבא בתרא נה ע"א): "הוא אילן או עשב שבו תיחם יהושע את ארץ-ישראל"³⁵⁹

כת"י אנט. (עמ' 71 27): [γ]ληκαλαμον – ככל הנראה הכוונה היא ל-**γλυκοκάλαμον**.

γλυκοκάλαμον=קנה סוכר³⁶⁰

ירושלמי: לא מפורש

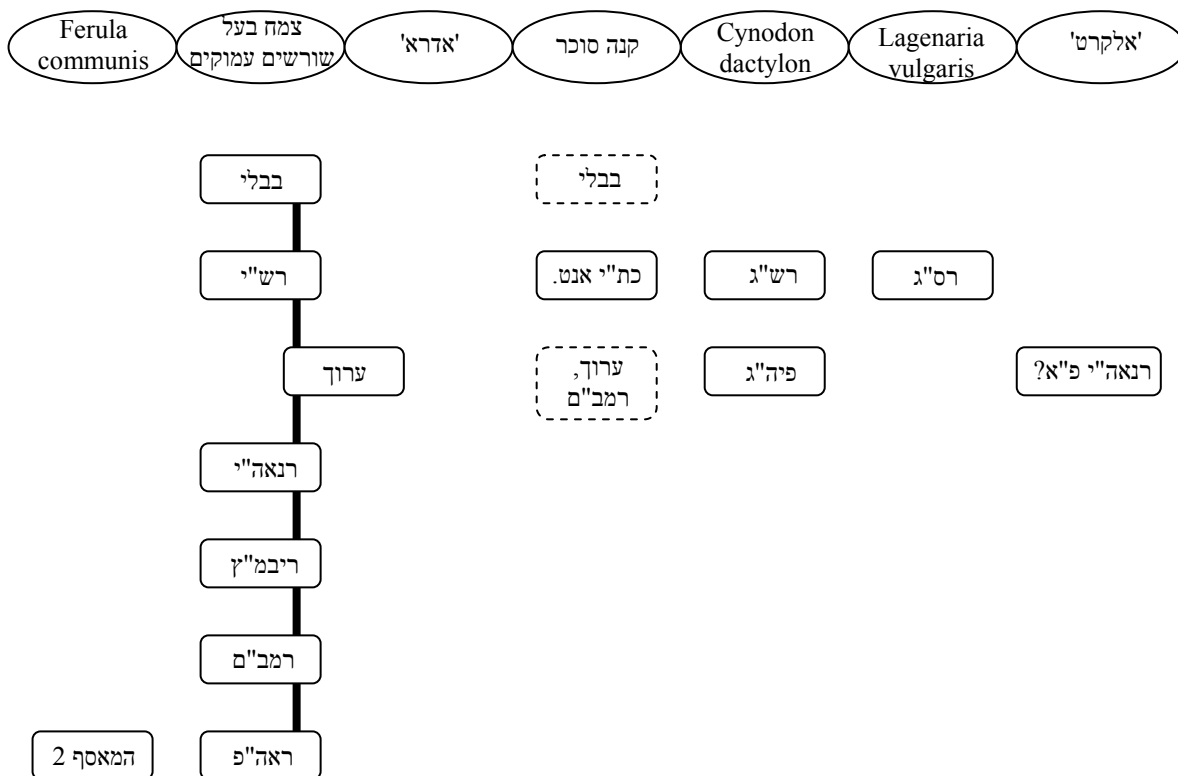
סיכום הזיהויים:

- *Lagenaria vulgaris*
- *Cynodon dactylon*
- *Ferula communis*
- קנה סוכר
- אדרא?
- אלקרט?
- כללי – צמח בעל שורשים עמוקים

---

³⁵⁹ רבנו גרשום (שם): "והחצב: שם אילן ואין נוטין שרשיו לכאן ולכאן אלא במקום שנוטעין אותו יורדין עד התהום...".
ובדומה לו אצל ר"ש משאנץ,
³⁶⁰ **γλυκός**=מתוק (לידל וסקוט, עמ' 352); **κάλαμος**=קנה (שם, עמ' 865). ראה לעיל הערה 358 לגבי זיהוי הערוך את 'הצב' במקום אחר עם קנה הסוכר.

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. רוב הפרשנים הולכים בעקבות הזיהוי הכללי של הבבלי, ובעצם לא מזהים אותו באופן ממש.
2. זיהויו של רס"ג עונה על בעיית ההקשר לפחות באופן בסיסי – נטיעת ייחור תאנה בתוך מין דלועי, העשיר במים, נראית הגיונית באופן תיאורטי, זאת בניגוד לזיהוי רש"ג ופיה"ג ולזיהוי כת"י אנט. – אין הגיון בנטיעת ייחור תאנה "בתוך" *Cynodon dactylon*, או בתוך קנה סוכר.
3. רוב הפרשנים מחלקים בין 'חצוב' כאן לבין 'חצב' הנזכר במשנה, עבודה זרה א ה, שאותו מזהים בדרך כלל עם קנה הסוכר.³⁶¹ כת"י אנט. מייצג, ככל הנראה, שיטה המזהה בין שניהם, ומכאן פירושו הייחודי כאן.
4. יש לציין כי אף אחד מן הפרשנים לא מזהה כאן 'חצוב' עם הצמח הנקרא בלשוננו 'חצב' – *Urginea maritima*, כפי שזיהו אותו החוקרים.³⁶²

❧

³⁶¹ ועיין לעיל הערה 358.

³⁶² לעף פלורה IV, עמ' 71; פליקס כלאיים, עמ' 162; הראובני חצב, עמ' 108 ושם במקומות רבים נוספים.

16. חרדל

משנה:

1. (פאה ג ב): "ומוד' חכמ' לר' עקיבה בזורע שבת או חרדל בשלשה מקומות שהוא נותן פיאה מכל אחד ואחד"
  2. (כלאיים א ב): "חרדל חרדל מצרי... אינן כלאים זה בזה"
  3. (כלאיים ב ח): "אין סומכין לשדה תבואה חרדל וחריע אבל סומכין לשדה ירקות חרדל וחריע"
- בבלי (חולין קלב ע"ב): "אמר רב חסדא מתנות כהונה אין נאכלות אלא צלי ואין נאכלות אלא בחרדל".
(שם קלג ע"א): "א"ל רבא לשמעיה זכי לן מתנתא דבעינא למיכל לישנא בחרדלא".
חרדלא=الخردل³⁶³=מינים שונים הנמנים על הסוגים Brassica (=כרוב) ו-Sinapis (חרדל)³⁶⁴
רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלכרדל הא"י (=הארץ-ישראלית?) – לעיל בבלי
רמב"ם (עמ' קסח): אלכ'רדל המקומי³⁶⁵ – לעיל בבלי
ירושלמי; רס"ג; רש"ג; רנאה"י; ראה"פ; ראה"פ ל"ע; ערוך; ריבמ"ץ; רע"ב: לא מפורש

הזיהויים השונים:

• Brassica sp./Sinapis sp.

דיון והערות:

1. הימנעות הפרשנים מזיהוי 'חרדל' נובעת, ככל הנראה, מכך שהוא מובן מאליו. אמנם, מדברנו לעיל נראה כי ישנה התלבטות לגבי המין, אך ייתכן כי כל פרשן הכיר את המין הנפוץ באזורו, ששימש להכנת החרדל, ובעצם אין להם זיהוי אחד.
2. פליקס העדיף לזהות את 'חרדל' במשנה עם Brassica nigra (=כרוב שחור)³⁶⁶. לעף מציין רק את הסוג: Sinapis.³⁶⁷

³⁶³ בר שינייא, עמ' 49, מס' 18.
³⁶⁴ למשל: Brassica nigra (עיסא, עמ' 33, מס' 7); Brassica lanceolata (שם, עמ' 32, מס' 13); Sinapsis alba (שם, עמ' 169, מס' 16); לחלקם מוסיפים שמות לוואי – שחור, לבן, בר.
³⁶⁵ אצל תנה"י (עמ' 208, ערך 'חרדל'): אלכ'רדל.
³⁶⁶ פליקס כלאיים, עמ' 65. זאת בעיקר בעקבות רמזים לתיאור מורפולוגי המופיעים בירושלמי ובאוונגליון.
³⁶⁷ לעף לורה IV, עמ' 71. אין להסיק מכאן שיחלוק על פליקס, כיוון שיש קרבה סיסטמית רבה בין Sinapis ו-Brassica [לעף מביא את S. nigra ו-B. alba כנרדפים ל-S. alba ו-B. nigra (לעף פלורה I, עמ' 516-517)].

17. חרדל מצרי

משנה (כלאיים א ב): "חרדל חרדל מצרי... אינן כלאים זה בזה"

רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלכרדל אלמצרי

רמב"ם (עמ' קסח): אלכ'רדל... אלמצרי³⁶⁸

ירושלמי; רס"ג; רש"ג; רנאה"י; ראה"פ; ראה"פ ל"ע; ערוך; ריבמ"ק; רע"ב: לא מפורש

הזיהויים השונים:

- חרדל הגדל במצרים

דיון והערות:

3. ככל הנראה מוסכם על כל הפרשנים כי 'חרדל מצרי' הינו מין חרדל הגדל במצרים. דבר זה היה ברור כל כך עד אשר לא חשו לציין זאת. מאידך, סביר כי לפחות חלק מן הפרשנים, לא הכירו מין ספציפי כזה ועל כן לא ידעו לתארו או למסור עליו מידע נוסף (שם מיוחד וכד').
4. יש לציין כי דווקא רמב"ם, אשר חי במצרים, טורח לציין את המובן מאליו, אך לא מתאר מין כה הנפוץ דווקא במצרים או הנקרא כך בפי העם – לא בפירושו למשנה ולא בביאור שמות הרפואות.
5. פליקס מזהה את 'חרדל מצרי' עם *Sinapis alba* (=חרדל לבן).³⁶⁹ לעף לא מזהה צמח זה.³⁷⁰

18. חרוב (פול החרוב)

משנה (כלאיים א ב): "ופול מצרי והחרוב אינן כלאים זה בזה"

ירושלמי (כלאיים א ה"ב, עמ' 146) "אמ' ר' יונה: כמין פול מצרי פרסי הוא וקצצוי דמיין לחרובה".

רמב"ם (עמ' קסח): "אינו החרובין אלא הוא מין ממיני הפול המצרי נקרא חרוב וכן פירש התלמוד"

תנה"י (עמ' 208, ערך 'חרב') "...ואין זה 'כ'רנוב' מפני ש-'כ'רנוב' אינו נזרע עם קטניות אלא הוא עץ.

ואולם התכוונו בזה למין פול גדול מאוד, והוא דומה לחרוב בהתארכותו יתר על שאר

הפולים..."

ראה"פ (עמ' תשמב):

1. "והחרוב הנזכר פה הוא מין הפול המצרי לא אילן החרוב".
2. "הערוך כתב שתרמילו דומה לחרובין דק ועקום ואינו עגול ופשוט כשל פולים".

³⁶⁸ אין התייחסות אצל תנה"י והמאסף

³⁶⁹ פליקס כלאיים, עמ' 65.

³⁷⁰ הוא מזהה באופן כללי 'חרדל' עם הסוג *Sinapis* (לעף פלורה IV, עמ' 71) עיין 'דיון והערות' בערך 'חרדל' (16).

ערוך (ח"ו עמ' 301 ערך 'פול'): "ירושלמי: 'והחרוב אמר רבי יונה כמין פול מצרי פרסי הוא', פל' והתרמילין שלו כולן דומה לחרובין שהן רקין ועקומין ואינן עגולין ופשוטין כתרמילין של פולין, 'וקצווי דמיין לחרובא'"

ריבמ"ץ (עמ' עז): "א"ר יונה כמין פול מצרי פרסי הוא וקצווי דמיין לחרובה. חרוב לשון יון **אגריא** ופסולין" – צ"ל: 'אגריאו פסולין': άγριος – בר; φάσηλος – מין קטנית, ככל הנראה Vigna sinensis (=לוביה אפונת הבקר).³⁷¹ אם כן, מדובר במין בר של קטנית, הקרובה ל-V.sinensis.

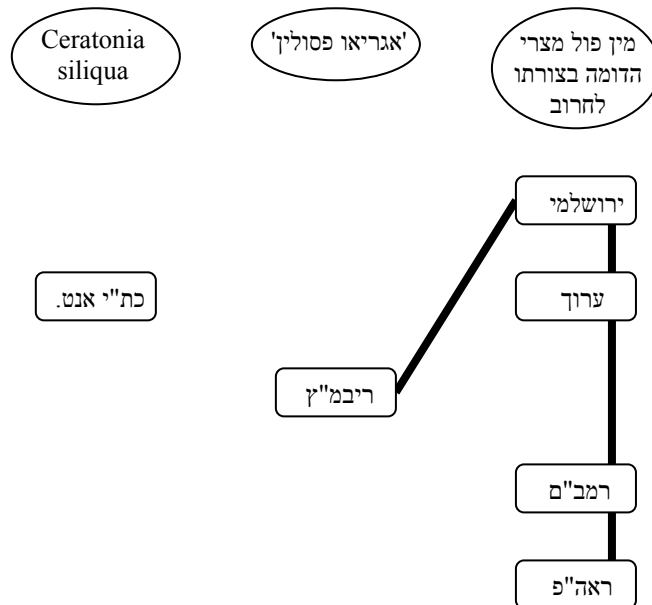
רע"ב (כלאים א ב): "מין קטנית, וקורין לו חרוב לפי שתרמיליו שהזרע בתוכו הן דקים ועקומין כחרובין והוא ממיני הפול המצרי"

כת"י אנט. (570): ξυλοκερατον: ξυλοκερατον=Ceratonia siliqua (=חרוב מצוי)³⁷²
 בבלי; רס"ג; רש"ג; רנאה"י; רנאה"י פ"א; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

הזיהויים השונים:

- מין פול מצרי הדומה בצורתו לחרוב
- 'אגריאו פסולין'
- Ceratonia siliqua

סיכום הזויות

³⁷¹ לידל וסקוט, עמ' 1918.
³⁷² שם, עמ' 1191.

דיון והערות:

1. למרות שבדרך כלל ציטוטים ברורים של פרשנים קודמים לא זוכים להיכלל בתרשים, במקרה זה, כיוון שהפרשנים המביאים את הירושלמי גם נוקטים עמדה בעניינו ומרחיבים או מבארים אותו, חרגתי מן הכלל.
2. ריבמ"ץ הינו היחיד מבין המביאים את דברי הירושלמי שגם מציין שם ספציפי (אם כי לא מזוהה כל צרכו על ידנו).
3. התרגום היווני נראה חריג ביותר בזהותו את 'חרוב' כאן עם העץ הנקרא כך. שאר הפרשנים נמנעו מפירוש זה, ויש שאף הדגישו זאת בפירוש, כיוון שההקשר במשנה לא מאפשר להעלות זאת על הדעת, שהרי במשנה ברור כי 'פול המצרי והחרוב' הינם שני מיני זרעים, ולא זרע ועץ.
4. פליקס מזהה את 'פול החרוב' עם *Vigna sesquipedalis* (=לוביה ארוכת תרמיל).³⁷³

ⲘⲚⲔ

19. חריע

משנה:

1. (כלאיים ב ח): "אין סומכין לשדה תבואה חרדל וחריע"
  2. (עוקצין ג ה): "הכושת והחמס וראשי בשמים התיא והחלתית והפלפלין וחלות חרייע"
- ירושלמי (כלאיים ב ה"ח, עמ' 152): מוריקא: מוריקא/מוריק= *Carthamus tinctorius* (=קורטם הצבעים)³⁷⁴
- רס"ג (עמ' 195 131): אלעצפור: عصفور = *Carthamus tinctorius* (=קורטם הצבעים)³⁷⁵
- פיה"ג (עמ' 145 2): "מוריקא דביני ובטיית קורטים" – לגבי 'מוריקא' – לעיל ירושלמי. לגבי 'קורטים' – להלן רמב"ם
- רנאה"י (עוקצין עמ' 5): אלכרוע: خروج = *Ricinus communis* (=קיקיון מצוי).³⁷⁶ עם זאת ייתכן כי יש כאן שיבוש של 'כריע': خريع = *Carthamus tinctorius* (=קורטם הצבעים)³⁷⁷, או אולי שיבוש של ח'רנע: خرنع = عصفور = *Carthamus tinctorius*³⁷⁸
- רנאה"י פ"א (כת"י כלאיים ב, משיח לפי תומו): כרוע – לעיל רנאה"י

³⁷³ פליקס כלאיים, עמ' 73. עמר מצטט את 'הנוסע מפיאצ'נצה', בן המאה ה-6, המתאר קטנית בעלת פרי ארוך הגדלה ביריחו. התיאור מתאים ל-*Vigna sesquipedalis* (עמר גידולי, עמ' 92, ועיין שם בהערה 4).

³⁷⁴ סוקולוף בבליית, עמ' 650; סוקולוף ארץ-ישראלית, עמ' 296. גם בערבית אחד משמותיו של *Carthamus tinctorius* הוא مريق (עיסא, עמ' 40, מס' 16). אצל בר בהלול מופיע זיהוי אחר ל-'מוריקא': طرفاء = *Tamarix sp.* (=אשל), אך לא ברור האם יש קשר לענייננו (בר בהלול, עמ' 1040 ש' 21; רמב"ם ביאור, מס' 9; עיסא, עמ' 177, מס' 6,3).

³⁷⁵ עיסא, עמ' 40, מס' 16; בדויאן, מס' 877; רמב"ם ביאור, מס' 300 – שם הוא נזכר גם בשם قراطم, המזוהה גם כן עם מין זה.

³⁷⁶ עיסא, עמ' 156, מס' 17; בדויאן, מס' 2981; אבן אלביטאר ג'אמע II, עמ' 53.

³⁷⁷ עיסא, עמ' 40, מס' 16.

³⁷⁸ רסולי אלמעמד, עמ' 564.

כת"י אוקס: עוצפור – לעיל רס"ג

רמב"ם: (עמ' קעח): אלעצפר – לעיל רס"ג;³⁷⁹ (עוקצין ג ה, עמ' תשלג): קרטם: قرطم = Carthamus tinctorius (=קורטם הצבעים)³⁸⁰

ערוך (ח"ג עמ' 498, ערך 'חריע'): מצטט את הירושלמי, ולאחר מכן: "י"מ שזה חלת חריע פחות ממוריקא שהוא ירוק וזה רוחב כאצבע והוא זול והנשים שפין ממנו פניהם" – לפי תיאורו נראה כי מדובר ב-Curcuma longa (=כורכומה ארוכה, תבלין ה-'כורכום').

ריבמ"ץ (עמ' צא): מוריקא – ציטוט מן הירושלמי

רע"ב (כלאיים ב ח; עוקצין ג ה): "כרכום יערי, וקורין לו בערבית 'אלקורטום': לגבי כרכום – להלן רש"י. לגבי 'קורטום' – לעיל רמב"ם. יש כאן נסיון לאחד שתי מסורות שונות.

רש"י (נדה נא ע"ב – על 'חלת חריע'): "קרוג והוא כרכום":

1. crog (צרפתית עתיקה, אנגלית עתיקה) =Crocus sativus (כרכום הגינה, 'זעפרן')³⁸¹

2. grogo (איטלקית) =Carthamus tinctorius (קורטם הצבעים)³⁸²

כת"י אנט. (עמ' 36 71): לא שרד

סיכום הזיהויים:

- Carthamus tinctorius
- Crocus sativus
- ? Ricinus communis
- Curcuma longa

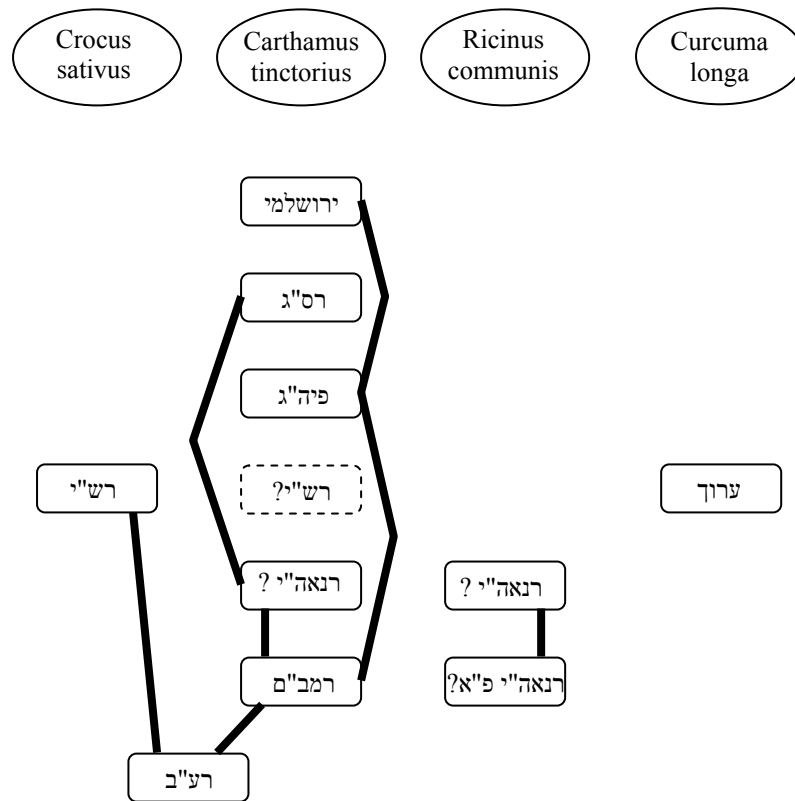
³⁷⁹ וכך גם אצל תנה"י (עמ' 212, ערך חרע) ואצל המאסף (עמ' 45, ערך חרע).

³⁸⁰ עיסא שם; בדויאן שם; רמב"ם ביאור שם.

³⁸¹ קאצר תבלינים – http://www.uni-graz.at/~katzer/engl/Croc_sat.html 11/10/07 ועיין קטן לעזים, מס' 2434,

שם לא מכריע לגמרי.

³⁸² בדויאן, מס' 877. כך מבין פליקס את דברי רש"י (פליקס כלאיים, עמ' 261).

דיון והערות

1. המסורת המרכזית מזהה את 'חריע' עם *Carthamus tinctorius*.
2. רמב"ם מביא בשני מקומות שמות שונים, אך הם מזוהים עם אותו המין. תנה"י מציין את שני השמות הללו. המאסף, לעומתו, מביא רק את השם נזכר גם אצל רס"ג.
3. רש"י, ככל הנראה, מזהה 'חריע' עם *Crocus sativus*. הצבע המופק מפרחי *Crocus* דומה לצבע המופק מ-*Carthamus*³⁸³, וגם שמותיהם האירופאיים דומים (*crog-grogo*). כן קיים גם זיהוי הפוך, המזהה את 'כרכום' עם *Carthamus tinctorius*³⁸⁴.
4. רע"ב מאחד את המסורת המרכזית ('קרטום' בלשונו) עם שיטת רש"י ('כרכום יערי'), למרות שאין קרבה בוטנית בין *Carthamus* לבין *Crocus*.
5. גם החוקרים מזהים את 'חריע' עם *Carthamus tinctorius*³⁸⁵.

³⁸³ כפתור ופרח, עמ' תרסא: "קוצה אלעצפר וצבעו אדמוני והוא פרה זרע אלקרטום, ודומה לשערות הזעפרן ובארץ כנען ראיתי שנותנין אותו בתבשיל במקום זעפרן... " הזעפרן הוא תבלין המופק מ-*Crocus sativus*.

³⁸⁴ תרגום יונתן שיר השירים ד יד.

³⁸⁵ לעף פלורה IV, עמ' 71 – הוא מזהה את 'חריע' עם זן מסויים – *C. tinctorius* Var. *inermis*; צ'ז'יק אוצר, עמ' 836; פליקס כלאיים, עמ' 261

1. (פאה ו ז): "אפילו היא של טופח רואים אותה כאילו היא ענווה של שעורים"
  2. (כלאיים א א): "הפורקדן והטופח... אינן כלאים זה בזה"
  3. (טבול יום א ב): "ר' יהודה אומ אף של טופח טמאין בטבול יום"
- ירושלמי (כלאיים א ה"א, עמ' 145): מילותה³⁸⁶ – לא מזוהה באופן מדויק³⁸⁷
- רש"ג (עמ' 175 13): הרטמאן: هرطمان = vicia sp. (= בקיה); Lathyrus sp. (= טופח).³⁸⁸
- פיה"ג (עמ' 136 10): "ושמה בטיית גולבאן": جلبان = Lathyrus sp. (= טופח).³⁸⁹
- רנאה"י (פאה ה עמ' 24): אלגלבאן – לעיל פיה"ג
- רנאה"י פ"א (עמ' 31): אלגלבאן – לעיל פיה"ג
- רמב"ם (עמ' קסז): "גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר קרוב בטבעו לטבע השעורים ונקרא אצל הרופאים אלקרטמאן":³⁹⁰ قرطمان = Avena sp. (= שבולת שועל)³⁹¹

³⁸⁶ לא מופיע במילונים, ולא זוהה ע"י החוקרים. ישנו דמיון ל-Millet (צרפתי, אנגלית) = Panicum miliaceum (= דוחן תרבותי), אך מעבר לכך לא נראה קשר ממשי להקשר במסכת כלאיים.

³⁸⁷ עיין לעף פלורה II, עמ' 437 הערה 2, ועמ' 440.

³⁸⁸ זיהוי 'הרטמאן' הינו סוגיה סבוכה מעט. לפי המילונים המודרניים, هرطمان = Avena fatua; Avena sativa (עיסא, עמ' 28, מס' 8, 10; בדויאן, מס' 589). רמב"ם: "הרטמאן הוא אלקרטמאן... והמקור שלו אחרטל" (רמב"ם ביאור, מס' 118).

; Avena sativa; Avena fatua (עיסא, עמ' 28, מס' 10, 8). אבן אלביטאר מביא דברים דומים לאלו של רמב"ם, אך מוסיף: "...וההרטמאן אצל עם עיראק גם אלגלבאן, והוא לא הקרטמאן". לגבי זיהוי הגלבאן (جلبان) עם Lathyrus, ראה לקמן פיה"ג וכן הערה 389. לפי חסין וקאסם, هرطمان (עם שמות לוואי ובלעדיהם) משמש בעיראק כשם של מיני Vicia שונים (חסין וקאסם 130-136). אם כן ברור כי כוונת רש"ג, שמושבו בבבל – עיראק, היא למין קטנית – Lathyrus או Vicia.

³⁸⁹ עיסא, עמ' 105, מס' 9, 8, 7, 6; בדויאן, מס' 2043; רמב"ם ביאור, מס' 80: "גלבאן הוא אחרלר" (חָלַר=טופח תרבותי); אבן אלביטאר ג'אמע I 164: מין קטנית, גבעוליו רבועים, העלים נכרכים סביבם, פרחיו אדומים, זרעיו מיובשים, נאכלים ו"רבי-רוחות" (גורמים לגאזים במערכת העיכול) – התיאור מתאים מאוד למיני הטופח, שגבעוליהם בעלי מקצועות, פרחיהם אדומים-כתומים, עליהם מסתיימים בקנוקנות שנכרכות, וגם שאר הפרטים תואמים את תיאורם. במילונים מופיעים גם Pisum sativum (= אפון תרבותי, אפונה), וכן מיני Vicia (= בקיה) שונים, כמינים "ממיני הגלבאן" (כך במקור – עיסא, עמ' 142, מס' 3; עמ' 188, מס' 17, 18; עמ' 189, מס' 5; בדויאן, מס' 3593). מסתבר כי "גלבאן" משמש גם כשם קיבוצי של קבוצת מינים הנמנים על הסוגים טופח, אפון, בקיה ואולי קטניות נוספות.

³⁹⁰ (טבול יום א ב, עמ' תכו): "שהוא אלקרטמאן והוא ממיני השעורים, ולדעת הרופאים פעולת שניהם קרובה זה לזה". כך גם אצל המאסף (עמ' 47, ערך 'טופח').

³⁹¹ עיסא, עמ' 28, מס' 10, 8. כך לכאורה גם ע"פ רמב"ם עצמו – ראה לעיל הערה 388. ההקשר בעייתי – לפי פירוש זה לא נראה קשר בוטני בין 'פורקדן' ל'טופח', צ'יז'יק אכן הבין כך את רמב"ם 'צ'יז'יק אוצר, עמ' 823). פליקס לא מוכן לקבל כי רמב"ם מתיר זריעה של דגן וקטנית יחד, ומנסה לתרץ שגם לפי רמב"ם ל'קרטמאן' יש שתי הוראות שונות (פליקס כלאיים,

עמ' 39, הערה 50). ולפי זה נצטרך לומר כי בביאור שמות הרפואות מתכוון רמב"ם ל-Avena, ובמשנה ל-Lathyrus. יש לשער, כי בכל המקומות ברמב"ם 'קרטמאן' הוא Lathyrus, וכאשר הוא מדבר על דמיון לשעורים – הוא מדבר על דמיון בפעילות הרפואית. התיאור המובא בפירושו למשנתנו – "גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר" בהחלט תואם מיני Lathyrus. גם בביאור שמות הרפואות הוא כותב בפירושו: وهو من انواع القطنى (והוא ממיני הקטניות).

את הפרט הסותר, לכאורה, המובא בביאור שמות הרפואות: وهو الخرطال اصلا (והוא בשרשו אחרטאל – Avena) יש לנסות להבין על רקע פירושו של רמב"ם עצמו למשנה שביעית ט ד לגבי 'טפיהין': "טפיהין, רבוי טפיה, והם הגרגרים הקשים ממיני התבואה והקטנית שאינן נזרעין אלא צומחין מאליהן ונשארין בארץ זמן רב מחמת יבשותן וקשיותן, והם בשאר המינים כמו הטופח במין השעורים שגם הוא נקרא טופח כמו שביארנו כמה פעמים". נראה כי רמב"ם מתכוון ב-'טפיהין' לעשבים רעים המלווים גידולי תבואה וקטנית, וב-'טופח' לעשב בר ספציפי הצומח בשדות שעורה. העניין יכול להיות מובהר ע"י פירושו של כסלו על פאה ה ג: "מגלגלין בטופח" (כסלו טופח, עמ' 39-41). לדבריו מדובר שם על גידול תערובת לבהמות המורכבת, בין השאר משעורים ומין של Lathyrus, ורמב"ם מתיר לזרוע אותם יחד למאכל בהמה. ייתכן וגם כאן מדובר על מין Avena ומין Lathyrus, אשר מכיוון שגדלים יחד, רווחה התפיסה כי יש ביניהם קרבה [בדומה לקרבה אל החיטה המיוחסת ל-'זונין' (התפיסה היא שהזונים הם חיטים ש"זנו"), למרות שיש המזהים את הזונים עם צמחים שאינם ממשפחת הדגניים (Nigella); (Cephalaria), וגם לפי זיהויים כ-Lolium temulentum, הם אינם קרובים באופן מיוחד לסוג Triticum].

תנה"י (עמ' 228, ערך 'טפח'): "פירוש המשנה 'טפחין' רבים של 'טפח' והם גרעינים קשים ממיני 'אלתבואה' ו'אלקטנית' (כך במקור), שאין זורעים אלא הם צומחים בטבע... וכיוון בשם הזה למין שעורים הנקרא **קרטמאן**..." (בהמשך מצטט את דברי הרמב"ם המובאים לעיל) – לעיל רמב"ם

ראה"פ (עמ' תשמא): **הרטמאן** – לעיל רש"ג. עם זאת, בארץ-ישראל מזוהה *هرطمان* דווקא עם *Avena*³⁹², ועל כן עולה הסבירות כי יש כאן התאמה דווקא לזיהויו של רמב"ם³⁹³

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): **אלהרטמן** (לפי המהדיר צ"ל **אלהרטמאן**) – לעיל רש"ג

ערוך

1. (ח"ד עמ' 62, ערך 'טפח'): "לשון ישמעאל שמה **גולבאן** והן דקים"³⁹⁴ – לעיל פיה"ג
  2. (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): "טופח **מיליתא**" (ציטוט מהירושלמי).
  3. (שם): "טופח **נרבולו**". (קוהוט מתקן: **ערבולו**. בדפוס – **נערבול"א**).
- א. *Ervolo* (איטלקית)=*Platterbse* (גרמנית)³⁹⁵=*Lathyrus sp.* (=טופח)³⁹⁶
- ב. *Vicia ervilia*=*Ervilia sativum*³⁹⁷ (=בקית הכרשינה)

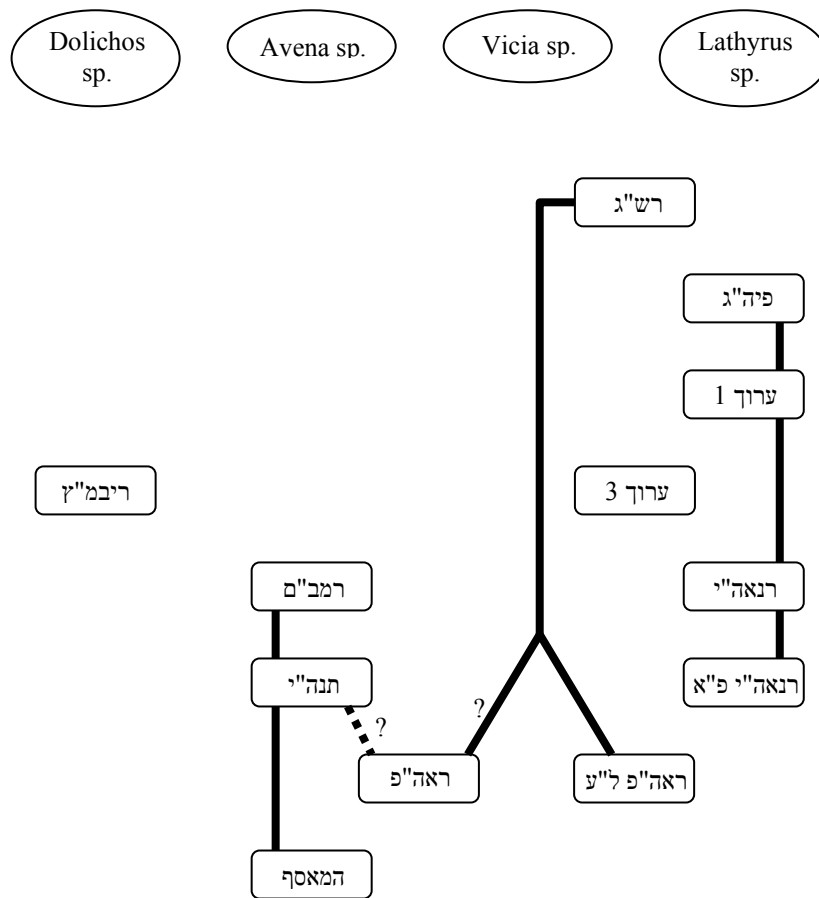
ריבמ"ץ

1. (עמ' עו בשם ערוך): "טופח **נרבולי**" – לעיל ערוך 3
  2. (שם, וכן פאה ו ז, עמ' לב): **דוליקי**: *Dolico* (איטלקית, עם שמות לוואי)=*Dolichos sp.*³⁹⁸
- רע"ב** (כלאים א א): "טופח הוא קטנית שגרגריו עגולים לבנים וקורין לו **קורטמאן**". ואני שמעתי שטופח הוא שקורין לו **גילבאן**: נראה שמחבר כאן את פירוש רמב"ם ואת פיה"ג – עיין לעיל.
- רס"ג**: לא מפורש³⁹⁹

הזיהויים השונים

- מילותה – לא מזוהה
- *Lathyrus sp.*
- *Avena sp.*
- *Dolichos sp.*
- (*Vicia sp.*)

נראה שכך הבין גם תנה"י המחבר את דברי רמב"ם בשביעית עם דבריו אצלנו (תנה"י, עמ' 228, ערך 'טפח').
³⁹² דינסמור ודלמן 1895.
³⁹³ עיין לעיל הערה 388. סברה זו מתחזקת לאור הקשר הכללי שבין פירוש ראה"פ לפירוש רמב"ם – ראה בפרקי המבוא.
³⁹⁴ עיין במהדיר הערות 5,3 שהעיר כי העתיק את הפירוש מפיה"ג.
³⁹⁵ כך ע"פ קוהוט (ח"ד, עמ' 62, ערך 'טפח'). לא מצאתי מקור נוסף ל-*Ervolo*.
³⁹⁶ בדוואן, מס' 2039-2041, 2043. ועיין לקמן הערה 397.
³⁹⁷ עיסא, עמ' 188, מס' 18; בדוואן, מס' 3589, ושם: איטלקית – *Ervo*; צרפתית – *Ervillier*; אנגלית – *Ervil*. גם קטנית זו היא "אחד ממיני ה *حلبان* (עיסא שם). פליקס מעלה גם כן שתי אפשרויות אלו, ונראה כי נוטה להכריע לכיוון *Lathyrus* (פליקס כלאיים, עמ' 38, הערה 49).
³⁹⁸ בדוואן, מס' 1445, 1443, 1441, 1439-1438.
³⁹⁹ רס"ג לא פירש מילה זו בכלאיים. במסכת פאה (עמ' 147 52), על "מגלגלים בטופח" (רס"ג גורס 'טופיח'), הוא מתרגם 'חשיש', אך נראה שהוא לא מדבר על מין ספציפי, אלא על שם כולל לעשבים – עיין שם במהדיר.

דיון והערות:

1. בסיכום לא נכלל פירוש הירושלמי 'מילותא', המצוטט גם בערוך, כיוון שאינו מזוהה.
2. ישנה מסורת מרכזית אחת הכוללת מחד את הפרשנים בערבית, ומאידך את הערוך.
3. זיהוי אחר מופיע אצל ריבמ"ץ (ורק אצלו): Dolichos – סוג קטנית אחר.
4. פירושו של רמב"ם קשה וצריך עיון. לא ברור האם ראה"פ הולך בעקבותיו בפירוש זה. תנה"י והמאסף מביאים את דבריו כלשונם.
5. הפירוש הנפוץ מזהה את 'טופח' עם Lathyrus, בדומה לפירוש 'פורקדן' המוסכם על הפרשנים כולם, ואם כן, מדובר במינים שונים של סוג זה. דבר זה מוסכם גם על החוקרים, אשר לפי רובם שני המינים הבאים בחשבון הינם Lathyrus sativus (טופח תרבותי) ו Lathyrus cicra, המשמשים למאכל אדם.⁴⁰⁰ עם זאת, ישנה מחלוקת מי מהצמחים מזוהה עם כל אחד מהמינים. לפי לעף 'טופח' הוא Lathyrus cicra, ו'פורקדן' הינו Lathyrus sativus. פליקס, לעומתו, מזהה באופן הפוך.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ צ'יז'יק מזהה את 'פורקדן' דווקא עם Lathyrus blepharicarpus (=טופח ריסני), מין בר שלעיתים נזרע למספוא (פליקס כלאים, עמ' 37 הערה 47).

⁴⁰¹ עיין בהרחבה פליקס כלאים, עמ' 37-40 ובהערה 46.

21. כוסבר

משנה

1. (דמאי א א): "הקלים שבדמיי השיתים והרימין... וביהודה האוג והחומץ והכיסבר"
  2. (כלאיים א ב): "כוסבר כוסבר שדה... אינן כלאים זה בזה"
  3. (מעשרות ד ה): "כיסבר שזרעה לזרע ירקה פטור זרעה לירק מיתעשרת זרע וירק"
- בבלי (שבת קט ע"א, ללא איזכור של 'כסבר' במשנה): "אמר רב יוסף כוסברתא אין בה משום רפואה":
כוסברתא=Coriandrum sativum (גד השדה, 'כוסברה' בלשוננו)⁴⁰²
- רמב"ם (עמ' קסח): אלכזבר הגני; (מעשרות ג ט, עמ' שלא): אלכזברה; كزبرة, كسبرة = Coriandrum sativum (=גד השדה, כוסברה)⁴⁰³
- ראה"פ: (עמ' תקכז): אלכסברה⁴⁰⁴ – לעיל רמב"ם
- המאסף (עמ' 58, ערך 'כסבר'): אלכזבר אלגבלי: בתימן עבר כסבר שיכול אותיות – كسبرة = Coriandrum sativum (=גד השדה, כוסברה)⁴⁰⁵
- ערוך (ערך 'כסבר' ח"ד עמ' 272): "וכך שמו בלשון ישמעאל כסבר פירוש כוליינדר"ו בלעז"⁴⁰⁶. לגי כסבר – לעיל רמב"ם; coriandro (איטלקית)=Coriandrum sativum (=גד השדה, כוסברה)⁴⁰⁷
- ריבמ"ץ (עמ' עז): "לעז קוליינדרו" – לעיל ערוך
- רע"ב (כלאיים א ב): "כסבר כך שמו בערבית כוליינדר"ו בלעז"ז" – לעיל ערוך
- ירושלמי; רס"ג; רש"ג; רנאה"י; רנאה"י פ"א; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

הזיהויים השונים:

• Coriandrum sativum

דיון והערות:

1. מסורת זיהוי אחת – ברורה מאוד, גם עקב הקרבה הגדולה בין השם העברי, הארמי והערבי. יש להניח כי זו הסיבה בגללה לא טרחו התלמודים ורוב הפרשנים בערבית לזהות צמח זה.
2. כך זיהו גם החוקרים.⁴⁰⁸

⁴⁰² סוקולוף בבלי, עמ' 564.

⁴⁰³ עיסא, עמ' 58, מס' 3.

⁴⁰⁴ וכן, עמ' תרסד. וכן אצל תנה"י (עמ' 260, ערך 'כסבר').

⁴⁰⁵ ווד תימן, עמ' 210. אין התייחסות לתואר 'גבלי'.

⁴⁰⁶ כך מפרש רש"י על התורה (שמות טז לא) 'כזרע גד לבן' – "עשב ששמו קוליינדר". כך מפרש גם ר"ש משאנץ (דמאי א א, דף ח ע"ב): אליינדר"א – ככל הנראה שייבוש של 'קוליינדרא' (או בדומה לו).

⁴⁰⁷ בדויאן, מס' 1184.

⁴⁰⁸ לעף פלורה IV, עמ' 71; פליקס משנה, עמ' 81.

22. כוסבר שדה

משנה:

1. (כלאיים א ב): "כוסבר כוסבר שדה... אינן כלאים זה בזה"
  2. (שביעית ט א): "כיסבר שבהרים כרפס שלנהרות גרגר שלאפר פטורין מן המעשרות ונלקחים מכל אדם בשביעית שאין כיוצא בהן נשמר"
- רמב"ם (עמ' קסח): (אלכזבר) המדברי⁴⁰⁹ – ייתכן ומדובר בזן בר של *Coriandrum sativum* (=גד השדה, 'כוסברה' בלשוננו), אלא שאין הבדלים בולטים בינו לבין זן התרבות.⁴¹⁰ בנוסף באות בחשבון אפשרויות של מינים אחרים:

1. *الكسبر البري*=*Fumaria officinalis* (=עשנן רפואי)⁴¹¹
  2. *كسبرة صغيرة*=*Bifora testiculata* (=חריריים מצויים)⁴¹²
  3. *كزبرة البير*=*Adiantum capillus-veneris* (=שערות שולמית מצויות)⁴¹³
- ירושלמי; רס"ג; רש"ג; רנאה"י; רנאה"פ"א; ראה"פ; ראה"פ"ל"ע; ערוך; ריבמ"ן; רע"ב: לא מפורש

הזיהויים השונים:

- כסבר בר

דיון והערות:

3. כאן, עוד יותר מאשר אצל 'כסבר', נמנעו הפרשנים מלזהות. אך כאן, בניגוד ל'כסבר', לא נראה שלכולם היה נהיר מהו המין המדובר, שהרי הכסבר עצמו הינו גם מין בר. אמנם, ייתכן כי 'כסבר' ו-'כסבר שדה' הינם מין אחד, והם נבדלים זה מזה בדרך גדילתם – בר או בידי אדם.⁴¹⁴ סביר יותר כי לפחות חלק מן הפרשנים העריכו כי בארץ-ישראל ישנו מין נוסף של כסבר הגדל בר, וזהו כסבר השדה.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ שביעית ט א (על 'כסבר שבהרים'): אלכזבר ההררי. אצל תנה"י והירושלמי יש התייחסות ל'כסבר' בלבד ולא ל'כסבר שדה'.

⁴¹⁰ פליקס כלאיים, עמ' 62. לפי ארנון היה בארץ מין בר, שהיה נפוץ כעשב רע, עד אשר נכנסו לשימוש חומרי הדברה כימיים (ארנון חקלאות ירקות ב, עמ' 363-364).

⁴¹¹ כך מופיע אצל רמב"ם עצמו: רמב"ם ביאור, מס' 358; עיסא, עמ' 85, מס' 7).
⁴¹² בדוויאן, מס' 656. צמח זה דומה במראהו לכסבר, וזרעיו משמשים אף הם לתבלין. שמו בשפות רבות (ערבית, אנגלית, צרפתית, גרמנית ואיטלקית) הוא 'כסבר קטן'. כך מזהים גם לעף ופליקס את 'כסבר שדה' (לעף פלורה IV, עמ' 71; פליקס כלאיים, עמ' 63).

⁴¹³ עיסא, עמ' 6, מס' 1.
⁴¹⁴ ומדרך הטבע, לאורך דורות של גידול בתרבות 'נרכשות' תכונות המגדירות זן תרבותי השונה ממין הבר, בעיקר בחלקי הצמח בהם משתמשים (במקרה זה – בזרע). פליקס מעלה השערה דומה, שיייתכן שהזן אותו גידלו בתרבות שונה ממין הבר הנפוץ, אך בסופו של דבר הוא עצמו מפרש אחרת (פליקס כלאיים, עמ' 62). עיין גם ארנון חקלאות ירקות ב, עמ' 363.
⁴¹⁵ מה שלא רחוק מן האמת – עיין להלן סעיף 4.

4. זיהוי 'כסבר שדה' עם *Bifora testiculata* הינו מתקבל על הדעת הן בגלל הדמיון במורפולוגיה ובשימוש ל-*Coriandrum sativum*, והן בזכות העובדה שבשפות רבות שמו הוא 'כסבר קטן'. גם החוקרים זיהו כך את 'כסבר שדה'.⁴¹⁶
5. לעומת זאת, זיהוי 'כסבר שדה' עם *Fumaria officinalis* נראה רחוק יותר, עקב הדמיון הפחות ל-*Coriandrum sativum*, עליו מעיד גם הריחוק הסיסתמטי (*Fumaria*) נמנה על משפחת העשנניים), אלא שזהו הצמח הנזכר בכתבי רמב"ם גם בשם *الكزير البري*.

❧❧❧

23. כוסמין-כוסמת

משנה:

1. (כלאיים א א): "הכוסמין והשיפון... אינן כלאים זה בזה"
  2. (שבועות ג ג): "שבועה שלוא אוכל ואכל בת חטין ופת שעירים ופת כוסמים אינו חייב אלא אחת"
  3. (טבול יום א ה): השעורה והכוסמת בזמן שהן קלופין והחטה בין קלופה בין שאינה קלופה"
- בבלי** (פסחים לה ע"א; מנחות ע"א-ע"ב): "כוסמין מין חטין... כוסמין – גולבא":
1. גולבא=*Triticum dicoccum* (=חיטה דו גרגרית)⁴¹⁷
  2. גולבא=*جلبان*=*Lathyrus sp.* (=טופח).⁴¹⁸ – לא סביר שלכך הכוונה, שהרי נאמר בפירוש ש- 'כסמת' היא מין חטים.
- רס"ג**: לא מפורש. בפירושו לתורה על הפסוק: "והחטה והכסמת לא נכו" (שמות ט לב), מפרש 'כסמת': **כרסנה** – להלן רנאה".⁴¹⁹
- רנאה"י**: (מנחות - קדשים א עמ' 6) **אלכרסנה**: *كرسنة*=*Vicia ervilia* (=בקית הכרשינה).⁴²⁰ הזיהוי תמוה, כיוון שעל פי המילונים מדובר בקטנית ולא במין דגן. זיהוי זה בא, ככל הנראה בעקבות זיהויו של רס"ג בפירושו לתורה.
- ר"י בן ג'נאח (על 'כסמת', 'כסמים' שבתנ"ך): "היא הנקראת בערבי כרסנה ויקראו לה אנשי דמשק כנית ואנשי בבל יקראו לה גלבאן".⁴²¹ מזיהוי 'כנית' ניתן אולי להסיק כי מדובר במין דגן

⁴¹⁶ לעף ופליקס – לעיל הערה 412.

⁴¹⁷ סוקולוף בבלי, עמ' 268.

⁴¹⁸ בר בהלול, עמ' 1891 ש' 14; עיסא, עמ' 105, מס' 9,8,7,6; בדויאן, מס' 2043; רמב"ם ביאור, מס' 80: "גלבאן הוא אלחר" (חָלְר=טופח תרבותי). במילונים מופיעים גם *Pisum sativum* (=אפון תרבותי, אפונה), וכן מיני *Vicia* (=בקיה) שונים, כמינים "ממיני הגלבאן" (כך במקור – עיסא, עמ' 142, מס' 3; עמ' 188, מס' 18,17; עמ' 189, מס' 5; בדויאן, מס' 3593). מסתבר כי "גלבאן" משמש גם כשם קיבוצי של קבוצת מינים הנמנים על הסוגים טופח, אפון, בקיה ואולי קטניות נוספות. ועין ערך 'טופח' (20).

⁴¹⁹ ועיין בהערה 421.

⁴²⁰ עיסא, עמ' 188, מס' 18; בדויאן, מס' 3589.

– ראה להלן תרגום אונקלוס ויונתן. אך מוזר כי בשום מקום אחר לא נזכרו 'כרסנה' ו-'גלבאן' כשמות מיני דגן.

בכל אופן, נראה כי ניתן לקשור זיהוי זה עם זיהוי הבבלי, בין אם בעקבות דברי ריב"ג, ובין אם בזכות היות *Vicia* אחד ממיני ה-*جلبان*, שדומה באותיותיו ל-'גולבא'.

רנאה"י פ"א (בכת"י – כלאיים א): **אלעלס**:⁴²² *Triticum dicoccum*=עלס⁴²³

רמב"ם (עמ' קסז): "ממיני החטים והיא החטה המדברית"⁴²⁴

תנה"י (עמ' 260, ערך 'כסמ'): "מין חיטת בר הידועה אצל הרופאים בשם **אלעלס**" – לעיל רנאה"י פ"א⁴²⁵

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמג): "**חנטה בריא**, כלומר חטה מדברית"⁴²⁶

המאסף (עמ' 58, ערך כוסמין): "מין חיטה...חיטת בר" – לעיל רמב"ם

ערוך:

1. (ח"ג עמ' 168, ערך 'דשרא'): **פארי**:⁴²⁷ *Triticum dicoccum*=*farre/farro* (איטלקית)

(=חיטה דו גרגרית)⁴²⁸

2. (ערך גלב, ח"ב עמ' 290): – ציטוט מהבבלי: "כוסמא גולבא".

ריבמ"ץ:

1. (עמ' עו): **איספילטא**: *Triticum spelta*=*spelta* (=חיטת הספילטה)⁴²⁹

2. [שם (בשם הערוך)]: **פרי**⁴³⁰

רע"ב (כלאיים א א): **אספילטא** – לעיל ריבמ"ץ 1

רש"י (פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"ב, על "גולבי"): **איספילטא**: *espelte* (צרפתית

עתיקה)⁴³¹ *espulto*=*Triticum spelta* (=חיטת הספילטה)⁴³²

⁴²¹ (ריב"ג, עמ' 226).

תרגום הוולגטה ליחזקאל ד ט מתרגם 'כסמים' – *uiciam* (=Vicia). מעניין כי תרגום זה לשמות ט לב מתרגם 'כסמת' – *far* (=Triticum dicoccum) – ראה להלן ערוך.

⁴²² בדפוס מופיע בטעות 'אלעלם'. כך גם בכת"י מב"צ.

⁴²³ ווד תימן, עמ' 396; עיסא, עמ' 184, מס' 2. עלס מופיע במילונים גם כשמו הערבי של *Triticum spelta* (עיסא, עמ' 183, מס' 18; רמב"ם ביאור, מס' 389), אך בגלל מקורו התימני של פירוש רנאה"י פ"א יש להעדיף את הזיהוי המופיע אצל ווד, מה גם שבסקירתו את גידול החיטה בתימן, מונה ווד (שם) את *Triticum dicoccum*, ולא מזכיר את *Triticum spelta*. גם פיאמנטה מזהה את עלס עם חיטת הספילטה ('spelts'), אך הוא מוסיף גם: 'bukwheat' – הגרגרים הנקראים בפניו 'כוסמת', שכלל אינם דגנים. (פיאמנטה תימנית כר' ב, עמ' 337). נראה שהוא חיפש את המונח המתאים באנגלית כדי לתרגם את 'כוסמין' שבמקורות ימי הביניים. לפי התיאור המצוטט שם בהמשך, מדובר במין של חטה עשויה, שבהחלט יכול להיות *Triticum dicoccum*.

⁴²⁴ וכך בפירושו פאה ח ה; חלה א א.

⁴²⁵ עיין לעיל הערה 423, ששם נזכר כי עלס מזוהה גם עם *Triticum spelta*, אלא שגם כאן, לאחר בחינת אזורי התפוצה של מיני החיטה, יש להעדיף את *T. dicoccum*, שגידולו היה נפוץ באזורנו, על פני *T. spelta*, שספק אם גדלה, ואם כן – באופן מוגבל מאוד, עקב התאמתה לאקלים הררי קר.

⁴²⁶ הזיהוי היחיד במילונים: *حنطة بريّة=Celdonium majus* (משפחת הפרגיים) (עיסא, עמ' 47, מס' 1). זיהוי זה אינו ממין העניין. מסתבר כי הכוונה כאן אינה לצמח המכונה "חנטה בריא", אלא ל-"מין בר" של החטה.

⁴²⁷ לא מופיע במילונים.

⁴²⁸ האנלט אנציקלופדיה, עמ' 2572; <http://la.wikipedia.org/wiki/Far>; אמנם, ייתכן כי שם זה מתייחס לעיתים גם ל-*Triticum spelta*, (או למינים אחרים של חיטה עשויה) אך כאן, כאשר הן הערוך והן ריבמ"ץ מביאים אותו קטע "איספילטא" ו"פארי" (בשינויי כתיב), קרוב לודאי כי "פארי" הוא *Triticum dicoccum*.

⁴²⁹ בדויאן, מס' 3482.

⁴³⁰ לעיל הערה 427.

אחרים:

1. בתרגומים הארמיים על התורה (אונקלוס ויונתן בן עוזיאל)⁴³³ מתורגם 'כוסמת' כ: כונתא;

כונתא:⁴³⁴ כונתא=spelt (אנגלית)=Triticum spelta (=חיטת הספלתה)⁴³⁵

2. רד"ק בפירושו (יחזקאל ד ט) מתרגם 'כסמים': שיגלא: seigle (צרפתית)=Secale cereale

(='שיפון' בלשוננו)⁴³⁶

ירושלמי; רש"ג; ראה"פ: לא מפורש

הזיהויים השונים

- מין חיטה;⁴³⁷ חיטת בר
- كرسنة (Vicia ervilia) (?)
- Triticum dicoccum
- Triticum spelta
- Secale cereale

---

⁴³¹ קטן לעזים, מס' 615, 2014.

⁴³² ון-וויק, עמ' 1359.

⁴³³ וכן בפשיטא (שמות ט לב).

⁴³⁴ במילונים הקדומים מזוהה 'כונתא' כ- الذرة (בר שיניא, עמ' 49 ש' 13-14; בר בהלול, עמ' 879 ש' 16) Sorghum =

vulgare (=דורה תרבותית – עיסא, עמ' 172, מס' 14; לפי הרמב"ם נראה ש-ذرة הוא מין של Panicum). זיהוי זה אינו מתאים לענייננו... פליקס טוען כי כונתא היא Triticum dicoccum (פליקס כלאיים, עמ' 29), אך הוא לא מציין מקור לכך.

⁴³⁵ פיינ-סמית סורית, עמ' 210. הוא מזוהה את כונתא גם עם Secale cereale) rye, אך כיוון שאין מי מבין הפרשנים שמזוהה

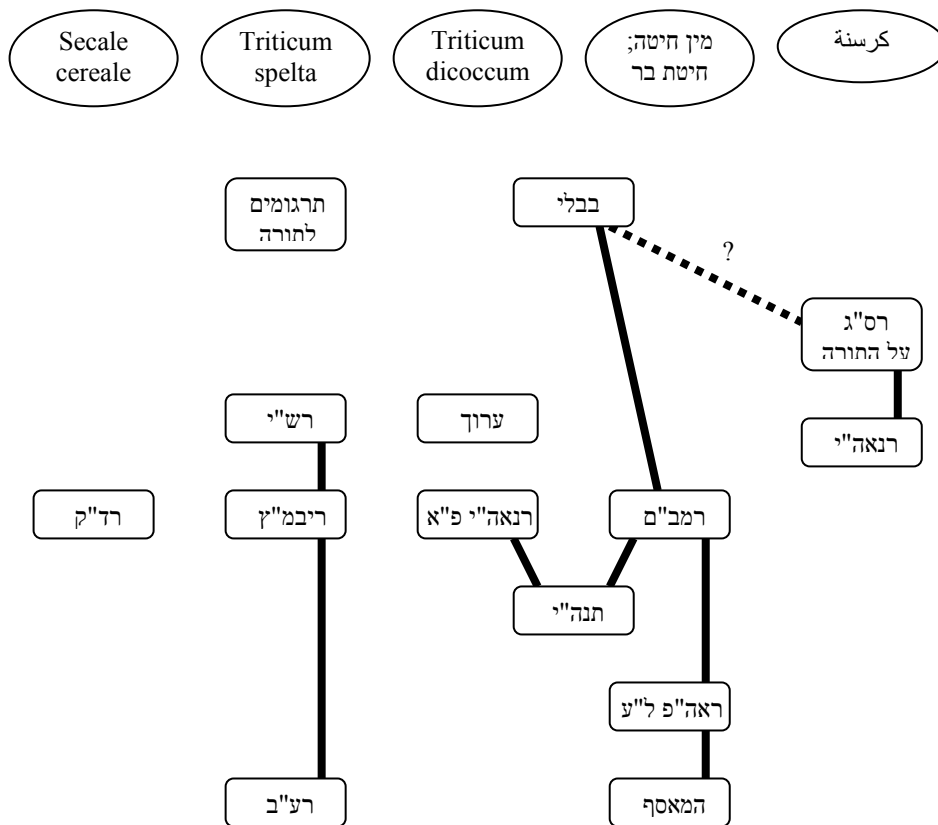
כך את הכוסמת, יש להעדיף את Triticum spelta.

⁴³⁶ בדויאן, מס' 3127.

⁴³⁷ לא ברור שזו אמירה האמורה לזהות את הצמח. ייתכן כי זו אמירה מדעית האמורה להסביר הלכות מסוימות הקשורות

בחמשת מיני דגן. "החטה המדברית" של רמב"ם, לעומת זאת, נראית בהחלט כזיהוי.

סיכום חזותי

דיון והערות

1. מלבד פירושו של רנאה"י שמביא את הזיהוי המופיע בפירוש רס"ג על התורה, וכן זיהויו של רד"ק בפירושו ליחזקאל, נראה שמוסכם על הפרשנים כי 'כוסמת' היא מין של *Triticum* (יש לסייג זאת, כיוון שבפירושי רמב"ם וראה"פ ל"ע לא ניתן לומר זאת בוודאות. יתכן וחיטת הבר אליה הם מתכוונים הינה מבחינה מדעית מין דגן אחר).
2. כאמור, נראה כי לפירוש רנאה"י זיקה לבבלי, בעקבות הקשר *כרסנה* – *גלבאן* – גולבא'.⁴³⁸
3. מעניין כי לזיהויים של הערוך ורנאה"י מצטרף גם תרגום השבעים (שמות ט לב, יחזקאל ד ט).⁴³⁸
4. רש"י וריבמ"ץ מזהים את 'כוסמין' עם *Triticum spelta*, שהינו מין הנפוץ בעיקר במרכז וצפון מערב אירופה, ולא באזור הים התיכון.⁴³⁹ זוהי מסורת צפון אירופית, שממשיכה להופיע בדורות שלאחריהם.⁴⁴⁰
5. צ'ז'יק,⁴⁴¹ לעף,⁴⁴² ופליקס⁴⁴³ זיהו את 'כוסמין' עם *Triticum dicocum*, בדומה לערוך ולרנאה"י פ"א.⁴⁴⁴ כסלו, לעומתם, מזהה צמח זה באופן כולל יותר עם מיני החיטה העטויה,

⁴³⁸ בתרגום השבעים מתורגם 'כוסמת' – *σολυρα(v)* של *Triticum dicocum* (דיוסקורידס II, מס' 113).
⁴³⁹ פלורה אירופה IV, עמ' 203. *T. Dicocum*, לעומת זאת גדל בדרום מזרח אירופה והמזרח התיכון (שם, עמ' 202, וראה להלן הערה 446).
⁴⁴⁰ ספר מהרי"ל (מאה 14, אשכנז) (מנהגים) הלכות אפיית המצות ד"ה 'דרש': "וכוסמין פירוש טינקיל"; לקט יושר (מאה 15, אשכנז) ח"א עמוד עד עניין ג: "כוסמין...דינקיל"; מנהגי מהר"ש מנוישטט (מאה 14, אשכנז) סימן מד ד"ה וילפינג: "כוסמת היינו דינקל"ל". *Dinkel* (גרמנית)=*Triticum spelta* (<http://de.wikipedia.org/wiki/Dinkel>) (22/10/06).

הכוללים, מלבד *T. dicoccum*, גם את *T. monococcum* (=חטיטה חד גרגירית), *T. spelta*,
(=חטיטת הספלטת) ועוד,⁴⁴⁵ אם כי הוא מודה כי בעיקר השתמשו בה כלפי *T. dicoccum*,
שהיתה הנפוצה ביותר מבין מינים אלו.⁴⁴⁶

❧

24. כרוב

משנה:

1. (כלאיים א ג): "הכרוב והתרובתור... אינן כלאים זה בזה"
  2. (שביעית ט א): "כל הספחין מותרין חוץ מספחי אכרוב שאין כיוצא בהן בירקות שדה"
  3. (נדרים ו יד): "מן הכרוב אסור באספרגוס ומן האספרגוס מותר בכרוב"
- רס"ג (עמ' 108 191): אלכרנב: کرنب=*Brassica oleracea* Var. *Capitata* (=כרוב הראש)⁴⁴⁷
רנאה"י (עמ' 29; נדרים עמ' 9): אלכלם: كلم=*Brassica caulorapa* (קולרבי)⁴⁴⁸
רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלכלם – לעיל רנאה"י
רמב"ם (עמ' קסח): כרנב⁴⁴⁹ – לעיל רס"ג
כת"י אנט. (עמ' 70 7): κραββην:⁴⁵⁰ κράμβη (=cabbage= (אנגלית) *Brassica*
oleracea Var. *Capitata* (=כרוב הראש)⁴⁵¹
ירושלמי; בבלי; רש"ג; תנה"י; ראה"פ; ראה"פ ל"ע; ערוך; ריבמ"ץ; רע"ב: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

1. *Brassica oleracea* Var. *Capitata*

2. ? *Brassica caulorapa*

⁴⁴¹ צ'יזיק אוצר, עמ' 811.

⁴⁴² לעף פלורה IV, עמ' 71.

⁴⁴³ פליקס כלאיים, עמ' 29.

⁴⁴⁴ גם למסורת זו ישנו המשך: ספר אבודרהם (מאה 14, ספרד) סדר ההגדה ופירושה, ד"ה 'והמצוות שאדם': "וכוסמין שהיא
אשקאנדא בלעז. *escanda* (=ספרדית) *Triticum dicoccum* (=http://es.wikipedia.org/wiki/Escanda 22/10/06).
רבנו ירוחם (מאה 14, ספרד), תולדות אדם וחווה נתיב ח"ג דף מא טור א ד"ה חלק שלישי: וכוסמין שהיא מין חטה... ונקרא
בלעז אישקניא.

⁴⁴⁵ כסלו שיבולת, עמ' 158. זיהוי זה הינו חלק משיטת זיהוי רחבה יותר אותה מביא כסלו שם, ולפיה 'חטיטה' כוללת את כל
מיני החטיטה החשופה, ו'שעורה' את כל מיני השעורה התרבותית, בניגוד לפליקס, למשל, המזהה את 'שעורה' ואת 'שיבולת'
שועל' כשני מינים שונים של שעורה תרבותית – עיין ערך 'שיבולת שועל' (57).

⁴⁴⁶ כסלו כוסמת, עמ' 252.

⁴⁴⁷ עיסא, עמ' 33, מס' 3; בדויאן, מס' 698; חסין וקאסם, מס' 392. וראה להלן הערה 452.

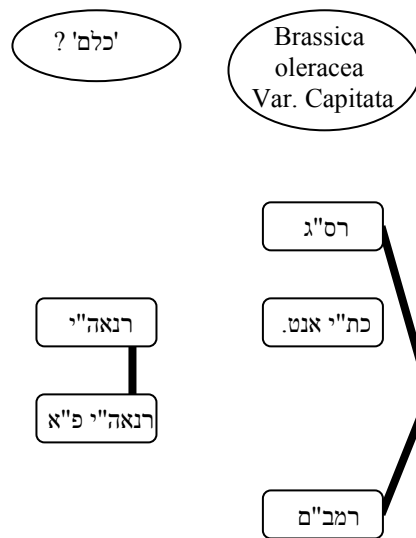
⁴⁴⁸ חסין וקאסם, מס' 390. במילונים אחרים לא קיים. לפי עיסא, كلم رومي=*Brassica oleracea* Var. *Botrytis* (=כרובית). אמנם בפרסית كلم=cabbage=*Brassica oleracea* Var. *Capitata*. שטיינגאס פרסית, עמ' 1043). יש לציין

כי אצל ווד לא מופיע כלל *Brassica caulorapa*.

⁴⁴⁹ גם אצל המאסף (עמ' 59, ערך 'כרוב'): כרנב.

⁴⁵⁰ ובדומה לו אצל אסף הרופא פ' 155 ס' 90: "ירק עשב, נקרא בלשון עיברי אכרוב, ובלשון יון קרמבון".

⁴⁵¹ דיוסקורידס II, מס' 146; לידל וסקוט, עמ' 989 – שם נזכר גם מין הבר *Brassica cretica* (=כרוב כרתי), שלא שייך
לענייננו.

דיון והערות

1. זיהוי 'כרנב' עם כרוב הראש עולה בבירור מכל המילונים. $\kappa\rho\acute{\alpha}\mu\beta\eta/\kappa\rho\alpha\beta\beta\eta$ מזוהה בודאות עם מין תרבותי של *Brassica oleracea*, אך אין פירוט של זן מסויים.⁴⁵²
2. זיהוי 'כלם' עם *Brassica caulorapa* הינו מסופק. הוא מופיע רק ברשימת הגידולים החקלאיים בעיראק – איזור ששני הפירושים, רנאה"י ורנאה"י פ"א, לא קשורים אליו. עם זאת, זהו הזיהוי היחיד שקיים בידינו, ובכל אופן, אפיון 'אלכלם' כמסורת נפרדת תקף, בסבירות גבוהה, גם ללא זיהוי מוחלט שלו.
3. פליקס מזהה את 'כרוב' עם *Brassica oleracea* Var. *acephala* (=כרוב העלים).⁴⁵³ לעף לא מציין את שמו של זן מסויים, אלא מספק תיאור: זן תרבותי של *Brassica oleracea* – חלק, גדול ורחב עלים.⁴⁵⁴

25. כרישי שדה

משנה:

1. (כלאיים א ב): "כרישים כרישי שדה... "אינן כלאים זה בזה"
2. (עוקצין ג ב): ר' יהודה אומ' חוץ מכרישי שדה והרגילה ונץ החלב

⁴⁵² התמונה אצל דיסקורידס II, מס' 146 מתארת דווקא את *Brassica oleracea* Var. *acephala* (=כרוב העלים) שלו עלים פרוסים לצדדים ולא 'ראש'. לדעתו של ז' עמר גם $\kappa\rho\acute{\alpha}\mu\beta\eta$ מתייחס בדרך כלל לזן זה ולא לכרוב הראש (עמר גידולי, עמ' 279).

⁴⁵³ פליקס כלאיים, עמ' 80.

⁴⁵⁴ לעף פלורה IV, עמ' 71.

ירושלמי (כלאיים א ה"ב, עמ' 146): קפלוטין=קפלוטא=כראת שמי=Allium ascalonicum (=בצל אשקלוני)⁴⁵⁵

רס"ג (עמ' 190 105): אלכראת' אלברי: כראת البر=Allium vineale (=מין בר של הסוג שום)⁴⁵⁶
רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלכראת' ההררי: כראת جبلي=כראת נבטי=Allium ampeloprasum (שום גבוה)⁴⁵⁷

רמב"ם (עמ' קסח): אלכראת'... המדברי – לעיל רס"ג

ראה"פ: (תשמב): החציר הפרדסי⁴⁵⁸

ריבמ"ץ (עמ' עז):

1. קפלוטין – ציטוט מן הירושלמי

2. לעז פורי ארדילי: Allium ampeloprasum=Porrandello (=שום גבוה)⁴⁵⁹

3. ויש אומ' פורי קפיטינוטי: porrum capitatum – כרישה (Allium porrum=leek) אשר

מניחים את חלקה התחתון להתעבות, ולא חותכים את עליה⁴⁶⁰

רש"ג; רנאה"י; ראה"פ ל"ע; ערוך: לא מפורש

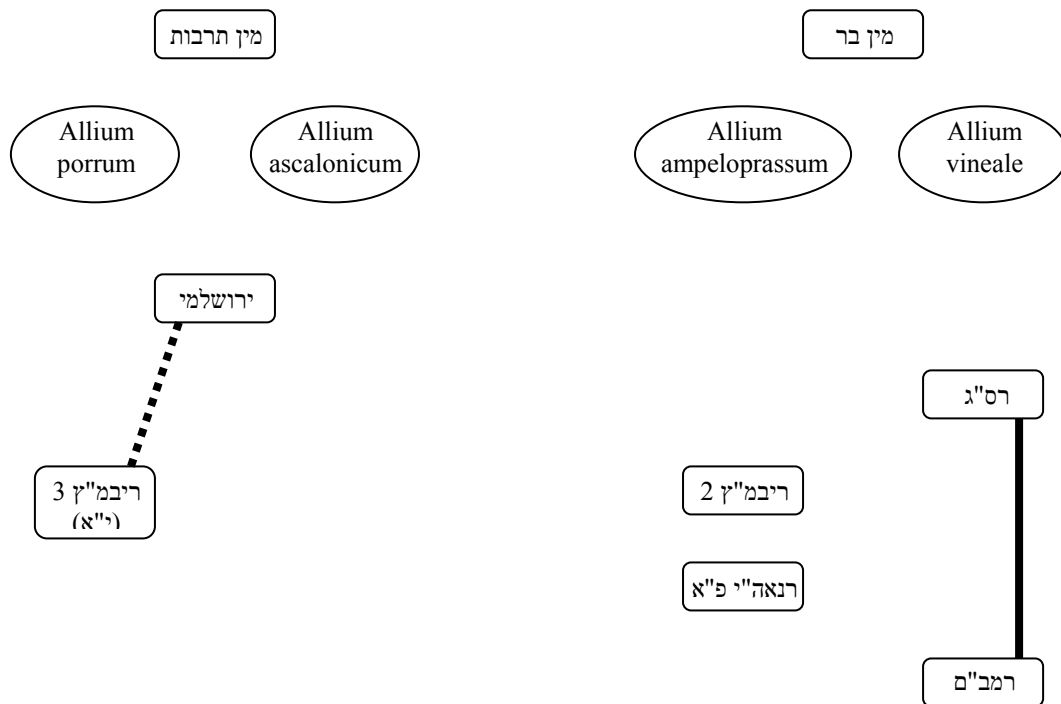
הזיהויים השונים:

- Allium vineale
- Allium ascalonicum
- Allium ampeloprasum
- Allium porrum

⁴⁵⁵ בר בהלול, עמ' 1822 ש' 7; עיסא, עמ' 9, מס' 6. שם נוסף המופיע שם: قفلوط. פליקס דווקא מזהה את 'קפלוטין' עם צורת גידול מסוימת של Allium porrum (פליקס כלאיים, עמ' 61. עיין להלן הערה 460). כסלו מזהה אותם עם זן מסויים של Allium porrum בעל בצל ניכר (כסלו כרישים, עמ' 79-80). ועיין גם ערך 'כרישים' (26) בזיהויו של רמב"ם ובהערות שם. עיסא, עמ' 10, מס' 2. רמב"ם ביאור, מס' 198: כראת البر=طيطان, שהוא שם נוסף של Allium vineale. (עיסא שם).
מין זה מצוי באירופה, צפון אפריקה אסיה הקטנה, איראן סוריה ולבנון (פלורה טורקיה VIII, עמ' 186).
⁴⁵⁷ רמב"ם ביאור, מס' 198; עיסא, עמ' 9, מס' 5. אמנם אצל עיסא (עמ' 114, מס' 7) الكراث الجبلي, הוא Marrubium vulgare, שלא שיד לעניינו. מאידך, רמב"ם מזהה בין כראת جبلي לבין כראת نبطي. מין זה גדל גם כעשב רע בשדות מעובדים (פלורה פלסטינה IV טקסט, עמ' 89).

⁴⁵⁸ רנאה כי הכוונה ב"פרדסי" הוא למין בר. את "כרישה" פירש מילולית: "החציר הגני". עיין לעיל רס"ג.
⁴⁵⁹ אוניברסיטת קטאניה – http://www.dipbot.unict.it/alimurgiche/scheda.aspx?i=30. 22/10/06. עיין גם לעף פלורה II, עמ' 138.

⁴⁶⁰ גליר, עמ' 1407. לפי פליקס, המונח capitanotum [לטינית, מקביל ל-κεφαλωτόν היווני, שפירושו – בעל ראש (לידל וסקוט, עמ' 946)] מתייחס לכרישים (Allium porrum) שנזרעים מרוחקים זה מזה ומפתחים בצלים גדולים יותר ('ראשים').

סיכום הזיהויים:

1. נראה כי ישנה מחלוקת עקרונית האם כרישת שדה הינה כרישת בר. רס"ג, רמב"ם ורנאה"י פ"א מזהים אותה ככזו. דעת הירושלמי היא כי מדובר בכרישה שונה, אך לא במין בר.
2. רס"ג ורמב"ם מתרגמים מילולית את המשנה, ו-Allium vineale היא התוצאה המתקבלת מעיון במילונים. הבעיה היא שמין זה אינו גדל בארץ-ישראל. ייתכן והם מכירים אותו מאזור אחר (הוא מצוי בצפון אפריקה).⁴⁶¹
3. התוצאה המתקבלת מן המילונים בעקבות זיהוי רנאה"י פ"א היא A. ampeloprasum. זהו מין המצוי בארץ, אך לא ברור האם הוא גדל בתימן.⁴⁶² גם במידה ולא, ייתכן ויש כאן מסורת שהתקבלה ונמסרה כמות שהיא.⁴⁶³ כך מזהה כנראה גם ריבמ"ץ. זהו גם זיהויים של פליקס⁴⁶⁴ ולעף.⁴⁶⁵
4. 'קפלוטין' שבירושלמי מתייחס, ע"פ המילונים, ל-A. ascalonicum. עם זאת, פליקס טוען כי מושג זה, שמשמעו ביוונית "בעל ראש", מתייחס לצורה מסוימת של גידול A. porrum.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ לעיל הערה 456. אין להוציא מכלל אפשרות שהם מתכוונים למין בר אחר של שום – A. ampeloprasum – הגדל בארץ, וממנו תורבת A. porrum (הנקרא גם: A. ampeloprasum Var. porrum), אך כיוון שרמב"ם עצמו זיהה בביאור שמות הרפואות כ-Allium vineale, זו נראית עדיין כאפשרות הסבירה יותר.

⁴⁶² אצל ווד כלל לא מופיעים מיני בר של הסוג Allium.

⁴⁶³ העובדה שמדובר כאן בשם בעל שם לוואי כללי ('הררי') תומכת בכך, כיוון שה'כראת' ללא שם לוואי מוכר בתימן (עיין ערך 'כרישים' (26)). במידה והיה מדובר בשם ספציפי יותר שלא מוכר כלל בתימן, היה קשה יותר לומר זאת.

⁴⁶⁴ פליקס כלאיים, עמ' 62. ועיין גם עמר גידולי, עמ' 297.

⁴⁶⁵ לעף פלורה IV, עמ' 71.

⁴⁶⁶ שם. לדבריו, הכרישה וכרישת השדה, לדעת הירושלמי, הינם בני אותו מין, וההבדל ביניהם נובע מדרך הגידול ומטרתו – עלים או בצלים. ז' עמר מביא מספר מקורות מאזור אלשאם מימי הביניים, המתארים שני מיני 'כראת' באזורנו – אחד מהם בעל ראש (בצל משמעותי) ונקרא 'קפלוט' (עמר גידולי, עמ' 296-297).

5. דעת י"א אצל ריבמ"ץ נראית בהחלט קשורה לירושלמי, אם כי היא מדברת דווקא על A. porrum, וזאת בדומה לדעתו של כסלו.⁴⁶⁷

26. כרישים

משנה:

1. (כלאיים א ב): "כרישים כרישי שדה... "אינן כלאים זה בזה"
  2. (שביעית ז א): "יש לו שביעית ולדמיו שביעית... העולשים והכרישים הרגלה ונץ החלב"
  3. (נדרים ו יג): "הנודר מן היין מותר ביין תפוחים... מן הכרישים מותר בקפלוטות"
- ירושלמי (כלאיים א ה"ב, עמ' 146): כריתין: כרתא=כראת=Allium porrum (= 'כרישה' בלשוננו)⁴⁶⁸
 בבלי: (עירובין נו א): כרתי⁴⁶⁹ – לעיל ירושלמי
- רס"ג (עמ' 190 104): אלכראת': כראת=Allium porrum (= 'כרישה' בלשוננו)⁴⁷⁰
 רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלכראת' הגני: הלשון זהה ללשון רמב"ם – ראה להלן, אך אם נביא בחשבון את הקשר לתימן ייתכן ויש לזהות כאן עם מין אחר – Allium kurrath⁴⁷¹
- כת"י אוקס.: כראת – לעיל רס"ג
- רמב"ם (עמ' קסח): אלכראת' הגני: الكراث البستاني=Allium ascalonicum (= 'בצלצלית' בלשוננו)⁴⁷³
- תנה"י (עמ' 270), ערך 'כרש': כראת', כראת'ה⁴⁷⁴ – לעיל רס"ג
- ראה"פ: (תשמב): החציר הגני⁴⁷⁵

⁴⁶⁷ לעיל הערה 455.

⁴⁶⁸ בר שינייא, עמ' 49 ש' 32; פיין סמית סורית, עמ' 228; עיסא, עמ' 9, מס' 11; דינסמור ודלמן, מס' 1681. כראת מזוהה עוד עם Allium roseum (=שום ורוד. עיסא, עמ' 9, מס' 13; בדויאן, מס' 212) אך זהו מין בר, שאינו מוכר כצמח מאכל.

⁴⁶⁹ אין שם תרגום ישיר, אלא התייחסות ברורה אל 'כרתי' כזהה ל'כרישין' שמובאים שם בברייתא.
⁴⁷⁰ עין לעיל הערה 468.

⁴⁷¹ ווד תימן, עמ' 404: karath = זן מקומי נמוך של Allium porrum. ככל הנראה זהה למין התרבות-Allium kurrat, המתואר בפלורה פלסטינה כדומה ל-A. porrum. אך קטן ממנו, וגדל בין השאר בהר סנטה קתרין שבסיני (פלורה פלסטינה IV טקסט, עמ' 89). גם לדברי כסלו מין זה נפוץ גם בתימן, בניגוד ל-A. porrum (כסלו כרישים, עמ' 79). מאידך – עין להלן רמב"ם ובהערה 473.

⁴⁷² וכן שביעית ז א; מעשרות ה ז ועוד. במקום אחד (שבת ה ה, עמ' לב): הוא מתרגם: כראת'ה
⁴⁷³ לפי רמב"ם עצמו הכראת הבستاني=الكراث الشامي=القفوط. (רמב"ם ביאור, מס' 198. גם את 'קפלוט' שבמשנה מפרש רמב"ם הכראת الشامي, ולפיכך יש לומר כי לרמב"ם 'כרישה' זהה ל-'קפלוט') שני השמות האחרונים מזוהים עם Allium ascalonicum, מין בעל בצלצלים קטנים, הקרוב לבצל הגינה (עיסא, עמ' 9, מס' 6). [עמר מצטט בספרו את חנין אבן אסחאק (המאה ה-9), לפיו הכראת الشامي הוא זה "שיש לו ראש" –מתאים ל-A. ascalonicum, שהוא בעל בצלצלים ניכרים. עוד מצוטט שם ע'אפקי (המאה ה-12), שלדבריו ישנם שני מינים של הכראת الشامي, וזה שראשו גדול נקרא גם القفلوط (עמר גידולי, עמ' 297)].

כסלו טוען כי 'קפלוט' הוא זן של A. porrum. בעל בצל ניכר, ולפי דבריו נראה כי כך יש לזהות את פירוש רמב"ם. זאת למרות שכסלו עצמו מזהה את 'כרישה' במשנה כ-Allium kurrat (כסלו כרישים, עמ' 75, 77-80, וכן עיין בדברי ר"י קאפה, עמ' קא הערה 18).
⁴⁷⁴ וכך גם אצל המאסף (עמ' 60, ערך 'כרישה').

ערוך (ערך 'כרש', ח"ד עמ' 342): "כרישין בלעז פור"י ובל' ישמעאל כוראת": Porrum (לטינית)=Porro=(איטלקית)=leek (אנגלית)=כרישה⁴⁷⁶

ריבמ"ץ:

1. (עמ' עז): כרתי⁴⁷⁷

2. (שביעית ז א, עמ' קפב): פורי – לעיל ערוך

רע"ב (כלאיים א ב): "והם הנקראים בערבי כורא"ת ובלע"ז פורוי"ש" – לעיל ערוך

רש"י (בבא בתרא יח א): פוריל"ש⁴⁷⁸: Porels (צרפתית עתיקה); porreu (צרפתית)=Allium porrum (=כרישה' בלשוננו)⁴⁷⁹

רש"ג; רנאה"י; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

הזיהויים השונים:

- Allium porrum (וגם A. kurrat)⁴⁸⁰
- Allium ascalonicum (או זן של A. porrum בעל בצל ניכר)

⁴⁷⁵ וכן, עמ' תרסא: 'החציר'. אין כאן זיהוי אפקטיבי לענינו, כיוון שהוא שזו מילה עברית (למשל: במדבר יא ה), שפירושה אף הוא יכול להיות שנוי במחלוקת. נראה שיש כאן בעצם תרגום מילולי לעברית של פירוש רמב"ם.

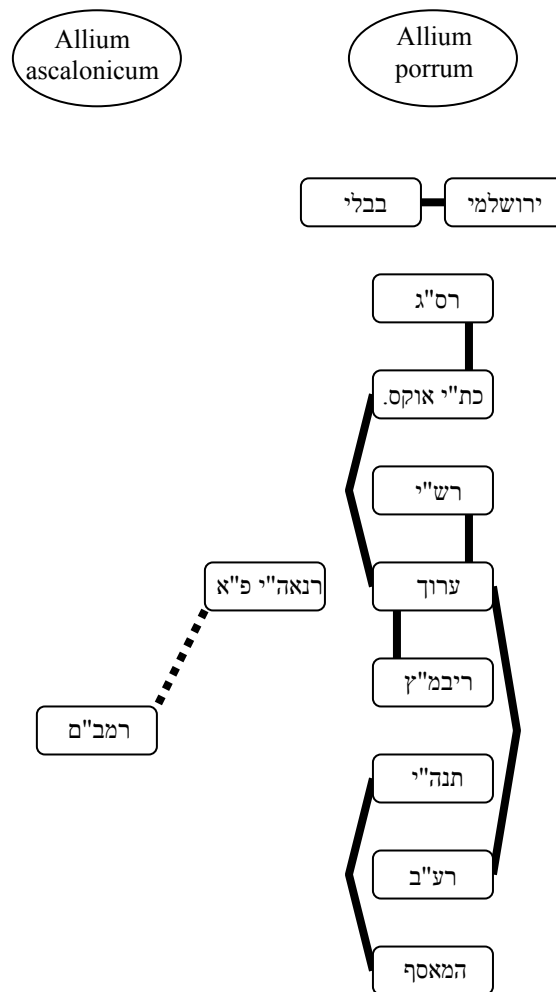
⁴⁷⁶ גלייר, עמ' 1407.

⁴⁷⁷ ככל הנראה ציטוט מהירושלמי

⁴⁷⁸ כך הוא מתרגם בכמה מקומות גם 'כרתי' ו'קפלוט'/'קפלוטות'. גם בפירושו לתורה על הפסוק "זכרנו את הדגה... את הקשאים ואת האבטיחים ואת החציר" (במדבר יא ה) הוא מתרגם "החציר": כרישין פוריל"ש.

⁴⁷⁹ קטן לעזים, מס' 1610; בדואן, מס' 211.

⁴⁸⁰ כסלו טוען שככלל יש לזהות את 'כראת' עם Allium kurrat, הקרוב ל-A. porrum, ולפי חלק מן החוקרים הם שני זנים בני אותו המין. ועיין לעיל הערה 471.

דיון והערות:

1. מסורת אחת מרכזית מזהה את 'כרישה' עם *Allium porrum*, הן במזרח והן באירופה.
2. גם רמב"ם קרוב לאותה מסורת, שהרי אף הוא מתרגם 'כראת', אך בהוסיפו את שם הלוואי 'הגנ' (שבא לחדד את ההבדל בין 'כרישין' ל-'כרישי שדה') הוא לא מותיר ברירה אלא לזהותו עם *Allium ascalonicum*, כפי שמביא הוא עצמו ב-'ביאור שמות הרפואות'.
3. את רנא"הי פ"א, המפרש באותן מילים כמו רמב"ם, סביר יהיה לקשור גם כן עם המסורת המרכזית, בשל עובדת גידול *Allium kurrat* בתימן, בניגוד ל-*Allium ascalonicum* (וגם ל-*A. porrum* בעל הבצל הניכר).
4. פליקס ולעף מזהים גם הם את 'כרישה' עם *Allium porrum*.⁴⁸¹ כסלו מזהה אותה עם *A. kurrat*.⁴⁸² ולפי צ'ז'יק יש לזהותה עם *Allium ampeloprasum var ampeloprasum* (=שום ענקי)⁴⁸³

⁴⁸¹ פליקס כלאיים, עמ' 60-62. לעף פלורה IV, עמ' 71.

⁴⁸² כסלו כרישים, עמ' 77-78.

⁴⁸³ צ'ז'יק אוצר, עמ' 836. זהו סינונים של *A. ampeloprasum var. holmense*. ועיין כסלו כרישים, עמ' 78 הערה 18.

27. לוף

משנה:

1. (פאה ו י): "כל טמונים בארץ כגון הלוף השום והבצלים..."
  2. (כלאיים ב ה): "היתה שדהו זרועה קרבס או לוף לא יהא זורע ובא על גביהן..."
  3. (מעשרות ה ח): "זרע לוף העליון... פטורין מן המעשרות ונלקחין מכל אדן בשביעית"
- ירושלמי (שביעית ה ה"ב, עמ' 194): "אמר ר' יונה היא לוף היא בצלים" – לא נראה שהוא מזהה בין הלוף לבצל, אלא מציין דמיון מורפולוגי/חקלאי ביניהם.
- רס"ג (עמ' 179 58): אלקלקאס: قلعاس = Colocasia antiquorum (= קולקס הקדמונים, 'קולוקסיה')⁴⁸⁴
- רש"ג: (עמ' 175 23-24): "כדי יס' באלשאם לוף" (=כך נקרא ב'אלשאם': 'לוף'): לוף = Arum sp. (=לוף)⁴⁸⁵
- פיה"ג (עמ' 144 4 – לגבי 'לוף השוטה'): "זה לוף דומה לקולקס" – נראה כי הוא מתייחס לצמח הנקרא גם בערבית לוף – לעיל רש"ג.⁴⁸⁶
- רנאה"י (פאה ו, עמ' 24):
1. "הלוף אלקלקאס"⁴⁸⁷ – לעיל רס"ג
  2. "ופי' בעל הערוך ז"ל הלוף הוא ירק כמו סלקא ועליו רחבים" – להלן ערוך⁴⁸⁸
  3. "וי"א הוא שרש ויש עלים ארוכים כשני זרתות והשורש שלו נאכל עם הבשר" – להלן ערוך
- רנאה"י פ"א (בכת"י – כלאיים ב, כמשיח לפי תומו): אלקלקאס – לעיל רס"ג
- רמב"ם (עמ' קעה; פאה ו י, עמ' קכ ובמקומות נוספים): "מין בצל", "ממיני הבצלים" – לעיל ירושלמי⁴⁸⁹
- תנה"י (עמ' 280, ערך 'לוף'):
1. "מין ממיני הבצל, בר... הוא הנכון שהוסכם עליו" – לעיל רמב"ם
  2. "יש אומרים שהוא 'אלקלקאס'" – לעיל רס"ג

⁴⁸⁴ עיסא, עמ' 23, מס' 3 סינונים של Arum colocasia; בדויאן, מס' 496; דינסמור ודלמן, מס' 1769; רמב"ם ביאור, מס' 209 נוקב בשמותיו היווניים: ἀρον-ו δρακόντιον (דיוסקורידס II, מס' 196-197; לידל וסקוט, עמ' 245, 448). המזוהים עם כמה מיני Arum, ומציין כי ישנם שני מינים שונים – רחב-עלים וצר-עלים. על פי דינסמור ודלמן, מס' 1766 מזוהה לוף עם Arum dioskoridis (=לוף מנומר).

עוד מזוהה לוף עם Arisarum vulgare (=לוף מצויה), מין קרוב ל-Arum (עיסא, עמ' 20, מס' 13; בדויאן, מס' 460), וכן עם Luffa sp., סוג ממשפחת הדלועיים, שלא גדל בר בארץ (עיסא, עמ' 112, מס' 6,5; בדויאן, מס' 2152, 2152).

⁴⁸⁶ ישנה קרבה בין Colocasia antiquorum לבין הסוג Arum, ובעבר הוא אף נמנה עליו.

⁴⁸⁷ וכך גם בפירושו לשבת יח, עמ' כט. ובפירושו לשביעית ה: "מין הנקרא קלקאס והוא דומה לאלדכף אלא שהוא טוב יותר ממנו ועליו נאכלין תכף לצמיחתו והוא צומח מהר, אבל שרשו שהוא עיקר פריו אינו נגמר ונעשה טוב אלא לשלש שנים.

⁴⁸⁸ תיאור זה אמנם מתאים ל-Colocasia antiquorum, אך עיין להלן בערך ששם ברור שלא מתכוון אליו.

⁴⁸⁹ כך גם אצל המאסף, עמ' 63, ערך 'לוף'.

רמב"ם לא סובר כי 'לוף' במשנה הוא הצמח הנקרא כך בערבית, שהוא עצמו מזכירו ומתארו (רמב"ם ביאור, מס' 209). ייתכן כי עקב כך הוא מדגיש בחלק מן המקומות כי 'לוף' הינו מין בצל "ללא ספק".

3. "יש אומרים שהוא בצל ה-'ענצל': *Urginea maritima* (=חצב מצוי)⁴⁹⁰
ראה"פ (עמ' תשיג): "מין ממיני הבצלים"⁴⁹¹... והמפרש לוף קולקס לא כיון" – לעיל רמב"ם
המאסף (עמ' 63, ערך 'לוף'): מין בצל – לעיל רמב"ם
ערוך (ח"ה עמ' 28-29, ערך 'לוף'):

1. "פי' ירק כמין סילקא ועליו רחבים" – לא ניתן להסיק לאיזה צמח הוא מתכוון, אם כי בהחלט קיים דמיון בין עלי הסלק (*Beta vulgaris*) ובין עלי *Arum sp.*⁴⁹².
2. "וי"א הוא שורש ויש לו עלים ארוכים כשני זרתות ורחבים כשני זרתות והשורש שלו נאכל עם הבשר" – גם תיאור זה יכול להתאים למיני *Arum*, אך באותה המידה הוא יכול להתאים לצמחים רבים אחרים.
3. "ורבי דניאל ז"ל פי' קאולוקאסו... ובל' ישמעאל קלקאס":⁴⁹³ *colocasia* (איטלקית) = *Colocasia antiquorum* (=קולוקסיה)⁴⁹⁴

מוה"ע (שם): "כתבו המדברים על הנטעים שיש נטע הנקרא לוף בל' סורסי ועלהו מתואר כמו לב והוא עב כמו עלי קיסוס ובו חברברות לבנות ונטע זה יצמח בחרף ובשרב ייבש ושרשו לבן והוא עב ולו טעם חריף ויאכל וגם העלים כבושים יאכלו" – התיאור והשימושים הנזכרים, מובאים אצל דיוסקורידס ביחס ל-*Arum italicum*⁴⁹⁵. לופא (סורית)=*الجعد اللوف* (לופ *جعد*) = *Arum italicum*⁴⁹⁶.

ריבמ"ץ (עמ' פח): מצטט את דברי ערוך 1,2,3.

רע"ב (פאה ו י): "רמב"ם אמר שהוא מין ממיני הבצלים"

כת"י אנט. (עמ' 73 118 – לגבי 'לוף השוטה'): *κολοκασσηνημερο*: *ήμερος*=תרבותי (תמוה – שהרי די ברור כי 'שוטה' פירושו מין בר). *κολοκασ* לא מופיע ביוונית במשמעות הנזכרת אצל הפרשנים בערבית – 'קלקאס' – לעיל רס"ג.⁴⁹⁷ אך עדיין ייתכן מאוד כי הכוונה היא ל-*Colocasia antiquorum*, שהרי גם באיטלקית ובשאר השפות האירופיות נקרא מין זה *colocasia*⁴⁹⁸.

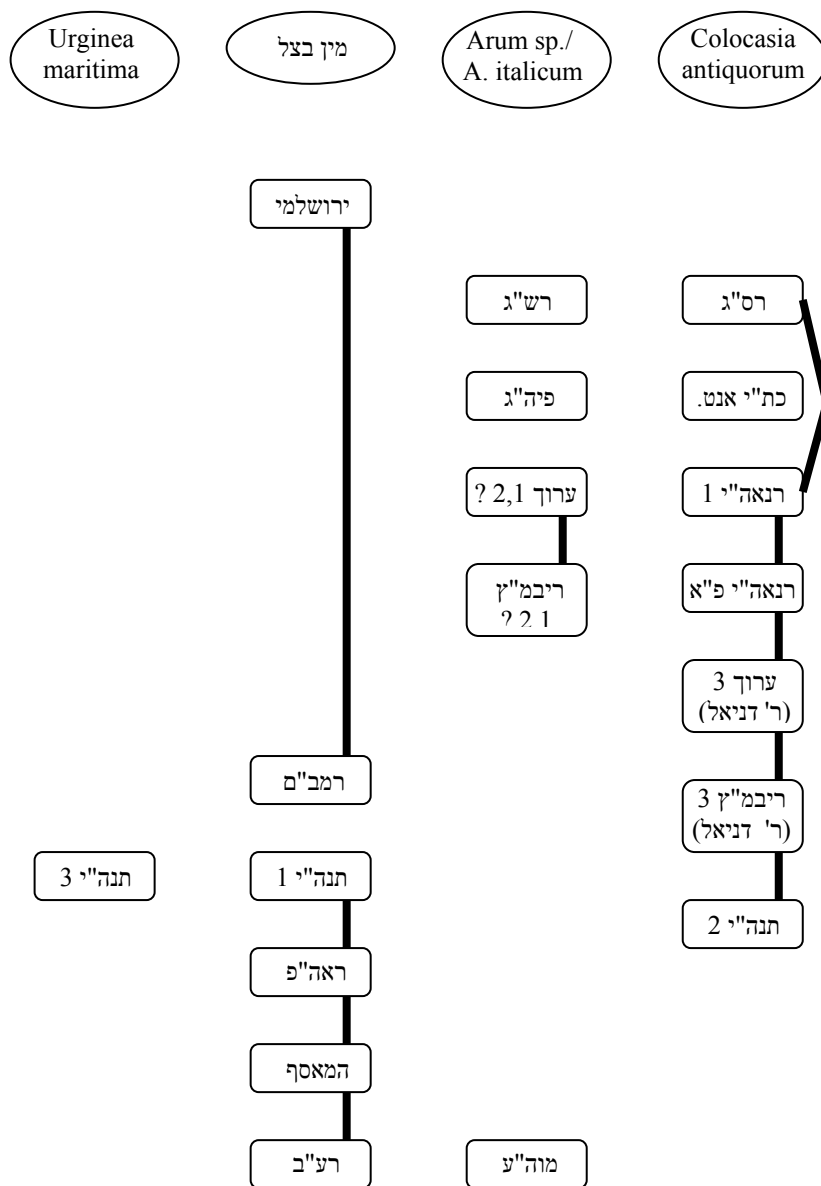
סיכום הזיהויים:

Colocasia antiquorum •

⁴⁹⁰ עיסא, עמ' 185, מס' 15; רמב"ם ביאור, מס' 60. זהו גם שמו של מין נוסף ממשפחת השושניים: *Bellevalia flexuosa* (=זמזומית מצויה. עיסא, עמ' 95, מס' 16).
⁴⁹¹ וכך גם בעמ' תרסא, לגבי 'לוף השוטה'.
⁴⁹² התיאור יכול להתאים גם ל-*Colocasia antiquorum*, אך לא אליו הכוונה, שהרי זו דעתו של רבי דניאל, שחולק על זיהוי זה.
⁴⁹³ ומוסיף שם: "ולא מסתברא דתניא בהדיא הלוף והקאלקס (כך במקור) דאלמא לוף לחוד וקאלקס לחוד" (קוהוט טוען שזוהי תוספת מאוחרת).
⁴⁹⁴ בדויאן, מס' 496.
⁴⁹⁵ דיוסקורידס II, מס' 197. הוא לא מתייחס לזיהוי של בוכסטורף – 'מין בצל' (בוכסטורף לקסיקון II, עמ' 575).
⁴⁹⁶ בר בהלול, עמ' 955; עיסא, עמ' 23, מס' 6.
⁴⁹⁷ אצל לידל וסקוט מופיע *Colocasia speciosa*=*κόλοκασία* (מין של גלומבו – צמח מים הגדל במצרים והודו ומשמש למאכל). פליקס מזהה כך את 'קילקי' הנזכר במשנה מעשרות ה ח ובמקומות נוספים.
⁴⁹⁸ בדויאן, מס' 496.

- Arum sp./A. italicum
- מין בצל
- Urginea maritima

סיכום חזותי

דיון והערות

1. מסורת אחת, עליה נמנים רס"ג, פיה"ג, רבי דניאל המובא בערוך ובריבמ"ץ, כת"י אנט., רנאה"י 1, נאה"י פ"א ותנה"י 2, מזהה את 'לוף' עם Colocasia antiquorum.
2. רש"ג ומוה"ע מזהים את 'לוף' עם אחד ממיני Arum. ייתכן כי גם אחת משתי הדעות הראשונות המובאות בערוך ובריבמ"ץ מתכוונות לזיהוי זה, אך אי אפשר להוכיח זאת.
3. מסורת נוספת, בעקבות דברי הירושלמי, מופיעה אצל רמב"ם, ומובאת בעקבותיו אצל תנה"י 1, ראה"פ, המאסף ורע"ב, ולפיה 'לוף' הוא מין בצל, אך לא מובא שם מסויים. בהחלט ייתכן כי

הירושלמי זיהה את 'לוף' עם Arum או עם Colocasia, והתיאור המובא שם קשור רק בהיותו של 'לוף' בעל פקעת. בכל אופן, ברור כי רמב"ם, שבדאי הכיר את פירוש רס"ג, וכן את השמות הערביים של מינים אלו, נמנע מלזהות כך.

4. זיהוי ייחודי מובא אצל תנה"י 3 - *Urginea maritime*. במידה מסוימת ניתן לקשור בין זיהוי זה לבין שיטת רמב"ם וחבריו, אך סביר כי אם לכך היתה כוונתו של רמב"ם, הוא היה נוקב בשם ערבי.⁴⁹⁹

5. בכת"י מב"צ מופיע זיהוי מפתיע – 'גזר' – *Daucus carota* (= 'גזר' בלשוננו) או *Ipomoea batatas* (= 'בטטה' בלשוננו)⁵⁰⁰

6. לעף מזהה את 'לוף' עם שני מינים: *Arum dioscoridis* (= 'לוף מנומר) וגם *Arum palaestinum* (= 'לוף ארץ-ישראלי').⁵⁰¹ פליקס מזהה אותו עם האחרון.⁵⁰²

❧❧❧

28. לעונים

משנה (כלאיים א ג): "...התרדין והלעונים... אינם כלאים זה בזה".

ירושלמי (כלאיים א ה"ג, עמ' 146): המעווין; כת"י וטיקן (עמ' 160): חמעווין.⁵⁰³
חמועיתא=الحماض=*Rumex sp.* (=חומעה)⁵⁰⁴

רס"ג (עמ' 191 111): אלקטף=*Atriplex sp.* (=מלוח)⁵⁰⁵

רש"ג (עמ' 175 17): אלקטף – לעיל רס"ג

רנאה"י (בכת"י – כלאיים א): אצל אלסלק (שורש הסלק) – *Beta vulgaris* (= 'סלק' בלשוננו)⁵⁰⁶

רנאה"י פ"א (בכת"י – כלאיים א): "התרדים והלעונים צנוף אלסלק" (=מיני סלק) – לעיל רנאה"י

כת"י אוקס: אלקטף – לעיל רס"ג

רמב"ם (עמ קסח): אלקטף – לעיל רס"ג⁵⁰⁷

⁴⁹⁹ בביאור שמות הרפואות מביא רמב"ם כמה שמות ערביים למין זה (רמב"ם ביאור, מס' 60).

⁵⁰⁰ ווד תימן, עמ' 415.

⁵⁰¹ לעף פלורה IV, עמ' 71. פליקס מזהה את 'לוף השוטה' עם *A. dioscoridis*.

⁵⁰² פליקס כלאיים, עמ' 222.

⁵⁰³ בדפוסים מופיע "המעווין".

⁵⁰⁴ בר שינייא, עמ' 50, מס' 35; עיסא, עמ' 158, מס' 9, 11, 15, 22, 25. עם *חماض* מזהה גם *Oxalis acetosella* (חמצין

?) במילונים הסורים מופיע גם 'חמעא' המתורגם: *حب الرمان* (=גרגר הרימון. בר בהלול, עמ' 760 ש' 12; בר שינייא, עמ' 51

ש' 70), אך אין לו קשר לענייננו.

⁵⁰⁵ עיסא, עמ' 27, מס' 14, עמ' 28, מס' 3; בדויאן, מס' 574; דינסמור ודלמן, מס' 1474, 1479. אבן אלביטאר ג'אמע IV,

עמ' 25: *هو السرمق بالفارسية* (ובדומה לכך ראה רמב"ם ביאור, מס' 331). *قطف=سرمق=Atriplex hortensis* (עיסא, עמ' 27

מס' 14). *قطف* הוא גם שמם של מיני *Commiphora*, אך הם לא רלוונטיים לענייננו.

רמב"ם בביאור שמות הרפואות, מפרט שמות נרדפים רבים לצמח *חماض* (המזוהה עם *Rumex* או *Oxalis*), ביניהם *القطف*

(רמב"ם ביאור, מס' 150), אך מדבריו די ברור כי זהו לא השם הנפוץ והמרכזי שלו, ועל כן נראה כי גם לפי רמב"ם 'אלקטף'

הוא *Atriplex*.

⁵⁰⁶ עיסא, עמ' 30, מס' 21, 22.

תנה"י (עמ' 286, ערך 'לען'):

1. אלקטף – לעיל רס"ג

2. "ויש אומרים אספאנאך, ושניהם קרובים בטבעם ותכונתם": اسفاناخ=Spinacia oleracea

(='תרד' בלשוננו).⁵⁰⁸ זיהוי זה בעייתי – גידול התרד הפך לנפוץ באזורנו רק בעקבות כיבושי

האסלאם.⁵⁰⁹

ראה"פ (עמ' תשמג): "לעונין הוא אלקטף... וקורין לו אלמלחה" – לעיל רס"ג⁵¹⁰

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): קטף – לעיל רס"ג

ערוך (ח"ה עמ' 49, ערך 'לען'): אטריפצי: Atriplex hortensis=(מלוח תרבותי)⁵¹¹

ריבמ"ץ (עמ' עח): יונישקי – לא מזוהה⁵¹²

רע"ב (כלאיים א ג): בערבי קט"ף ובלע"ז ארמולא"ש: לגבי קטף – לעיל רס"ג; ארמולא"ש – לא

מזוהה⁵¹³

כת"י אנט. (עמ' 70 10): λαπατα – הכוונה היא ל-λάπαθον=Rumex sp. (=חומעה)⁵¹⁴

סיכום הזיהויים:

- Rumex
- Atriplex
- Beta vulgaris

⁵⁰⁷ וכך גם אצל המאסף (עמ' 63, ערך 'לעונין').

רמב"ם בביאור שמות הרפואות, מפרט שמות נרדפים רבים לצמח חמאז (המזוהה עם Rumex או Oxalis – ולכך יש להקדיש דיון מיוחד, כיוון שהשמות בערבית וברברית שמביא רמב"ם תואמים את Oxalis, ואילו השם היווני את Rumex), ביניהם القطف (רמב"ם ביאור, מס' 150), אך מדבריו ברור כי זהו לא השם הנפוץ והמרכזי שלו. נראה כי גם רמב"ם, בפרשו 'הלעונים – אלקטף' מתכוון ל-قطف המופיע בביאור שמות הרפואות ערך 331, ושם ברור כי מדובר ב-Atriplex (ועיין לעיל הערה 504) כך הבין גם פליקס את דברי רמב"ם (פליקס כלאיים, עמ' 84).

⁵⁰⁸ עיסא, עמ' 173, מס' 14.

⁵⁰⁹ ווטסון חידוש, עמ' 62-63.

⁵¹⁰ במילונים לא מופיע ملح, אך ל-Atriplex halimus (=מלוח קיפח) מספר שמות מאותו שורש – ملاح; ملح; مليح; البقلة المالحة (עיסא, עמ' 27, מס' 13).

⁵¹¹ בדויאן, מס' 575.

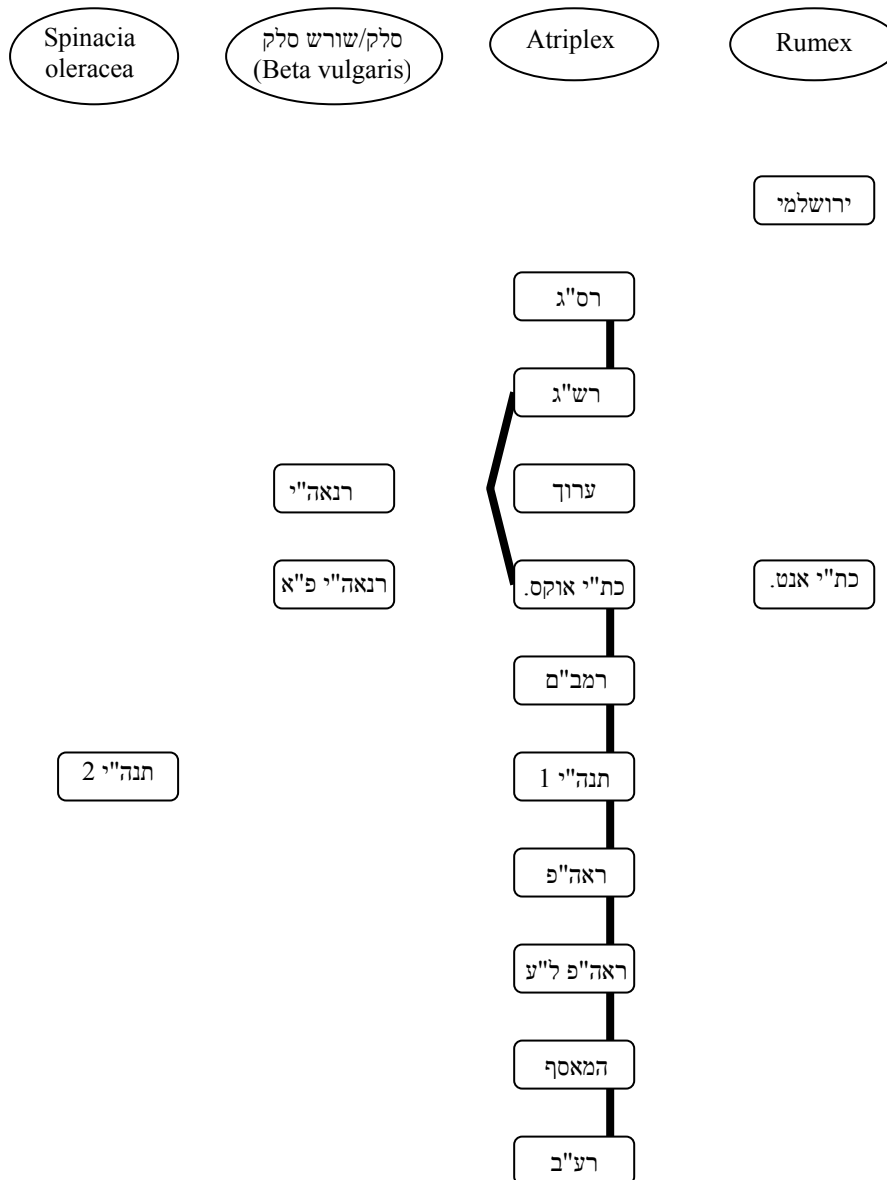
⁵¹² ישנו דמיון מסיים ל-Juncus (=סמר), אך אין בכך כדי לזהות באופן ברור את זיהויו של הערוך.

⁵¹³ שם זה לא נראה קשור ל-Atriplex. Armoracia (איטלקית)=Cochlearia armoracia (מין ממשפחת המצליבים).

בדויאן, מס' 1112). לא נראה מתאים להקשר.

⁵¹⁴ לידל וסקוט, עמ' 1030; דיוסקורידס II, מס' 140.

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. כל הפרשנים בערבית וכן הערוך מזהים את 'לעונים' עם Atriplex.
2. הירושלמי מזהה את לעונים עם Rumex, אך רק כת"י אנט. הולך בעקבות זיהוי זה.
3. רנאה"י ורנאה"י פ"א הושמו תחת אותה כותרת, כיוון ששניהם קושרים את 'לעונה' לסלק (Beta vulgaris), אך ישנו הבדל בין פירושיהם. רנאה"י פ"א מספק תיאור סתמי – תרדין ולעונין הינם שניהם "מיני סלק". לפי רנאה"י, לעומת זאת, 'לעונה' היא "שרשי הסלק".⁵¹⁵ הוא אמנם לא מפרש את 'תרדין', אך ברור כי הוא מזהה 'תרד' עם סלק העלים.

⁵¹⁵ הסלק האדום המקובל כיום מוכר רק החל מסוף המאה ה-16 במערב אירופה (החי והצומח 12, עמ' 79; ארגון חקלאות כר' ו, עמ' 102), ועל כן לא אליו הכוונה כאן. לסלק העלים, לעומתו, כלל אין אשרוש (ארגון חקלאות, עמ' 272). מדברי רנאה"י פ"א כאן עולה כי היו זנים ששרשיהם היו ראויים למאכל, וככל הנראה גדלו אותם לצורך כך. (אין מדובר בשרשי המין אותו גדלו בדרך כלל עבור העלים, המזוהה כאן עם תרדין, כיוון שאז אין כלל בעיית כלאיים – הרי מדובר באותו צמח עצמו שאוכלים את עליו ושרשיו. יש צורך לומר שמדובר במין אחר שגודל במיוחד (או מין בר שנלקט במיוחד) לצורך שרשיו.

4. פליקס ולעף הולכים בעקבות הירושלמי, ומזהים 'לעונה' עם *Rumex acetosa* (=חומעה תרבותית).⁵¹⁶ צ'יז'יק, לעומתם, מזהה אותה, כרוב הפרשנים, עם זן של *Atriplex hortensis* (=מלוח תרבותי).⁵¹⁷

❧

29. לפסן

משנה: (כלאיים א ה): " ... החרדל והלפסן... אפ על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה "

רס"ג (עמ' 120 193): אללפסאן

لفسان=*Sinapis arvensis* (=חרדל השדה)⁵¹⁸

רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלכתאה

كثاء; كثاءة; كثاء=*Eruca sativa* (=בן חרדל מצוי)⁵¹⁹

רמב"ם (עמ' קסט): "צמח שפריו כפרי הלפת וגבהו על פני הארץ קרוב לאמה וידוע אצל הרופאים בשם

אללפסאן"⁵²⁰ – לעיל רס"ג

תנה"י (עמ' 286, ערך 'לפסן'): "הוא לבסאן, והוא צמח החרדל... ויתכן שהם שני מינים בתוך הסוג,

ש אחד מהם נקרא 'חרדל' והשני 'לפסן' – לעיל רס"ג"⁵²¹

ראה"פ (עמ' תשמד): "פירש הר"ם צמח שטעמו כטעם הלפת ועולה על פני הארץ כשעור אמה והרופאים

קורין לו לפסין" – לעיל רס"ג

ערוך (ח"ה עמ' 53, ערך 'לפסן'):

1. "פי' עשב הוא ונקרא בל' ישמעאל לבסאן" – לעיל תנה"י

2. "ובלעז מרובי"ו"

marrobio (איטלקית)=*Marrubium vulgare* (=מרוביון מצוי)⁵²²

נראה כי יש כאן חוסר תיאום בין השם הערבי המצוטט, ככל הנראה, מפרשנים אחרים, לבין

הזיהוי של הערוך עצמו.

ריבמ"ץ (עמ' פ):

⁵¹⁶ פליקס כלאיים, עמ' 85; לעף פלורה IV, עמ' 71.

⁵¹⁷ צ'יז'יק אוצר, עמ' 835.

⁵¹⁸ עיסא, עמ' 169, מס' 17. אצל אבן אלביטאר מופיע לيسان, כשם נרדף ל-خردل بري (אבן אלביטאר ג'אמע I, עמ' 53) ומזוהה עם *S. arvensis* (עיסא שם; בדוואן, מס' 3205). גם רמב"ם מזכיר خردل بري כמין ממיני החרדל (רמב"ם ביאור, מס' 218).

אמנם, لفسان הוא גם שמו של *Brassica nigra* (= כרוב שחור. עיסא, עמ' 33, מס' 7), אך מין זה מזוהה עם 'חרדל' (עייני ערך 'חרדל' (16)). פליקס מצייין כי שם זה מתייחס ל-*B. nigra*. רק במצרים (פליקס כלאיים, עמ' 65 הערה 65 – עייני שם).

⁵¹⁹ עיסא, עמ' 77, מס' 12. נזכר במקורות הקדומים כשם נוסף ל-جرجير, המזוהה גם הוא עם *E. sativa* (רמב"ם ביאור, מס' 74; אבן אלביטאר ג'אמע II, עמ' 124) לפי אבן סידה זהו جرجير البر (אבן סידה VII, עמ' 133).

⁵²⁰ וכך אצל המאסף (עמ' 62, ערך 'לפסן')

⁵²¹ ובהערה 518.

⁵²² בדוואן, מס' 2221. מין נוסף הנקרא כך הוא *M. allyson* (=מרוביון הנגב. בדוואן, מס' 2219).

1. "בערוך פי' עשב הוא ונקר' בלשון ישמעאל לבאסן מרוזו (שיבוש של 'לבסאן' ו'מרוביו'), ואנו נאמ' עשב הוא שדומה לחרדל בעליו ובפריו, אבל אין טעמן שוה. וזהו שאנו סומכין עליו" התיאור שמביא הינו כללי, ויכול להתאים ליותר ממין אחד מן הסוגים Brassica, Sinapis, Eruca ועוד.

2. "ויש אומ' חרדל ברא" – פירוש זה ניתן לזיהוי באופן ממוקד יותר כ-Sinapis arvensis, כיוון שנראה, גם אם הדבר לא נכתב בפירוש, כי זהו ציטוט מערבית - خردل بري.⁵²³

רע"ב (כלאים א ה): "פי' בערוך מרוי"ו בלע"ז" – לעיל ערוך 2

כת"י אנט. (עמ' 71 21 – גורס: 'פלסן'): **ραφανη**

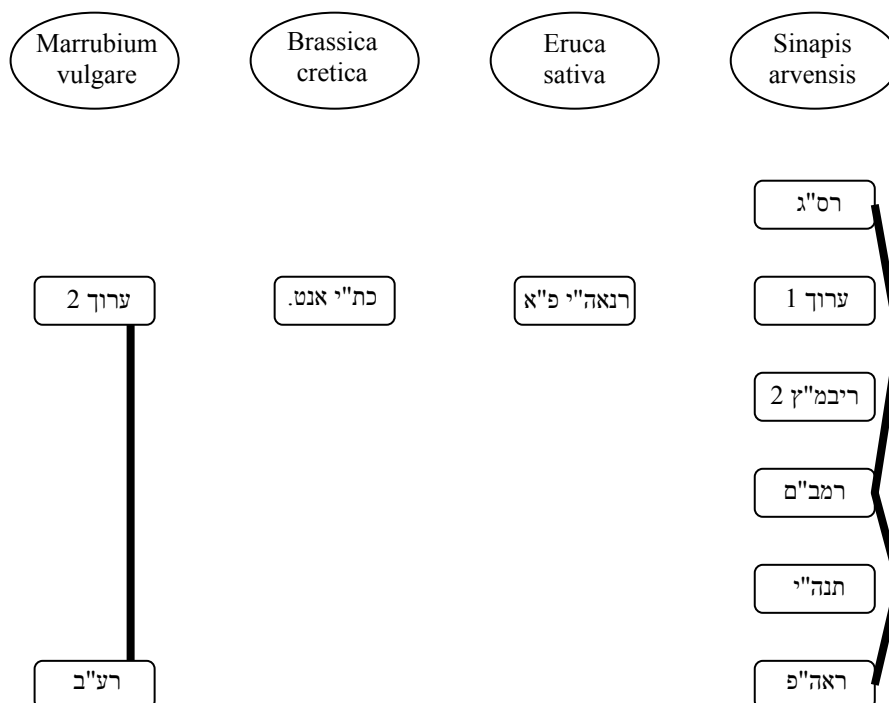
Brassica cretica=ραφανη; ραφανος (=כרוב כרתי)⁵²⁴

ירושלמי; רש"ג; רנאה"י: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- Sinapis arvensis
- Eruca sativa
- Marrubium vulgare
- Brassica cretica

סיכום חזותי

⁵²³ לעיל הערה 518.

⁵²⁴ לידל וסקוט, עמ' 1566. מין נפוץ בדרום מזרח אירופה (נדיר בארץ) העלים משמשים למאכל (צמחים לעתיד – http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Brassica+cretica 7/1/07).

1. ישנה מסורת מרכזית אחת, הנובעת ככל הנראה מן הקרבה בין השם במשנה לבין השם הערבי, שמזהה את 'לפסן' עם *Sinapis arvensis*, מין בר שלא תורבת, וכך ניתן לראות גם בפירושו ריבמ"ץ 2 ('חרדל ברא') חלק ממסורת זו.⁵²⁵
2. רנאה"י מזהה באופן ייחודי את 'לפסן' עם *Eruca sativa* – מין המזוהה אצל הפרשנים דווקא עם 'גרגיר' שבמשנה.⁵²⁶ הדבר קשור כנראה בכך שהסוג *Sinapis* אינו נפוץ בתימן,⁵²⁷ ועל כן נזקק פרשן זה לזהות אל 'לפסן' הקרוב ל'חרדל' עם מין קרוב – *E. sativa*.
3. כת"י אנט. מזהה ככל הנראה את 'לפסן' עם *Brassica cretica*, אחד ממינים רבים הנמנים על הסוגים *Sinapis* ו-*Brassica* הקרובים זה לזה.
4. זהויו של הערוך (ובעקבותיו גם רע"ב) את 'לפסן' עם *Marrubium vulgare*, אשר כלל לא נמנה על משפחת המצליבים, ושונה ממיני ה-*Brassica* וה-*Sinapis* במראהו, ריחו וטעמו, נראה תמוה.
5. גם החוקרים מזהים את 'לפסן' עם *Sinapis arvensis*.⁵²⁸

30. לפת

משנה:

1. (כלאיים א ג): "הלפת והנפוס... אינן כלאים זה בזה"
2. (עוקצין א ד): "ר' יוסי מטמא בכולן ומטהר בשורשי קולסי אכרוב והלפת"
3. (מעשרות ה ב): "העוקר לפת וצנונות מתוך שלו ונוטע לתוך שלו (ש)לזרע חייב מפני שהוא גרנן"

רנאה"י פ"א (עמ' 32): אללפת: *Brassica rapa* (=לפת' בלשוננו)⁵²⁹

רמב"ם (עמ' קסח): אללפת⁵³⁰ – לעיל רנאה"י פ"א⁵³¹

⁵²⁵ בניגוד ל-*B. nigra* ול-*S. arvensis*, המזוהים עם 'חרדל' ו-'חרדל מצרי' (עיין ערך 'חרדל מצרי' (17)), שגדלים גם בתרבות (צמחים לעתיד – http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Brassica+nigra&CAN=LATIND ; 7/1/07 – שם – http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Sinapis+alba&CAN=LATIND ; 7/1/07) למשל: רמב"ם (מעשרות ד ה, עמ' רט): 'אלגרגיר'. רש"י (שבת קט ע"א ועוד): 'אורוגא'. שמות אלו מתייחסים ל-*E. sativa* (עיסא, עמ' 77, מס' 12; בדויאן, עמ' 1543).
⁵²⁷ כלל לא מופיע אצל ווד.
⁵²⁸ לעף פלורה IV, עמ' 71; פליקס כלאיים, עמ' 65.
⁵²⁹ עיסא, עמ' 33, מס' 9,8; בדויאן, מס' 704,703. אמנם, שם זה מתייחס גם ל-*Brassica napus* (עיסא, עמ' 32, מס' 14; בדויאן, מס' 694), אך סביר כי למין זה מתייחס 'נפוס' (עיין ערך (32)), בן זוגו של 'לפת' במשנה (כלאיים א ג), ועיין להלן הערה 531.
⁵³⁰ צריך להיות: אללפת. כך גם אצל תנה"י (עמ' 286, ערך 'לפת') והמאסף (עמ' 63, ערך 'לפת').

ירושלמי; בבלי; רס"ג; רש"ג; רנאה"י; ראה"פ; ראה"פ ל"ע; ערוך; ריבמ"ץ; רע"ב; כת"י אנט.⁵³² לא מפורש

סיכום הזיהויים

• Brassica rapa

דיון והערות

1. הפרשנים כמעט ולא זיהו צמח זה. לגבי הפרשנים בערבית נראה שהסיבה היא שהכתיב העברי והערבי זהה, וברור כי הם זיהו את 'לפת' עם Brassica rapa.
2. פחות מובנת הימנעותם של הפרשנים המתרגמים לשפות אירופיות מלזהות 'לפת', אך יש להניח שגם להם היה הזיהוי האמור ברור, כפי שגם בין החוקרים אין חולק עליו.⁵³³

31. מלפפון

משנה

1. (כלאיים א ב): "הקישות והמלפפון אינן כלאים זה בזה ר' יהודה אומר כלאים"
2. (מעשרות א ד): ובירק הקישואים והדילועים והאבטיחים והמלפפונות התפוחים והאתרוגים

חייבים גדולים וקטנים"

ירושלמי (כלאיים א ה"ב, עמ' 146): "רבי יודה או': עיקרו כלאיים. אדם נוטל מעה אחת מפיטמה שלאבטיח ומעה אחת מפיטמא שלתפוח, ונותנן בתוך גומא אחת והן נתאחזין ונעשין כלאיים. לפום כן צווחין ליה בלישנא יוונא מולפפון": Cucumis melo=μηλόπεπον (=מ'לון' בלשוננו)⁵³⁴

רס"ג (עמ' 189 98): אלכ'יאר: خيار=Cucumis sativus (=מ'לפפון' בלשוננו)⁵³⁵

רש"ג (עמ' 175 14): נוע מן אלבטיך: بطيخ=Cucumis melo (=מ'לון' בלשוננו)⁵³⁶

⁵³¹ רמב"ם מציין ששמו גם بوشاد (כך ע"פ המהדיר. במקור: كوشاد – רמב"ם ביאור, מס' 273), על כן נראה מדובר בון B. rapa Var. Esculentia (ראה עיסא, עמ' 33, מס' 9).

⁵³² אסף: "עשב ירק, נקרא (בלשון ארם לפדא) בלשון עיברי לפת, ובלשון יוון גלונגידין (גונגלידון), ובלשון רומיים רפה. עליהו דומה לעלי צנונות" (אסף הרופא פ' 155 ס' 69). לפתא=شلمج=لفت=Brasica rapa (עיסא, עמ' 33, מס' 8); ⁵³³ פליקס כלאיים, עמ' 78; לעף פלורה IV, עמ' 71.

⁵³⁴ לידל וסקוט, עמ' 1127. שם זה משקף את ההשקפה הקדומה שבאה לידי ביטוי בירושלמי הנ"ל: μηλον=תפוח (לידל וסקוט, עמ' 1127); ππέπον=מין דלעת או מלון (שם, עמ' 1364).

⁵³⁵ עיסא, עמ' 62, מס' 10; בדויאן, מס' 1267.

⁵³⁶ חסין וקאסם, מס' 199. אמנם בדרך כלל מזהים את بطيخ עם Citrullus lanatus (=אבטיח' בלשוננו. עיסא, עמ' 50, מס' 12), אך כאן לאור הזיהוי המקומי בעיראק בהחלט סביר לזהות כפי שנכתב.

רנאה"י (עמ' 29): מין ממיני האבטיחים שריחו טוב – לא ברור האם מתכוון לאחד מזני Cucumis melo או ל-Citrullus lanatus (= 'אבטיח' בלשוננו), אם כי סביר יותר, מבחינה לשונית, שהתכוון לשני⁵³⁷

רנאה"י פ"א: (תרומות ג עמ' 4): **אלכרבז**: خربز=Citrullus lanatus (= 'אבטיח' בלשוננו)⁵³⁸

כת"י אוקס: **אלפג**: فح=Citrullus lanatus (= 'אבטיח' בלשוננו)⁵³⁹

רמב"ם (עמ' קסז)⁵⁴⁰: **אלכ'יאר**⁵⁴¹ – לעיל רס"ג

ראה"פ (תפה; תשמב): **אלכיאר** – לעיל רס"ג

ראה"פ ל"ע (תשמד): מין מהאבטיח – לעיל רש"ג⁵⁴²

ערוך (יקר ערך א עמ' קלג): מצטט את הירושלמי

מוה"ע (שם): "היונים קראו מלופפון למין פרי האדמה ערב למאכל ומלא מיץ מתוק והוא הנקרא בלשון הקדש אבטיח, ותרגום ירושלמי ואת האבטיחים וית מלפניא, ולפעמים היונים קראו כן למין אחר שהוא גם כן נאכל והוא מלא דדים בולטים ובפרט בקטנותו והוא כמו מין קשאים ונראה כי כן שמו מלופפון בלשון משנה כי הרופאים מנו ארבעה אלו... ולכן אמרו שהקישות והמלפפון אינם כלאים כי זרע של שניהם דומה...": לפי מוה"ע 'מלפפון' הוא שם של שני מינים שונים: נראה שהפרי ש-'מלא מיץ מתוק' הוא Citrullus lanatus (= 'אבטיח' בלשוננו) והשני, אליו התכוונה המשנה לפי מוה"ע הוא Cucumis melo.⁵⁴³

ריבמ"ץ (עמ' עו): "מלפפון בלשון יון **מילופיפוני**, והן עגולים כתפוחין" – לעיל ירושלמי

רע"ב (כלאיים א ב): "נקראים בערבי **כייא"ר** ובלע"ז **ציטרול"י**"⁵⁴⁴. לגבי 'כייא"ר' – לעיל רס"ג. Citrulli (איטלקית)= Zitrus (גרמנית)= Citrullus lanatus (= 'אבטיח' בלשוננו).⁵⁴⁵ יש כאן, בעצם שני זיהויים סותרים – בדומה לפירושו ל-'קישות'.

הזיהויים השונים:

- Cucumis melo
- Cucumis sativus
- Citrullus lanatus

⁵³⁷ לעיל הערה 536.

⁵³⁸ עיסא 12 50.

⁵³⁹ עיסא שם.

⁵⁴⁰ וכן מעשרות א ד, תרומות ב ו, תרומות ח ו.

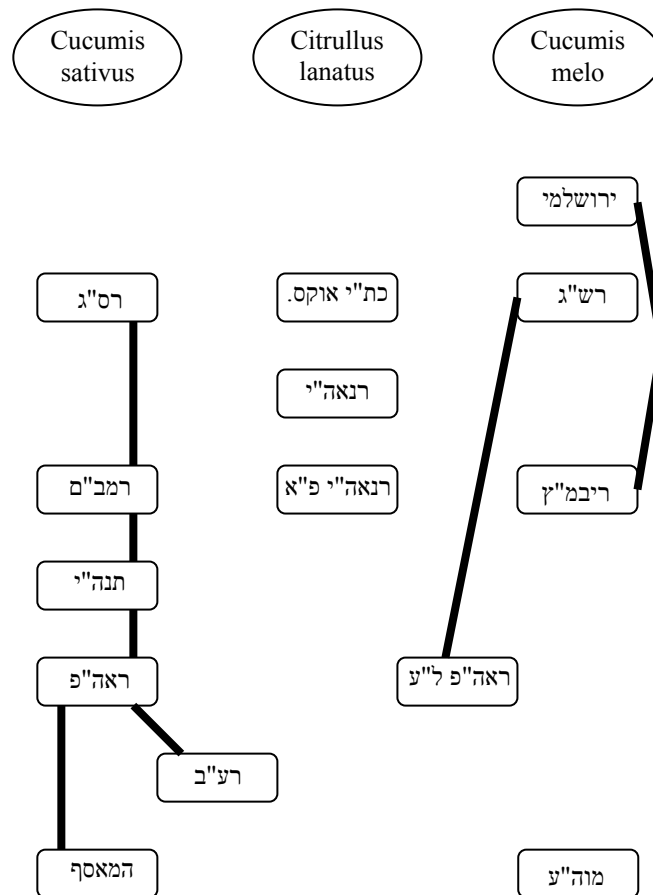
⁵⁴¹ וכן אצל תנה"י (עמ' 306, ערך 'מלפפון'), אצל המאסף (עמ' 72, ערך 'מלפפונות'), וכן בכת"י מב"צ.

⁵⁴² אם כי יתכן כי המעתיק פירש بطبخ דווקא כ-Citrullus lanatus.

⁵⁴³ לידל וסקוט, עמ' 1127; בוכסטורף לקסיקון II, עמ' 618. ועייין שם I, עמ' 154 (ערך 'בטה'-'אבטיח').

⁵⁴⁴ כך מביא גם הרמ"א בהג"ה: שו"ע יו"ד סימן רצז סעיף יד.

⁵⁴⁵ סימונה איטלקית http://briciole.typepad.com/blog/2007/07/cocomero.html; 21/10/07; ספרינגר גרמנית II, עמ' 1856.

דיון והערות

1. ברור הקשר בין זיהוי ריבמ"ץ לבין הירושלמי, שניהם מזכירים את השם היווני (שזהה פחות או יותר לשם העברי), ובשניהם נזכר הקשר הצורני לתפוח. גם רש"ג מזהה ככל הנראה כמותם, וכך גם מוה"ע.
2. ישנן שתי מסורות בערבית. הברורה יותר היא זו המזהה 'מלפפון' עם המלפפון שלנו (רס"ג, רמב"ם וסיעתו). השניה קושרת את ה'מלפפון' עם האבטיח שלנו (רנאה"י פ"א במפורש ורנאה"י ואולי אף ראה"פ ל"ע באופן כללי יותר). מסורת זו מופיעה גם אצל רע"ב בשם האירופי 'ציטרול"י'.
3. ייתכן והזיהוי עם מין אבטיח קשור בתיאוריה על היווצרות ה'מלפפון' המובאת בירושלמי.
4. לגבי היחס בין זיהוי ריבמ"ץ, המייצג ככל הנראה מסורת אירופית, ובין המסורת הערבית של רס"ג ורמב"ם – עיין ערך 'קישות' (49) – דיון והערות.
5. כמו ב-'קישות' מביא רע"ב פירוש אחד הכולל שני זיהויים סותרים. הוא מצטט את המסורת בערבית – כייא"ר – Cucumis sativus, ומוסיף לה את Citrullus lanatus. סביר, כבמקרים

נוספים, כי את השם האירופי מכיר באופן בלתי אמצעי, ואת השם הערבי רק מצטט מפרשנים שקדמו לו.

6. החוקרים מסכימים לזיהוי 'מלפפון' עם Cucumis melo.⁵⁴⁶

32. נפוס⁵⁴⁷

משנה:

1. (כלאיים א ג): "הלפת והנפוס... אינן כלאים זה בזה"

2. (כלאיים א ה): "הצנן והנפוס... אף על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"

3. (עוקצין א ב): "ושרשי החזרין והצנן והנפוס דברי ר' מאיר"

רס"ג (עמ' 190 107):

1. אלג'זר: جزر = Daucus carota (=גזר הגינה);⁵⁴⁸

2. "וקאל אלבקלה פי דמשק יקאל להא אלג'לג'ל" (=ויש אומרים הירק בדמשק שקוראים לו 'אלג'לג'ל') – לא מזוהה.

רש"ג (עמ' 175 17): אלפגל אלנבטי: فجل = Raphanus sativus (=צנן הגינה).⁵⁴⁹ לא ברור לאיזה מין מתכוון בתואר "אלנבטי".

פיה"ג (עוקצין א ג, עמ' 138 4): "פי הימא בלשון רבנן אילו ארוכים, והצנן פי פוגלא העגולים" הימא = Raphanus sativus.⁵⁵⁰

רנאה"י (עמ' 29; עוקצין עמ' 5): אלגזר – לעיל רס"ג

רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלגזר – לעיל רס"ג

כת"י אוקס.: גולגול – לא מזוהה. ראה לעיל רס"ג 2

רמב"ם (עמ' קסח): "פגל" של ארץ-ישראל והוא דומה ללפת.⁵⁵¹ לגבי 'פגל' – לעיל רש"ג. לא ברור למה הכוונה בדיוק.

תנה"י (עמ' 346, ערך 'נפס'): "פגל" עגול שעגלגלותו אינה דומה ללפת. לגבי 'פגל' – לעיל רש"ג. לא ברור למה הכוונה בדיוק.

ראה"פ (עמ' תשמג): "הצנן שבארץ-ישראל והוא דומה ללפת" – לעיל רמב"ם

⁵⁴⁶ לעף פלורה IV, עמ' 4 72. פליקס כלאיים, עמ' 49-50; צ'ז'יק אוצר, עמ' 830.

⁵⁴⁷ בדפוס וילנא – 'נפוץ'

⁵⁴⁸ עיסא, עמ' 69, מס' 5,4; בדויאן, מס' 1371. זהו שמו של מין נוסף - Pastinaca sativa, סינונים של: Peucedanum

sativum, הקרוב ודומה בצורתו לגזר (בדויאן, מס' 2615)

⁵⁴⁹ עיסא, עמ' 154, מס' 2; בדויאן, מס' 2937.

⁵⁵⁰ כך ע"פ פליקס כלאיים, עמ' 78 הערה 20. שם הוא מתאר זן בעל פקעת לבנה וארוכה, בניגוד לזן המוכר, בעל פקעת אדומה וכדורית.

⁵⁵¹ כך גם אצל המאסף (עמ' 86, ערך 'נפוס')

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): צנון אלנבטי – לעיל רש"ג

ערוך: (ח"ה עמ' 364 ערך 'נפס'):

1. "ופי' ר' דניאל ז"ל בלעז רדיק"י": radice (איטלקית)= Raphanus sativus (=צנון הגינה).⁵⁵²

2. "וי"א פשטינקי": pastinaca (איטלקית)= Pastinaca sativa (=ג'זר לבן) מין ממשפחת הסוככיים, קרוב ודומה לג'זר הגינה.⁵⁵³

רע"ב (כלאיים א ג): "הוא מין צנון ועליו דומים לעלי הלפת"

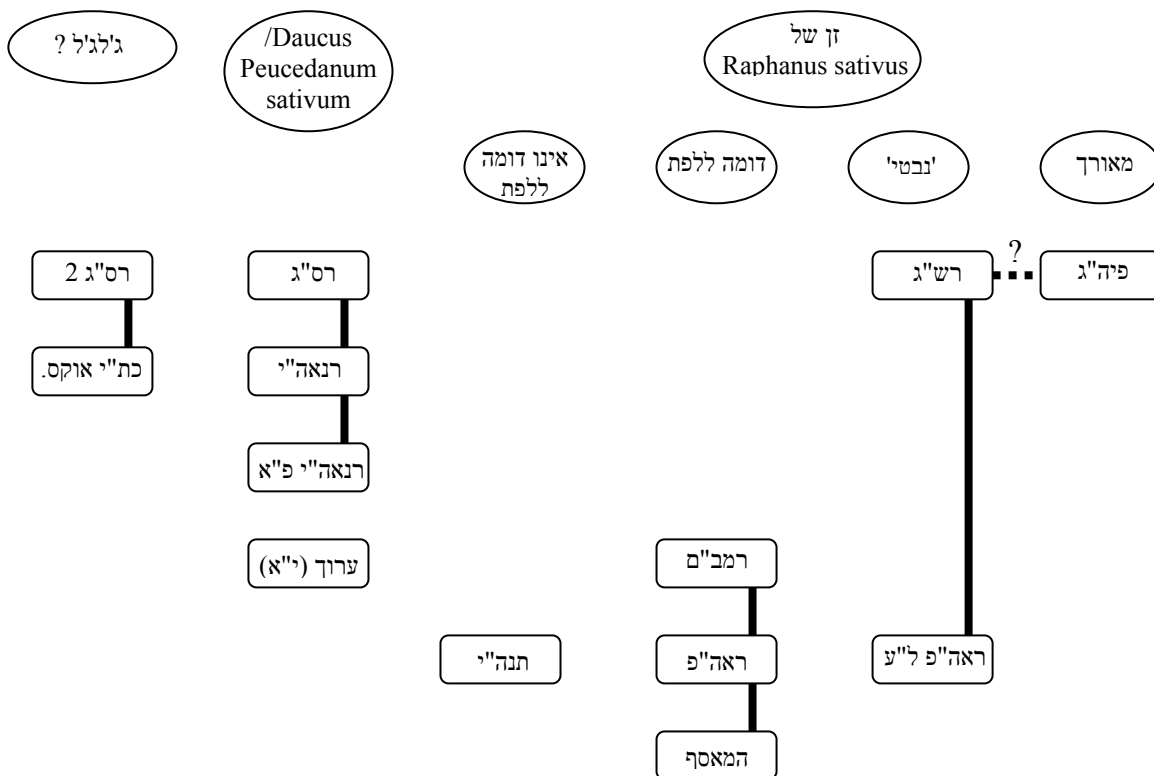
כת"י אנט: ραδον – לא מזוהה.⁵⁵⁴

ירושלמי; ריבמ"ץ: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- 'צנון' כלשהו/זן של Raphanus sativus
- Peucedanum sativum/Daucus carota
- ג'לג'ל ?

סיכום חזותי

⁵⁵² אטימולוגיה איטלקית –

⁵⁵³ <http://www.etimo.it/?cmd=id&id=14101&md=cbd489fa30d2eea8dfbbc91f7083ce0a> 28/10/06

⁵⁵⁴ כך מסביר גם פליקס את דברי הערוך (פליקס כלאיים, עמ' 78 הערה 20). עם זאת ייתכן והכוונה דווקא ל- Daucus carota Var. Boissieri, הנקרא בצרפתית pastenade ובגרמנית pastinake. ⁵⁵⁴ סטאר יוונית, עמ' 351.

1. 'צנון נבטי', צנון ארץ-ישראלי ו'הימא'/הימא' מתייחסים כולם ל-*Raphanus sativus*, אף שנראה שלפחות השניים הראשונים אינם אותו הצמח, אלא מינים שונים.
2. זיהוי הערוך וזיהוי רס"ג 2 וכת"י אוקס. יוחסו כאן למסורת אחת, למרות שייתכן כי הם מתכוונים למינים שונים - *Daucus carota* ו-*Peucedanum sativum*. זאת עקב הקרבה והדמיון הרב שבין המינים.⁵⁵⁵
3. זיהוי רס"ג 2 מחזק את ההשערה כי כת"י אוקס. נכתב בסוריה.
4. לעף מזהה 'נפוס' עם זן ארוך של *Raphanus sativus*, בדומה לפיה"ג.⁵⁵⁶ פליקס גם כן מעלה אפשרות זו, אך מכריע לבסוף לטובת זיהוי 'נפוס' עם *Brassica napus* (=כרוב הנפוס), בזכות שמו הלטיני וכן בגלל טעמו השונה מטעם הצנון, כפי שכתוב בירושלמי.⁵⁵⁷

33. ספיר

משנה (כלאיים א א): "הפול והספיר... אינן כלאים זה בזה"

ירושלמי (כלאיים א ה"א, עמ' 145): **פישונה** = *πίσον* = *Pisum sativum* (=אפונת הגינה)⁵⁵⁸

רס"ג (עמ' 188 95): "ג'נס מן אלגלבאן" (מין מה-'גלבאן')

רש"ג (עמ' 175 12): "נוע מן אלבאקלי באלשאם" (מין ממיני הזרעים ב'אלשאם')

רנאה"י (עמ' 29): **אלמאש** והוא **אלכשד**: אין התאמה בין שני השמות:

1. א. **מאש** = *Phaseolus mungo* (=שעועית המונג)⁵⁵⁹

ב. **מאש** = *Vigna nilotica*; *Vigna sinensis* (=לוביה מצרית;⁵⁶⁰ לוביה אפונת הבקר)⁵⁶¹

2. **כשד** = *Dolichos lablab* (=לבלב מטפס)⁵⁶²

נראה שהערוך תרגם את 'מאש' על דעתו, ואין זו כוונתו המקורית של רנאה"י. ללא כל קשר לכך, זיהוי 'מאש' עצמו הינו מסופק. אם זהו 'עיבוד תימני' של פירוש רנאה"י המקורי, אזי

⁵⁵⁵ ועיין לעיל הערה, לפיה ייתכן כי הערוך התכוון גם כן ל-*Daucus carota*.

⁵⁵⁶ לעף פלורה IV, עמ' 72.

⁵⁵⁷ פליקס כלאיים, עמ' 78-79.

⁵⁵⁸ לידל וסקוט, עמ' 1407.

⁵⁵⁹ עיסא, עמ' 138, מס' 1; בדויאן, מס' 2627. כך לפי שמש ירקות, הערה 13. ארסולי מזהה את *מאש* עם *اقطن* (רסולי אלמעטמד, עמ' 471), ומסתבר כי בתימן זהו שמו של *Phaseolus mungo*. ועיין במאסף (להלן), שכתב: "ספיר: אלמאש וקאל פי אלשרח אלעדני והו אלמנג", וכן מזהה אותו המאסף עם 'אקטן' – להלן רנאה"י פ"א.

⁵⁶⁰ דינסמור ודלמן, מס' 646. בלשונו של פליקס – לוביית הנילוס (פליקס כלאיים, עמ' 37).

⁵⁶¹ עיסא, עמ' 189, מס' 10,9; בדויאן, מס' 3598. כך לפי פליקס כלאיים, עמ' 43,37. לדיון ארוך לגבי זיהוי 'מאש' ראה:

עמר גידולי, עמ' 93-95.

⁵⁶² ווד תימן, עמ' 159; פיאמנטה תימנית כר' II, עמ' 431 (אצל ווד נזכר *kisht*, ופיאמנטה מציין כי *כשד=כסט*). סינונים של

Lablab purpureus; *Dolichos purpureus*. קטנית מאכל נפוצה בכל דרום אסיה. פליקס מזהה את 'פול לבן' (ע"ע (38)) עם מין זה (פליקס כלאיים, עמ' 42).

האפשרות הראשונה, המקובלת בתימן, היא הנכונה. אך אם זוהי לשונו של רב נתן עצמו – דבר הנראה בהחלט סביר – נראה שהכוונה היא למיני *Vigna*, הנפוצים בארץ-ישראל, ולא ל- *P. mungo*, הנפוץ פחות, אם בכלל.

רנאה"י פ"א (עמ' 31): **אלאקטן**: ⁵⁶³اقطن=Phaseolus mungo (=שעועית המונג)⁵⁶⁴

רמב"ם (עמ' קסז): **אלמאש**⁵⁶⁵ – לעיל רנאה"י 1ב

ראה"פ (עמ' תשמא): **אלמאש** – לעיל רנאה"י 1ב

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): "הספיר מין מהפולים והוא רחב ונמצא בארץ כנען וקורין לו **אלהיטי**".

ייתכן כי 'היטי' הינו שיבוש של 'ח'יטי', והכוונה היא למין של *Vigna* אותו נהגו לגדל בעבר בעמק החולה ('אלח'יט' בפי הערבים בתקופה הממלוכית).⁵⁶⁶ כאן סוטה כתב היד ממנהגו לצטט את רש"ג כלשונו, ומפרט את שמו של הזן, דבר הרומז אולי על כך שהכותב חי באזור אלשאם.

המאסף (עמ' 94, ערך 'ספיר'):

1. "**אלמאש**, ואמר ב-'אלשרח אלעדני': והוא **אלמנג**, ובערוך פי' מין שחור, והוא **אליקטן**...הוא

זרעים קטנים... הנמצאים בתימן" כאן, ללא ספק, מדובר ב-*Phaseolus mungo* – ראה לעיל רנאה"י, רנאה"י פ"א. בשם 'אלשרח אלעדני' מובא שמו של מין זה בהינדית – *mung*.⁵⁶⁷ וכן מובא תיאורו – זרעים שחורים קטנים.

2. ויש אומרים **אלכשד** – לעיל רנאה"י 2

ערוך (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'):

1. ספיר **פישונא** (ציטוט מהירושלמי)

2. "**ציצרק"לא** מין שחור": *Cicercula* (איטלקית)=*Lathyrus sativus* (=טופח תרבותי).⁵⁶⁸

פליקס טוען לשיבוש בדברי הערוך, וכי זיהוי זה צ"ל מוחלף עם זיהוי 'פורקדן': "**פיסי** מין לבן" – *Pisum sativum* (=אפונת הגינה).⁵⁶⁹

ריבמ"ץ (עמ' עו, בשם ערוך): "**ציצירקלי** מין שחור": לעיל ערוך

רע"ב (כלאיים א א):

1. "יש אומרים **ציצרקל"א** בלע"ז" – לעיל ערוך

2. "ורמב"ם פי' שקורין לו בערבי **מא"ש**" – לעיל רמב"ם

⁵⁶³ ראה גם להלן המאסף, שמביא 'יקטן'.

⁵⁶⁴ עיסא, עמ' 138, מס' 1. שם זה בשימוש בתימן. חיזוק לכך ניתן למצוא אצל המאסף, המתאר את 'יקטן' כזרעים קטנים ושחורים – תאור המתאים ל-*Phaseolus mungo*.

⁵⁶⁵ כך גם אצל תנחום הירושלמי (עמ' 390, ערך 'ספר'; עמ' 448, ערך 'פול').

⁵⁶⁶ עמר גידולים, עמ' 94-95. לדבריו מדובר בון מיוחד של *Vigna*, הקרוב ל-*Vigna nilotica* ו-*Vigna sinensis*, שגודל באותו איזור עד למאה ה-19.

⁵⁶⁷ צמחים הינדית – http://www.plantnames.unimelb.edu.au/Sorting/Hindi_index_new.html, 17/7/07. נדידת השם מהודו לעדן – עיר נמל בתימן, קשורה בוודאי לנתיבי התחבורה הימיים שפעלו בין הודו וחצי האי ערב.

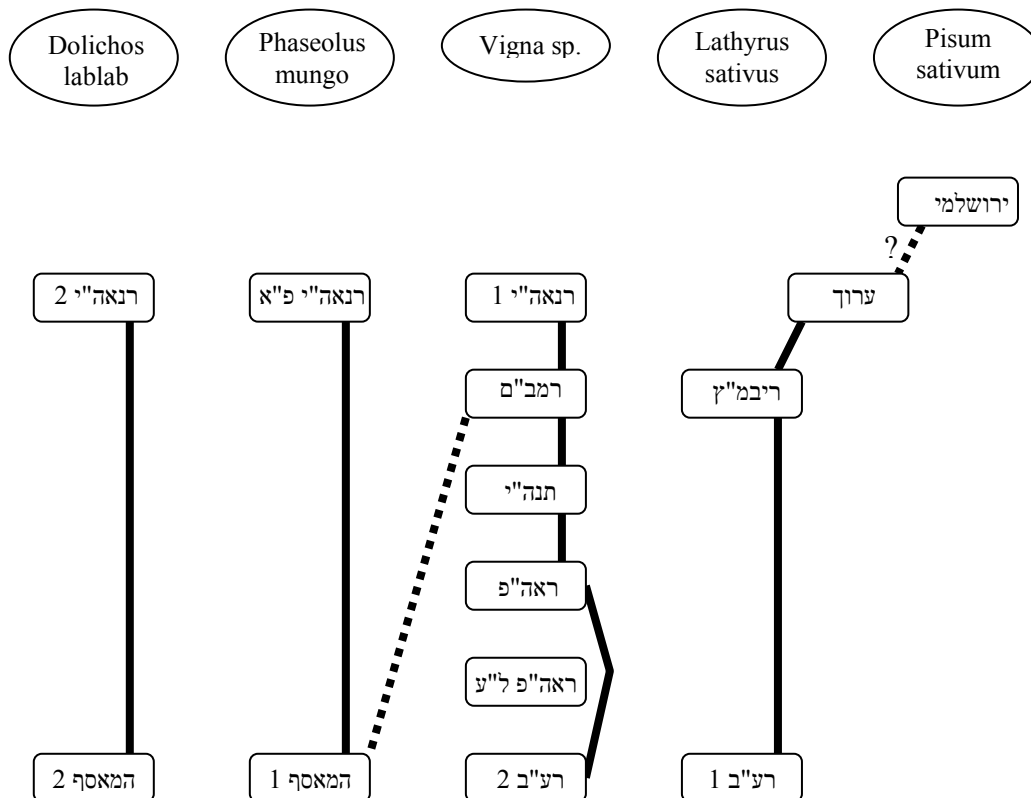
⁵⁶⁸ בדוואן, מס' 2043.

⁵⁶⁹ פליקס כלאיים, עמ' 36. לטענתו של פליקס ישנם שלושה חיזוקים לשינוי הגירסא בערוך. האחד – הקרבה הלשונית: 'פישונא' (כך בירושלמי) – 'פיסי', כאשר ברור כי הערוך מסתמך על הירושלמי, אותו הוא מצטט קודם לכן. השני – הקרבה בין 'טופח' ו'פורקדן' ('ציצרקלא' לפי גרסת פליקס בערוך – אחד ממיני הטופח). השלישי (והמכריע) – הערוך עצמו, תוך כדי הציטוט מהירושלמי כותב: "פורקדן גילבונא ובטיית ציצי"רקלי גולבאן". נראה שגם קוהוט (ערוך השלם ח"ו, עמ' 114, ערך 'ספיר') התקשה בהסבר דברי הערוך, ועל כן הוא מציע לקרוא את דבריו באופן אחר, ומסביר למעשה כהסברו של פליקס – עיין שם.

הזיהויים השונים

- Pisum sativum
- Lathyrus sativus
- Phaseolus mungo
- Vigna sp.
- Dolichos lablab
- מין קטנית, מין פול – זיהוי כללי

סיכום חזותי

דיון והערות:

1. הערוך, לפי קריאתו של פליקס, מצטט את הירושלמי ומפרש אותו.
2. ריבמ"ץ ורע"ב מביאים את זיהוי הערוך לפי הקריאה הפשוטה (ולא כפליקס).
3. רמב"ם, תנה"י וראה"פ מפרשים שלוש תמונות 'מאש', ונראה שכוונתם לאחד ממיני Vigna המצויים בארץ-ישראל. גם אצל המאסף מופיע 'מאש', אך שם ברור כי כוונתו ל- Phaseolus mungo, שהוא גם זיהויו של רנאה"י ('אקטן'). לגבי 'מאש' המופיע אצל רנאה"י, לא ברור האם זהו הפירוש המקורי או פרי עריכה תימנית. בכל אופן, ניתן לומר כי לשתי מסורות אלו מקור משותף.

4. ניתן לראות כאן, בעצם, שתי מסורות פרשניות עיקריות. האחת, ביוונית ולטינית, עוברת מן הירושלמי אל הערוך. השנייה, בערבית כוללת את רנאה"י על שני פירושויו, את רמב"ם ואת ראה"פ. מסורת שלישית היא תימנית מובהקת, וכוללת את העורך התימני של רנאה"י ואת דעת 'יש אומרים' המובאים אצל המאסף.

5. צ'יז'יק מצדד בזיהוי 'ספיר' עם *Pisum sativum*⁵⁷⁰. לעף, ובעקבותיו פליקס, מעדיפים לזהותו עם *Vicia narbonensis* (=בקיה צרפתית)⁵⁷¹ – זיהוי שלא מופיע אצל הפרשנים. כסלו מסכים לדעתם, אך מציע כאפשרות נוספת את המין הקרוב *Vicia galilaea* (=בקית הגליל)⁵⁷².

34. עוזרים⁵⁷³

משנה:

1. (דמאי א א): "הקלים שבדמיי השיתים והרימין והעוזרים..."

2. (כלאיים א ד): "... הפרישים והעוזרים אינן כלאים זה בזה"

3. (עוקצין א ו): "עוקצי האגזין והקרטרימילין והפרישין והחוזרין..."

בבלי (ברכות מ ע"ב – גורס 'עוזרד'): טולשי⁵⁷⁴

רס"ג (עמ' 183-184 75): אלוערור = *Crataegus azarolus* (=עוזרר אדום)⁵⁷⁵

רב נטרונאי גאון (ברודי תשובות עמ' 581-582, סי' תטו): "פירות אילן הן וקורין אותן בלשון ערבי

גובירי ואדומין הן": *Sorbus domestica* = *غبيراء* (=בן חוזרר תרבותי)⁵⁷⁶

⁵⁷⁰ צ'יז'יק אוצר, עמ' 818 ואילך – ההפניה אצל פליקס כלאיים, עמ' 36. לפי ארנון חקלאות (כרך ד, עמ' 450) ספק אם גידול בארץ-ישראל *Pisum sativum* בתקופת המשנה.

⁵⁷¹ פליקס כלאיים, עמ' 37. מין זה גדל בר בארץ-ישראל, נפוץ כעשב רע בשדות מעובדים, וכן מגדלים אותו כצמח מספוא, ובעבר אף למאכל אדם. עיין כסלו ספיר, עמ' 105. הסיבה שלא לזהות 'ספיר' עם *ماش*, על שתי האפשרויות לזהותו, היא שמנים אלו הינם גידולי קיץ באזורנו, (ארנון חקלאות כרך ד, עמ' 493; כסלו ספיר, עמ' 104) בעוד שהמשנה קושרת את 'ספיר' עם 'פול' (*Vicia faba*), עיין ערך 'פול' (37), שהוא גידול חורף. את *Pisum sativum* פוסל פליקס בגלל השוני הרב בינו לבין *Vicia fava* במראה ובטעם.

⁵⁷² כסלו ספיר, עמ' 104-107.

⁵⁷³ שם זה מצוי במקומות רבים כ-'עוזרד'. התמונה הכללית היא מבולבלת, כך שאי אפשר לאפיין את הגרסאות על פי הפרשנים השונים, כיוון שגם בתוך פירוש מסויים הגרסה תלויה בכתבי יד ודפוסים שונים, ואף בתוך אותו כתב יד הדבר משתנה מאזכור אחד למשנהו. הדבר מגיע לידי בלבול מוחלט בפירוש רנאה"י פ"א, שם בפירוש לאותה משנה מופיע פעם אחת 'עוזרד' (כבן זוגו של 'פריש') ופעם שניה מופיע 'עוזרר' (במקום 'חזרר', כבן זוגו של 'תפוח'), וכל אחד מהם מזוהה באופן אחר. בערך זה לא נעשה ניסיון להתחקות אחר הגרסאות השונות ולנסות להפריד ביניהן, ולצורך העניין, כאן, 'עוזרר' ו-'עוזרד' הינם היינו הך.

⁵⁷⁴ סוקולוף מתרגם: *meldar* (=שסק. סוקולוף בבלי, עמ' 479). לא ברור על מה מסתמך.

⁵⁷⁵ עיסא, עמ' 59, מס' 5; בדויאן, מס' 1217; רמב"ם ביאור, מס' 132; אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 126; חסין וקאסם, מס' 32; דינסמור ודלמן, מס' 677.

זהו עץ בעל פירות מאכל הנמכרים בשווקים. נפוץ במזרח התיכון (חסין וקאסם שם; פלורה פלסטינה II טקסט, עמ' 19). *זעורר* מזוהה עם מינים נוספים, ביניהם *Mespilus germanica* (דינסמור ודלמן, מס' 675; עיסא, עמ' 151, מס' 16); *Prunus insititia* (בדויאן, מס' 2843); *Crataegus monogyna* (חסין וקאסם, מס' 33); *Rhamnus disperma* (עיסא, עמ' 155, מס' 4) ועוד, אך רובם של המקורות – הקדומים והמודרניים מצביעים על *Crataegus azarolus*. עוזרר אדום הוא שמו העברי לפי פינברון-דותן ודנין. פליקס קורא לו עוזרר קוצני, שהוא, לפי פינברון-דותן ודנין שמו של מין אחר – *Crataegus aronia*, שגם הוא היה נפוץ בארץ בימי הביניים, וייתכן כי גם הוא נכלל בזיהוי 'עוזרר'.

רש"ג (עמ' 7 175 – שם מופיע 'גזרין', שלא מוכר מהמשנה, וע"פ המיקום נראה ששייך למשנה דמאי א, א, וזהו שיבוש של 'עוזרין')⁵⁷⁷. **אלסבסתאן**: سبستان=Cordia myxa (=ערף דביק)⁵⁷⁸

פיה"ג (עמ' 7 140 – שם הוא גורס חוזרין): **זערור** – לעיל רס"ג
רנאה"י (בכתי"י דמאי א, וכן עוקצין א, גורס: 'עזרוד'): **אלעזרור**⁵⁷⁹ – ככל הנראה זהה ל'זערור' – לעיל רס"ג

רנאה"י פ"א:

1. (עמ' 32 – לגבי 'עוזרר' במשנתנו גורס: 'עוזרין'): **אלתפאח**: تفاح=Pyrus malus (=תפוח עץ).⁵⁸⁰ זיהוי זה בעייתי, כיוון שבהמשך המשנה נזכר 'תפוח', וגם אותו מזהה רנאה"י עם 'אלתפאח'.

2. (עמ' 27 – לגבי עוזרר, דמאי א, גורס: 'עוזרד'): **אלענזרוד**
(עמ' 32 – לגבי 'חזרר' במשנתנו גורס: 'עוזרר'): **אלענברוד**. לפי ר"י קאפח ענברוד/ענזרוד הוא שמו של Pyrus communis בתימן.⁵⁸¹ לפי פירוש זה ההקשר במשנה מובן היטב. בן זוגו של 'עוזרר' זה הוא 'תפוח', ואכן ישנו דמיון רב בין התפוח לאגס במבנה הפרי ובמרקמו.
רמב"ם (עמ' קסט וכן במקומות נוספים):⁵⁸² **אלזערור**⁵⁸³ – לעיל רס"ג
תנה"י (עמ' 416, ערך 'עזרר'): "יש אומרים צמח שנקרא **גבירא**... ונקרא **זערור** והוא רב באלשאם" – לגבי 'גבירא' – להלן ערוך 1; לגבי 'זערור' – לעיל רס"ג. נראה שיש כאן איחוד מסורות, מאחר ומדובר כאן במינים דומים, אם כי סביר כי מתכוון דווקא ל-Crataegus azarolus, שהיה נפוץ בארץ-ישראל בימי הביניים,⁵⁸⁴ וראה להלן ראה"פ.

ראה"פ (עמ' תשמד):

1. "ודע שחבר הפרישין הוא העוזרדין בעין והם **הזערור**" (ובדומה – עמ' תקכו-תקכז) – לעיל רס"ג
2. "ובלשון לעז **שורבא**" – להלן ערוך 3. ישנה כאן את הבעיה שקיימת בפירוש ערוך 2-3 – ראה להלן.

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): **אלזערור** – לעיל רס"ג

המאסף (עמ' 97, ערך עוזרין): **אלעזרור** – לעיל רנאה"י

ערוך (ח"ו עמ' 185, ערך 'עזרד'):

---

⁵⁷⁶ עיסא, עמ' 151, מס' 18; בדויאן, מס' 3252; אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 129. Pyrus sorbus הינו סינונים של S. domestica. לפי רמב"ם גיירא הינו עץ בשם المشتى (רמב"ם ביאור, מס' 405), המזוהה עם Pyrus germanicus (אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 127 הערה 2, עמ' 151).
⁵⁷⁷ חילוף ג-ע נובע ככל הנראה כזיהוי מוטעה של האות ע כ-ג הערבית. ועיין במהדיר, עמ' 179 הערה 4, וכן רס"ג, עמ' 184, מס' 75 בהערת המהדיר.
⁵⁷⁸ עיסא, עמ' 57, מס' 20; רמב"ם ביאור, מס' 264.
⁵⁷⁹ בדפוס מופיע 'זערור'.
⁵⁸⁰ עיסא, עמ' 151, מס' 17.
⁵⁸¹ קאפח מחברת, עמ' 57. אצל ווד מופיע שם דומה – عبروت (ווד תימן, עמ' 138).
⁵⁸² דמאי א, עמ' קלב; מעשרות א, ג, עמ' שכ.
⁵⁸³ וכך גם אצל תנחום הירושלמי, עמ' 416.
⁵⁸⁴ עמר גידולים, עמ' 241-242. ועיין שם גם בהערות 4-5.

1. "עוזרדין **טולשי**, פי' טולשי פירות אילן ובל' ערבי **גובירי** ואדומין הן": זהו ציטוט מדברי רב נטרונאי גאון – ראה לעיל.
  2. "וי"א אלזערוד" (צ"ל אלזערור) – לעיל רס"ג
  3. "ובלעז **שורבא**": sorbo (איטלקית)= Sorbus domestica (=בן חוזר תרבותי)⁵⁸⁵ בדעת י"א המובאת כאן ישנה סתירה לכאורה בין השם הערבי לשם בלעז. נראה כי המילים "וי"א אלזערוד" באו במאמר מוסגר, ו-"ובלעז" שורבא" נסוב על "ובל" ערבי גובירי ואדומין הן", ואכן ישנה זהות בין גִּיבִּירֵא לביין sorbo. וראה להלן ריבמ"ץ 2א.
  4. "וי"א אלבוטרי": albatro (איטלקית)=⁵⁸⁶ Arbutus unedo (=קטלב ?).⁵⁸⁷ גם לקטלב פירות אדומים אכילים, ונקרא באיטלקית גם sorbo peloso⁵⁸⁸ – ומכאן שיש דמיון (חיצוני, לא קירבה בוטנית) ל-Surbus.
- מוה"ע** (ח"ו עמ' 459, ערך 'פריש'): "והעוזרד הנקרא כן בל' ישמעאל הוא פרי כמו פריש אשר בלשון ישמעאל נקרא אגאץ": את 'פריש' זיהה מוה"ע עם Pyrus communis,⁵⁸⁹ ועל כן נראה מכאן כי את 'עוזרד' יש לזהות לדעתו עם מין קרוב או אפילו עם אחד מן הזנים של מין זה.

ריבמ"ץ:

1. (עמ' מד – לגבי דמאי א א – גורס 'עוזרר'/'עוזרד'⁵⁹⁰): **פורנא**. אולי הכוונה ל-prugno (איטלקית)= Prunus domestica (=שזיף אירופי)⁵⁹¹
2. (עמ' עט – גורס 'עוזרר'/'עוזרד'⁵⁹²):

א. "בברכות בפ' כיצד מברכין עזרדין **טולשי** ובלעז **סורבא**" – לעיל ערוך 3

ב. "ויש אומ' **מיליסיריקי**". אולי הכוונה ל-melo ciliegio=⁵⁹³ Malus baccata (תפוח סיבירי)⁵⁹⁴

רע"ב (כלאיים א ד): "בערבי **זערו"ד** ובלעז" **סורבא"ש** – לעיל ראה"פ

רש"י [שבת לח ע"א; שבת קמד ע"ב; ברכות מ ע"ב (לגבי 'טולשי')]: **קורמיש**:⁵⁹⁵
 corne/cormier=⁵⁹⁶ Sorbus domestica (=בן חוזר תרבותי)⁵⁹⁷

ר"א מלונדריש (עמ' א): **קורנייש** – אולי הכוונה ל-'קורמיש' – לעיל רש"י

ירושלמי; **כת"י אנט**: לא מפורש

⁵⁸⁵ בדויאן, מס' 3252. שם זה משמש גם את Pyrus aria (בדויאן, מס' 2890).

⁵⁸⁶ זוהי השערתו של קוהוט – ערוך השלם שם הערה 4.

⁵⁸⁷ בדויאן, מס' 434.

⁵⁸⁸ שם.

⁵⁸⁹ עיין ערך 'פרישים' (43), זאת בניגוד לבוכסטורף, שמזהה את 'עוזרדים' עם מין Sorbus (בוכסטורף לקסיקון II, עמ' 797)

⁵⁹⁰ הבדלים בין כתבי היד השונים, עיין שם הערה 13.

⁵⁹¹ בדויאן, מס' 2842.

⁵⁹² הבדלים בין כתבי היד השונים, עיין שם הערה 87, 88.

⁵⁹³ ciliegio מתחלף עם ciriegio.

⁵⁹⁴ בדויאן, מס' 2892. זהו סינונים של Pyrus baccata.

⁵⁹⁵ כך בכתבי היד. בדפוס: קורמש, קירמש, קולמשי. גם בטור יורה דעה סימן רצה מופיע: "עוזרדין קורמש". ועיין צרי הגוף, עמ' 57, 138.

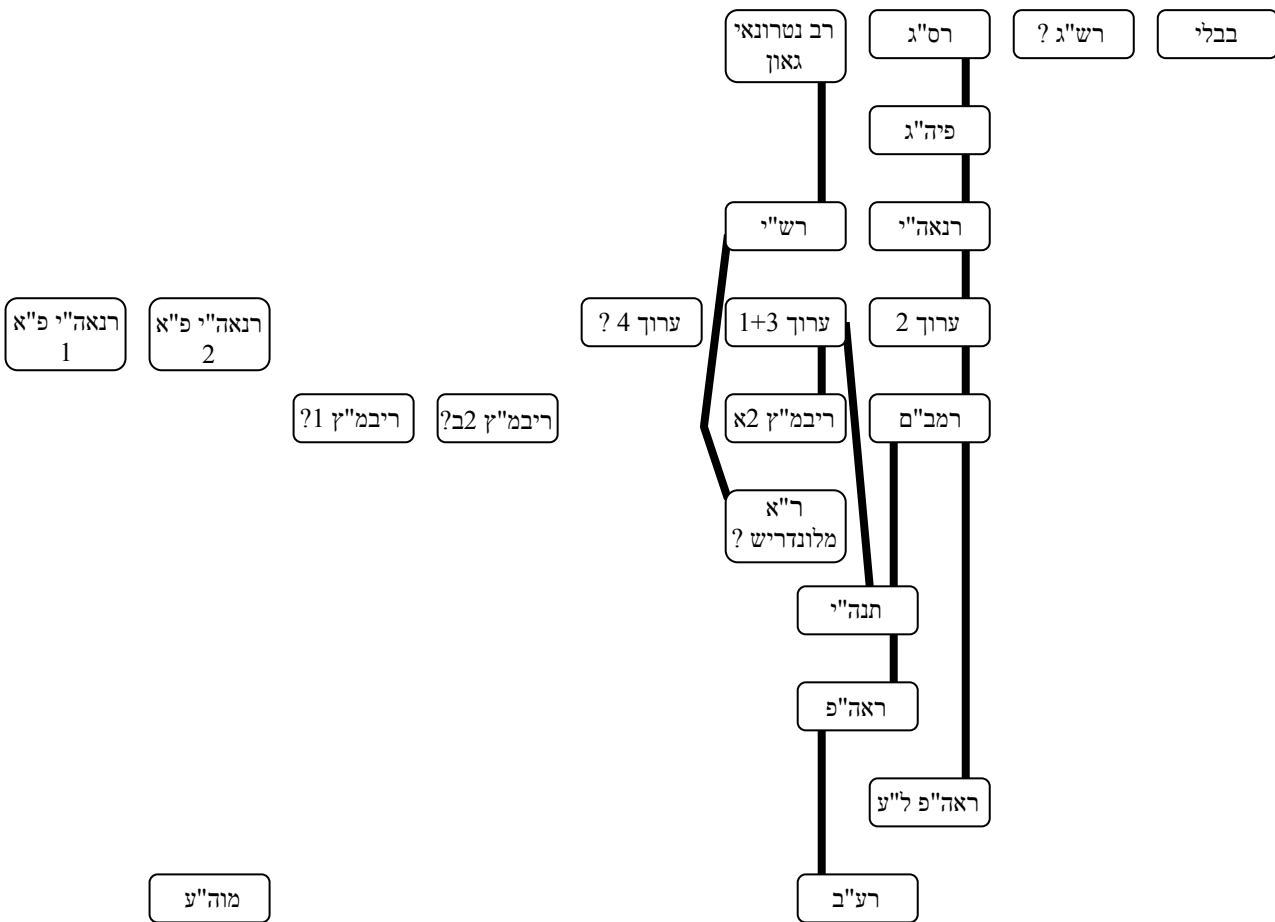
⁵⁹⁶ cormier – שם העץ, corne (ברבים – cormes) – שם הפרי.

⁵⁹⁷ בדויאן, מס' 3252.

סיכום הזיהויים:

- טולשי
- Crataegus azarolus
- ? Cordia myxa
- Pyrus malus
- Pyrus communis
- Sorbus domestica
- Arbutus unedo
- Prunus domestica
- Malus baccata

סיכום חזותי

1. שתי מסורות מרכזיות - האחת ערבית - *Crataegus azarolus*, והשניה אירופית - *Sorbus domestica*, אם כי גם מקור מסורת זו בבבל אצל רב נטרונאי.⁵⁹⁸ שני מיני עצים אלו משתייכים למשפחת הוורדניים, וקרובים אל הסוג *Pyrus*, ולשניהם פירות קטנים מתוקים הנוטים לגוון אדום, אך בעוד שאזור תפוצתו של *C. azarolus* הוא בעיקר מזרח ים תיכוני,⁵⁹⁹ אזור תפוצתו של *Sorbus domestica* הינו יותר צפון מערבי.⁶⁰⁰ – דבר המצביע על מאפיינים גיאוגרפיים ברורים למסורות אלו, ומדרך הטבע גם על קרבה של המסורת הערבית, במקרה זה, לריאליה הארץ-ישראלית של המשנה.
2. אצל תנה"י, ראה"פ ורע"ב מתמזגות מסורות אלו, אך סביר, לפחות אצל השניים הראשונים, כי כוונתם דווקא ל-*C. azarolus*, שהיה נפוץ בארץ-ישראל.⁶⁰¹
3. שאר הזיהויים מופיעים באופן בלעדי אצל אחד הפרשנים, וייתכן שחלקם קשורים במסורות המרכזיות.
4. *Malus baccata* דומה במאפייניו לשני המינים שבמסורות המרכזיות,⁶⁰² וייתכן ויש לראות אותו כקשור בהם.
5. גם ל-*Arbutus unedo* ול-*Cordia myxa* פירות קטנים אדומים או חומים-ורודים, ולמרות שאינם נמנים על משפחת הוורדניים, ניתן לראות משמותיהם בשפות שונות כי יוחסו להם קרבה או דמיון למשפחה זו.⁶⁰³
6. זיהוי רנאה"י פ"א 1 את 'עוזרר' עם *Pyrus malus* בעייתי, לנוכח העובדה כי גם את 'תפוח', במופיע באותה משנה, הוא מזהה כך.
7. לעומת זאת, זיהוי רנאה"י פ"א 2 – *Pyrus communis* (הזיהוי של 'חזרר' במשנה, שם גורס רנאה"י 'עוזרר') משתלב היטב בפירושו, כיוון שאת 'אגס' ו'קרוסטמל' לא זיהה עם מין זה אלא עם מיני *Prunus*.⁶⁰⁴ וכן קיים בהחלט דמיון בינו לבין בן זוגו – 'תפוח' (*Pyrus malus*). באופן מפתיע, אולי, נראה כי גם לפי מוה"ע יש לזהות כך את 'עוזרר'.
8. זיהוי ריבמ"ץ 1, אם אכן הכוונה היא ל-*Prunus domestica*, מהווה מעין תמונת ראי לפירוש רנאה"י פ"א 2. זיהוי זה מתאפשר כיוון שאת 'אגס' ו-'קרוסטמל' לא זיהה ריבמ"ץ עם מין זה, אלא עם מיני *Pyrus*.⁶⁰⁵
9. החוקרים מזהים את 'עוזרר' עם *C. azarolus* – כזיהוי המסורת המרכזית בערבית.⁶⁰⁶

⁵⁹⁸ מענינת העובדה כי בר בהלול מביא דעה כי 'כנרי' (המופיע בבבלי כזיהוי ל-'רימין') הוא 'עוזרר' (בר בהלול, עמ' 907), ומאידך אצל פיין סמית מזהה אותו 'כנרא' עם *Sorbus domestica* (פיין-סמית סורית, עמ' 219). הדעה המקובלת מזהה את 'רימין' עם *Ziziphus spina-christi* – ועיין ערך 'רימים' (53).

⁵⁹⁹ פלורה פלסטינה II טקסט, עמ' 19.

⁶⁰⁰ מור עצים, עמ' 481.

⁶⁰¹ גם בספר צרי הגוף (עמ' 138) מובא כי 'עוזררין' נקראים בערבית 'זערור' ובלעז 'קורמש'.

⁶⁰² מור עצים, עמ' 501.

⁶⁰³ *sorbo peloso=Arbutus unedo* (איטלקית: סורבו שעיר – בדוואן, מס' 434); *Assyrian plum=Cordia myxa*

(אנגלית: שזיף אשורי – בדוואן, מס' 1176).

⁶⁰⁴ עיין ערך 'אגסין' (2) ו-'קרוסטמילין' (52).

⁶⁰⁵ לעיל הערה 604.

35. עולשי שדה

משנה (כלאים א ב): "עולשים עולשי שדה... אינן כלאים זה בזה"

ירושלמי (כלאים א ה"ב, עמ' 146): עולתיך: עלט=Cichorium pamilum divaricatum (= C. pamilum=עולש מצוי)⁶⁰⁷

רס"ג (עמ' 190 103): אלהנדבא אלברי: בסידור רס"ג מופיע: "אלעלת והו אלהנדבי אלברי"⁶⁰⁸ – לעיל ירושלמי

רנאה"י פ"א (בכת"י – כלאים א): אלהנדבא... אלגבלי – לכאורה נראה כפירוש רמב"ם להלן כת"י אוקס.: עולת – לעיל ירושלמי

רמב"ם (עמ' קסח): אלהנדבא... המדברי:⁶⁰⁹ هندباء بري=Cichorium pamilum (=עולש מצוי)⁶¹⁰ ראה"פ: (עמ' תשמב) אלהנדבא מדברית – לעיל רמב"ם

ערוך (ערך 'עלש' ח"ו עמ' 210): "עולשי שדה שבשדות פורשטקי" – foresta (איטלקית)=יער ככל הנראה זהו תרגום של המילה 'יערי'⁶¹¹

ריבמ"ץ (עמ' עז): "עולתיך, פי' עולשין שבפרדס, לעז... ציקורי סלבטיקי": Cicoria (איטלקית)=עולש; selvatico (איטלקית)=פראי. אם כן סביר מאוד כי הכוונה ל: C. pamilum (=עולש מצוי). רש"ג; רנאה"י; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

הזיהויים השונים:

• Cichorium pamilum

דיון והערות:

1. ל-'עולש שדה' מסורת זיהוי אחת. זאת למרות של-'עולש' ישנם כמה זיהויים, אך רש"י ופרשנים אחרים באירופה, שנזקקו לפרש את 'עולש' במסכת פסחים, לא מזהים כאן את 'עולש שדה'. על כן נותרו כאן רק הפרשנים שזיהו את 'עולש' כמין תרבות של Cichorium, והם מזהים את 'עולש שדה' כמין בר של אותו סוג.

⁶⁰⁶ פליקס כלאים, עמ' 94-96; לעף פלורה IV, עמ' 72. Mespilus azarolus הוא סינונים של מין זה. צ'ז'יק מכנה מין זה 'עוזרד זערור' (צ'ז'יק אוצר, עמ' 768).

⁶⁰⁷ עיסא, עמ' 48, מס' 11. זהו סינונים של Cichorium divaricatum. גם הרמב"ם מביא את العلك כשמו הערבי של ההנדבא המדברי (רמב"ם ביאור, מס' 114).

⁶⁰⁸ סדור רס"ג, עמ' קלד-קלה.

⁶⁰⁹ וכך אצל תנה"י (עמ' 422, ערך 'עלש').

⁶¹⁰ כך בביאור שמות הרפואות (רמב"ם ביאור, מס' 114). אמנם יש אפשרות לזהות هندباء بري עם מינים אחרים: Fumaria officinalis (=עשנן רפואי, עיסא, עמ' 85, מס' 7); Taraxacum officinale (=שנן רפואי, עיסא, עמ' 177, מס' 15), אך אין סיבה שלא להניח כי מדובר בזיהוי הפשוט, המובא כבר בירושלמי. ועיין לעיל הערה 607.

⁶¹¹ ע"פ קוהוט שם (הערה 10) ייתכן והכוונה למילה האיטלקית feroce, שהוראתה – פראי, של הבר.

2. מלבד הירושלמי, כל הפרשנים לא נוקטים בשם מיוחד המתאר את המין, אלא בשמות שמובנם הוא 'עולש בר'.
3. גם על החוקרים מוסכם זיהוי זה.⁶¹²

❧

36. עולשים

משנה

1. (כלאיים א ב): "עולשים עולשי שדה... אינן כלאים זה בזה"
2. (שביעית ז א): "יש לו שביעית ולדמיו שביעית... העולשים והכרישים הרגלה ונץ החלב"
3. (פסחים ב ה): "ואלו ירקות שאדם יוצא בהן חובתו בפסח בחזרת ובעולשים ובתמכה ובחרחבינה ובמרור"

ירושלמי:

1. (כלאיים א ה"ב, עמ' 146): אנטוכין; כת"י וטיקן (עמ' 159): אנטובין⁶¹³.
  2. (שם): טרוקסימון⁶¹⁵: τρώξιμον – ירק הנאכל חי⁶¹⁶.
- בבלי (פסחים לט ע"א): "עולשין הינדבי": נראה כי זהו גלגול של ἐντύβον היווני – לעיל ירושלמי.
- هَنْدَبَاء:

1. Cichorium endiva (= אנדיביה)⁶¹⁷
  2. Cichorium intybus (= עולש העלים)⁶¹⁸
- רס"ג (עמ' 189 102): אלהנדבא – לעיל בבלי
- רנאה"י פ"א (בכת"י – כלאיים א): אלהנדבא – לעיל בבלי
- כת"י אוקס: אלהנדבא – לעיל בבלי
- רמב"ם (עמ' קסח): אלהנדבא הגני⁶¹⁹ – לעיל בבלי⁶²⁰
- ראה"פ (עמ' תשמב): אלהנדבא פרדסית⁶²¹ – לעיל בבלי⁶²²

⁶¹² פליקס כלאיים, עמ' 58; צ'יז'יק אוצר, עמ' 654-656. לעף מזהה רק 'עולשין' ולא 'עולשי שדה'.

⁶¹³ עיין פליקס כלאיים, עמ' 57-54 לגבי הקריאה הנכונה בירושלמי.

⁶¹⁴ לידל וסקוט, עמ' 578; ארנון חקלאות ירקות ב, עמ' 419. זהו מין תרבות. פליקס מביא גם כן את השם היווני, אך מזהה אותו עם מין תרבות אחר של אותו הסוג – Cichorium intybus (= עולש העלים, באנגלית: Chicory, Chichory) (פליקס כלאיים, עמ' 57 הערה 37).

⁶¹⁵ לעיל הערה 613 כך גם בירושלמי פסחים ב ה"ה.

⁶¹⁶ לידל וסקוט, עמ' 1832. לפי פליקס נתייחדה מילה זו לעולש (פליקס כלאיים, עמ' 58 הערה 41)

⁶¹⁷ עיסא, עמ' 48, מס' 12. לעיל הערה 614.

⁶¹⁸ דינסמור ודלמן, מס' 1032.

⁶¹⁹ וכן שביעית ז א; פסחים ב ו. אצל תנה"י (עמ' 422, ערך 'עלש'): 'אלהנדבא', וכן אצל המאסף (עמ' 98, ערך 'עולשין').

⁶²⁰ אצל עיסא (שם) מופיע هَنْدَبَاء يستائي=Cichorium endiva.

⁶²¹ וכן, עמ' תרסא: 'הנדבא'.

ערוך (ערך 'עלש', ח"ו עמ' 210):

1. "ירושלמי עולשין טרוקסימון" – לעיל ירושלמי 2.
2. "עולשין שבפרדס – דמישקין⁶²³ ... ובל"ז סינצוני"⁶²⁴ – לא מזוהה
3. "וי"א כריספי"ניו"⁶²⁵: Crespina; Crespigno (איטלקית)= Sonchus oleraceus (=מרור הגינות)⁶²⁶

מזה"ע (שם)

1. "ופי' קרוקסימון⁶²⁷ בלשון יוני" – לעיל ירושלמי 2
2. עשב הנקרא הינדבי בלשון ישמעאל" – לעיל בבלי

ריבמ"ץ (עמ' עז):

1. "בבלי הנדוי, ירוש' עולשין טרוכסמיא" – עיין לעיל
2. "יוני אינדבי" – לעיל ירושלמי 1; בבלי
3. "לעז ציקורי דימישקין": cichoria (איטלקית)= cichorēum (לטינית) Cichorium intybus (=עולש העלים)⁶²⁸. domesticus=מבוית, תרבותי.

רע"ב (פסחים ב ו):

1. "בערבי הנדב"י ובלע"ז אנדיבי"א" – לעיל בבלי, ריבמ"ץ
  2. והערוך פירש שהוא ירק שקורין לו בלע"ז קרשפי"ל" – לעיל ערוך רש"י (שבת קג א; חולין קכח א): עשב שקורין קרישפ"ל/קרשפיל"א:⁶²⁹ קרוב מאוד לזיהוי המובא בערוך לעיל – 'כריספי"ניו' – עיין שם
- ר"ש (כלאים א ב): "עולשין הינדבי ובירושלמי טרוכסימון" – ציטוט של הבבלי והירושלמי – עיין לעיל

רש"ג; רנאה"י; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

הזיהויים השונים:

- Cichorium intybus
- Cichorium endive
- סינצוני (Sonchus)?

⁶²² עיין הערה 620.

⁶²³ domesticus (לטינית)=מבוית, תרבותי.

⁶²⁴ לא ברור האם 'סינצוני' מתייחס ל'עולשין' או ל'עולשי שדה'. לא מזוהה באופן ברור. אולי Sonchus=מרור (גלייר 1791). כך מציע קוהוט בעה"ש שם).

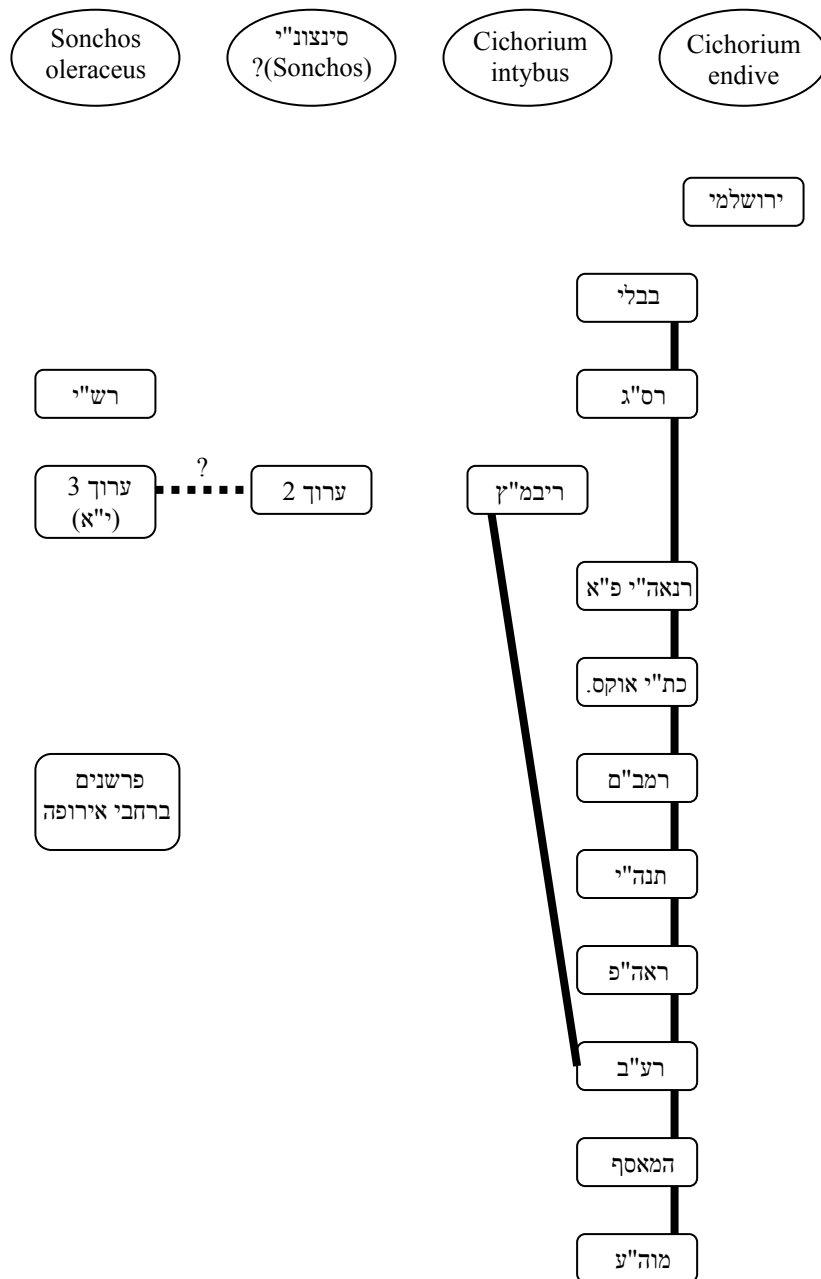
⁶²⁵ לא ברור האם 'כריספי"ניו' מתייחס ל'עולשין' או ל'עולשי שדה'. Crespino (איטלקית)=Beberis vulgaris, שיח ממשפחת הערטניתיים המשמש למרפא. לא נראה כי יש קשר לענייננו. Crispo בלטינית הוא 'גל'. ייתכן ומדובר במין בעל צורה גלית כלשהי. ישנו יותר ממין האחד הנושא את שם הלואי crispus (=מסולסל).

⁶²⁶ בדויאן, מס' 3249. מוסמרה איטלקית, עמ' 402 – שם מצויינים מינים נוספים של Sonchos הנושאים שם זה ⁶²⁷ צ"ל טרוקסימון.

⁶²⁸ בדויאן, מס' 1031; גלייר, עמ' 313.

⁶²⁹ כך גם בספר ראב"ן (מאה 12, אשכנז), פסחים, ד"ה וירקות שאדם": עולשין קרישפולא; וכן במחזור ויטרי (מאה 12 צרפת) הלכות פסח סימן ע"א; ספר ראב"ה (מאה 12-13 אשכנז) ה"ב פסחים, סימן תעג; ספר שיבולי הלקט (מאה 13 איטליה) סדר פסח סימן ריח; ספר הפרנס (מאה 13 אשכנז) סימן נז, ועוד.

סיכום חזותי

דיון והערות:

1. מסורת הזיהוי המרכזית והברורה עוברת מהבבלי ('הינדבי') אל הזיהויים בערבית ('הנדבא'). גם השמות היווניים המובאים בירושלמי ואצל ריבמ"ץ נשמעים קרובים מבחינה אטימולוגית. באופן ברור מדובר במין תרבות של הסוג Cichorium.
2. לא ברור לאיזה משני מיני התרבות הכוונה. המילון היווני-אנגלי תרגם את זיהוי הירושלמי כ- endive, אך פליקס מביא בהקשר זה דווקא את המין השני. 'הנדבא' מתפרש במילונים כ- Cichorium endive, שהוא אסיאתי במקורו, אך אצל דינסמור ודלמן זהו שמו של

- Cichorium intybus. רק אצל ריבמ"ץ ניתן להכריע ביתר קלות כי הוא מתכוון באמת ל-
Cichorium intybus.
3. זיהויים של רש"י וי"א בערוך מייצגים מסורת שרכשה לה אחיזה חזקה ברחבי אירופה בדורות שלאחריהם.⁶³⁰ Sonchus oleraceus נפוץ בצפון אירופה,⁶³¹ בעוד שלא ברור עד כמה היו נפוצים שם בעבר מיני Cichorium, שמוצאם דרומי יותר.⁶³²
4. זיהוי הערוך 'סינצונ"י' (Sonchus)? דומה, על פניו, לזיהוי רש"י וי"א בערוך. הדבר המונע לזהות ביניהם הוא העובדה שהערוך עצמו מבדיל ביניהם.
5. מסורת נוספת באירופה מזהה את 'עולשין' עם מין ממשפחת הסוככיים (Chaerophylum cerefolium או Carum ammioides).⁶³³
6. לעף מזהה את 'עולש' עם Cichorium intybus,⁶³⁴ ובדומה לו גם צ'יז'יק⁶³⁵ ופליקס.⁶³⁶

❧

37. פול

- משנה (כלאיים א א): "הפול והספיר... אינן כלאים זה בזה"**
ירושלמי (כלאיים א א, עמ' 145): פילה: לא מזוהה עם מין ספציפי⁶³⁷
- רנאה"י פ"א (עמ' 31): אלהגרה:** حجر/حجر = Vigna sinensis (=לוביה אפונת הבקר)⁶³⁸
- רמב"ם (עמ' קסז): אלפול:** فول = Vicia faba (=פול הגינה)⁶⁴⁰
- ערוך (ה"ו עמ' 301, ערך 'פול'): "פול פולא (ציטוט מהירושלמי)... פאב"א":** Fava (איטלקית) = Vicia faba (=פול הגינה)⁶⁴¹
- ריבמ"ץ (עמ' עו, בשם הערוך): פבא – לעיל ערוך**

⁶³⁰ לרשימה חלקית של המקורות עיין לעיל הערה 625.

⁶³¹ פלורה אירופה IV, עמ' 327.

⁶³² שם, עמ' 304-305.

⁶³³ הגהות מימוניות (מאה 13 אשכנז) על רמב"ם, הל' חמץ ומצה פ"ז הי"ג: עולשין קירביל [kerbel (גרמנית) – ראה בדו"אן, מס' 976]; סידור רש"י (מאה 12) סי' קכא: ועולשין... צדפויל (צ"ל כנראה 'צרפויל) [cerfeuil (צרפתית) – ראה עיסא, עמ' 40, מס' 18; בדו"אן, מס' 976, 878]. יש לציין כי פירושו של בעל הגהות מימוניות תמוה, שכן הוא מזהה את 'עולשין' בשלוש שפות, כשלושה צמחים שונים. קירביל (גרמנית צ- משפחת הסוככיים), קרישפיל"ה (צרפתית/איטלקית)? – מרור הגינות), הונדב"י (?) (ערבית – עולש). למרות זאת, פירושו 'קירביל' מצוטט גם בספר מהרי"ל (מנהגים) סדר ההגדה ד"ה 'טיבול': "וקירבל פי בהג"ה במיימון שהוא עולשין".

ישנו גם את פירוש המאירי, פסחים לט ע"ב: "בעולשין והם הנקראים לייטצונאס" – נראה קשור ל-Lactuca (=חסה).

⁶³⁴ לעף פלורה IV, עמ' 72.

⁶³⁵ צ'יז'יק אוצר, עמ' 654-656.

⁶³⁶ פליקס כלאיים, עמ' 57-58.

⁶³⁷ גם לא 'פולא', כפי שמובא בערוך.

⁶³⁸ ווד תימן, עמ' 158; עיסא, עמ' 189, מס' 10, 11. אצל אבן אלביטאר (אבן אלביטאר ג'אמע II, עמ' 89) מופיע حجر=لوبيا

(Vigna sinensis=Dolichos lubia)

⁶³⁹ כך גם אצל תנחום הירושלמי (עמ' 448, ערך 'פול') ואצל המאסף (עמ' 102, ערך 'פול')

⁶⁴⁰ עיסא, עמ' 189, מס' 1; בדו"אן, מס' 3590.

⁶⁴¹ בדו"אן, מס' 3590.

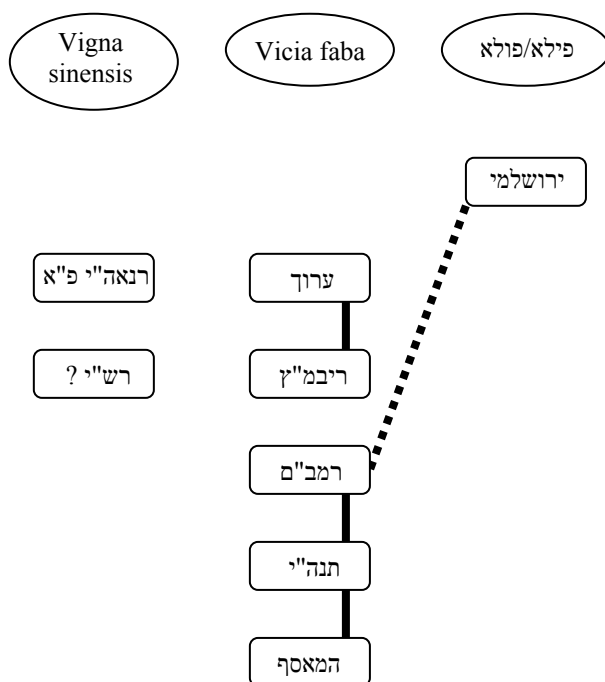
רש"י (עירובין כח ע"ב):⁶⁴² פיישול"ש: feisols=שעועיות⁶⁴³ – לא ברור לאיז מין הכוונה.
 φάσηλος (יוונית) ו-phasēlus (לטינית) הינם ככל הנראה *Vigna sinensis* (=לוביה אפונת
 הבקר)⁶⁴⁴

רס"ג; רש"ג; רנאה"י; ראה"פ; רע"ב: לא מפורש

הזיהויים השונים:

- פילא/פולא
- *Vicia faba*
- *Vigna sinensis*

סיכום חזותי

דיון והערות:

1. בסיכום החזותי לא נכלל פירוש הירושלמי – פילא/פולא – כיוון שאינו מזוהה.
2. סביר כי זיהוי ערוך ורמב"ם הינם בעקבות הירושלמי. הערוך מצטט את הירושלמי, ולאחר מכן מתרגם. 'פול' (فول) של הרמב"ם הוא, על פניו, התרגום האולטימטיבי של 'פול' שבמשנה ו'פילא'/'פולא' שבירושלמי, ונראה שזו הסיבה שרס"ג, רש"ג וראה"פ כלל לא טרחו לתרגמו לערבית.
3. לזיהוי 'פול' עם *Vicia faba* מסכים גם תרגום השבעים (ש"ב יז כח, יחזקאל ד ט).⁶⁴⁵

⁶⁴² לא מופיע בדפוסים. עיין קטן לעזים, מס' 531.

⁶⁴³ קטן לעזים, מס' 531. הוא לא מצוין שם מין.

⁶⁴⁴ לידל וסקוט, עמ' 1918; גלייר, עמ' 1372. ע"ע פול לבן (38).

⁶⁴⁵ הוא מתרגם שם *Vicia faba*=κυσσμον (לידל וסקוט, עמ' 1003).

4. זיהוי של רנאה"י פ"א חריג מאוד בין הפרשנים דוברי הערבית, והדבר קשור, כך נראה בפשטות, באזור התפוצה של *Vicia faba*. הזוג 'פול' ו'ספיר'⁶⁴⁶ מזוהה ע"פ רנאה"י פ"א עם *Vigna sinensis* ו-*Phaseolus mungo* (בהתאמה). *Vigna sinensis* היה מוכר בתימן ואף שימש לרפואה.⁶⁴⁷ גם *Phaseolus mungo* נפוץ בתימן,⁶⁴⁸ בניגוד ל-*Vicia faba* שגידולו מוגבל לאזור הים התיכון והסהר הפורה.⁶⁴⁹
5. אף כי ישנה התאמה בין זיהויי רנאה"י פ"א ורש"י, לא נראה שיש קשר ישיר ביניהם. עם זאת נראה שניתן לראות כאן מעין יחס של מרכז ופריפריה, ביחס לאזור התפוצה של *Vicia faba*, המרכז כולל את איטליה, מזרח הים התיכון ועיראק. הפריפריה כוללת את תימן בדרום ואת צרפת בצפון מערב.
6. החוקרים מזהים את 'פול' עם *Vicia faba*.⁶⁵⁰

❧

38. פול לבן

משנה

1. (כלאים א א): "ופול לבן והשעועית אינן כלאים זה בזה"
  2. (כלאים ז ז): "מאמתי תבואה מתקדשת משתשריש וענבים משיעשו כפול לבן"
  3. (מעשרות ד ו): "רבן גמליא' אומ' התמרות של תלתן של חרדל [ו] של פול לבן חייבות במעשרות"
- ירושלמי (כלאים א ה"א, עמ' 145): סרפוונה; כת"י וטיקן (עמ' 159): שרפואה.⁶⁵¹
- רנאה"י (עמ' 29): אלוביא = *Vigna sinensis* (=לוביה אפונת הבקר)⁶⁵²
- רנאה"י פ"א (עמ' 31): במקום 'פול הלבן' מופיע 'פול השחור', ותרגומו – אלפול אלסוד: תרגום מילולי בלבד, לא מזוהה עם מין ספציפי.
- רמב"ם (עמ' קסז): אלפול אלביץ'.⁶⁵³ תרגום מילולי בלבד, לא מזוהה עם מין ספציפי.

⁶⁴⁶ ע"ע ספיר (33)..

⁶⁴⁷ ריעאני סמנים, עמ' 51.

⁶⁴⁸ ארנון חקלאות כרך ד', עמ' 417.

⁶⁴⁹ ע"פ ארנון חקלאות (כרך ד', עמ' 418) מין זה נפוץ ב: "אקלים מתון, אזור הים התיכון". *Phaseolus mungo* הוא סינונים של *Vigna mungo* – עיין ערך 'פול' (37).

⁶⁵⁰ לעף פלורה IV, עמ' 73; צ'זיק אוצר, עמ' 817; פליקס כלאיים, עמ' 34.

⁶⁵¹ לא מופיע במילונים. יתכן ויש כאן תרגום מילולי (*ἀσπρος*) קשור במשמעותו 'לבן' – לידל וסקוט, עמ' 260. כך גם מעיר הערוך ח"ו, עמ' 301 ערך 'פול'.

⁶⁵² עיסא, עמ' 189, מס' 11,10. לזרעיו קליפה לבנה או צבעונית (ארנון חקלאות ירקות ב, עמ' 321). במילונים מופיעים גם *Dolichos lubia*, שם נרדף ל-*Vigna sinensis*, וכן *Phaseolus vulgaris* (=שעועית תרבותית), שמקורה באמריקה, ולא יכולה לבוא בחשבון.

מן הסתם, הכוונה היא לזן של *Vigna sinensis* בעל זרעים לבנים.
⁶⁵³ כך גם אצל תנה"י (עמ' 448, ערך 'פול').

ערוך (ח'ו עמ' 301, ערך 'פול'): "פול הלבן **ספרוה** (ציטוט מהירושלמי)... פול לבן **פאב"א** **אבלנק"א**: תרגום מילולי בלבד, לא מזוהה עם מין ספציפי.

מוה"ע (ח'ו עמ' 301, ערך 'פול'): "לפי דעתי פול הלבן הוא מין קטנית כפול וצורתו ככוליא והוא לבן ויש גם שהוא אדום... היונים והרומים קוראים לפול הלבן **פסילוס**": φάσηλος (יוונית) ו-phasēlus (לטינית) הינם ככל הנראה *Vigna sinensis* (=לוביה אפונת הבקר)⁶⁵⁴ גם התיאור של קטנית בצבע לבן ואדום מתאים לכך.⁶⁵⁵

ריבמ"ץ (עמ' עו):

1. (בשם ערוך): "פול לבן **פבא בלקא**"... – לעיל ערוך.

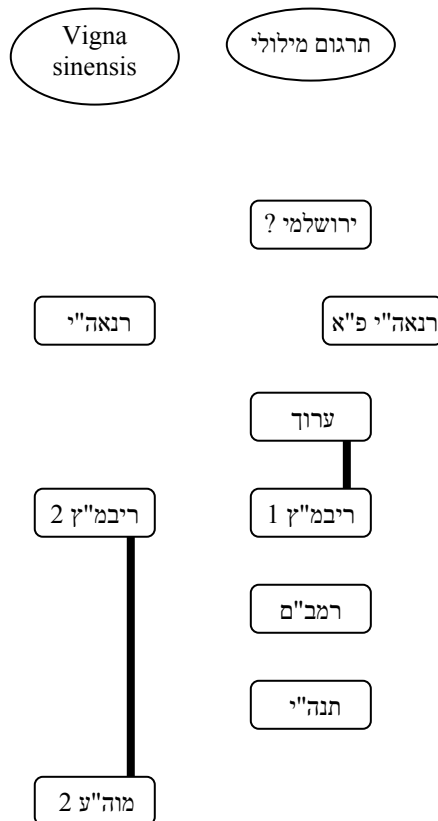
2. "ובלשון יון **פסולי**" – לעיל מוה"ע

רס"ג; **רש"ג**; **ראה"פ**; **ראה"פ** **ל"ע**; **רע"ב**: לא מפורש

הזיהויים השונים

- *Vigna sinensis*
- תרגום מילולי

סיכום חזותי

⁶⁵⁴ לידל וסקוט, עמ' 1918; גלייר, עמ' 1372. ע"ע פול (37).
⁶⁵⁵ לעיל הערה 652.

דיון והערות:

1. כל המתרגמים מילולית (מלבד הירושלמי) מוסיפים את התואר 'לבן' (בערבית או בלטינית) לשם בו תרגמו את 'פול'. יתכן כי הכוונה היא לאחד הזנים של *Vicia faba* שצבע זרעיו בהיר,⁶⁵⁶ לאחד הזנים של *Vigna sinensis*, או אולי לקטנית אחרת שזרעיה לבנים, שהרי פול משמש גם כשם קיבוצי למיני קטניות. לא נראה שיש למנות את המתרגמים מילולית למסורת אחת.
2. עיין ערך 'פול' (37), שם הועלתה האפשרות כי ההמנעות מתרגום אצל רס"ג, רש"ג, וראה"פ נובעת מן הטריטוריות שבזיהוי 'פול' עם פול. גם כאן ניכרת הימנעות דומה, וסביר כי דעתם זהה למתרגמים תרגום מילולי.
3. יתכן כי קיימת זיקה בין הזיהוי של רש"י ל-'פול' - פיישול"ש⁶⁵⁷ לבין זיהוי ריבמ"ץ 2 כאן – "ובלשון יון פסולי" – ואז יהיה מדובר, כנראה, בשני זנים של *Vigna sinensis* השונים בצבע הזרעים.
4. מעניין כי רנאה"י פ"א תרגם כאן 'אלפול אלאסוד' (שאף שלא מופיע במילונים, סביר שמתייחס ל-*Vicia faba*), בעוד שאת 'פול' תרגם 'אלדגרה', המזוהה עם *Vigna sinensis*.
5. לעף מזהה את 'פול הלבן' עם אחד מזני *Vigna sinensis*,⁶⁵⁸ צ'יז'יק מזהה עם *Vigna sinensis* var. *sesquipedalis* (=לוביה ארוכת תרמיל),⁶⁵⁹ ופליקס עם *Dolichos lablab* (=לבלב מטפס).⁶⁶⁰ אף אחד מהם לא קושר את 'פול הלבן' ל-*Vicia faba*.

39. פול מצרי

משנה

1. (כלאיים א ב): "... ופול מצרי והחרוב אינן כלאים זה בזה"
2. (שביעית ב ח): "ר' שמעון השיזורי או' פול מצרי שזרעו לזרע מתחילה כיוצא בהן"
3. (נדרים ז ב): "הנודר מן הדגן אסור בפול המצרי היבש דברי ר' מאיר"

⁶⁵⁶ ראה למשל: גינון BBC – http://www.bbc.co.uk/gardening/plants/plant_finder/plant_pages/2287.shtml, 7/5/06.

⁶⁵⁷ עיין ערך 'פול' (37).

⁶⁵⁸ פליקס כלאיים, עמ' 42. צ'יז'יק אוצר, עמ' 824.

⁶⁵⁹ צ'יז'יק אוצר, עמ' 824.

⁶⁶⁰ פליקס כלאיים, עמ' 42. הסוג *Dolichos* קרוב מאוד סיסטמטית לסוג *Vigna*, עד כדי "נדידה" של מינים מסוג אחד למשנהו.

ירושלמי (כלאים ח ה"ד, עמ' 170): "ההן פולא מצריי כד רטיב אינון צווחי ליה לובי, כד הוא נגיב אינון צווחין ליה פול מצריי": כלומר 'פול מצרי' ולובי' הינם שני שמות של אותו צמח במצבים שונים. לוביא=لوبيا=Vigna sinensis.⁶⁶¹

רמב"ם (נדרים ז ב עמ' קלט): "מין ממיני הזרעונים שאינו נמצא אלא בארץ מצרים וכך קורין אותו הרופאים 'אלבאקלא אלמצרי' ואינו הפול הידוע אצל ההמון": ייתכן והכוונה ל- Nelumbium speciosum (=נלומבו נאה – צמח מים הגדל במצרים והודו ומשמש למאכל), הנקרא בערבית الفول المصري⁶⁶²

יש לציין עם זאת, כי לא ברור כי גם בכלאיים א ב יזהה רמב"ם באופן זה. בבואו לפרש את 'החרוב', בן זוגו של 'פול המצרי' הוא כותב: "אינו החרובין אלא הוא מין ממיני הפול המצרי", ושם קשה יותר יהיה לפרש כי הכוונה לצמח קרוב ל-Nelumbium.

תנה"י (עמ' 448, ערך 'פול'): "נאמר בפירוש המשנה שאינו פול אלא הוא מין גרעינים שאינו מצוי אלא במצרים, והוא ידוע לרופאים גם בשמו 'אלבאקלא אלמצרי'..." – לעיל רמב"ם

המאסף (עמ' 102, ערך 'פול המצרי'): אלבאקלא אלמצרי – לעיל רמב"ם

ערוך (ח"ו עמ' 301 ערך 'פול'): פסולי: phasēlus (לטינית)=vigna sinensis (=לוביה אפונת הבקר)⁶⁶³

ריבמ"ץ (עמ' עז): "לעז פסולי" – לעיל ערוך

רע"ב (כלאיים א ב): "פאסולי" בלע"ז – לעיל ערוך

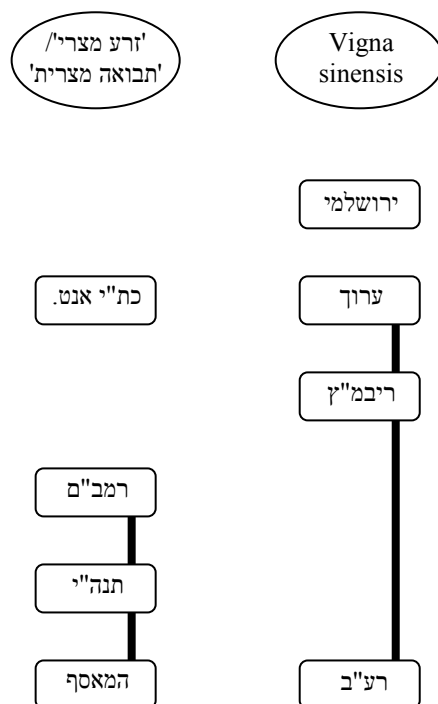
כת"י אנט. (170): κοκαην μηκρον: κοκαίν = 'זרע קטן' (מילולית).⁶⁶⁴ לגבי μικρον/μηκρον – עיין ערך 'דלעת מצרית' (8)

בבלי; רס"ג; רש"ג; רנאה"י; רנאה"פ; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

הזיהויים השונים:

- vigna sinensis
- זרע מצרי/Nelumbium speciosum

⁶⁶¹ חסין וקאסם, מס' 137; עיסא, עמ' 189, מס' 11,10. באחרון מופיע גם Phaseolus vulgaris (=שעועית תרבותית), מין שמקורו באמריקה, וכן Dolichos lubia, שהוא שם נרדף ל-V. sinensis.
⁶⁶² עיסא, עמ' 124, מס' 6. דיוסקורידס קורא לצמח זה κυαμος αινυπτιος (=פול מצרי'. דיוסקורידס II, מס' 128). מין זה, אמנם, אינו קטנית, אלא משתייך למשפחת הנופריים, אך ייתכן שדווקא ריחוק סיסטמטי זה הינו הגורם להדגשה: "ואינו הפול הידוע אצל ההמון". לתיאור מין זה עיין גם: כסלו שושנים, עמ' רנט.
לעף מזהה עם מין זה את 'קוטנין' הנזכר במשנה מעשרות ה ח (לעף פלורה II, עמ' 281). פליקס מזהה עם מין זה את 'קילקי' הנזכר באותה משנה ובמקומות נוספים (פליקס משנה, עמ' 140).
⁶⁶³ גלייר, עמ' 1372. הוא לא מזהה זאת בביטחון – לפי דבריו ייתכן שמדובר במין דומה. גם את 'פול הלבן' זיהה ריבמ"ץ כ-'פסולי' (עיין ערך 'פול לבן' (38)). ייתכן כי כוונתו לשני מינים או זנים הקרובים זה לזה.
⁶⁶⁴ סטאר יוונית, עמ' 356; לידל וסקוט, עמ' 971.

דיון והערות:

1. כבצמחים נוספים בעלי שמות לוואי, נמנעים חלק ניכר מן הפרשנים לזהות. כאן ייתכן והדבר נובע מן המחשבה שצמח זה גדל דווקא במצרים, ועל כן אלו שמתגוררים באזורים אחרים לא יכירו אותו מן הסביבה הקרובה, ודי להם בידיעה שישנו מין פול מסויים הגדל במצרים (אם כי מן ההקשר שלו במשנה נראה כי גדלו אותו גם בארץ-ישראל).
2. בניגוד למקומות אחרים,⁶⁶⁵ כאן לא נראה כי ערוך או ריבמ"ץ מתייחסים במישרין לירושלמי, על אף שבסופו של דבר, נראה כי הם מזהים באותו אופן.
3. הדמיון בין רמב"ם וסיעתו לבין כת"י אנט. הוא בכינויו של צמח זה 'זרע/זרעון מצרי'.
4. החוקרים מזהים את 'פול מצרי' כ-*Vigna sinensis*.⁶⁶⁶

❧

⁶⁶⁵ למשל: 'מלפון'.

⁶⁶⁶ לעף פלורה IV, עמ' 73; צ'ז'יק אוצר, עמ' 824-825; פליקס כלאיים, עמ' 71-72.

40. פורקדן

משנה (כלאיים א א): "הפורקדן והטופח... אינן כלאים זה בזה"
ירושלמי (כלאיים א ה"א, עמ' 145): גילבונה: לא מופיע במילונים. מסתבר כי קשור ב'גולבאן' המופיע
אצל הפרשנים.

רס"ג (עמ' 188 96): אלגלבאן: جلابان = Lathyrus sp. (=טופח).⁶⁶⁷

רש"ג (עמ' 175 12): אלגלבאן – לעיל רס"ג

רנאה"י (עמ' 29): אללובאן⁶⁶⁸

רנאה"י פ"א (עמ' 31): אלרהצ'אן⁶⁶⁹

כת"י אוקס.: גולבאן – לעיל רס"ג

רמב"ם (עמ' קסז): אלג'לבאן⁶⁷⁰ – לעיל רס"ג

ראה"פ (עמ' תשמא): אלגולבאן – לעיל רס"ג

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): אלגולבאן – לעיל רס"ג

ערוך (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'):

1. "פורקדן גילבונא ובטיית ציצירקלי גולבאן" ("פורקדן גילבונא" – ציטוט

מהירושלמי). Cicercula (איטלקית) = Lathyrus sativus (=טופח תרבותי).

2. "פרקדן פיס"י מין לבן": פליקס טוען לשיבוש בדברי הערוך, וכי זיהוי זה צריך להיות מוחלף

עם זיהוי 'ספיר':⁶⁷¹ "ציצרק" לא מין שחור" – לעיל ערוך 1.

ריבמ"ץ (עמ' עו בשם ערוך): "פיסי מין לבן": עיין לעיל ערוך 1 שצריך לגרוס: "ציצירקלי מין שחור".

רע"ב (כלאיים א א): "רמב"ם פירש שהוא זרע דק שקורין לו בערבי גילבא"ן"

הזיהויים השונים:

• Lathyrus sp.

• רהצ'אן ?

⁶⁶⁷ עיין ערך 'טופח' (20) – פיה"ג.

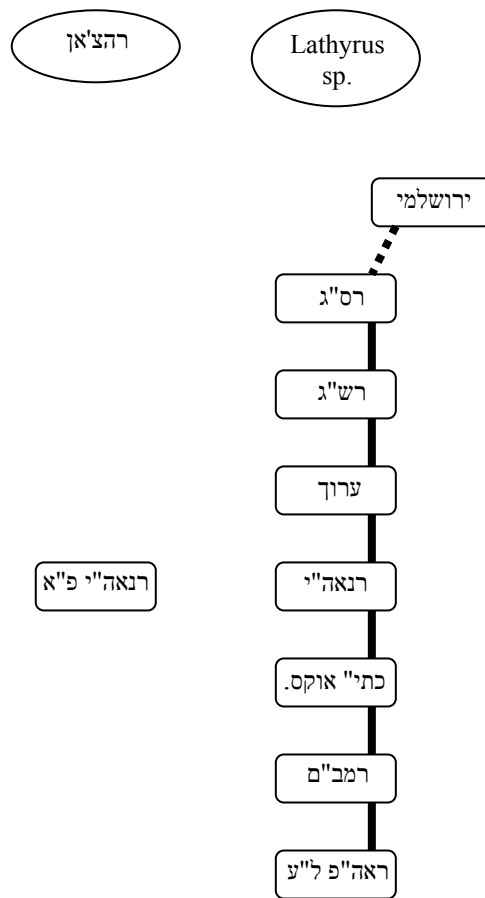
⁶⁶⁸ לבן הוא שמם של מספר מינים שלא מתאימים להקשר (עיסא, עמ' 32, מס' 4; עמ' 88, מס' 12; עמ' 178, מס' 2). סביר
כי 'לובאן' הוא שיבוש של 'גולבאן' – עיין לעיל רס"ג.

⁶⁶⁹ לא מופיע במילונים. אצל ווד מופיע Ormocarpum yemenense, מין קטנית בר, אנדמי לדרום חצי האי ערב, הנקרא
בתימן raEdh (ככל הנראה- رخص). צמח זה לא נזכר שם כגידול חקלאי או כבעל שימושים (ווד תימן, עמ' 154).

אולי זהו שיבוש של 'הרטמאן' שמופיע אצל רש"ג כזיהוי ל-'טופח', אם כי הדבר נראה רחוק.

⁶⁷⁰ וכך אצל תנה"י (עמ' 490, ערך 'פרקדן') ואצל המאסף (עמ' 106, ערך 'פרקדן').

⁶⁷¹ ועיין בערך 'ספיר' (33) ובהערות שם לנימוקיו של פליקס.

דיון והערות:

1. 'גילבונה' שבירושלמי לא מזוהה כשלעצמו, אך נראה כי הוא חוליה ראשונה בשרשרת הפרשנים, המזהים בעקבותיו את 'פורקדן' עם 'גלבאן'.
2. 'רהצ'אן' אינו מזוהה, ומובא רק אצל רנאה"י פ"א.
3. צ'יז'יק מזהה 'פורקדן' עם *Lathyrus blepharicarpus* (=טופח ריסני),⁶⁷² לעף מזהה אותו עם *Lathyrus sativus* (=טופח תרבותי, כפי שמזהה הערוך),⁶⁷³ ופליקס – עם *Lathyrus cicra* (=טופח החימצה).⁶⁷⁴

⁶⁷² צ'יז'יק אוצר, עמ' 823.

⁶⁷³ לעף פלורה II, עמ' 437 - ההפניה אצל פליקס כלאיים, עמ' 37 הערה 47

⁶⁷⁴ פליקס כלאיים, עמ' 39-40.

41. פיגם

משנה:

1. (כלאיים א ח): "אין מרכיבין פיגם על גבי קידה לבנה מפני שהוא ירק באילן"
  2. (שביעית ט א): "הפיגם [ו] הירבוזין [ו] השוטים [ו] חלגלוגות... פטורין מן המעשרות..."
  3. (עוקצין א ב) "שרשי המינתה והפיגם... הרי אילו מיטמין ומטמין ומצטרפין"
- רס"ג (עמ' 122 194): סדאב = *R. graveolens*; *R. chalepensis*; (פיגם ריחני; פיגם מצוי)⁶⁷⁵

פיה"ג (עוקצין א ב, עמ' 138): "פי' סדאב בטיית" – לעיל רס"ג

רנאה"י

1. (עמ' 30): סדאב – לעיל רס"ג
  2. (שביעית ט עמ' 52): אלשדאב = *Ruta chalepensis* (=פיגם מצוי)⁶⁷⁶
  3. (עוקצין עמ' 5): אלפיגן = *Ruta graveolens* (=פיגם ריחני)⁶⁷⁷
- רנאה"י פ"א (משיח לפי תומו בכת"י כלאיים א): אלסד'אב – לעיל רס"ג

כת"י אוקס: סדאב – לעיל רס"ג

רמב"ם (עוקצין א ב, עמ' תשכא): "אלפיגן והוא אלסד'אב"⁶⁷⁸ – לעיל רס"ג, רנאה"י 3
תנחום הירושלמי (עמ' 444, ערך 'פגם'): "הוא פיגם גם בערבית וכך הוא ידוע לאנשי אלשאם, ונקרא גם סד'אב" – לעיל רמב"ם

ראה"פ (עמ' תרסג; תשסה): סדאב – לעיל רס"ג

ערוך (ח"ו עמ' 291, ערך 'פגם'): "בלעז רוטא ובל' ישמעאל פיגאל [הערת המהדיר: 'צ"ל פיגאן']":
Ruta (לטינית, איטלקית) = *R. graveolens*; *R. chalepensis* (=פיגם ריחני; פיגם מצוי)⁶⁷⁹

מוה"ע (שם): "נקרא פיגן בל' יוני": *Ruta sp.* = *πήγανον* (=פיגם)⁶⁸⁰

ריבמ"ץ (עמ' פא): "לעז רוטא"⁶⁸¹ יוני פיגא" – לעיל ערוך, מוה"ע

רע"ב (כלאיים א ה): עשב שקורין לו רוד"א בלע"ז: *Ruta sp.* = *ruda* (=פיגם)⁶⁸²

רש"י (שבת קכח ע"א; עירובין לד ע"ב; סוכה לט ע"ב): רודא – לעיל רע"ב

כת"י אנט. (עמ' 24 71): *πήγανον* – לעיל מוה"ע

ירושלמי⁶⁸³; בבלי; רש"ג: לא מפורש

⁶⁷⁵ עיסא, עמ' 159, מס' 9,8; בדויאן, מס' 3020,3019; רמב"ם ביאור, מס' 279.

⁶⁷⁶ ווד תימן, עמ' 201.

⁶⁷⁷ עיסא, עמ' 159, מס' 9; בדויאן, מס' 3020; רמב"ם ביאור, מס' 279.

⁶⁷⁸ כלאיים א ח (עמ' קג): אלסד'אב; שביעית ט א: אלפיגן. כך גם אצל המאסף (עמ' 101, ערך 'פיגם').

⁶⁷⁹ בדויאן, מס' 3020,3019; רמב"ם ביאור, מס' 279.

⁶⁸⁰ דיוסקורידס III, מס' 53,52; לידל וסקוט, עמ' 1399.

⁶⁸¹ כך גם בשביעית ט א (עמ' קצז).

⁶⁸² צמחים לעתיד – http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Ruta+chalepensis&CAN=LATIND

9/1/07; שם – http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Ruta+graveolens&CAN=LATIND

⁶⁸³ שמו הסורי – 'פיגאן' (בר שינייא, עמ' 50 ש' 34).

Ruta sp. •

דיון והערות

1. 'פיגם' מזוהה ע"י כל הפרשנים כמין של *Ruta*.
2. המין *R. graveolens* נפוץ באירופה, ולעומתו *R. chalepensis* מצוי במזרח התיכון, כך שאין לדקדק בעניין זיהוי המין המדוייק.
3. شذاب הינו שם תימני, שחובר למאפיינים תימניים נוספים בפירושו רנאה"י.
4. גם החוקרים מזוהים את 'פיגם' עם מיני *Ruta*. לפי פליקס זהו *R. chalepensis*,⁶⁸⁴ צ'יז'יק סובר כי הוא *R. graveolens*⁶⁸⁵ לעף מזהה כ-*Ruta* ללא פירוט מין.⁶⁸⁶

❧

4.2 פלסולוס

משנה (כלאיים א ג): "התורמוס והפלסולוס אינן כלאים זה בזה"

ירושלמי (כלאיים א ה"ג, עמ' 146): **פרמועה**. לעף מציע לגרוס 'פרסועה', שזוהה בסורית למין תורמוס.⁶⁸⁷

רס"ג (עמ' 192 מס' 114): **אלתרמס אלברי** – לא מופיע במילונים. סביר כי הכוונה לאחד ממיני הבר הנאכלים של *Lupinus*.

רש"ג (עמ' 175 ש' 18): **אלקרץ** – לא מזוהה⁶⁸⁸

רנאה"י פ"א (עמ' 32): **אלכשד**: كشد=*Dolichos lablab* (=לבלב מטפס)⁶⁸⁹

רמב"ם (עמ' קסט): **התורמוס המדברי**⁶⁹⁰ – לעיל רס"ג.

ראה"פ (עמ' תשמג): **תורמוס מדברי** – לעיל רס"ג.

⁶⁸⁴ פליקס כלאיים, עמ' 157. *R. bracteosa* הוא סינונים של *R. chalepensis*.

⁶⁸⁵ צ'יז'יק אוצר, עמ' 836.

⁶⁸⁶ לעף פלורה IV, עמ' 73.

⁶⁸⁷ לעף פלורה II, עמ' 454, וכך מציין גם סוקולוף ארץ-ישראלית, עמ' 449.

⁶⁸⁸ הזיהוי הקרוב ביותר מבחינה לשונית הינו قرص=*Acacia nilotica* (=שיטת הנילוס. עיסא, עמ' 2, מס' 2; רמב"ם ביאור, מס' 278). אין קשר בוטני בין עץ זה לבין הקטנית העשבונית *Luopinus*, אם כי יש דמיון בין זרעים של מיני *Acacia* (במיוחד *A. mellifera*) לזרעי התורמוס. ייתכן עוד שהכוונה היא لقرط, המזוהה עם מינים שונים ממשפחת הפרפרניים (עין ערך 'חצוב' (15) בזיהוי רנאה"י פ"א ובהערה שם). הזיהוי המעניין ביותר הרלוונטי כאן, שנקרא قرط דווקא בעיראק, הוא *Lotus corniculatus*, מין בעל פרחים צהובים הערוכים במעגל סביב הגבעול, באופן המזכיר לא במעט את *Lupinus*. צמח זה אמנם רעיל לאדם, אך משמש כמאכל לבהמות וכן כצמח מרפא (חסין וקאסם, מס' 111; צמחים לעתיד – http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Lotus+corniculatus&CAN=LATIND 28/5/07).

⁶⁸⁹ ווד תימן, עמ' 159; פיאמנטה תימנית כר' II, עמ' 431 (אצל ווד נזכר *kisht*, ופיאמנטה מציין כי كسد=קסט). סינונים של *Dolichos purpureus*; *Lablab purpureus*. קטנית מאכל נפוצה בכל דרום אסיה. פליקס מזהה את 'פול לבן' (ע"ע (38)) עם מין זה (פליקס כלאיים, עמ' 42). מין זה אינו קרוב ל-*Lupinus* יותר מרוב מיני משפחת הפרפרניים, אך יש לציין כי אצל ווד כלל לא נזכר *Lupinus*, ויתכן כי סוג זה, או לפחות מיני הבר שלו, כלל לא מוכרים בתימן. את 'תורמוס' לא פירש רנאה"י פ"א.

⁶⁹⁰ כך גם אצל תנה"י (עמ' 460, ערך 'פלסלס') והמאסף (עמ' 103, ערך 'פלסולוס').

ערוך (ח"ו עמ' 355, ערך 'פלסלוס'): "תורמוס של מדבר, ובלעז סלבטקו": selvatico (איטלקית) – פראי, של בר.

ריבמ"ץ (עמ' עח): "פי' בערוך... פלוסלוס תורמוס של מדבר ובלשון יווני דינדרופסולון" – לא מופיע כמושג בפני עצמו. δένδρον=עץ; φάσηλος=מין קטנית. ייתכן שעקב צורתה של תפרחת התורמוס, זכה צמח זה לכינוי 'עץ קטנית'.

רע"ב (כלאיים א ג): "מין תורמוס הוא"

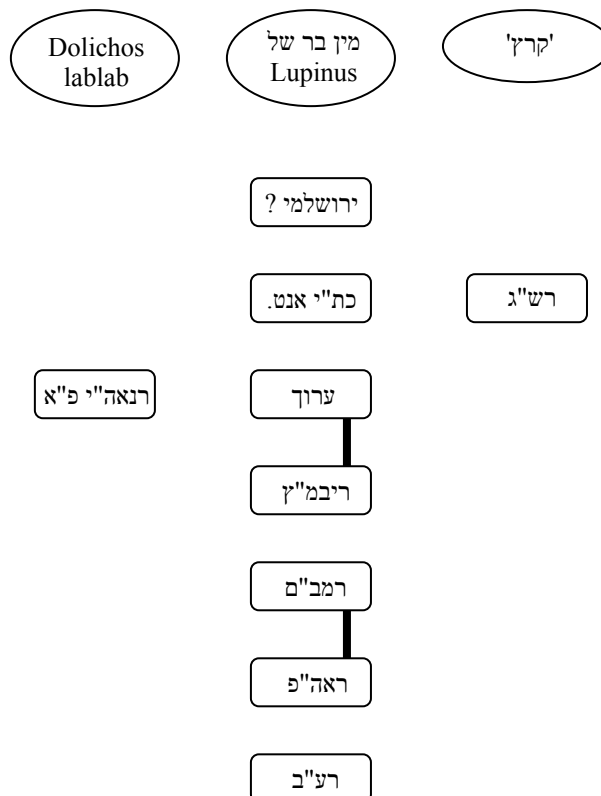
כת"י אנט. (עמ' 71 ש' 14): αγρηολοπίνος: αργιο – של בר. λοπίνος – לא קיים במילונים, אך בהחלט דומה ל-Lupinus (לטינית).

רנאה"י; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- מין בר של Lupinus
- Dolichos lablab
- 'קרץ' ?

סיכום חזותי

דיון והערות

1. עקב זיהויו הוודאי של 'תורמוס', מזוהה בן זוגו – 'פלסלוס' – על ידי רוב הפרשנים, כמין בר נאכל של Lupinus.

2. רנאה"י פ"א מזהה את 'פלוסלוס' עם Dolichos lablab. נראה כי זיהוי חריג זה נובע מכך שתימן אינה בתחום תפוצתו של הסוג Lupinus.⁶⁹¹
3. החוקרים מזהים את 'פלוסלוס' עם Lupinus luteus (=תורמוס צהוב)⁶⁹², כיוון שהוא מין בר שיש שזורעים אותו למאכל.

4.3 פרישים

משנה:

1. (כלאיים א ד): "... הפרישים והעוזררים אינן כלאים זה בזה"
  2. (מעשרות א ג): "... הפרישים והעוזרין משיקריחו".
  3. (עוקצין א ו): "עוקצי האגסין והקסטרימילין והפרישין..."
- ירושלמי: (כלאיים א ה"ד, עמ' 146):⁶⁹³ "אמ' ר' יונה אספרגלין. ולמה נקרא שמן פרישין שאין לך מין אילן פריש לקדירה אלא מין זה בלבד"; כת"י וטיקן (עמ' 160): ספרגלין: אספרגלא=السفرجل=Cydonia vulgaris (=חבוש)⁶⁹⁴
- רס"ג (עמ' 192 117): אלספרג'ל: سفرجل=Cydonia vulgaris (=חבוש)⁶⁹⁵
- רש"ג (עמ' 175 20): אלספרגל – לעיל רס"ג
- פיה"ג (עמ' 140 4): ספרגל – לעיל רס"ג
- רנאה"י (עמ' 30); עוקצין עמ' 5): אלספרגל – לעיל רס"ג
- רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלספרגל – לעיל רס"ג
- כת"י אוקס.: ספרגל – לעיל רס"ג
- רמב"ם (עמ' קסט): אלספרג'ל⁶⁹⁶ – לעיל רס"ג
- ראה"פ (עמ' תפב): חבושים
- ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): ספרגל – לעיל רס"ג
- ערוך (ח"ו עמ' 450, ערך 'פריש'): ציטוט מן הירושלמי, ובהמשך – "בן סירא קראן ספרגלין ובל' ישמעאל ספרגל" – לעיל ירושלמי ורס"ג
- מוה"ע (שם): "פי' בל"ר (בלשון רומי) פרי ועץ ידוע והוא מין תפוח אצל עוקצו חד והולך ומתעבה... ואל תתמה על דברי ר' יוסי (צ"ל ר' יונה) שאומר איספרגלין אשר בלשון ישמעאל קורין כן

⁶⁹¹ לעיל הערה 227.

⁶⁹² לעף פלורה IV, עמ' 731; פליקס כלאיים, עמ' 89.

⁶⁹³ ובדומה לו מעשרות א ה"ג, דף מח ע"ב.

⁶⁹⁴ בר בהלול, עמ' 237 ש' 22; בר שינייא, עמ' 51 ש' 70; עיסא, עמ' 64, מס' 5.

⁶⁹⁵ עיסא שם.

⁶⁹⁶ וכך אצל תנחום הירושלמי (עמ' 490, ערך 'פרש') ואצל המאסף (עמ' 107, ערך 'פרישין').

לחבושין כי אולי בזמן היו קוראים כן... – לפי התיאור כוונתו כאן ל-*Pyrus communis* (דמיון בשם: פריש – פירוס).⁶⁹⁷

ריבמ"ץ (עמ' עט): ציטוט מן הירושלמי, ובהמשך – "ובלעז קוטוניי, לש' יווגי קידוניא": *cotogno* (איטלקית)=*κυδωνέα* (יוונית)=*Cydonia vulgaris* (=חבוש)⁶⁹⁸
רש"י (שבת קמד ע"ב): **קודיניץ**: *codoinz* (צרפתית עתיקה)=חבושים⁶⁹⁹
ר"א מלונדריש (עמ' א):

1. "פי' על פי הירושלמי **פרונ"ש**, שכל מינו פרוש מקדירה שאין מבשלין ממנו": *prune* (אנגלית)=*Prunus domestica* (=שזיף אירופי)⁷⁰⁰

2. "ואולי שלשון הירושלמי שכל מינו פרוש לקדירה כלומ' שאין אוכלין אותו אלא מבושל והיינו **קויניש** בלע"ז": *quince* (אנגלית)=*Cydonia vulgaris* (=חבוש)⁷⁰¹

כת"י אנט. (עמ' 17 71): *κηδονη* – הכוונה ל-*κυδωνέα* – לעיל ריבמ"ץ

סיכום הזיהויים:

- *Cydonia vulgaris*
- *Pyrus communis*
- *Prunus domestica*

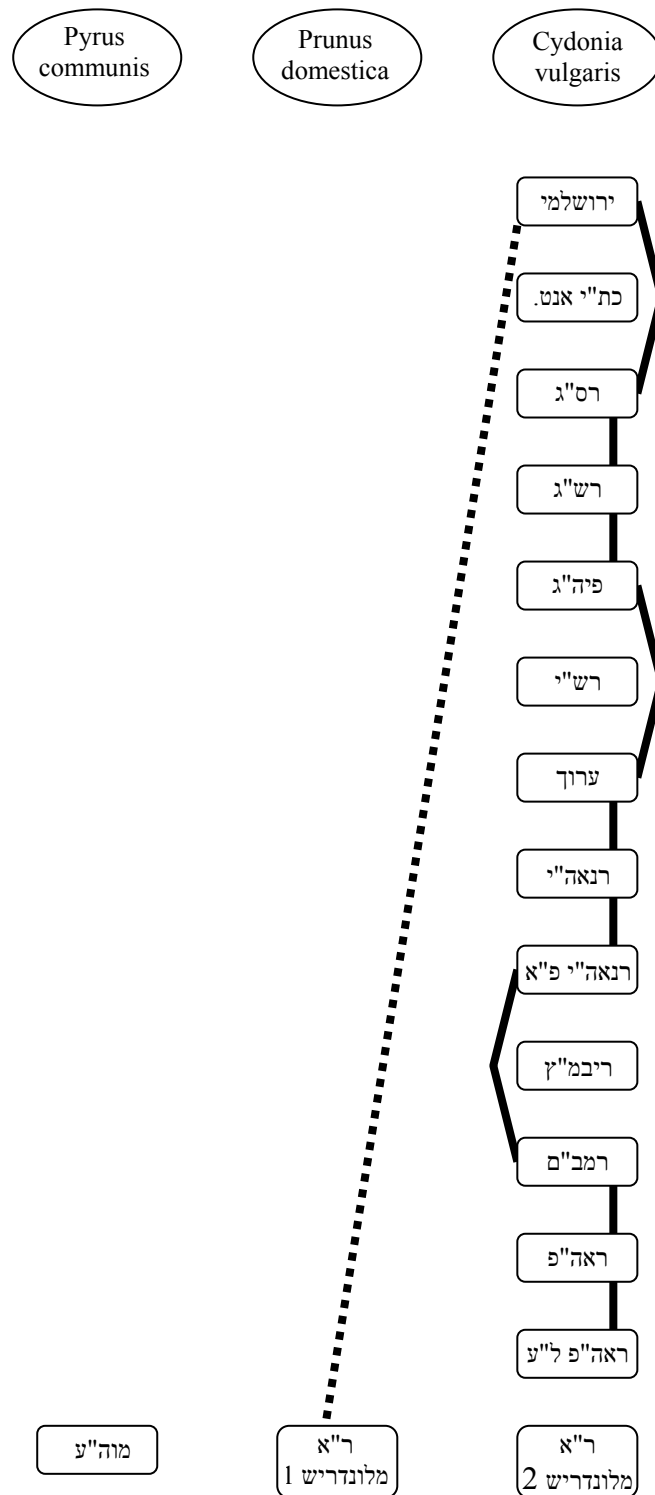
⁶⁹⁷ גם כאן הזיהוי הוא בניגוד לבוכסטורף, שמזהה את 'פרישים' עם *Cydonia* (בוכסטורף לקסיקון II, עמ' 921).

⁶⁹⁸ בדויאן, מס' 1304; לידל וסקוט, עמ' 1005.

⁶⁹⁹ קטן לעזים, מס' 799; 473.

⁷⁰⁰ בדויאן, מס' 2842.

⁷⁰¹ בדויאן, מס' 1304.

דיון והערות

1. על רקע תמימות הדעים בין הפרשנים, בולטת דעתם השונה של ר"א מלונדריש 1 ושל מוה"ע, המורה על חקירה והסקת מסקנות באופן עצמאי. מוה"ע מעיד על עצמו לגבי זיהוי זה: "ואיני כמקיים דברים אלו אלא דברי סברא הם וה' ינקנו משגיאות". גם מלשונו של ר"א מלונדריש

- נראה בבירור כי זיהויו נובע לא מציטוט גרידא של פרשן שקדם לו, אלא מעיון בדברי הירושלמי.
2. זיהויו של ר"א מלונדריש 1 את 'פריש' כ-*Prunus domestica* (כמו גם זיהויו השני) נובע, כאמור, מעיון בדברי הירושלמי, אך הוא מתאפשר הודות לכך שאת 'אגס' ו-'קרוסטמל' לא זיהה עם מין זה, אלא נקט שם בשיטתו של פיה"ג.⁷⁰²
3. ניתן לשער שזיהויו של מוה"ע נובע, מלבד מן הדמיון בשם הלועזי, מכך שאת הזוג 'אגס' – 'קרוסטמל' הוא מזהה כ-*Prunus domestica* ו-*Prunus armeniaca*,⁷⁰³ וברצונו לזהות את אחד הפירות במשנה זו עם *Pyrus communis*, שלדעתו הינו פרי חשוב מכדי שלא יוזכר כאן או לחילופין קיבל במסורת שאחד הפירות במשנה הוא מין זה.
4. לעף מציע זיהוי מחודש – מין של *Mespilus*⁷⁰⁴, סוג הקרוב ל-*Crataegus* בעל פירות קטנים שאינו מוכר באזורינו, בניגוד ל-*Cydonia vulgaris* – הזיהוי המקובל על המסורת הפרשנית, וכפי שזיהה גם פליקס.⁷⁰⁵

44. פרסקים⁷⁰⁶

משנה

1. (כלאיים א ד): "... הפרסקין והשקידים... אפ על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"
  2. (מעשרות א ב): "מאמתי הפירות חייבין במעשרות... הפרסקין משיטילו האגידים..."
- רס"ג (עמ' 118 193): אלכ'וד': خوخ=*Prunus persica* (=אפרסק)⁷⁰⁷
- רנאה"י (עמ' 30): אלכוך – לעיל רס"ג
- כת"י אוקס.: דראקין: دراقن=*Prunus persica* (=אפרסק)⁷⁰⁸
- רמב"ם (עמ' קסט): אלכ'וד'⁷⁰⁹ – לעיל רס"ג
- ראה"פ (עמ' תשסד): כוך – לעיל רס"ג

⁷⁰² עיין ערך 'אגסין' (2) ו-'קרוסטמילין' (52).

⁷⁰³ עיין ערך 'קרוסטמילין' (52) – 'דיון והערות'.

⁷⁰⁴ לעף פלורה IV, עמ' 73. הוא מזכיר גם את הזיהוי עם *Cydonia vulgaris*, אך הסיבה להכרעה היא הקרבה בין 'פרישין' ל-'עוזרין', המזוהים עם *Crataegus azarolus* (לעף פלורה III, עמ' 244).

⁷⁰⁵ פליקס כלאיים, עמ' 94-93.

⁷⁰⁶ בחלק מן הדפוסים מופיע 'אפרסקין' וכן, למשל, בפירוש רע"ב. נראה כי 'פרסק' הינו המונח המקורי, המתאים למקבילות בשפות האירופיות ובערבית.

⁷⁰⁷ עיסא, עמ' 149, מס' 5; בדויאן, מס' 2847; רמב"ם ביאור, מס' 314, 397; ועיין להלן – המאסף. מן השניים האחרונים עולה כי خوخ משמש כשם כללי לשני זנים – האחד, שציפתו דבוקה לגלעין (בדומה לאפרסק המוכר לנו), והשני, שציפתו נפרדת ממנו בקלות (בדומה לנקטרינה – *Prunus persica* var. *nucipersica*, אם כי הנקטרינה נפוצה רק החל מן המאה ה-20), ומזוהה באופן מיוחד דווקא עם הזן השני.

⁷⁰⁸ עיסא, עמ' 149, מס' 5. אצל דינסמור ודלמן (מס' 659) מופיע: دراق.

⁷⁰⁹ וכך אצל תנה"י (עמ' 484, ערך 'פרסק').

המאסף (עמ' 106, ערך 'פרסקין'): "אלכ'וד' והוא שני מינים. האחד נפרד מן הגלעין ונקרא אלכ'וד'
באופן מיוחד, והשני שאינו נפרד מן הגלעין ונקרא אלפרסק" – לעיל רס"ג
ערוך (ח"א עמ' 242, ערך 'אפרסק'): **פירסקא**: Prunus persica=persico (=אפרסק)⁷¹⁰
ריבמ"ץ (עמ' עט): "הפרסקין כמשמען" – לעיל ערוך
רע"ב (כלאים א ד): "בלע"ז פירשאג"ס וכשהן קטנים דומין לשקדים" – לעיל ערוך
רש"י (שבת מה ע"א; ביצה כו ע"ב): **פירשקי"ש**: Prunus persica=(צרפתית) persches (=אפרסק)⁷¹¹
ר"א מלונדריש (עמ' א): **פישק"ש** – לעיל רש"י⁷¹²
כת"י אנט. (עמ' 71 18): **ποδάκινα**: Prunus =nectarine=ποδάκινον/ποδακινέα (אנגלית) Prunus
persica var. nucipersica (=נקטרינה)⁷¹³
ירושלמי; בבלי; רש"ג; רנאה"י פ"א; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

• Prunus persica⁷¹⁴

דיון והערות

1. הימנעותם של חלק מן הפרשנים מלזהות את 'פרסק' נובעת ככל הנראה מכך שגם בשפות זרות נקרא הפרי כך. בערבית הוא נקרא, מלבד خوخ, גם فرسك/فரசخ.⁷¹⁵
2. גם החוקרים מזהים את 'פרסק' עם P. persica.⁷¹⁶

⊞⊟⊠

45. צנון

משנה:

1. (כלאים א ה): "הצנון והנפוס... אף על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"
2. (מעשרות ה ב): "העוקר לפת וצנונות מתוך שלו"
3. (שבת ב ג): "וחכמ' מתירין בכל השמנים... [ב] שמן צנונות..."

⁷¹⁰ בדויאן, מס' 2847.
⁷¹¹ קטן לעזים, מס' 174, 877.
⁷¹² peach (אנגלית)= Prunus persica (=אפרסק)
⁷¹³ לידל וסקוט, מס' 1573. אמנם הנקטרינה הינו גידול חדש יחסית (ועיין לעיל הערה 706), אך בכל אופן הכוונה היא לזן של Prunus persica. גם δωπάκινον (שיכול אותיות של ποδάκινον) מתייחס לזן של P. persica, בו הציפה אינה נפרדת בקלות מן הגלעין (לידל וסקוט, עמ' 464. בערבית دراقن מתייחס גם כן לאפרסק – ועיין עמר גידולים, עמ' 235 ושם הערה 6).
⁷¹⁴ לא ניתן לראות ב- Prunus persica var. nucipersica זיהוי נפרד – עיין לעיל הערה 707.
⁷¹⁵ עיסא, עמ' 149, מס' 5; רמב"ם ביאור, מס' 314.
⁷¹⁶ פליקס כלאים, עמ' 101-102; לעף פלורה IV, עמ' 73.

בבלי (ברכות לו ע"א; שבת קח ע"ב; עירובין קח ע"ב – אין זיהוי ישיר, אלא כמשיח לפי תומו): פוגלא:

פוגלא=فجل=Raphanus sativus(=צנון הגינה)⁷¹⁷

פיה"ג (עמ' 138 5): פוגלא העגולים. לגבי 'פוגלא' – לעיל בבלי.

רנאה"י:

1. (עמ' 30): אלבקל: بقل=Raphanus sativus(=צנון הגינה)⁷¹⁸

2. (מסכת שבת פרק ב, עמ' 49): אלפגל: فجل=Raphanus sativus(=צנון הגינה)⁷¹⁹

רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלפגל – לעיל רנאה"י 2

רמב"ם (עמ' קסט): אלפג'ל⁷²⁰ – לעיל רנאה"י 2

ערוך (ח"ז עמ' 28, ערך 'צנון'): "ובלישנא דרבנן שמו פוגלא ובל' ישמעאל שמו פגול ובלע"ז

ארמורשא": armoraccio; ramolaccio (איטלקית)=Raphanus sativus(=צנון הגינה)⁷²¹

ריבמ"ץ (עמ' פ): "פי' צנון בבלי פוגלא, לעז רדיצי, יוני רפנין": radice (איטלקית)=ραφανιον;

ραφανις (יוונית)=Raphanus sativus(=צנון הגינה)⁷²²

רש"י (עבודה זרה יא ע"א): רפנא: rafne (צרפתית)=Raphanus sativus(=צנון הגינה)⁷²³

כת"י אנט. (עמ' 71 20): ρεπανην: ραφανιον=ραπανιον⁷²⁴ - לעיל ריבמ"ץ

ירושלמי; רס"ג; רש"ג; ראה"פ; רע"ב: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

Raphanus sativus •

דיון והערות

1. ישנה תמימות דעים בין הפרשנים לגבי זיהוי 'צנון' עם Raphanus sativus.
2. השם הארמי 'פוגלא', המופיע בבבלי מספר פעמים, קרוב מאוד לשם הערבי فجل, וייתכן כי משום כך לא ראו חלק מן הפרשנים בערבית צורך לפרש את 'צנון'.
3. גם החוקרים מזהים את צנון עם R. sativus⁷²⁵.

⁷¹⁷ בר שיניא, עמ' 49, מס' 22; עיסא, עמ' 154, מס' 2; בדויאן, מס' 2937; חסין וקאסם, מס' 406; דינסמור ודלמן, מס' 173. אצל אסף הרופא נזכר: "הצנונות הם פוגלין, רדיץ... (אסף הרופא פ' 109 ס' 42).
⁷¹⁸ ווד תימן, עמ' 125. נראה כי שם זה מקובל בתימן בלבד.
⁷¹⁹ עיסא, עמ' 154, מס' 2; בדויאן, מס' 2937; חסין וקאסם, מס' 406; דינסמור ודלמן, מס' 173.
⁷²⁰ וכך אצל תנה"י (עמ' 508, ערך 'צנון') ואצל המאסף (עמ' 109, ערך 'צנון').
⁷²¹ בדויאן, מס' 2937; אטימולוגיה איטלקית –
7/1/07 <http://www.etimo.it/?cmd=id&id=14180&md=f36c11393361c6d62f657515db226c37>
⁷²² שם – 7/1/07 <http://www.etimo.it/?cmd=id&id=14101&md=cdb489fa30d2eea8dfbbc91f7083ce0a>
(כיום radice משמש במשמעות 'שורש'); לידל וסקוט, עמ' 1566; דיוסקורידס II, מס' 137.
⁷²³ קטן לעזים, מס' 1781.
⁷²⁴ לידל וסקוט, עמ' 1564.
⁷²⁵ לעף פלורה IV, עמ' 74; פליקס כלאיים, עמ' 79.

46. קידה לבנה

משנה: (כלאיים א ח): "אין מרכיבין פיגם על גבי קידה לבנה מפני שהוא ירק באילן"

בבלי (עירובין לד ע"ב): "אמר רב פפא קידה לחוד וקידה לבנה לחוד"

רס"ג:

1. (עמ' 127 194): קרפה: قرفة=Cinamomum sp. (=קינמון)⁷²⁶

2. (שם) ויקאל (=ויש אומרים) כיסת; (בפירושו לתורה, שמות ל כד, על "וקדה"): קסט:

كشت=قسط=Costus speciosus⁷²⁷

רנאה"י (עמ' 30): קסט אביץ (מילולית – 'קסט' לבן) – לעיל רס"ג.⁷²⁸

רמב"ם (עמ' קע): "מין עץ שריחו טוב תרגום וקדה וקציעתא ואומר קציעות כל בגדותי"⁷²⁹

ראה"פ (עמ' תססה): "מין אילן בעל ריח טוב תרגום קדה וקציעתא"

ערוך (ח"ז עמ' 64, ערך 'קדה'): "וזו קידה לבנה מין אילן אבל קידה סתם מין ירק... פירוש קידה לבנה

קושט"ו בלעז ויש לו ריח טוב": Costus speciosus=(איטלקית) costo⁷³⁰

ריבמ"ץ (עמ' פב): "פיל לעז קושטו ויש לו ריח טוב" – לעיל ערוך

רע"ב (כלאיים א ח): "מין אילן של בשמים תרגום קדה קציעה"

רש"י (עירובין לד ע"ב, על 'קידן'): "בושם ושמו קידה"

כת"י אנט. (עמ' 25 71): κλαδην – ככל הנראה מדובר בטעות סופר, כיוון שגם הערך הבא 'יחור'

מתורגם באותו אופן, וביוונית κλάδος; κλάδιον=חוסר, נצר, זמורה.

ירושלמי; רש"ג; רנאה"י פ"א; נה"י: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- Costus speciosus
- Cinamomum sp.
- כללי – עץ בושם

⁷²⁶ قرفة שימש במקומות שונים כשם של מינים שונים של סוג זה. מדברי רמב"ם משתמש כי قرفة זהו שמו של Cinnamomum zeylanicum (=קינמון ציילוני. רמב"ם ביאור, מס' 95; עיסא, עמ' 49, מס' 5), אחרים מזהים אותו עם Cinnamomum cassia (=קינמון הכסיה, 'קציעה' לפי תרגום השבעים והוולגטה. ועיין עמר קטורת, עמ' 104-105).

⁷²⁷ עיסא, עמ' 58, מס' 15; בדויאן, מס' 1207. אבן אלביטאר, בעקבות דיוסקורידס, מציין כי ישנם מספר מינים של قسط (אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 16).

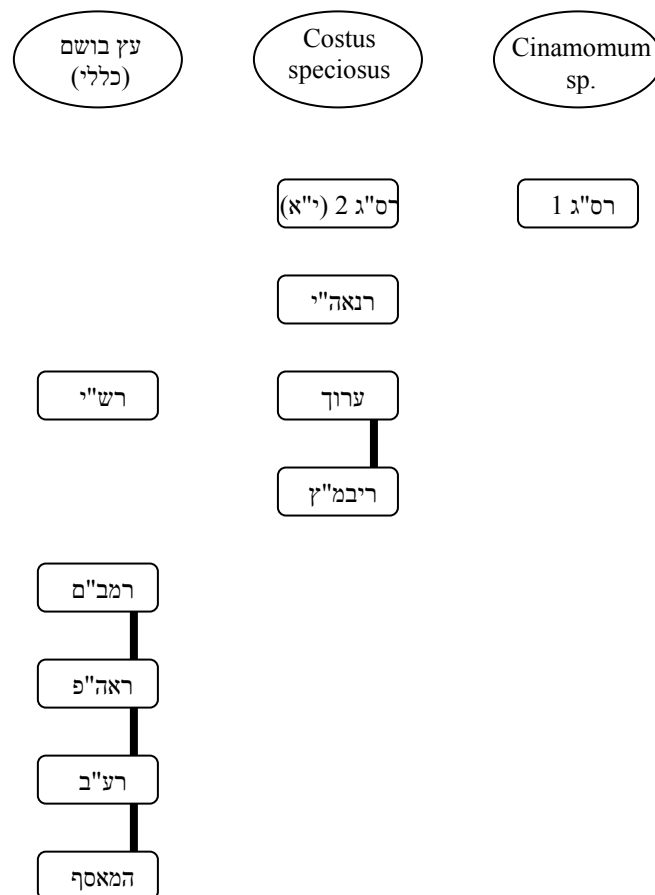
⁷²⁸ דיוסקורידס מציין כי הזן הערבי של Costus, שצבעו לבן, הוא המשובח ביותר.

⁷²⁹ כך גם אצל המאסף (עמ' 111, ערך קדה).

למרות שרמב"ם לא מזהה באופן ספציפי, 'קציעתא' מזהה עם קינמון הכסיה – Cinnamomum cassia. (פליקס בשמים, עמ' 107).

⁷³⁰ בדויאן, מס' 1207.

סיכום הזותי

דיון והערות

1. מסורת זיהוי מרכזית מזהה את 'קידה לבנה' עם *Costus speciosus*.
2. דעת רס"ג 1, המזהה את 'קידה לבנה' עם *Cinamomum sp.* הינה ייחודית.⁷³¹
3. רש"י רמב"ם וראה"פ העדיפו שלא לזהות, אלא רק באופן כללי כעץ בעל ריח טוב.
4. לעף מזהה את 'קידה לבנה' עם *Calycotome sp.*⁷³², סוג הקרוי גם בלשוננו 'קידה'. המין הנפוץ באזורנו הוא *Calycotome villosa* (=קידה שעירה), שיח בר קוצני, שמפרחיו נהגו להפיק בימי הביניים שמן ריחני בו השמשו גם לרפואה.⁷³³ ייתכן כי הסיבה לזיהוי נעוצה בדמיון לשמו הערבי של הצמח – قندول, قندول.⁷³⁴
5. פליקס מעלה שתי אפשרויות לזיהוי: א. *Poncirus trifoliata* (=פונקירוס תלתני).⁷³⁵ ב. *Peganum harmala* (=שבר לבן).⁷³⁶ נראה כי השיקולים שהנחו את פליקס בזיהויים אלו

⁷³¹ לפי פליקס כך זוהתה 'קידה' המקראית (שמות ל כה) ע"י התרגומים, וכך סובר גם פליקס עצמו (פליקס בשמים, עמ' 109-108). אך כבר בבבלי (עירובין לד ע"ב) נזכר: "אמר רב פפא: קידה לחוד, וקידה לבנה לחוד".

⁷³² לעף פלורה IV, עמ' 73. פליקס דוחה את זיהויו של לעף, כיוון שמדובר בירק (ולא בשיח מעוצה). פליקס בשמים, עמ' 109 הערה 11).

⁷³³ אבן אל ביטאר ג'אמע II, עמ' 108-109. וראה גם: עמר אלתמימי, עמ' 81 ובהערות שם.

⁷³⁴ עיסא, עמ' 37, מס' 5; דינסמור ודלמן, מס' 417.

⁷³⁵ שיח בעל פירות ריחניים ממשפחת הפיגמיים שמקורו בסין.

⁷³⁶ שיח בר ערבתי ממשפחת הזוגניים הנפוץ בארץ.

קשורים דווקא בהיבטים הבוטניים, ובראשם היתכנות הרכבת הפיגם (*Ruta bracteosa*) על גבי הקידה, כפי הנאמר במשנה, ואילו להיבט האטימולוגי-פילולוגי לא ניתן כאן כל מקום.⁷³⁷

47. קינרס

משנה:

1. (כלאיים ה ח): "והקינרס כלאים בכרם"

2. (עוקצין א ו): "...ועוקץ קינרס טפה, ר' לעזר ביר' צדוק או' טפחיים"

רנאה"י (עמ' 30; עוקצין עמ' 5 – קורס 'קרנס'): אלאבדנגאן: *Solanum melongena*=باذنجان (=חציל)⁷³⁸

רנאה"י פ"א (עמ' 36 – גורס 'קרנס'): אלאבאדנגאן – לעיל רנאה"י

כת"י אוקס: באנדיג'ן – לעיל רנאה"י

רמב"ם (עוקצין א ו עמ' תשכג): "אלקנאריה, והוא אלהרשף הידוע במערב בשם אלכ'רשף"⁷³⁹:
قنارية=حرف=خرشف=Cynara scolymus (=ארטישוק)⁷⁴⁰

תנה"י (עמ' 544, ערך 'קנרס'): "קנרס ועכביות הם קוצים שגמלים אוכלים הנקראים חרשף"⁷⁴¹ – לעיל רמב"ם. עם זאת, ישנה בעיה בכך שנראה כי כאן מתייחס למין בר.

ראה"פ (עמ' תשנז):

1. אלקבריאה – לא מזוהה. נראה כי זהו שיבוש של 'קנאריה'⁷⁴² – לעיל רמב"ם

2. וי"א שהוא אלכנגר והוא אלדאר... ונקרא עכביות"⁷⁴³ 'אלדאר' – לא מזוהה; کنجر=
Onopordum acanthium (=חוחן הבלאנש)⁷⁴⁴

⁷³⁷ פליקס כלאיים, עמ' 159-161 ושם הערה 27.

⁷³⁸ עיסא, עמ' 171, מס' 16; בדויאן, מס' 3242; אבן אלביטאר ג'אמע I, עמ' 80. על זיהוי זה ראה: עמר חידושים, עמ' 88-87. אצל תנה"י מובא כי 'אלבאנדג'אן' נקרא בפי העם 'עכביות', וכן מובא שם כי רש"ג מזהה את 'עכביות' עם צמח הדומה ל-'אלבאנדג'אן'. ועיין להלן הערה 743 לגבי הקשר בין 'קנרס' ו-'עכביות' (תנה"י, עמ' 418, ערך 'עכב')

⁷³⁹ כלאיים ה ח, עמ' קכד: 'אלקנאריה'
⁷⁴⁰ עיסא, עמ' 64, מס' 19; רמב"ם ביאור, מס' 154; אבן אלביטאר ג'אמע II, עמ' 18. *Cheršef* משמש גם כשמו של מין קרוב *Cynara cardunculus* (עיסא שם, מס' 18). גם אבן אלביטאר מציין כי ישנם כמה מיני *Cheršef*.

עם זאת, את 'עכביות' (עוקצין ג ב) מתאר רמב"ם: "...ועליו קוצים רבים קולפים הקוצים וזורקים ואחר כך קולפים אותו הקלח ונאכל חי ומבושל עם בשר וגם מטוגן... והספרדים קוראין אותו אלכ'רשף ושמו הידוע במערב 'אפזאן אל מקלוב'" – תיאור ושמות המתאימים ל-*C. scolymus* (רמב"ם ביאור שם), אך הוא לא מזהה באופן ישיר בין 'קינרס' לבין 'עכביות'. ר"י קאפח מזהה, אולי מסיבה זו, את 'קינרס' עם מין אחר שהוא קורא לו *Cymbopogon cardunculus* [עוקצין א ו, עמ' תמו הערה 32. לא מוכר מין כזה. *Cymbopogon* הוא שם של סוג דגני – רב-זקן, שמספר מינים שלו משמשים למאכל ונקראים lemon grass (עשב לימון). אולי התכוון ל-*Cynara cardunculus*].

⁷⁴¹ לגבי 'עכביות' – ראה להלן ראה"פ ובהערה 743. ועיין אצל תנה"י, עמ' 418 ערך 'עכב', שם מביא כמה זיהויים של 'עכביות'.

⁷⁴² הערות המהדיר, עמ' תשנז הערה 6.

ייתכן כי הכוונה היא ל-*Capparis spinosa* (=צלף קוצני. עיסא, מס' 38, עמ' 13; דינסמור ודלמן, מס' 183), אך אין לכך כל חיזוק נוסף.

המאסף (עמ' 118, ערך 'קורנס'): **אלקראנייה** – נראה כי זהו שיבוש של 'קנאריה' – לעיל רמב"ם⁷⁴⁵
ערוך (ח'ו עמ' 196, ערך 'עכביות'): "פ' ירקות שהן מרין וצריך למתקן ע"י האור ברותחין... קונרס
בלעז קרדו": cardo (איטלקית) משמש כשם של כמה מיני קוצים, ביניהם מיני Carduus
(=קרדה), Dipsacus (=קרד) ו-Picnomon (=בן קוצן).⁷⁴⁶ Cynara scolymus נקרא
באיטלקית cardo senza spina, ובדומה לו מינים רבים אחרים הנקראים בשם זה בתוספת
שמות לוואי אחרים.

ריבמ"ץ (עמ' קיח): "לעז יווני **אקנידיס**" – לא מזהה. הכוונה היא בוודאי לצמח קוצני כלשהו, כיוון ש-
ἀκανθών פירושו קוצן,⁷⁴⁷ ומינים קוצניים שונים נקראים ἀκανθία, ἀκανθιον ועוד.⁷⁴⁸

רע"ב (כלאיים ה'ח): "בערבי **כרפוש** ובלעז **קרד"ו**" – לגבי 'קרדו' – לעיל ערוך
خرفوش ו-خرفيش יכולים להיות שם של מינים קוצניים רבים ממשפחת המורכבים.⁷⁴⁹ מן
הסתם ישנו גם קשר ל-'חרשף' (שיכול אותיות) – לעיל רמב"ם.

כת"י אנט. (עמ' 72 57): **κηναρα**: Cynara scolymus (=ארטישוק)⁷⁵⁰
ירושלמי; רס"ג; פיה"ג: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- Cynara scolymus
- Onopordum acanthium
- Solanum melongena
- 'קרדו'
- 'אקנידיס'

⁷⁴³ יש להעמיק בדיון לגבי זיהוי 'קונרס' ו-'עכביות' (עוקצין ג ב) כאותו צמח. ייתכן כי המקור לכך הוא דברי המדרש על
בראשית ג יח: "וקוצ ודרדר תצמיח לך קוצ זה קנרס דרדר אלו עכביות ויש מחליפין קוצ אלו עכביות דרדר זה קנרס שהיא
עשויה דרין דרין", למרות ששם הם מתוארים כמינים שונים, גם אם קרובים. סיבה נוספת היא ש-Cynara scolymus נקרא
בערבית גם عكوب. ועיין לעיל הערה 740, שרמב"ם לא זיהה בפירוש בין שני צמחים אלו.
⁷⁴⁴ עיסא, עמ' 128, מס' 6; רמב"ם ביאור, מס' 362. גם מין זה הינו קוצן ממשפחת המורכבים, הנפוץ באירופה ואסיה. ניצני
הפרחים שלו משמשים כתחליף לארטישוק (צמחים לעתיד –

(http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Onopordum+acanthium&CAN=LATIND 19/3/07).
אמנם, کنجر מזהה גם עם Cynara scolymus (עיסא, עמ' 64, מס' 19), אך אם 'קנאריה' הוא שיבוש של 'קנאריה' (= C.
scolymus), אז 'כנגר' לא יכול להיות מזהה גם כן עם מין זה. כמו כן מובא אצל תנה"י (ערך 'עכב', עמ' 418) כי 'כנגר' נקרא
גם 'שכאעא' ו-شكاعی מזהה עם Onopordum acanthium (עיסא, עמ' 128, מס' 6; רמב"ם ביאור, מס' 362).

⁷⁴⁵ אמנם, قرانيا מזהה עם Cornus mas (עיסא, עמ' 58, מס' 7, אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 128), אך שם זה הינו יווני
במקורו, וכן זיהוי עצמאי ומחודש כזה אינו מתאים למאסף, אשר בדרך כלל מצטט את רמב"ם, ועל כן לא נראה שלכך הכוונה,
אלא, כאמור, שיבוש של 'קנאריה'.

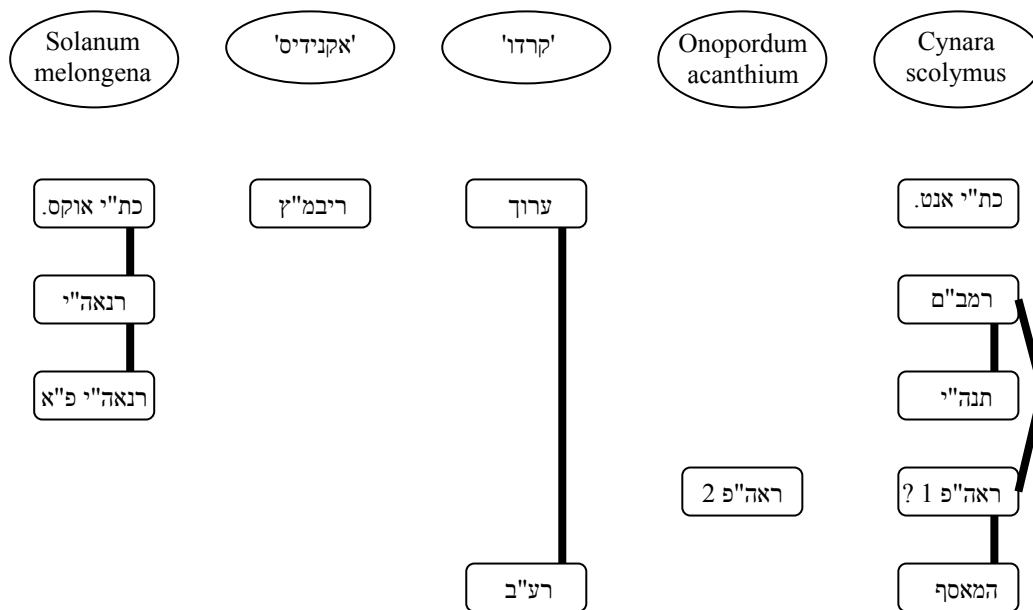
⁷⁴⁶ בדוואן, מס' 659, 1432, 2674. עיין כסלו קוצן, עמ' כט-ל, שם מביא מינים רבים הנקראים בצרפתית chardon.
⁷⁴⁷ לידל וסקוט, עמ' 47.

⁷⁴⁸ למשל – דיוסקורידס III, מס' 18, 19, 20.

⁷⁴⁹ במצרים, خرفوش הוא שם של Carduncellus eriocephalus (=קרדנית צמירה) ושל Onopordum alexandronium
(=חוחן אלכסנדרוני. בולוס (...). כמה מינים קוצניים ממשפחת המורכבים נקראים خرفيش בצירוף שם לוואי. כך למשל خرفيش
الحمار=Cynara syriaca (=קנרס סורי. עיסא, עמ' 64, מס' 22), ועל כן ייתכן ו-خرفيش הוא מין קוצני נאכל ממשפחת
המורכבים (אולי אף Cynara scolymus).

כמו כן 'כרפוש' יכול להיות שיבוש של 'חרשף' (שיכול אותיות) – לעיל רמב"ם. במקרה זה יש כאן שילוב שגוי של שתי
מסורות – רמב"ם וערוך.
⁷⁵⁰ לידל וסקוט, עמ' 951.

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. המסורת המרכזית, עליה נמנים רמב"ם, תנה"י, ראה"פ 1 והמאסף, וכן כת"י אנט., מזהה את 'קנרס' עם *Cynara scolymus*. חיזוק למסורת זו היא הקרבה בין השם במשנה לשם היווני κινάρα.
2. הזיהוי של ראה"פ 2 מתייחס, ככל הנראה, למין אחר ממשפחת המורכבים המשמש למאכל - *Onopordum acanthium*.
3. הערוך ורע"ב מפרשים 'קנרס' - 'קרדו', וריבמ"ץ מפרש 'אקנידיס'. לא ברור לאלו מינים התכוונו, אך ברור כי מדובר במינים קוצניים ממשפחת המורכבים.
4. זיהוי רנאה"י ורנאה"י פ"א - *Solanum melongena* - הינו יוצא דופן, אך ניתן לראות את הרקע לו בדברי תנה"י כי בפי העם נקרא החציל 'עכביות'⁷⁵¹
5. החוקרים מזהים את 'קנרס' עם זנים של *Cynara scolymus* ו-*C. cardunculus*⁷⁵²

⁷⁵¹ תנה"י, עמ' 418, ערך 'עכב'. ועיין לעיל הערה 738.

⁷⁵² פליקס משנה, עמ'... (הוא מזהה עם *Cynara scolymus*); לעף פלורה IV, עמ' 73 (הוא כותב *Cynara cardunculus*, אך מוסיף את השם העממי Artischocke, וכפי הנראה מתכוון אכן ל-*C. scolymus*, שנחשב בעבר לתת מין של *C. cardunculus*).

משנה:

1. (כלאיים ה ח): "האירוס והקיסוס ושושנת המלך וכל מין זרעים אינן כלאים בכרם"
2. (סוכה א ה): "הידלה עליה את הגפן ואת הדלעת ואת הקיסוס..."
3. (אהלות ח א): "אלו מביאין וחוצצין... הארוס והקיסוס..."

ירושלמי (כלאיים ה ה"ח, עמ' 163): קיסוסא=κισσός=Hedera helix (=קיסוס החורש)⁷⁵³
 פיה"ג (אהלות ח א, עמ' 87-2): "הילבאנא בלש' רבנן וכך פיר' בשאלות" – לא מופיע במילונים.

נראה שיש לזהות שם זה עם השם הסורי 'חלבנא'=Hedera helix.⁷⁵⁴

פ"א מן הגאונים (פיה"ג הוספות והערות עמ' 170): "הקיסוס חוסן סאעה ויקאל ורק אלכיאר ויקאל אלבילב" – ורק אלכיאר: מילולית: עלי ה-מלפפון' (Cucumis sativus) – לא מזוהה; לגבי 'אלבילב' סביר כי מדובר ב-'אלבלבאב' – להלן רמב"ם; حسن ساعة=Ipomoea hederacea (=לפופית הקיסוס).⁷⁵⁵

הסוג Ipomoea קרוב מאוד לסוג Convolvulus, הנמנה כמותו על משפחת החבלבליים - ראה להלן רמב"ם 2 וראה"פ 1.

רנאה"י (עמ' 30, שם גורס: 'קיסום'): אלבלבאב – להלן רמב"ם

רנאה"י פ"א (עמ' 36): אלעלפק: ⁷⁵⁶علق=Cissus ampelocissus (=קיסוסן?)⁷⁵⁷

כת"י אוקס: אלבלבאב – להלן רמב"ם

רמב"ם (עמ' רג; אהלות ח א עמ' רפ): אלבלבאב

1. לבלב=Convolvulus arvensis (=חבלבל השדה)⁷⁵⁸

2. לבלב/לבלב כביר=Hedera helix (=קיסוס החורש)⁷⁵⁹

מדברי רמב"ם עצמו בביאור שמות הרפואות לא ניתן להסיק באופן חד משמעי לאיזה מן המינים מתכוון, כיוון שמביא שם שמות נרדפים רבים שחלקם מזוהים עם מין זה, והאחרים עם המין השני.

תנה"י (עמ' 546, ערך קסם): "הוא לבלבאב ונקרא גם בלשון הערבית קיסום" לגבי 'לבלבאב' – לעיל

רמב"ם. לגבי 'קיסום' – הכוונה היא ככה"נ ל'קסוס': قسوس=לבלב⁷⁶⁰

ראה"פ (עמ' תשנז):

1. קוריאולא

⁷⁵³ דיוסקורידס II, מס' 210; לידל וסקוט, עמ' 954; ספר אסף פ' 155 ס' 106.

⁷⁵⁴ כך במהדיר שם, הערה 4.

⁷⁵⁵ עיסא, עמ' 99, מס' 19.

⁷⁵⁶ וכך גם בפירוש רנאה"י סוכה א, עמ' 4.

⁷⁵⁷ ספאנה סוריה – <http://www.spana-syria.org/Atlas/Camel/WebPage4/6.htm>, 18/6/07. Cissus הינו סוג של

מטפסים ממשפחת הגפניים. בתימן מוכרים לפחות שני מינים הנמנים עליו (ווד תימן, עמ' 193). Cissus ampelocissus לא נמצא, וייתכן שיש כאן בעצם שני סוגים: Cissus ו-Ampelocissus (גם הוא ממשפחת הגפניים).

⁷⁵⁸ עיסא, עמ' 56, מס' 8; רמב"ם ביאור, מס' 207; אבן אלביטאר תפסיר IV, מס' 35.

⁷⁵⁹ עיסא, עמ' 91, מס' 2; רמב"ם ביאור שם; אבן אלביטאר תפסיר II, מס' 161.

⁷⁶⁰ ראה אבן אלביטאר ג'אמע IV, עמ' 19.

⁷⁶¹(=חבלבל השדה) Convolvulus arvensis=correhuela/correguella

2. "ואחרים פירשו **אילרא**" – להלן ערוך

המאסה (עמ' 116, ערך 'קיסוס'): **אלבלבאב** – לעיל רמב"ם

ערוך (ח"ז עמ' 148-149, ערך קסוס): **אילר"א**: *ellera* (איטלקית)= *Hedera helix* (=קיסוס החורש)⁷⁶²

מוה"ע (שם): "פ"י בל"י רומי וערב מין נטע עצים הנסבך בכותל... וזה עניין 'הדלה את הקיסוס'. אבל ענין 'הארוס והקיסוס' לפי דעתי אחר הוא, והוא פרח הנקרא בל"י ורומי **נרקיסוס**...":
Narcissus sp.=*νακίσσος* (=נרקיס)⁷⁶³

ריבמ"ץ (עמ' קיח): "ירוש'... הקיסוס **קיסוסא**... בערוך... **אילדא** ואיני יודע מהו...". – לעיל ירושלמי וערוך

רע"ב (כלאיים ה ח, גורס: 'קיסום'): "**אדר"א** בלע"ז שמדלין אותו על החנויות ועל החלונות" – להלן רש"י

רש"י (סוכה ט ע"ב; שם יא ע"א) **יידרא**: *iedra* (צרפתית עתיקה)= *Hedera helix* (=קיסוס החורש)⁷⁶⁴

כת"י אנט. (עמ' 72 53): **καρσοφυλλο**: *καρσοφυλλο*= *Eugenia caryophyllata* (=צמח הבושם הנקרא בלשוננו 'ציפורן')⁷⁶⁵

סיכום הזיהויים:

- *Hedera helix*
- *Convolvulus arvensis*/*Ipomoea hederacea*
- *Cissus sp.*
- *Narcissus sp.*
- *Eugenia caryophyllata*

⁷⁶¹ עיסא, עמ' 56, מס' 8; רמב"ם ביאור שם; אבן אלביטאר תפסיר IV, מס' 35; צמחים לעתיד –
18/2/07 http://www.ibiblio.org/pfaf/cgi-bin/arr_html?Convolvulus+arvensis&CAN=LATIND

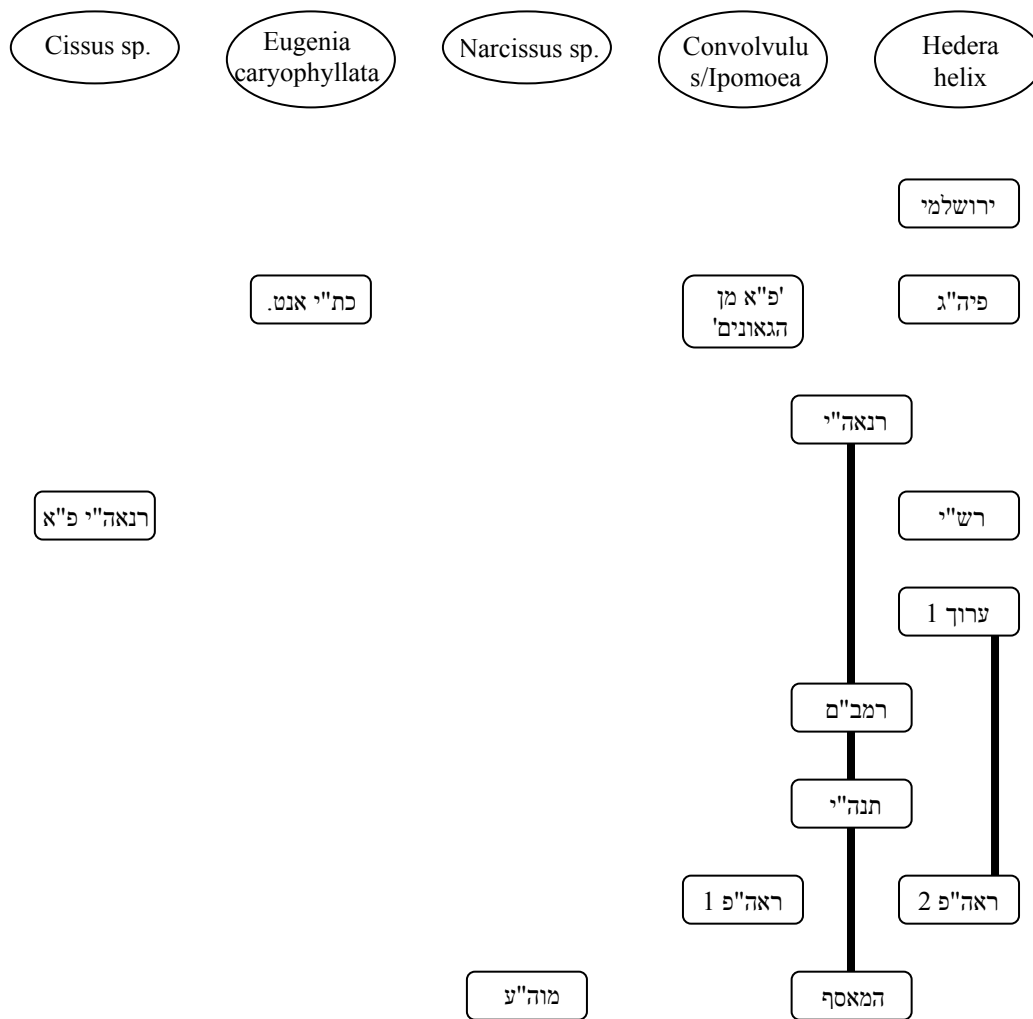
⁷⁶² בדויאן נס' 1782.

⁷⁶³ דיוסקורידס IV, מס' 161; לידל וסקוט, עמ' 1160.

⁷⁶⁴ קטן לעזים, מס' 759, 755.

⁷⁶⁵ לידל וסקוט, עמ' 881. זהו סינונים של *Syzygium aromaticum*.

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. המסורת המרכזית, המתחילה בירושלמי, ומופיעה אצל פיה"ג, רש"י, הערוך תנה"י וראה"פ 2, מזהה את 'קסוס' עם *Hedera helix* (κισσός היווני).
2. יש להניח כי ראה"פ 2 מביא בעצם את פירושו של הערוך.
3. סביר כי זיהויים של רנאה"י, רמב"ם, תנה"י והמאסף – 'לבלאב' – נמנה גם הוא על מסורת זו, אם כי זיהוי זה יכול להשתמע לשתי פנים – *H. helix* ו-*Convolvulus arvensis*.
4. נראה כי ראה"פ 1, במידה והוא מסתמך על רמב"ם, הבין אותו באופן השני, וזיהה, לכן, את 'קסוס' עם *Convolvulus arvensis*.⁷⁶⁶ זיהוי בכיוון זה היה קיים כנראה עוד בתקופת הגאונים, כפי שמובא בפ"א מן הגאונים, שציטוט ממנו מובא בהוספות לפיה"ג. לפי פירוש זה יש לזהות את 'קסוס' עם מין דומה – *Ipomoea hederacea*.

⁷⁶⁶ גם ר"י קאפח מבין כך את זיהוי רמב"ם – אהלות ה א, עמ' קעב הערה 11.

5. רנאה"י פ"א מזהה את 'קסוס' עם צמח מטפס המוכר בתימן (למרות שנפוצים שם גם מיני *Convolvulus* ו-*Ipomoea*).⁷⁶⁷ יש כאן בהחלט נדידת מסורת מסיבות גיאוגרפיות.
6. זיהויו של מוה"ע הינו חריג, ונובע מסברה שנוגעת להקשר – המיקום בין 'אירוס' ובין 'שושנת המלך' – ככל הנראה עשבוניים בעלי פרחים בולטים ומרשימים. בנוסף הוא יוצר את הקישור הלשוני: 'קיסוס'-נרקיסוס'. את 'קסוס' במסכת סוכה הוא מזהה אכן עם *κισσός* (= *Hedera helix*).⁷⁶⁸
7. זיהויו של כת"י אנט. תמוה ביותר. אין מדובר בצמח מטפס, ואף לא בצמח הגדל באזור הים התיכון והמזרח התיכון, אלא בצמח הגדל במזרח אסיה, שאת תוצרתו ייבאו כמוצר מוגמר לאזורנו.⁷⁶⁹
8. החוקרים מזהים את 'קסוס' עם *Hedera helix*.⁷⁷⁰

49. קישות

משנה

1. (כלאים א ב): "הקישות והמלפפון אינן כלאים זה בזה ר' יהודה אומר כלאים"
  2. (תרומות ג א): "התרומה קישות ונימצאת מרה אבטיח ונימצאת סרוח תרומה ויתזור ויתרום"
  3. (מעשרות א ה): "הקישואים והדילועים משיפקס"
- רס"ג: לא מפורש. בפירושו לתורה על הפסוק "זכרנו את הדגה... את הקשאים ואת האבטיחים" (במדבר יא ה) הוא מתרגם "הקשואים": אלקת'א. ראה להלן רמב"ם
- רנאה"י פ"א (תרומות ג עמ' 4): אלקתא – להלן רמב"ם

רמב"ם

1. (כלאים א ב עמ' קסז)⁷⁷¹: אלקת'א⁷⁷² - להלן 'אלפקוס'
  2. (עוקצין ב א עמ' תשכג): אלפקוס: רמב"ם עצמו כותב כי *فقوس* הוא מין מארך של *قثاء*.⁷⁷³
- ישנה אי בהירות סביב זיהוי השמות הערביים של המינים הנקראים אצלנו 'מלפפון' ו'מלון' וקרוביהם, הנמנים על הסוג *Cucumis melo*.⁷⁷⁴ נראה כי הכוונה כאן ל- *Cucumis melo* Var. *chate* (=מלון הקת'א)⁷⁷⁵

⁷⁶⁷ ווד תימן, עמ' 233-234.

⁷⁶⁸ לעיל ירושלמי.

⁷⁶⁹ שרי ציפורן, עמ' 950.

⁷⁷⁰ לעף פלורה IV, עמ' 74; פליקס משנה, עמ' 142.

⁷⁷¹ וכן גם בתרומות ב ו, מעשרות א ד ועוד.

⁷⁷² וכן אצל תנה"י (עמ' 562, ערך 'קשא').

⁷⁷³ רמב"ם ביאור, מס' 343.

ראה"פ (עמ' תשמב): אלפקוס⁷⁷⁶ – לעיל רמב"ם⁷⁷⁷

ריבמ"ץ (עמ' עו): קוקומירי: cocomero (איטלקית): Cucumis sativus⁷⁷⁸ (=מלפפון' בלשוננו)⁷⁷⁹
רע"ב (כלאים א ב): "בערבי פאקו"ס ובלע"ז קוקומברו"ש": לגבי 'פאקוס' – לעיל רמב"ם. לגבי
קוקומברו"ש – להלן רש"י. יש כאן, בעצם, שני זיהויים סותרים – בדומה לפירושו ל-'מלפפון'.
רש"י: בפירושו לתורה (ראה לעיל רס"ג) מתרגם "הקישואים": קוקומברו"ש: Concombre
(צרפתית)= Cucumis sativus (=מלפפון' בלשוננו)⁷⁸⁰

אחרים:

1. תרגום אונקלוס (ראה לעיל רס"ג) מתרגם "הקישאים" – בוצינא: Cucumis =
anguinus⁷⁸¹

2. תרגום יונתן בן עוזיאל ותרגום ירושלמי (שם) מתרגמים "הקישאים" – קטיא: קטואת=القثاء⁷⁸².
ראה לעיל רמב"ם

ירושלמי; בבלי; רש"י; רנאה"י; ערוך: לא מפורש

הזיהויים השונים:

- Cucumis melo Var. chate
- Cucumis sativus
- Cucumis anguinus

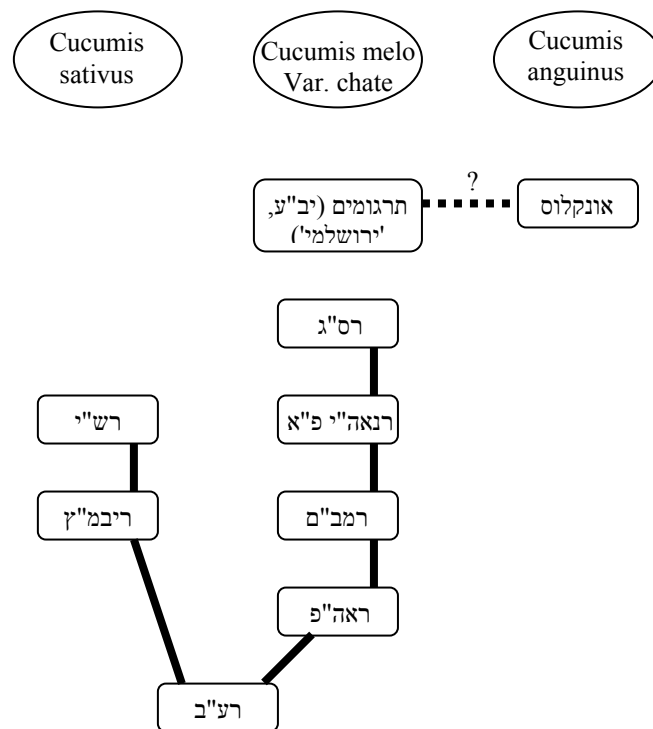
⁷⁷⁴ עיין למשל עיסא, עמ' 61, מס' 17; עמ' 62, מס' 9; בדויאן, מס' 1268; אבן אלביטאר תפסיר II, מס' 119 (שם המהדיר מזהה שמות אלו כ Cucumis sativus, בעוד עיון במקור היווני [דיוסקורידס II, מס' 163] מעלה כי מדובר ב Cucumis (melo);

⁷⁷⁵ עיסא, עמ' 62, מס' 5; דינסמור ודלמן, מס' 706. כך גם מכריע ז' עמר (עמר גידולי, עמ' 286).
⁷⁷⁶ וכן גם בעמ' תפה.

⁷⁷⁷ הזיהוי כאן ברור יותר בעקבות דינסמור ודלמן (לעיל הערה 775), המביאים את השמות השגורים בפי ערביי ארץ-ישראל.
⁷⁷⁸ בדויאן, מס' 1267; האנלט אנציקלופדיה III, עמ' 1520.

⁷⁷⁹ אמנם, זיהוי נוסף לשם זה הוא Citrullus vulgaris (= 'אבטיח' בלשוננו. בדויאן, מס' 1060). וכך הוא נקרא באיטלקית מודרנית, בעוד המלפפון נקרא cetriolo (האנלט אנציקלופדיה שם) ישנם מקמות באיטליה בהם גם כיום נקרא המלפפון cocomero (סימונה איטלקית <http://briciole.typepad.com/blog/2007/07/cocomero.html>, 21/10/07). ככל הנראה חל חילוף שמות: Citrullus הלטיני הפך באיטלקית ל-cocomero, ו-Cucumis הפך ל-cetriolo. ראייה לכך היא השתמרות שמו של המלפפון בשפות אירופאיות אחרות – צרפתית, גרמנית, אנגלית ועוד. כאן הועדף הזיהוי כ-Cucumis sativus, כיוון שסביר ביותר כי ריבמ"ץ יסכים לזיהוי 'אבטיח', הנזכר פעמים רבות במשנה, כ-Citrullus vulgaris. בפעמים בו נזכר האבטיח בפירושו לא טורה ריבמ"ץ לזהותו, ולא נראה כי יש מחלוקת בין הפרשנים לגבי זיהוי זה.
⁷⁸⁰ בדויאן שם.

⁷⁸¹ פיין סמית סורית, עמ' 39. מין זה נקרא באנגלית serpent gourd, כלומר 'דלעת הנחש', אך אין הכוונה לסוג Bryonia. ייתכן ומדובר בזן ארוך מפותל של מלון הקתא אותו מזכיר פליקס (פליקס כלאים, עמ' 51, ועיין שם גם בהערה 27).
⁷⁸² בר שינייא, עמ' 49 ש' 20-21. 'קטואת' היא צורה נוספת ל-'קטיא' (ראה פיין סמית סורית, עמ' 500 ערך 'קטואת'). אמנם בסמוך נזכר גם 'קטיא דשינא', לו נותן בר שינייא שתי אפשרויות תרגום: القثاء والخيار, אך יש להעדיף את הצורה המקורית ללא שם הלואי, וכן אין סיבה לסטות מן הדרך הפרשנית המקובלת על הפרשנים בערבית.

דיון והערות

1. מסורת זיהוי ברורה עוברת אצל הפרשנים בערבית – קת'א ופקוס, שהינם ככל הנראה שני שמות לאותו מין.
2. מסורת זיהוי אירופית באה לידי ביטוי אצל רש"י וריבמ"ץ.
3. רע"ב מצטט את שתי המסורות כזיהוי אחד, ויוצר באופן זה סתירה בפירושו, כפי שעושה גם ב-'מלפפון'.
4. כשמעמידים את 'מלפפון' ו'קישות' זה מול זה מתקבלת תמונה מעניינת: ישנם חילופים בין המסורות הערבית והאירופית. הראשונה מזהה 'מלפפון' עם המלפפון שלנו ו'קישות' עם זן של מלון, והשנייה, לעומת זאת, מזהה 'מלפפון' עם המלון שלנו ו'קישות' עם המלפפון שלנו. ייתכן ששתייהן מתבססות על מסורת אחת לגבי הזוג 'קישות'- 'מלפפון', אשר התפצלה לשתיים בשאלה מיהו מי. עוד ניתן לשער כי פרשני אירופה, אשר קרובים יותר לשפה היוונית, זיהו את 'מלפפון' כ-Cucumis melo, ובעקבות כך את 'קישות' עם Cucumis sativus. הפרשנים בערבית, לעומת זאת, שייתכן ולא הכירו את המונח היווני, זיהו הפוך.
5. לגבי זיהויו של אונקלוס – ייתכן כי הוא דומה לזיהוי התרגומים האחרים, וגם אם לא – אין לו השפעה רבה על התמונה המתקבלת.
6. תרגום השבעים (במדבר יא ה) מזהה 'קישוא' עם Lagenaria vulgaris.⁷⁸³

⁷⁸³ 'הקשואים' מתורגם שם Lagenaria vulgaris=σκυαός (לידל וסקוט, עמ' 1598).

7. בין החוקרים הדיעות חלוקות. פליקס מקבל את המסורת המזוהה אותו עם מלון הקת'א.⁷⁸⁴ צ'יז'יק ולעף, לעומתו, מסכימים לזיהוי 'קישות' עם המלפפון שלנו.⁷⁸⁵

50. קנבס

משנה:

1. (כלאיים ה ח): "הקנבס ר' טרפון אומ' אינו כלאים וחכמ' או' כלאים"
2. (כלאיים ט א): "וכן הפשתן והקנבס שטרפן זה בזה"
3. (כלאיים ט ז): "הבאים מחוף הים וממדינת הים אינן צריכין בדיקה מפני שחזקתן בקנבס" רנאה"י (עמ' 36): אלקנב: قنب=Cannabis sativa; Cannabis sativa var. indica (=תתי מין של קנביס תרבותי)⁷⁸⁶
רמב"ם (עמ' רג; רטו): אלקנב – לעיל רנאה"י⁷⁸⁷
ראה"פ (עמ' תשנז): אלקנב – לעיל רנאה"י
ערוך (ח"ז עמ' 131, ערך 'קנבס'): ⁷⁸⁸ "פי' מין פשתן הוא ובלעז קנפי": canapé (איטלקית)=Cannabis sativa (=קנביס תרבותי)⁷⁸⁹
ריבמ"ץ (עמ' קיה): קנבו: cannabis (לטינית)=Cannabis sativa (=קנביס תרבותי)⁷⁹⁰
רע"ב (כלאיים ה ח): "קנאפ"ו בלע"ז ובערבי קינ"ב": לגבי 'קינב' – לעיל רנאה"י; לגבי קנאפ"ו – Canapo (איטלקית)=Cannabis sativa (=קנביס תרבותי)⁷⁹¹
רש"י (מנחות טו ע"ב): קנבא: Cheneve (צרפתית עתיקה)=Cannabis sativa (=קנביס תרבותי)⁷⁹²
ר"ש (כלאיים ה ח): קנבא – לעיל רש"י
כת"י אנט. (עמ' 56 72): **καναβην**: καννάβις (יוונית)=Cannabis sativa (=קנביס תרבותי)⁷⁹³
ירושלמי; רס"ג: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

Cannabis sativa •

⁷⁸⁴ פליקס כלאיים, עמ' 50-51.

⁷⁸⁵ צ'יז'יק אוצר, עמ' 827. לעף פלורה IV, עמ' 74.

⁷⁸⁶ עיסא, עמ' 38, מס' 7; בדויאן, מס' 834,833; רמב"ם ביאור, מס' 348; דינסמור ודלמן, מס' 1580.

⁷⁸⁷ כך גם אצל תנה"י (עמ' 542, ערך 'קנבס'), וכן המאסף (עמ' 115, ערך 'קנבס').

⁷⁸⁸ הערוך גורס 'קנבס' גם במקום 'קרבס', ועל כן מפרש גם: "יש מפרשים ממיני תבלין הוא כמו כמון או כרוויא" – עיין ערך 'קרבס' (51).

⁷⁸⁹ בדויאן, מס' 833.

⁷⁹⁰ אטימולוגיה איטלקית – <http://www.etimo.it/?term=canapa> (11/3/07)

⁷⁹¹ שם – <http://www.etimo.it/?term=canapo> (11/3/07)

⁷⁹² בלונדהיים, מס' 198; קטן לעזים, מס' 1967.

⁷⁹³ לידל וסקוט, עמ' 874; דיסקורידס III, מס' 165.

1. ישנה הסכמה בין הפרשנים על זיהוי 'קנבס' עם *Cannabis sativa*. יש לציין כי השמות בכל השפות הנזכרות דומים מאוד אטימולוגית זה לזה, וסביר כי הדבר תרם לא מעט לזיהוי הבטוח.
2. גם החוקרים מזהים כך.⁷⁹⁴

51. קרבס

משנה (כלאיים ב ה): "היתה שדהו זרועה קרבס או לוף לא יהא זרע ובא על גביהן..."
ירושלמי (כלאיים ב ה"ה, עמ' 150): כרביי – לא מזוהה במילונים. פליקס ולעף מזהים אותו עם *Carum carvi* (=כרויה תרבותית, 'קימל')⁷⁹⁵
רס"ג (עמ' 133 196): כרויה: *Carum carvi* (=כרויה תרבותית, 'קימל')⁷⁹⁶
רש"ג (עמ' 23 175): כרויא – לעיל רס"ג
רמב"ם (עמ' קעה): "י"א אלכרויה" – לעיל רס"ג⁷⁹⁷
ערוך (ח"ז עמ' 131, ערך 'קנבס' – גורס כאן 'קנבוס'): "יש מפרשים ממיני תבלין הוא כמו כמון או כרוי"א".
ריבמ"ץ (עמ' פח): "ראינו במשניות כתוב בהן קנבס והוא טעות אלא קרבס, גרסי' בירוש' אי זהו קרבס קרביי"
כת"י אנט. (עמ' 31 71): *καραββη* – ניתן לראות ב-*καραββη* תעתיק יווני של 'קרביי' המופיע בירושלמי. אם כי למעשה הוראת מילה זו היא *Brassica oleracea* Var. *Capitata* (=כרוב הראש), ובמילה כמעט זהה (*καραββη*) זיהה כת"י אנט. את 'כרוב',⁷⁹⁸ ואם זו אכן הכוונה – הדבר תמוה.
רנאה"י (גורס 'קנבוס'): לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- *Carum carvi* / מין תבלין/קרביי
- *καραββη*?

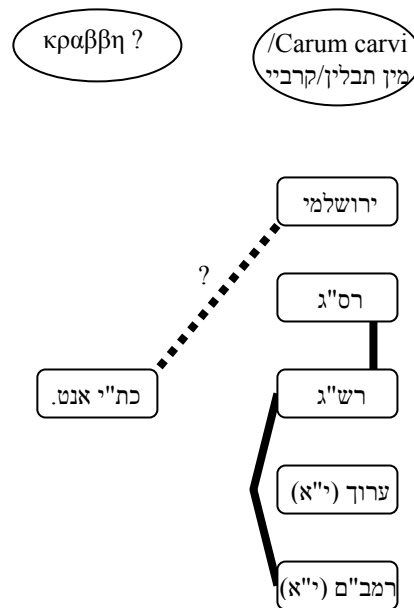
⁷⁹⁴ פליקס משנה, עמ' 145; לעף פלורה IV, עמ' 73.

⁷⁹⁵ פליקס כלאיים, עמ' 221; לעף פלורה III, עמ' 438. ועיין עמר וסרי, עמ' 191.

⁷⁹⁶ עיסא, עמ' 41, מס' 2; בדויאן, מס' 880; אבן אלביטאר תפסיר III, מס' 54; אבן אלביטאר ג'אמע IV, עמ' 65; רמב"ם ביאור, מס' 195. סינונים של *Apium carum*.

⁷⁹⁷ אצל תנה"י (עמ' 554, ערך 'קרבס'): כראוי; המאסף (עמ' 117, ערך 'קרבס'): אלכרויא.

⁷⁹⁸ עיין ערך 'כרוב' (24).

דיון והערות

1. ישנו זיהוי אחד מרכזי של 'קרבס' - Carum carvi.
2. ע"פ החוקרים, קרבס, וכן 'קרביי' שבירושלמי, מתייחס לאותו זיהוי.⁷⁹⁹
3. זיהויו של כת"י אנט. תמוה, אך ייתכן כי הוא מתייחס, לפחות מבחינת התעתיק, לפירוש הירושלמי.

⌘⌘⌘

52. קרוסטמילין

משנה (כלאים א ד):

1. (כלאים א ד): "ובאילן האגסין והקרוסטמילין... אינן כלאים זה בזה"
  2. (מעשרות א ג): "האגסים והקרוסטמילים והפרישין וחזררים משיקירחן"
  3. (עוקצין א ו): "עוקצי האגסין והקרוסטמילין..."
- רס"ג (עמ' 116 192): אלכמתרי: كمشى = Pyrus communis (=אגס תרבותי)⁸⁰⁰
- רש"ג (עמ' 175 19-20): "יס' באלש' אלפטדמי וליס' הו באלע'" (נקרא באלשאם 'אלפטדמי' ואינו נמצא בעראק) – ראה להלן ראה"פ ל"ע
- פיה"ג (עמ' 140 5-6): "פ' תפוחים קטנים דומין לעפצי שעפצי בל' קו' מולין" – להלן ערוך 2
- רנאה"י (עמ' 30):

⁷⁹⁹ לעיל הערה 795.

⁸⁰⁰ עיסא, עמ' 151, מס' 13; בדויאן, מס' 2893; אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 123 ובמהדיר.

1. אלכמתרי⁸⁰¹ – לעיל רס"ג
2. "ואמר ר' שמעון שהוא נקרא בא"י אלפטומי" – למרות שמלשוננו משתמע כי 'אלפטומי' הוא שמו הארץ-ישראלי של 'אלכמתרי', נראה יותר כי זוהי דעה אחרת, הקשורה בזיהויו של ראה"פ ל"ע – ראה להלן.

רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלברקוק

בדרך כלל מזוהה בرفוף עם *Prunus domestica* (=שזיף אירופי),⁸⁰² אך בתימן זהו שמו של *Prunus armeniaca* (=משמש), ועקב האוריינטציה התימנית הברורה של פירוש זה נראית האפשרות השניה סבירה יותר.⁸⁰³

כת"י אוקס: אלכומתרא – לעיל רס"ג

רמב"ם (עמ' קסט): "אלכמתרי",⁸⁰⁴ וידוע בפי ההמון אצלינו בשם אלננג'אץ" – לעיל רס"ג⁸⁰⁵
ראה"פ:

1. (עמ' תפב): אלכמתריא – לעיל רס"ג

2. (עמ' תשסד): "אנגאץ והוא כמתרי" – לעיל רמב"ם

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): "אלפרטמי והוא נמצא בארץ כנען ולא בבבל" – לפי עמר מדובר כנראה בזן של תפוחים קטנים, שנקראו تفاح فاطمي – תפוח פאטימי.⁸⁰⁶

ערוך (ח"ו עמ' 208-209, ערך 'קרסטמל'):

1. "פי' כרוסטמילי ובלעז פירא מילין" – במספר מקורות רומאיים נזכר מין אגס בשם Crustumine, שנחשב למשובח במיוחד.⁸⁰⁷

2. "פי' (אולי: פ"א) תפוחים קטנים שדומין לעפצים הנקראים מילין"⁸⁰⁸ – נראה כי הכוונה למין בר של הסוג *Pyrus*.⁸⁰⁹

מזה"ע (ח"ו עמ' 450, ערך 'פריש'): "והקרוסטומלין נקראין בל' יוון כרסומלין פי' פרי של זהב, והוא הנקרא בל' ישמעאל ברקוק וצורתו כמו אגס". ככל הנראה כוונתו כאן ל-*Prunus armeniaca*

⁸⁰¹ וכך גם בעוקצין (עמ' 5).

⁸⁰² עיסא, עמ' 149, מס' 1, שם נזכר כי זהו שמו במצרים ובמערב; בדוואן, מס' 2842, רמב"ם, מס' ביאור 14. ועיין ערך 'אגסין' (2). אמנם, במקומות מסויימים בرفוף הוא שמו של *Prunus armeniaca* (=משמש) כך בספרד ויוון (עיסא, עמ' 17, מס' 148) וכך בתימן (קאפח מחברת, עמ' 32, ווד תימן, עמ'). אך לא סביר שלכך התכוון רמב"ם.
⁸⁰³ קאפח מחברת, עמ' 32; ווד תימן, עמ' 137. את בן זוגו של 'קרסטמל' – 'אגס' – מפרש רנאה"י פ"א: 'אנגאץ', שבתימן זהו *Prunus domestica* (ווד תימן, עמ' 138). מעניין כי גם במילוננו של בר שינייא מתורגם المشمش=ברקוקיא.

⁸⁰⁴ וכך גם אצל תנה"י (עמ' 558, ערך 'קרסטמל'), ואצל המאסף (עמ' 119, ערך 'קרסטמלין').
⁸⁰⁵ לגבי זיהוי انجاص עם *Pyrus communis*: עיסא, עמ' 151, מס' 13, שם נזכר כי זהו שמו בסוריה ותימן; בדוואן, מס' 2893; דינסמור ודלמן, מס' 674. ועיין רמב"ם ביאור, מס' 14.

⁸⁰⁶ עמר גידולי, עמ' 226.

⁸⁰⁷ הפניה למקורות אצל פליקס כלאיים, עמ' 93, וכן עיין עמר גידולי, עמ' 229.
קוהוט (ערוך השלם שם) מזהה קרוסטמל עם χρυσμυλον (מילולית: תפוח זהב) = *Cydonia oblonga* (=חבוש. לידל וסקוט 2010), אך פליקס חולק עליו מן הטעם שהחבוש מזהה בודאות עם 'פריש', המופיע בהמשך המשנה.

⁸⁰⁸ ביקר הערך (כר' א, עמ' קלו) מופיעה הגירסה הבאה: פי' כרוסטמיל"י. פי' אחר אגסים ובלעז פירימילי פ"א (אולי פי') תפוחים קטנים שדומין לעפצים הנקראים מילין. לפי גירסה זו מובן יותר: יש כאן שני פירושים – האחד 'כרוסטמילי' והשני 'פירימילי' – מין אגס בר.

⁸⁰⁹ μηλέα (יוונית)=תפוח (לידל וסקוט 1126), לפי פליקס ועמר סביר כי מדובר ב-*Pyrus syriaca* (=אגס סורי. פליקס כלאיים שם; עמר גידולי שם), מין בר ארץ-ישראלי, המשמש כנה לאגס התרבותי.
מתוך דברי הערוך לא ברור האם יש כאן אמנם שני פירושים או פירוש אחד, אך מתוך דברי ריבמ"ץ המביא את דברי הערוך (גם אם לא מזכירו בפירושו) ניתן לראות שראה כאן שני פירושים שונים.

דווקא – זאת ע"פ התיאור – צבע זהוב, צורה דומה ל'אגס' (=Prunus domestica)⁸¹⁰. חיזוק לכך ניתן למצוא בשם 'ברקוק' אשר מזוהה עם מין זה בספרד⁸¹¹ (וכן בתימן) – ארץ מוצאו של פרשן זה.

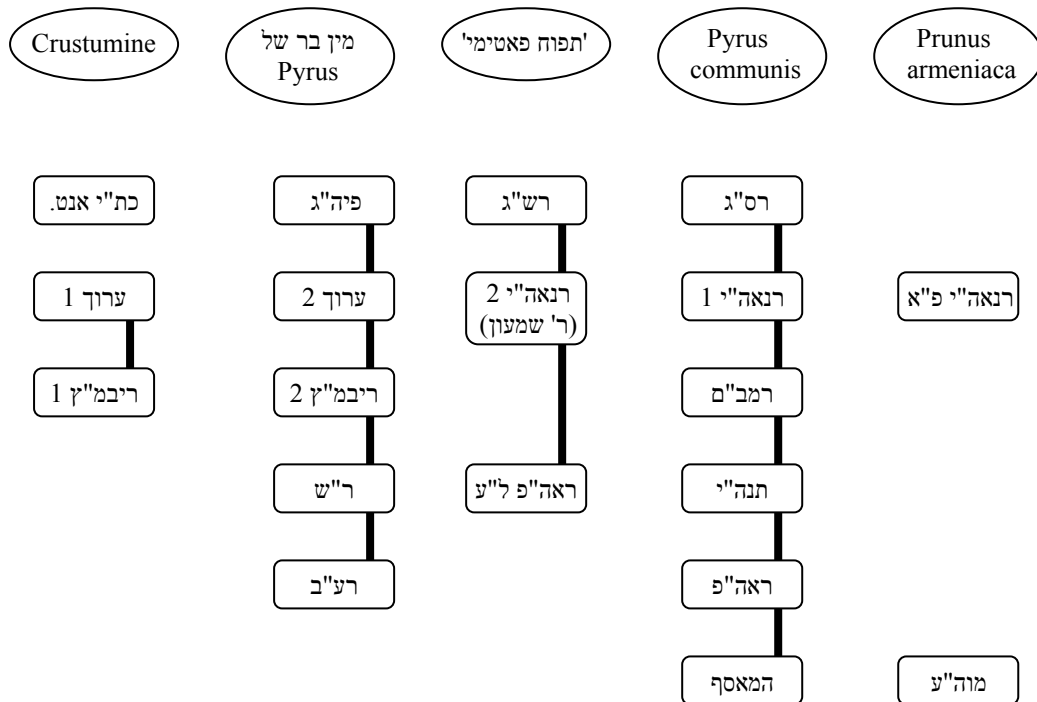
ריבמ"ץ (עמ' עט):

1. "פי' מין אגסים הן ונקראין כרוסומולי" – לעיל ערוך 1
  2. פ"א אגסין קטנין שדומין לעפצים ובלעז קלפריצי" – לעיל ערוך 2. 'קלפריצי' – לא מזוהה.
- רע"ב (כלאיים א ד): "מין אגסים קטנים הדומים לעפצים שקורין מילין" – לעיל ערוך 2
- ר"ש (כלאיים א ד): "מין של אגסים הן ופירש בערוך שדומים לעפצים שקורין מילין" – לעיל ערוך 2
- כת"י אנט. (עמ' 16 71): *κροσταλι* – לעיל ערוך 1
- ירושלמי: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- Pyrus communis
- מין בר של Pyrus
- Crustumine
- 'תפוח פאטימי'
- Prunus armeniaca

סיכום חזותי:

⁸¹⁰ באמרו 'אגס' הוא מתכוון ל-Prunus domestica, אותו הוא מתאר כ-"פרי מלא מיץ ובתוכו פרי כמו שקד קטן". גם בוכסטורף מזהה כך את 'קרוסטמילין' (בוכסטורף לקסיקון II, עמ' 1061).

⁸¹¹ עיסא, עמ' 148, מס' 17.

1. מסורת מרכזית של הפרשנים בערבית, שזיהו את 'אגס' עם *Prunus domestica*, מזהה את 'קרוסטמל' עם *Pyrus communis*.
2. רנאה"י פ"א וכן מוה"ע, שזיהו אף הם את 'אגס' עם *Prunus domestica*, מזהים, ככל הנראה, את 'קרוסטמל' עם *Prunus armeniaca* (=משמש). למעשה נראה כי יש כאן מסורת ייחודית להם, אם כי קיומה של זיקה בין שני פרשנים אלו מפליאה במקצת עקב הריחוק הגיאוגרפי – תימן מחד, וספרד-איטליה מאידך.⁸¹² למרות החריגות, ההגיון בזיהוי הזוג 'אגס' – 'קרוסטמל' כפי שזיהו פרשנים אלו הינו ברור למדי. זיהוי 'אגס' כ-*P. domestica* נובע מן השם הערבי, כפי שזיהו רוב הפרשנים בערבית. הזיהוי יוצא הדופן של 'קרוסטמל' עם *P. armeniaca*, נובע הן מן הדמיון בין שני המינים (שגם על פי המדע שייכים לאותו הסוג), כפי שמתחייב מן ההקשר במשנה (ורוב המפרשים בערבית צריכים אכן להתמודד עם קושי זה של אי הדמיון בין *P. domestica* ל-*Pyrus communis*),⁸¹³ והן ממשמעות השם: *χρυσμηλον* (=מילולית: תפוח זהב), שבהחלט מתאים לצבעו של המשמש.⁸¹⁴
3. מסורת אחרת בערבית, הכוללת את רש"ג וראה"פ ל"ע, שזיהו את 'אגס' עם *Pyrus communis*, שאליהם מצטרפת דעת ר' שמעון המובא אצל רנאה"י, מזהה את 'קרוסטמל' עם מין פרי ארץ-ישראלי, שהוא ככל הנראה 'התפוח הפאטימי' שנזכר במקורות מימי הביניים.
4. מסורת אירופית מזהה את 'קרוסטמל' עם זן מיוחד של *Pyrus communis*, שייתכן והוא הזן המתואר בכתבים רומאיים ונקרא שם בשם *Crustumine*. במסורת זו נראית התייחסות ברורה לשם המשנאי, שמקורו יווני.⁸¹⁵
5. מסורת אחרת, שמקורה בפיה"ג, ומובאת כפירוש נוסף אצל הערוך וריבמ"ץ מדברת על פירות קטנים ('תפוחים' או 'אגסים') 'הדומים לעפצים'.⁸¹⁶
6. החוקרים מזהים את 'קרוסטמל' כזן של *Pyrus communis*, הנזכר בכתבים הרומאיים, בדומה למסורת האירופית הנזכרת לעיל.⁸¹⁷

⁸¹² עיין ערך 'אגסין' (2) – 'דיון והערות'.

⁸¹³ כפי שכותב מוה"ע (שם): "וצורתו כמו אגס, ולכן חלקו אם הם כלאים, ואם יהיו פירות אילו כדברי המפרשים בודאי כלאים הם".

⁸¹⁴ בעל מוה"ע (שם) מעיד על פירושו זה ל'קרוסטמל' (כמו גם על פירושו ל-'אגס', 'פריש' ו-'עוזר'): "ואיני כמקיים דברים אלו אלא דברי סברא הם וה' ינקנו משגיאות".

⁸¹⁵ עיין לעיל ערוך 1 ובהערה 807.

⁸¹⁶ כך מזהה גם ר' אליהו מלונדריש (מאה 13, אנגליה. ר"א מלונדריש, עמ' א).
⁸¹⁷ לעף פלורה IV, עמ' 74; פליקס כלאיים, עמ' 93; עמר גידולי, עמ' 229.

משנה:

1. (דמאי א א): "הקלים שבדמיי השיתים והרימין והעוזררים... ר' יהודה אומ'... כל הרימים פטורים חוץ מר[י]מי שיקמה"
  2. (כלאיים א ד): "... השזיפים והרימים אף על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"
    1. כנרא=النبق=Ziziphus spina-christi (=שיזף מצוי)⁸¹⁹
    2. כנרא=Sorbus domestica (=בן חוזרר תרבותי)⁸²⁰

נראה כי במקרה זה יש להעדיף את אפשרות 1, המופיעה במילונים הקדומים ומתאימה לקשר שיזפין-רימין.⁸²¹

רס"ג (עמ' 193 119): אל[...]. – המהדיר שם משלים מדעתו 'אל[נבק]'.
 רש"ג (עמ' 175 6): אלנבק: النبق=Ziziphus spina-christi (=שיזף מצוי)⁸²²
 רנאה"י (עמ' 26): "אמר התלמוד כינאדי והוא אלנבק" – לעיל רש"ג
 רנאה"י פ"א (עמ' 27): אלדום: نوم=Ziziphus spina-christi (=שיזף מצוי)⁸²³
 רמב"ם (עמ' קסט; דמאי א א עמ' קלב): אלנבק⁸²⁴ – לעיל רש"ג
 ראה"פ: (עמ' תקכו): "והוא אלנבק בלשון ארץ מצרים, ואלדום בארץ כנען, ואילנו אלסדר"⁸²⁵ – לעיל רש"ג ורנאה"י פ"א
 ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): אלנבק – לעיל רש"ג
 המאסף (עמ' 120, ערך 'רימין'): אלנבק והו אלדום" – לעיל רש"ג, רנאה"י פ"א
 ערוך (ח"ו עמ' רפא, ערך 'רמי'): פולצרק"י – לא מזהה⁸²⁶
-
- ⁸¹⁸ בבלי בבא בתרא דף מה ע"ב: "טאבי תלא לפאפי אכינרא וזבין". הלכות גדולות (עמ' 97): "שתיתא דכנארי ודגוביירי ודשיסקי בורא פרי העץ דלעילויא אישתני".
⁸¹⁹ בר בהלול, עמ' 907; בר שינייא, עמ' 51 ש' 75; עיסא, עמ' 192, מס' 8; בדויאן, מס' 3653; רמב"ם ביאור, מס' 269; אבן אלביטאר ג'אמע III, עמ' 4-5.
 Rhamnus nabeca הינו סינונים של Z. spina-christi (פלורה אוריינטליס II, עמ' 13).
 מעניין כי אצל בר שינייא מופיע גם זופא=الغبراء (=Sorbus domestica), בעוד שאצל פיין סמית שאת 'כנרא' מזהה עם Sorbus domestica (פיין-סמית סורית, עמ' 219), זופא הוא Ziziphus (שם, עמ' 112) – ועיין להלן הערה 820.
⁸²⁰ פיין-סמית סורית, עמ' 219. יתכן וזיהוי זה קשור לדעה אחרת המובאת אצל בר בהלול ומזהה את 'כנרא' עם 'עוזרא' – ועיין ערך 'עוזרר' שם אחת המסורות מזהה 'עוזרר' עם Sorbus domestica. צרי הגוף (עמ' 144, 138) מזהה את 'רימין' עם 'נבק', אך מוסיף 'והוא עץ העוזררין'. מאידך, את 'עוזררין' הוא מזהה עם 'זעורר' ו-'קורמש' (שבעצמם מזהים עם שני מיני ורדניים – עיין ערך 'עוזררים' (34)).
⁸²¹ ומתאימה גם לפלורה של האזור. נראה שגם רוב הפרשנים הבינו כך, כיוון שכמעט כולם מזהים את 'רימין' עם Ziziphus spina-christi. לעומת זאת ייתכן מאוד שריבמ"ץ משקף דווקא את האפשרות השניה – ראה להלן.
⁸²² עיסא, עמ' 192, מס' 8; בדויאן, מס' 3653; רמב"ם ביאור, מס' 269; אבן אלביטאר ג'אמע III, עמ' 4-5.
⁸²³ עיסא, עמ' 192, מס' 8; אבן אלביטאר ג'אמע III, עמ' 4-5. במקורות אלו נזכר כי שם זה קיים בפי "חלק מן הערבים".
 ועיין להלן ראה"פ שכותב כי 'דום' הינו 'נבק' בפי תושבי ארץ-ישראל. אמנם, נ"ח משמש גם כשם למינים אחרים, ביניהם Hypphaene thebaica (=דקל הדום), אך לא סביר כי כאן הכונה למינים אלו. עוד יש לציין כי ע"פ ווד, ישנם מספר שמות המקובלים בתימן ל-Z. spina-christi, ו-ח"ח אינו אחד מהם.
⁸²⁴ וכך אצל תנה"י (עמ' 578, ערך 'רים').
⁸²⁵ ובעמוד תשסד: "נבק והוא אלדום".
⁸²⁶ קוהוט מנסה לקשור שם זה אל faba ('פול'), ע"פ כתב יד בו מופרדת המילה לשני חלקים = "פול-צרק", ודבריו נראים רחוקים (ערוך השלם ח"ד, עמ' 263, ערך 'כנר').

ריבמ"ץ:

1. (עמ' מד): **סורבי** – לא מזוהה. ייתכן והכוונה ל-'סורבי': sorbo (איטלקית) = Sorbus domestica (=בן חוזרר תרבותי)⁸²⁷ – תואם את האפשרות השניה בפירוש 'כנרי' – לעיל בבלי.

2. (עמ' פ): **צינפירי** – לא מזוהה. ייתכן שיש לקרוא מילה זו כ-Cina pero (מילולית: אגס סין), ואם כן – הכוונה לפרי הדומה לאגס (סביר שנמנה על הסוג Pyrus), שמקורו במזרח אסיה.⁸²⁸

רע"ב (דמאי א א): "פיל הערוך **פולצרא**" קי בלע"ז"

ירושלמי; **כת"י אנט**: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

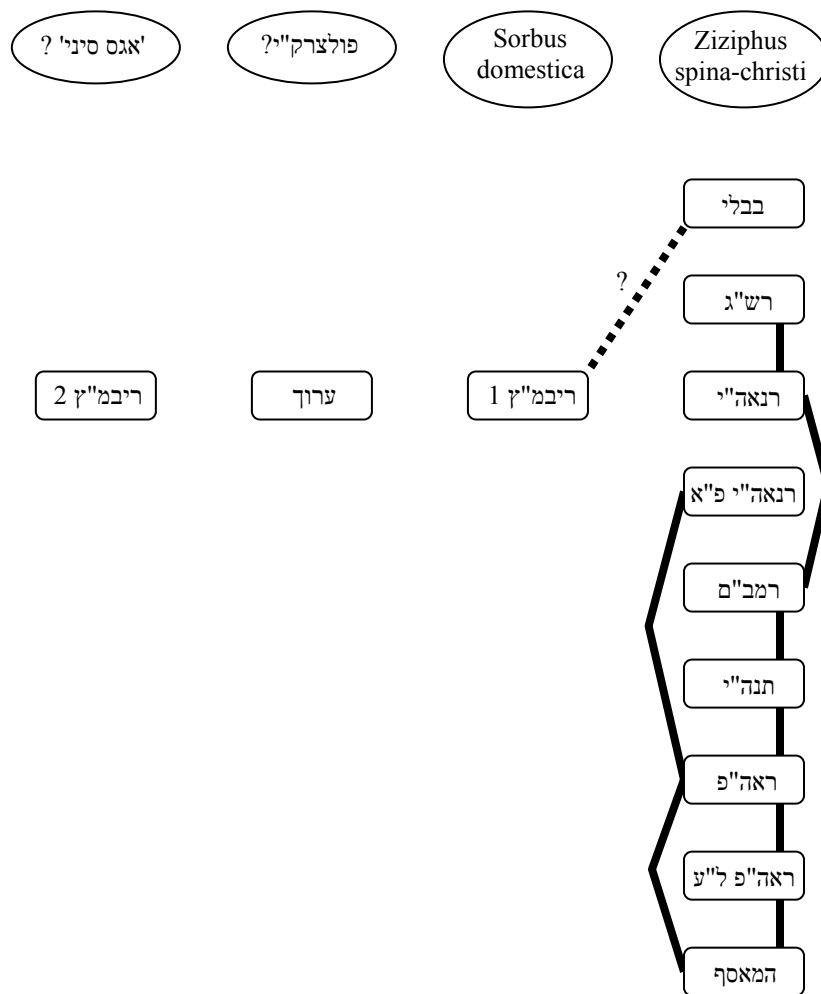
- Ziziphus spina-christi
- Sorbus domestica
- 'אגס סיני'
- פולצרק"י?

---

⁸²⁷ בדויאן, מס' 3252. שם זה משמש גם את Pyrus aria (בדויאן, מס' 2890).

⁸²⁸ בימינו מוכרים מינים שונים של הסוג Pyrus, שמקורם במזרח הרחוק, ביניהם גם המין Pyrus ussuriensis הנקרא באנגלית Chinese pear (=אגס סיני), וקוטרו עד 4 ס"מ (צמחים לעתיד – עם זאת לא ידוע איזה מין אסיאתי היה מוכר באירופה במאה ה-12, ועל כן לא ניתן לקבוע לאיזה מין בדיוק התכוון ריבמ"ץ).

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. ל-'רימין' מסורת זיהוי המוסכמת על הפרשנים בערבית שנתלית בזיהוי הבבלי.
2. אצל רוב הפרשנים בערבית מובא השם הערבי *نبق*. רנאה"י פ"א הינו היחיד שלא מביא שם זה, אלא את השם 'נوم', המובא גם אצל ראה"פ, שם הוא מציין כי שם זה מקובל ב-"ארץ כנען", וכן אצל המאסף.⁸²⁹
3. מדברי הערוך וריבמ"ץ עולה כי באירופה היו מוכרות מסורות אחרות לזיהוי 'רימין'. סביר כי הדבר נובע גם מן העובדה ש-*Ziziphus spina-christi* הינו מין בעל תפוצה סודנית, שאינו נפוץ באירופה.⁸³⁰
4. שני הזיהויים של ריבמ"ץ עוסקים במינים ממשפחת הוורדניים, שאינם קרובים בוטנית ל-*Ziziphus jujba*, איתו הוא זיהה את 'שזפין', אך בהחלט קיים דמיון חיצוני בגודל הפרי,

⁸²⁹ ועיין לעיל הערה 823.

⁸³⁰ מין התרבות *Ziziphus jujube*, לעומת זאת, מוכר באירופה החל מראשית הספירה (מור עצים, עמ' 795), ועל כן לא נמנעו הערוך וריבמ"ץ מלזהות אותו עם 'שזפין'.

- בצורתו ובגווניו בין *Sorbus domestica* ובין *Z.jujuba*. כמו כן, הזיהוי עם *S. domestica* תואם את האפשרות השניה בזיהוי 'כנרי' שבבבלי.
5. בעל פירוש 'תפארת ישראל' (גרמניה, המאה ה-19) מביא שני זיהויים מחודשים ל-'רימין': בכלאיים הוא מזהה אותם עם "מין פפלויען"=*Prunus domestica*,⁸³¹ כיוון שגם את 'שזפין' הוא מזהה, בעקבות רש"י, עם מין זה (הוא משער ש-'שזפין' הוא המין המאריך ו-'רימין' הוא העגול). בדמאי, לעומת זאת הוא מזהה אותם עם 'בראמבערען'=*Rubus fruticosus*⁸³² (=פטל שחור, באנגלית: blackberry).
6. גם החוקרים מזהים את 'רימין' עם *Ziziphus spina-christi*.⁸³³

❧

54. שומנית

- משנה (כלאיים א ג): "השום והשומנית... אינן כלאים זה בזה"
ירושלמי (כלאיים א ה"ג, עמ' 146): תומניתה⁸³⁴
רס"ג (עמ' 191 מס' 112): "שום הבר והוא זה שראשו גרעין אחד"⁸³⁵
רש"ג (עמ' 175 ש' 18): אלתוימה: ثوية=שום קטן⁸³⁶
רנאה"י (עמ' 30): השום המדברי – לעיל רס"ג
רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלתרמיד⁸³⁷ – לא מזהה
רמב"ם (עמ' קסט): "השום המדברי, וראשו גרגר אחד גדול והרופאים משתמשים בו"⁸³⁸ – לעיל רס"ג⁸³⁹
ראה"פ (עמ' תשמג): "שום מדברי וראשו גוף אחד גס ואינם חלקים מחוברים כמו האחרים ונכנס ברפואות וכן כתב הרמב"ם" – לעיל רס"ג
ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): השום – לא ברור למה הכוונה, שכן במשנה 'שום ו'שומנית' הינם צמחים שונים.

⁸³¹ גרמנית: pflaumem.
⁸³² גרמנית: brombeeren.
⁸³³ פליקס כלאיים, עמ' 104-105; לעף פלורה IV, עמ' 74.
⁸³⁴ 'תומניתא' הינה הצורה הארמית המקבילה למילה 'שומנית' (שום=תום). במילון מופיע: תומניתא – garlic-like (תואר שמשמעו 'דומה לשום', 'שומי') – (פיין סמית, עמ' 608).
⁸³⁵ נראה כי הכוונה לאחד ממיני הבר של הסוג *Allium*, אשר לו בצל אחד ולא בצלצלים מאוחים.
⁸³⁶ סביר להניח כי זוהי הטיה של (= *Allium sativa* = שום הגינה) במשקל فَعَيْل (בצורת נקבה), שמשמש במשמעות של הקטנה. אם כן, ثوية=שום קטן.
⁸³⁷ ייתכן שיש לקרוא בכתב היד 'תרמיד', אך גם מילה זו לא מופיעה במילונים. שם קרוב אחר הוא 'תרביד'=*Ipomoea thurpetum*, צמח ששרשיו נאכלים.
⁸³⁸ ובדומה לו אצל תנה"י (עמ' 604, ערך 'שום') ואצל המאסף (עמ' 126, ערך 'שומנית').
⁸³⁹ רמב"ם עצמו מביא בביאור שמות הרפואות צמח המכונה גם ثوم بري, (רמב"ם ביאור, מס' 282) אך ע"פ שם מדובר ב-*Teucrium scordium* (=געדת הביצות. עיסא, עמ' 179, מס' 13. ועיין גם דיוסקורידס III, מס' 125) – צמח ממשפחת השפתניים, שאינו קרוב כלל לשום, ונקרא כך רק בגלל ריחו (אבן אלביטאר ג'אמע III, מס' 106).

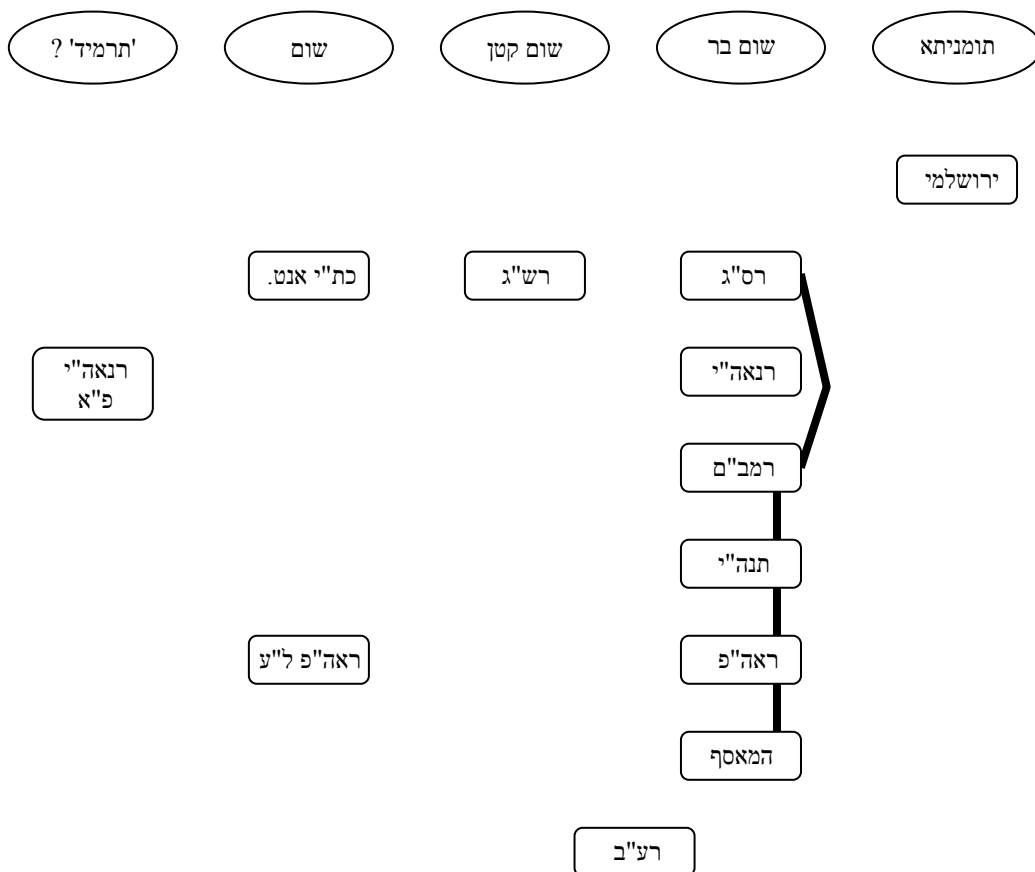
ערוך (ח"ח עמ' 96, ערך 'שם'): "ירו' תומניתא"
 ריבמ"ץ (עמ' עח): "ירושלמי תומניתא, פ"א ר' ניסים ז"ל מקום הוא ונקרא כך, והשום שבו משונה
 משאר המקומות"

רע"ב (כלאיים א ג): "שום מדברי והוא קטן מן השום הגדל בגנים"
 כת"י אנט. (עמ' 70 ש' 11): **σκόροδα**: **σκόροδο** = **Allium sativum**⁸⁴⁰ (=שום הגינה) – לא
 ברור למה הכוונה, שכן במשנה 'שום ו'שומנית' הינם צמחים שונים.

סיכום הזיהויים:

- תומניתא
- שום בר בעל ראש אחד
- שום קטן
- שום
- תרמיד ?

סיכום חזותי

⁸⁴⁰ דיוסקורידס II, מס' 182; לידל וסקוט, עמ' 1614.

1. רס"ג, רמב"ם וראה"פ מזהים שלושתם את 'שומנית' עם מין שום בר בעל בצל אחד, ולא בצלצלים קטנים מאוחים. רנאה"י, לעומתם, לא מוסיף את תיאור הבצל.
  2. רע"ב משלב בין פירוש רס"ג וסיעתו לבין פירוש רש"ג.
  3. בהחלט תיתכן חפיפה בין האפשרויות השונות, למשל:
    - סביר כי מין הבר אליו התכוונו רס"ג, רנאה"י וכו' קטן יותר מ-*Allium sativa*.
    - הן 'תומניתא' שבירושלמי, והן זיהויים של כת"י אנט. ושל ראה"פ ל"ע הינם בעצם שום כלשהו – ייתכן מין בר או זן תרבות בעל בצל קטן יחסית.
- אך כיוון שאין יכולת לזהות זאת במידה מספקת, ובעיקר, כיוון שהמינוח בו השתמשו הפרשנים משמעותי ביותר לעניין המסורת, בוצעה חלוקה על פי המינוח של הפרשנים, ולא על פי זיהויים קונקרטיים.
4. פליקס לא מזהה את 'שומנית' באופן נחרץ, אלא כותב רק כי זהו אחד ממיני הבר של *Allium* הטובים למאכל, ומביא כאפשרות נוספת את *Allium schoenoprasum* (=שום החיזום), מין תרבותי בעל בצל קטן ומאורך, הדומה לבצלצלי שום הגינה.⁸⁴¹
  5. לעף מזהה את 'שומנית' עם *Allium sativum* var. *ophioscordon* (=בצל הפנינים), זן של שום הגינה.⁸⁴²

55. שושנת המלך

- משנה (כלאיים ה ח): "האירוס והקיסוס ושושנת המלך וכל מין זרעים אינן כלאים בכרם"**
- ירושלמי (כלאיים ה ה"ח, עמ' 163): קרינטון: נראה שהכוונה ל-*κρίνον*⁸⁴³=*Lilium candidum* (=שושן צחור)⁸⁴⁴
- רנאה"י פ"א (עמ' 36): **אכליל אלמלך** (=מילולית: כתר המלך): *אכליל המלך*=*Melilotus officinalis* (=דבשה רפואית)⁸⁴⁵
- כת"י אוקס.**: אלברקוק: *برقوق*=*Anemone coronaria* (=כלנית מצויה)⁸⁴⁶
- רמב"ם** (עמ' רג): **שקאיך אלנעמאן**: *شقائق النعمان*=*Anemone coronaria* (=כלנית מצויה)⁸⁴⁷

⁸⁴¹ פליקס כלאיים, עמ' 86-87; פלורה פלסטינה IV טקסט, עמ' 78.

⁸⁴² לעף פלורה IV, עמ' 74.

⁸⁴³ פליקס עולם, עמ' 236, וכפי שמצטט להלן ריבמ"ז.

⁸⁴⁴ לידל וסקוט, עמ' 996; דיוסקורידס III, מס' 116.

⁸⁴⁵ עיסא, עמ' 116, מס' 20; בדויאן, מס' 2254; אבן אלביטאר תפסיר III, מס' 38. עוד מזוהה עם שם זה המין *Fritillaria*

imperialis (=גביעונית מלכותית. בדויאן, מס' 1660).

⁸⁴⁶ דינסמור ודלמן, מס' 5; עיסא, עמ' 17, מס' 6. שם זה מקובל דווקא באזור סוריה (שם). *برقوق* הוא גם שמו של *Prunus domestica*, אלא שלפי ההקשר במשנה אין מדובר בעץ אלא בעשבונני.

ראה"פ (עמ' תשנז): "שאקיק אלנעמן הוא ורד אדום חזק הצבע" – לעיל רמב"ם ריבמ"ץ (עמ' קיח):

1. "ירוש'... ושושנת המלך קרינון, לשון יון שושנה קרינון" – לעיל ירושלמי

2. (בשם הערוך):⁸⁴⁸ "שושנת רוסא" rosa: (איטלקית)= Rosa sp. (=ורד)⁸⁴⁹

רע"ב (כלאים ה ח) רוזי"ן – לעיל ריבמ"ץ 2

ר"ש (כלאים ה ח): רוז"א – ובהמשך דוחה זיהוי זה, ועיין להלן דיון והערות.

כת"י אנט. (עמ' 72 52-53): κρήνον πορφυρον : κρίνον πορφυρον = Lilium

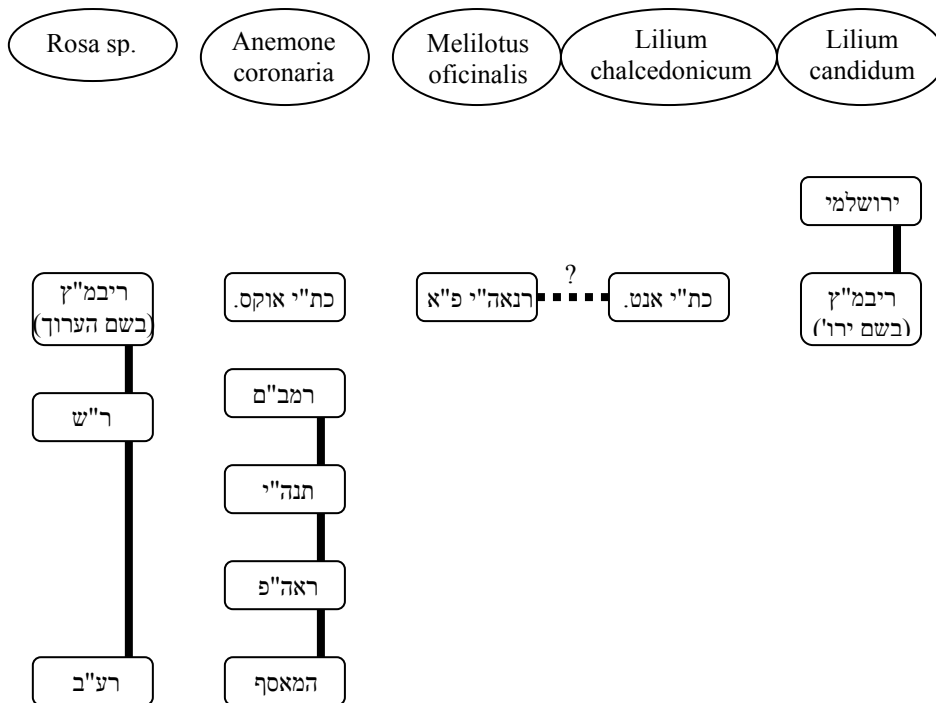
chalconicum (מין שושן בעל פרחים אדומים)⁸⁵⁰

רס"ג; ערוך: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- Lilium candidum
- Lilium chalcedonicum
- Melilotus officinalis
- Anemone coronaria
- Rosa sp.

סיכום חזותי

⁸⁴⁷ עיסא שם; בדויאן, מס' 360; רמב"ם ביאור, מס' 359. כך גם אצל תנה"י (עמ' 634, ערך ששן), ומוסיף שם עוד: "והוא 'אלחואן' והוא 'אלשקאיך'. ונקרא 'אלסוסאן' 'שושן'... ו-'אלורד' גם כן". וכן אצל המאסף (עמ' 129, ערך 'שושנת המלך').

⁸⁴⁸ לא מופיע בערוך שבידינו.

⁸⁴⁹ בדויאן, מס' 2987.

⁸⁵⁰ לידל וסקוט, עמ' 996 דיוסקורידס III, מס' 137.

1. זיהויו של הירושלמי - *Lilium candidum* – נזכר רק אצל ריבמ"ץ, שמצטט אותו, אך נראה כי מכיר שם זה (ואולי אף מתקן אותו מ-'קרינטון' ל-'קרינון'), ומתוך דיוק בלשונו⁸⁵¹ ייתכן אף שסובר כך, בניגוד לדעת הערוך אותה מביא בהמשך.
2. כת"י אנט. מזהה עם מין אחר מאותו סוג - *Lilium chalcedonicum*.
3. נראה כי רנאה"י פ"א מזהה באופן ייחודי את 'שושנת המלך' עם *Melilotus officinalis*. עם זאת ייתכן כי כוונתו ל-*Fritillaria imperialis*, הנמנה, כמו הסוג *Lilium*, על משפחת השושניים, והינו בעל דמיון מסויים ל-*Lilium chalcedonicum*.
4. בכת"י אוקס., אצל רמב"ם, ובעקבותיו אצל תנה"י, ראה"פ והמאסף, מזהה 'שושנת המלך' עם *Anemone coronaria*.
5. ריבמ"ץ מביא בשם הערוך זיהוי נוסף (שלא מופיע בערוך שבידינו) - *Rosa sp.* ובעקבותיו מזהה כך גם רע"ב. גם ר"ש משאנץ בפירושו למשנה כלאיים ה ח מביא פירוש זה ('רוז"א'), אך הוא דוחה אותו כיוון שבתוספתא (כלאיים ג יג) נזכר כי 'שושנת המלך' הינה 'מין זרעים' (=שבוני), בעוד 'רוז"א' הינו שית.⁸⁵² נראה כי יש כאן מסורת אירופית, אם כי סימנים מקדימים ניתן למצוא עוד בתרגום הארמי לשיר השירים ב א-ב, המתרגם 'שושנה' – 'ורדא'.⁸⁵³
6. החוקרים מזהים את 'שושנת המלך' עם *Lilium candidum*.⁸⁵⁴

56. שזיפים⁸⁵⁵

- משנה: (כלאיים א ד): "... השזיפים והרימים א' אפ על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"**
רס"ג (עמ' 193 119): אלענאב: عنب=Ziziphus jujube (=שיזף תרבותי)⁸⁵⁶
רש"ג (עמ' 175 21): אלענאב – לעיל רס"ג
כת"י אוקס.: אלעונאב – לעיל רס"ג
רמב"ם (עמ' קסט): אלענאב⁸⁵⁷ – לעיל רס"ג
ראה"פ (עמ' תשסד – גורס 'שזיפין'): ענאב – לעיל רס"ג

⁸⁵¹ "לשון יוון שושנה קרינון" – כלומר הוא מזהה 'שושנה' עם 'קרינון'.

⁸⁵² ויותר מכך – באותו מקום עצמו נזכר גם 'ורד' המתואר כ-'מין אילן'.

⁸⁵³ גם אצל אסף הרופא מופיע "שושן יבש, הוא רודון קסירון" (אסף הרופא פ' 125 ס' 41): *Rosa sp. = ροδov* = ורד (לידל וסקוט, עמ' 1573; דיוסקורידס I, מס' 130. קסירון – ζῆρον – מילולית: יבש). בכל אופן, אין במקורות אלו התייחסות ל-'שושנת המלך', אלא ל'שושן' או 'שושנה' סתם.

⁸⁵⁴ פליקס משנה, עמ' 158; לעף פלורה IV, עמ' 74. לגבי זיהוי 'שושנה' עיין פליקס עולם, עמ' 234-240, וכן כסלו שושנים, עמ' רנב-רסב.

⁸⁵⁵ בכתבי יד ובדפוסים שונים – שזפין; שזיפין.

⁸⁵⁶ עיסא, עמ' 192, מס' 7; בדויאן, מס' 3652; רמב"ם ביאור, מס' 291; אבן אלביטאר ג'אמע II, עמ' 165.

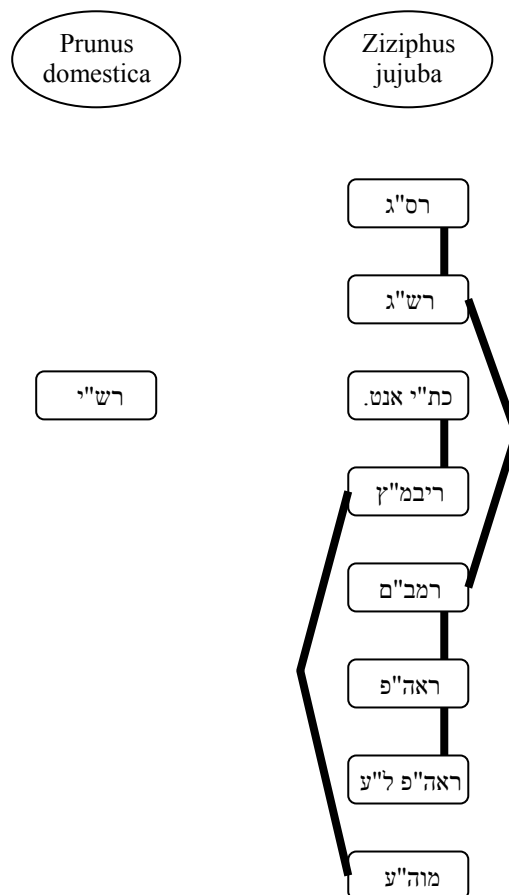
⁸⁵⁷ וכך אצל המאסף (עמ' 124, ערך 'שזיפין').

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד – גורם 'שזיפין'): אלעונאב – לעיל רס"ג
 מוה"ע (ח"ז עמ' 44, ערך שזף): "פי' בל"י ורו' מין עץ ופרי אדום... כזית קטן ובתוכו גרעין גדול":
 ζίζυφον (יוונית)= zizyphum; jujuba=(לטינית) Ziziphus jujuba (=שיזף תרבותי)⁸⁵⁸
 ריבמ"ץ (עמ' פ): "לעז שיזפין זיזיבי יווני זיזופא" – לעיל מוה"ע
 רש"י (יומא פא ע"א): פרוניש; prunes; prunier (=צרפתית)= Prunus domestica (=שיזף
 אירופי)⁸⁵⁹
 כת"י אנט. (עמ' 19 71): ζηζηφ – לעיל מוה"ע
 ירושלמי;⁸⁶⁰ בבלי;⁸⁶¹ רנאה"י; רנאה"י פ"א; תנה"י; ערוך; רע"ב⁸⁶²: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

- Ziziphus jujube
- Prunus domestica

סיכום הזותי

⁸⁵⁸ לידל וסקוט, עמ' 756; מילון אטימולוגי –
⁸⁵⁹ קטן לעזים, מס' 735; בדויאן, מס' 2842. <http://www.etymonline.com/index.php?search=jujube&searchmode=none> 28/12/06
⁸⁶⁰ כלאים א ד, עמ' 146: "זיתין ורימ(ו)ן מה נפיק מביניהון. שיזפין".
⁸⁶¹ יומא דף פא ע"א: "זר שבלע שזפין של תרומה...".
⁸⁶² בפירושו לכלאיים א ד כותב, בעקבות דברי הירושלמי במקום: "הרכיב זיתים על רמון נפיק מנהון שזפין".

דיון והערות:

1. המסורת המרכזית מזהה את 'שזפין' עם *Ziziphus jujuba*. יש לשער כי הקרבה בין השם העברי לשמות היווני והלטיני, וכן לשם הערבי *زفيزف*,⁸⁶³ תורמים לכך.
2. זיהויו של רש"י את 'שזפין' עם *Prunus domestica*⁸⁶⁴ נראה חריג,⁸⁶⁵ אך הוא מצטרף בכך לפרשנים אירופיים נוספים שזיהו באופן חריג צמחים מסויימים במשנה עם מין זה.⁸⁶⁶ המשותף לאותם פרשנים הוא שלא זיהו את 'אגס' עם *P. domestica*, בניגוד לפרשנים בערבית.⁸⁶⁷ יש לציין כי *Ziziphus jujube* נפוץ ומוכר גם באירופה החל מראשית הספירה,⁸⁶⁸ ועל כן לא ניתן לתרץ את זיהויו של רש"י בכך שלא הכיר מין זה.
3. נראה כי דווקא זיהויו של רש"י הכה שרשים באירופה, וכך מפרש ר' ישראל ליפשיץ, מחבר פירוש 'תפארת ישראל' למשנה (גרמניה, המאה ה-19): "הוא הנקרא פפלוים" (*pflaumen* בגרמנית - *Prunus domestica*). יש לשער שזו גם הסיבה להתקבעות 'שזיף' כשמו העברי של *P. domestica*, דרך ספרות העברית החדשה באירופה.⁸⁶⁹ בן יהודה במילונו כותב כי 'שזיף' הינו *Ziziphus*, ומוסיף: "ושזיף במשמ' *prunus ... plum* נוהג בדבור ובספרות היום", ובהערה מוסיף שהסיבה לכך הוא צבעו השזוף.⁸⁷⁰
4. החוקרים מזהים את 'שזפין' עם *Ziziphus jujube*.⁸⁷¹

57. שיבולת שועל

משנה:

1. (כלאיים א א): "השעורים ושיבולת שועל... אינן כלאים זה בזה"
2. (פסחים ב ד): "ואלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח בחטים ובשעורים ובכוסמים ובשבולת שועל"

⁸⁶³ עיסא, עמ' 192, מס' 7; רמב"ם ביאור, מס' 291; אבן אלביטאר ג'אמע II, עמ' 165. גם את 'דורמסקין' (ברכות לט ע"א; בבא קמא קטז ע"ב), 'פגעין' (שבת קמד ע"ב) ו-'שיסקי' (בבא מציעא ס ע"א) מזהה רש"י באותו אופן.

⁸⁶⁵ א' שמאלי מנסה להוכיח שאכן יש לזהות כך במשנה, וכהוכחה לכך הוא מראה שטוביה הרופא (המאה ה-17) קרא כך ל-*P. domestica*. ככל הנראה נתעלם ממנו זיהויו של רש"י עצמו, ובכל אופן לא נראה כי יש בסיס לדבריו (הוא מנסה להיכנס זאת מכך שהמינים שנוכחים קודם לכן נמנים גם כן על משפחת הוורדניים, אך הוא מתעלם דווקא מזיהוי 'רימין' בן זוגו של 'שזפין'. שמאלי ורדיים, עמ' 221).

⁸⁶⁶ ר"א מלונדריש לגבי 'פריש'; ריבמ"ץ 1 לגבי 'עוזרר' – עיין בערכים אלו ('פרישים' (43); 'עוזררים' (34)).

⁸⁶⁷ עיין ערך 'אגסין' (2).

⁸⁶⁸ מור עצים, עמ' 795.

⁸⁶⁹ נראה שקביעת 'שזיף' כשמו של *Ziziphus sp.* כפי שמקובל היום, הינה מאוחרת, ובאה 'לתקן את המעוות' ולבטא את דעת המחקר (ראה להלן). עם זאת, לא ניסו לעקור את 'שזיף' אלא להוסיף מונח אחר לצידו. אצל בן יהודה *Ziziphus* נקרא 'שזיף' ולא 'שזיף'.

⁸⁷⁰ בן יהודה כר' 14, עמ' 7006 ושם הערה 3.

⁸⁷¹ פליקס כלאיים, עמ' 104; לעף פלורה IV, עמ' 74. *Ziziphus vulgaris* הינו סינונים של *Z. jujuba*.

ירושלמי:

1. (חלה א ה"א, עמ' 311): "שורה" – זו שיבולת שועל, ולמה נקרא שמה שורה, שהיא עשויה כשורה⁸⁷²
2. (שם עמ' 312): "שיבולת שועל מין שעורים"
בבלי (פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"א-ע"ב): "שיבולת שועל ושיפון מין שעורים... שיבולת שועל – **שבולי תעלא**"
רש"ג (עמ' 175 11): **סנבול אלתעלב**: سنبل الثعلب=מילולית: שיבולת שועל. לא מופיע במילונים.
רנאה"י (עמ' 29): לא מפורש; מנחות – קדשים א עמ' 6: **סנבלת אלתעלב** – לעיל רש"ג
רנאה"י פ"א (עמ' 31): "**סנבלה אלתעלב**...", ומוסיף (לגבי שעורה ושבולת שועל): "שכולם שעורים, אלא שזה מחודד משני צדדים וזה מארבעה צדדין" – לעיל רש"ג
רמב"ם (עמ' קסז): "**סנבל אלתעלב**, והיא השעורה המדברית"⁸⁷³ – לעיל רש"ג
ראה"פ ל"ע (עמ' תשמג): **סנבל אלתעלב** – לעיל רש"ג
ערוך (ח"ה עמ' 13, ערך 'שבל'):
1. **סיגאל"א**: Segale (איטלקית)=Secale cereale (מכונה בימינו שיפון)⁸⁷⁴
2. (י"א): "**וינ"ה** העשויה כזנב שועל": Vena (איטלקית)=Avena sativa (=שיבולת שועל תרבותית).⁸⁷⁵
ריבמ"ץ (עמ' עו): **איספיק' בולפי**: Spiga volpe (איטלקית) – מילולית: שיבולת שועל. לא מופיע במילונים.
רע"ב (כלאיים א א): "שעורים מדבריים ובלע"ז **אוינ"א**" – לעיל ערוך
רש"י (פסחים לה ע"א): "**אביינ"א** שיבולת שלה עשוי כזנב שועל": Aveine (צרפתית עתיקה)⁸⁷⁶; Avoine (צרפתית)=Avena sativa (=שיבולת שועל תרבותית).⁸⁷⁷
רס"ג; **ראה"פ**: לא מפורש

הזיהויים השונים

- מין שעורים;⁸⁷⁸ שעורת בר
- מילולית: שיבולת שועל
- Secale cereale
- Avena sativa

⁸⁷² פליקס טוען כי "עשויה כשורה" מסייע לזיהוי שיבולת שועל עם Hordeum distichum (=שעורה זו טורית).

⁸⁷³ וכך אצל תנה"י (עמ' 598, ערך 'שבל') ואצל המאסף (עמ' 123, ערך 'שבולת שועל').

⁸⁷⁴ בדויאן, מס' 3127.

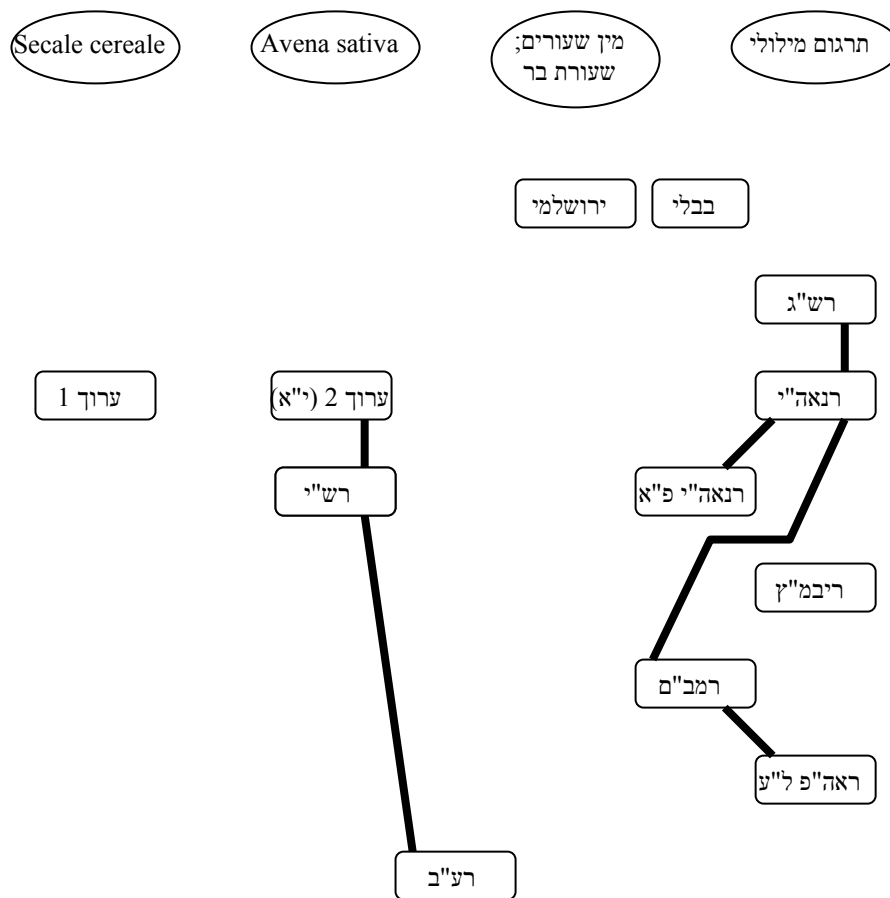
⁸⁷⁵ בדויאן, מס' 589.

⁸⁷⁶ קטן לעזים, מס' 612.

⁸⁷⁷ בדויאן, מס' 589.

⁸⁷⁸ לא ברור שזו אמירה האמורה לזהות את הצמח. ייתכן כי זו אמירה מדעית האמורה להסביר הלכות מסוימות הקשורות בחמשת מיני דגן. "שעורה מדברית" של רמב"ם, לעומת זאת, נראית בהחלט כזיהוי.

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. 'סנבל אלת'עלב' לא מופיע במילונות הערבית בכלל ובזו הבוטנית בפרט, ואם כן, נראה כי רוב הפרשנים אינם מזהים מין ספיציפי, כיוון שאין בידם זיהוי שכזה, אלא מתרגמים מילולית את הביטוי המופיע בבבלי ואצל הפרשנים שקדמו להם, ובאופן עקרוני לא ניתן לומר שהם סותרים את פירושי הערוך. יוצא מכלל זה הוא רנאה"י אשר מתאר את שבולת השועל באופן מוחשי כשעורה – ומתיאורו לא נראה כי מתכוון ל-Avena,⁸⁷⁹ אם כי יש מי שרצה לראות בתיאורו אכן את תיאור ה-Avena.
2. ישנה מסורת אירופית המזהה את 'שיבולת שועל' עם Avena sativa.⁸⁸⁰
3. זיהויו של הערוך – Secale cereale – נראה חריג. מסורת הזיהוי האירופי מזהה עם מין זה את 'שיפון'.

⁸⁷⁹ פליקס כלאיים, עמ' 24.

⁸⁸⁰ בדורות שלאחר מכן מוצאים זיהוי זה מספר רב של פעמים: אזור פרובאנס וספרד: המארי (מאה 13-14, פרובאנס), פסחים לה ע"א: "ושבולת שועל הנקראת בלשון לעז אבינ"א"; וכך גם חידושי הריטב"א (מאה 13-14, ספרד) פסחים לה ע"א; רבנו ירוחם (מאה 14, ספרד), תולדות אדם וחווה נתיב ה"ג דף מא טור א ד"ה חלק שלישי; אבודרהם (מאה 14, ספרד) סדר ההגדה ופירושה, ד"ה 'והמצוות שאדם'. אזור אשכנז: ספר מהר"ל (מאה 14, אשכנז) (מנהגים) הלכות אפיית המצות ד"ה 'דרש': "שבולת שועל פירוש האבר"; לקט יושר (מאה 15, אשכנז) ח"א עמוד עד עניין ג: "שבולת שועל... האבר"; מנהגי מהר"ש מנוישטט (מאה 14, אשכנז) סימן מד ד"ה וילפינן: "ושבולת שועל הבר"ן". Avena sativa=hafer (גרמנית) (בדויאן 589).

4. צ'יז'יק מזהה את שיבולת השועל עם *Avena sp.*,⁸⁸¹ וכך התקבע גם השם העברי המודרני. גם כסלו תומך בזיהוי זה.⁸⁸² לעף מזהה אותה עם *Sorghum cernuum* (דורה), בגלל הדמיון החיצוני לזנב שועל.⁸⁸³ פליקס מזהה אותה עם *Hordeum distichum* (=שעורה דו טורית).⁸⁸⁴ כחזוק לכך הוא מביא את תיאורו של רנאה"י פ"א: "שזה מחודד משני צדדים".⁸⁸⁵

58. שיפון

משנה:

1. (כלאיים א א): "הכוסמין והשיפון... אינן כלאים זה בזה"
2. (חלה א א): "חמשה דברים חייבין בחלה החיטין והשערים והכסמים ושבולת שועל

ושיפון"

ירושלמי

1. (חלה א ה"א, עמ' 311): "נסמן – זה השיפון"⁸⁸⁶
  2. (שם עמ' 312): "השיפון מין כוסמין"
- בבלי** (פסחים לה ע"א; מנחות ע"א-ע"ב): "שיבולת שועל ושיפון מין שעורים... שיפון – דישראל"
- דושרא=*Avena sativa* (=שיבולת שועל תרבותית)⁸⁸⁷
- רס"ג (עמ' 187 93): **שילם**=*Secale cereale* (=שיפון' בלשוננו)⁸⁸⁸
- רש"ג (עמ' 175 11): **דוסר**⁸⁸⁹
1. *Avena sativa* (=שיבולת שועל תרבותית).⁸⁹⁰
  2. *Aegilops geniculata* (= בן חיטה ביצני)⁸⁹¹

⁸⁸¹ צ'יז'יק אוצר, עמ' 807.

⁸⁸² הוא דוחה את זיהויו של פליקס עקב דמיון יתר בין מיני השעורה השונים, שקשה לתאר כי בתקופת המשנה הבחינו ביניהם עד כדי נתינת שמות שונים. את הקשר בין השעורה ל-*Avena* הוא מוצא לא בדמיון חיצוני ביניהם, אלא בהיות ה-*Avena* גדלה כעשב רע בשדות שעורה. עיין בהרחבה: כסלו שיבולת, עמ' 162-166.

⁸⁸³ לעף פלורה I, עמ' 738.

⁸⁸⁴ פליקס כלאיים, עמ' 24. הוא דוחה את זיהויו של לעף עקב העדר דמיון צורני בין הדורה לשעורה, וכן בגלל היות הדורה גידול קיץ, בעוד השעורה הינה גידול חורף. מאותה סיבה הוא חולק על צ'יז'יק וכסלו, וכן גם עקב העדר הוכחה לכך שגידול *Avena* בארץ-ישראל בתקופה הנדונה. עיין גם פליקס שיבולת, עמ' 171-178.

⁸⁸⁵ עיין לעיל רנאה"י פ"א.

⁸⁸⁶ לא מזוהה. ככל הנראה זהו מדרש שמות ולא זיהוי ממשי.

⁸⁸⁷ סוקולוף בבליית, עמ' 337. אצל בר בהלול, עמ' 30: דושרא=دوسر – ראה להלן רש"ג.

⁸⁸⁸ חסין וקאסם, מס' 690. בדרך כלל מזהים את שילם עם *Lolium temulentum* (=זון משכר), אך די ברור כי לא לכך התכוון רס"ג, וכאן מדובר במין המשמש למאכל. סביר כי זיהוי שילם עם *Secale cereale*, המופיע בספר המתאר את גידולי התרבות בעיראק, מתאים לתרגומו של רס"ג, שפעל בבבל.

⁸⁸⁹ סביר כי הזיהוי נובע גם מן הדמיון לשם מובא בבבלי: דישראל/דושרא – דוסר.

⁸⁹⁰ חסין וקאסם, מס' 668. שם נוסף בערבית למין זה: شوفان. ברמב"ם: "דוסר הוא אלח'רטאל" (רמב"ם ביאור, מס' 87).
⁸⁹¹ *Avena sativa*; *Avena fatua* (עיסא, עמ' 28, מס' 10,8; דינסמור ודלמן, מס' 1895). אצל אבן אלביטאר דוסר הוא שם הכולל כמה מיני עשבים רעים, ביניהם *Lolium temulentum* (אבן אלביטאר ג'אמע II, עמ' 118).

רנאה"י (עמ' 29: לא מפורש; מנחות – קדשים א עמ' 6): **סאפה**⁸⁹² – לא מזוהה, להלן המאסף

רנאה"י פ"א (עמ' 31): **סאפה**⁸⁹³ – לעיל רנאה"י

רמב"ם

1. (עמ' קסז): "מין שעורה מדברית וצורת זניהם שווה כלומר צורת הכוסמין והשיפון"

2. (כלים ט ח עמ' קב): "**אלדוסר** והוא ממיני השעורים"⁸⁹⁴ – לעיל רש"ג

תנה"י (עמ' 620, ערך 'שפן'): "מין שעורת בר הנקראת **דוסר**"

ראה"פ ל"ע (תשמג): "**אלדוסר**, פירשו הרופאים שהוא עשב שידמה עליו לעלי חטה אך הוא יותר רך

ולפריו שתים או שלש מחיצות"⁸⁹⁵: *Aegilops ovata*=*Triticum ovatum*=

Aegilops geniculata= (= בן חיטה ביצני)⁸⁹⁶

המאסף (עמ' 127, ערך 'שיפון'): "מין שעורת בר הנקראת **אלדוסר**, ובחלק מן הארצות **אלסאפה**: לגבי

'דוסר' – לעיל רש"ג. סאפה – לעיל רנאה"י. ייתכן ויש כאן רצון לשלב בין זיהוי רמב"ם

ורנאה"י.

ערוך (ח"ג עמ' 168, ערך 'דשרא'):

1. ציטוט מהבבלי: "שיפון **דישרא**"

2. **אספילתא**: *Triticum spelta*=*Spelta* (=חיטת הספלתה)⁸⁹⁷.

מוה"ע (ח"ח עמ' 163, ערך 'שפן'): "[שיפון] פ' בלשון יוני שבלת שועל, אבל בלשון משנה הוא מין דגן

אחר אשר ממנו בכל ארצות צפון עושים פת מדי יום ביום ורגילים לאכלו יותר מפת חטים" –

מוה"ע מודע להוראת המילה היוונית *Avena*=*σίφων* ('שבולת שועל' בלשונו ובלשונו)⁸⁹⁸,

אך הוא חולק עליה ומקבל את הזיהוי עם *Secale cereale* – להלן ריבמ"ץ 1.

ריבמ"ץ:

1. (עמ' עו): **סיקרא**: *Segale*=*Secàra* (איטלקית) *Secale cereale* (= 'שיפון' בלשונו)⁸⁹⁹

2. (שם, בשם הערוך): **איספילתא** – לעיל ערוך 2

⁸⁹¹ ע'אפקי, מס' 249; עיסא, עמ' 183, מס' 14. סינונים של *Aegilops ovata*; *Triticum ovatum*. על ההתלבטות בין שתי אפשרויות הזיהוי של *دوسر* עיין: עמר שיפון.

⁸⁹² לא מופיע במילונים. *سافية*=*Panicum glaucum*=*Setaria glauca* (=זיפן כחלחל, מין ממשפחת הדגניים) (עיסא, עמ' 133, מס' 15; בדויאן, מס' 3172), אך זהו מין בר הגדל כעשב רע.

המאסף (רדב"י אלג'אמע, עמ' 127 ערך 'שיפון') מביא את זיהוי הרמב"ם (מין שעורים, 'דוסר'), ומוסיף כי בארצות אחרות שמו הוא 'סאפה'. לא ניתן להסיק מכאן האם הוא משיח לפי תומו, או שמה הוא מעוניין לזהות את פירוש רנאה"י ורנאה"י פ"א עם פירוש הרמב"ם ואלו שפירשו כמותו. כך גם לא ניתן להסתמך על זיהויו של פיאמנטה, שמצטט את המאסף ומקורות דומים, מהם לא ניתן להסיק באופן עצמאי על המין המדובר.

⁸⁹³ לעיל הערה 892. כך גם בכת"י מב"צ.

⁸⁹⁴ סביר כי כאן שני מרכיבי הזיהוי באים בעקבות הבבלי.

⁸⁹⁵ באנציקלופדיה החקלאית מתוארת בסוג *Avena* תופעה של "גרגרים כפולים מדומים", שבה מתקבל גרגר בעל עטיפה כפולה – ארבעה מוצים במקום שניים (ארנון חקלאות גידולי שדה, עמ' 353). ייתכן כי זו כוונת הפירוש, אם כי אין דמיון רב בין ה-*Avena* לבין החיטה.

⁸⁹⁶ ע'אפקי, מס' 249; עיסא, עמ' 183, מס' 14. התיאור המובא כאן תואם באופן כמעט מלא את התיאור המובא אצל ע'אפקי. נראה כי תוספת זו היא של ראה"פ עצמו, ולא חלק מן ה-'פירוש בלשון ערב'.

⁸⁹⁷ בדויאן, מס' 3482.

⁸⁹⁸ בוכסטורף לקסיקון II, עמ' 1243.

⁸⁹⁹ איטימולוגיה איטלקית – <http://www.etimo.it/?term=segale>; בדויאן, מס' 3127.

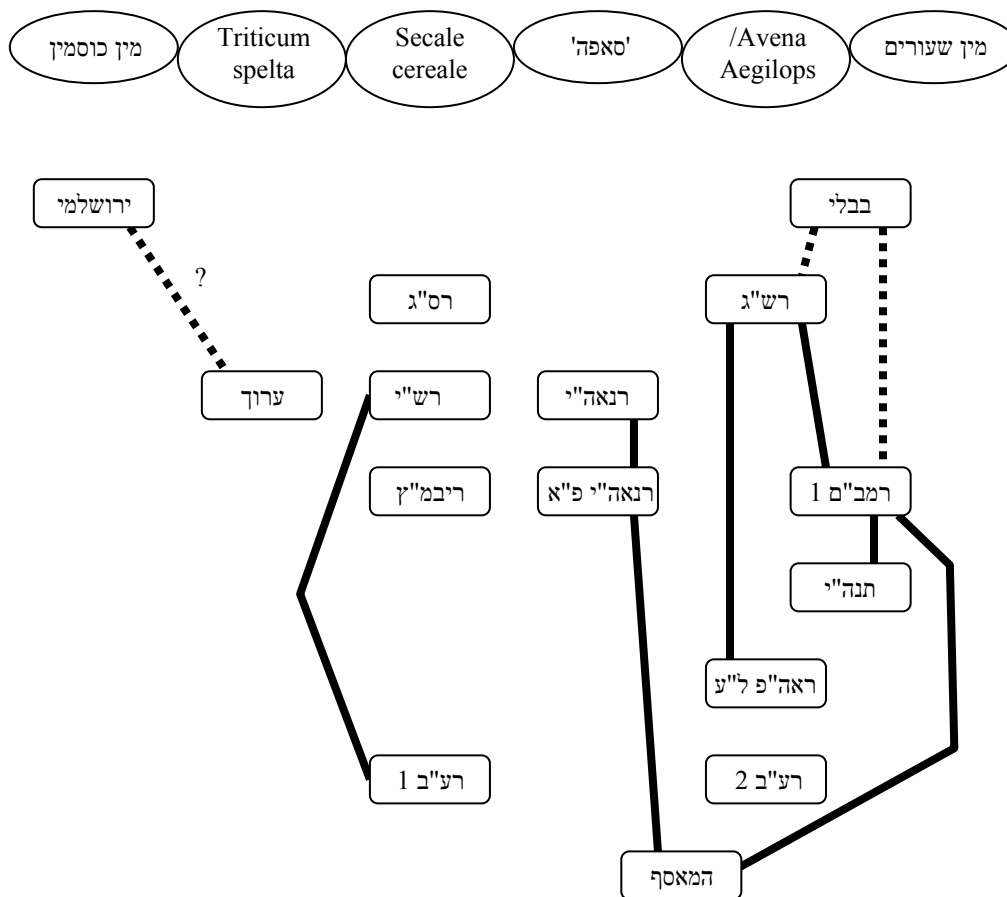
רע"ב:

1. (כלאיים א א) : סיגל"א – להלן רש"י
2. (כלים ט ח) : ויינ"א - Vena (איטלקית)= Avena sativa (=שיבולת שועל תרבותית).⁹⁰⁰
רש"י (פסחים לה ע"א) : שייגלא: seigle (צרפתית)= Secale cereale (=שיפון' בלשוננו)⁹⁰¹
ראה"פ: לא מפורש

הזיהויים השונים

- מין שעורים/שעורה מדברית
- Aegilops geniculata/Avena sativa
- Secale cereale
- Triticum spelta
- (סאפה)

סיכום חזותי

⁹⁰⁰ בדויאן, מס' 589.
⁹⁰¹ בדויאן שם.

1. מסורת בולטת מתחילה בבבלי וממשיכה באופן ברור אצל רש"ג, רמב"ם וראה"פ ל"ע, וייתכן כי גם אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א, מזהה את 'שיפון' עם *Avena sativa*. לעף תומך במסורת זו, בעיקר בגלל ההיבט הלשוני.⁹⁰²
2. באופן מפתיע, מצטרף רס"ג, כיחיד מבין הפרשנים בערבית, למסורת אירופית הכוללת את רש"י וריבמ"ץ, וממשיכה בדורות שלאחריהם,⁹⁰³ ומזהה את 'שיפון' עם *Secale cereale*, שהינו מין דגן אירופי מובהק, הגדל בעיקר בצפון אירופה.⁹⁰⁴ בהנחה סבירה כי ישנו רקע משותף לזיהוי זה אצל רס"ג ובאירופה, ייתכן לשער אחת מן השתיים:
  - א. זיהויו של רס"ג נדד והגיע לארצות אירופה.
  - ב. ישנה מסורת (אולי ארץ-ישראלית) ממנה שאב רס"ג, בתקופת שהותו בארץ-ישראל, שהגיעה גם אל ארצות אירופה.
3. צ'יז'יק מחזיק גם הוא בזיהוי זה.⁹⁰⁵
4. הערוך (המצוטט גם אצל ריבמ"ץ) מביא זיהוי עצמאי – *Triticum spelta*.⁹⁰⁶ זיהוי זה בעייתי מול דברי הבבלי כי 'שיפון' הינו מין שעורים. לעומת זאת, ייתכן מאוד כי יש קשר בין זיהוי זה לבין דברי הירושלמי כי 'שיפון' הינו מין כוסמין – את הכוסמת זיהה הערוך כ- *Triticum dicoccum*. פליקס תומך בזיהוי של הערוך.⁹⁰⁷
5. ישנה סתירה ברורה בין פירוש רע"ב לכלאיים ובין פירושו לכלים. במידה ואין כאן תוספת מאוחרת, נראה כי רע"ב ציטט שתי מסורות שונות (אירופית וערבית) בשני מקומות שונים. שמא יש כאן סימן לכך שבעת כתיבת הפירוש לטהרות, שמן הסתם נכתב לאחר הפירוש לזרעים, חזר בו רע"ב מן המסורת האירופית וציטט את זו הערבית, אולי בעקבות מפגשו עם המציאות הארץ-ישראלית? – הדבר טעון הוכחה.⁹⁰⁸

⁹⁰² לעף פלורה I, עמ' 687.

⁹⁰³ פרובאנס וספרד: המאירי (מאה 13-14, פרובאנס), פסחים לה ע"א: "ושיפון הנקרא בלשון לעז שיג"ל"; חידושי הריטב"א (מאה 13-14, ספרד) פסחים לה ע"א: "שיפון פרש"י שהוא הנקרא שג"ל ויש שקורין אותו סינטי"ן"; רבנו ירוחם (מאה 14, ספרד), תולדות אדם וחוה נתיב ה"ג דף מא טור א ד"ה חלק שלישי: "ושיפון הוא הנקרא בלעז סינטינו".
centeno (ספרדית)=*Secale cereale* (<http://es.wikipedia.org/wiki/Centeno>, 23/10/06). אשכנז: ספר מהרי"ל (מאה 14, אשכנז) (מנהגים) הלכות אפיית המצות ד"ה 'דרש': "שיפון קורן או רוגין"; שם, הלכות איסור והיתר משערי דורה, ד"ה 'בישולי': "שיפון שוקן' ראו קן".
roggen (גרמנית)=*Secale cereale* (בדוואן, מס' 3127). לקט יושר (מאה 15, אשכנז) ח"א עמוד עד עניין ג: "שיפון... קורן"; מנהגי מהר"ש מנוישטט (מאה 14, אשכנז) סימן מד ד"ה וילפינן: "ושיפון קהר"ן".
korn (גרמנית)=*rye* (אנגלית)=*Secale cereale* (מילון אטימולוגי –

<http://www.etymonline.com/index.php?term=corn>, 23/10/06).

⁹⁰⁴ פלורה אירופה IV, עמ' 203-204.

⁹⁰⁵ צ'יז'יק אוצר, עמ' 816.

⁹⁰⁶ הוא מצוטט ע"י ספר אבודרהם (מאה 14, ספרד) סדר ההגדה ופירושה, ד"ה 'והמצוות שאדם': "ושיפון מפרש בערוך שקורין אותו בערבי דוסר ובלעז אשפילטא.

⁹⁰⁷ פליקס כלאיים, עמ' 29.

⁹⁰⁸ ראה להלן בפרקי המסקנות, עמ' 193.

59. שיקמה

משנה:

1. (דמאי א א): "הקלים שבדמיי השיתים והרימין והעוזררים ובנות שוח ובנות שיקמה"
  2. (כלאיים א ח): "אין נוטעין ירקות בתוך סדן שלשיקמה"
  3. (בבא בתרא ב ז): "מרחיקים את האילן מן העיר עשרים וחמש אמה החרוב והשיקמה חמשים אמה"
- בבלי (ברכות מ ע"ב): "בנות שקמה אמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן דובלי" – לא מזוהה.⁹⁰⁹
- רש"ג (עמ' 21 175, "סדן שקמה"): בדו אלגמיז= Ficus sycomorus (=פיקוס השקמה, שקמה)⁹¹⁰
- רנאה"י (דמאי א, עמ' 26, על "בנות שקמה"⁹¹¹): תאני אלג'מיז – לעיל רש"ג
- רנאה"י פ"א:
1. (ע"פ כת"י, פרק א, כמסיח לפי תומו): אלסקם= Ficus sycomorus (=פיקוס השקמה, שקמה)⁹¹².
  2. (דמאי א עמ' 27, לגבי 'בנות שקמה') מפרש רנאה"י פ"א 'בנות שקמה' – מין מהתאנים.⁹¹³
- רמב"ם (דמאי א א עמ' קלב, על "בנות שקמה"): "אלג'מיז וגם הוא תאנים מדבריים, וכל אלו אינם נמצאים אלא במדברות ובהרים ומעט הוא שנטעים"⁹¹⁴ – לעיל רש"ג
- ראה"פ:
1. (עמ' תקכז): "והם תאנים מדבריות ונקראים אלג'ומיז ובלשון אחרת תאני פרעה" – לגבי ג'ומיז' – לעיל רש"ג; fico di Faraone (איטלקית: תאני פרעה)= Ficus sycomorus (=פיקוס השקמה, שקמה)⁹¹⁵
  2. (עמ' תשסה): מין מהתאנים⁹¹⁶
- ערוך (ח"ב עמ' 129, ערך 'בנות שקמה'): "פי' בלע"ז צילצ"י": ייתכן והכוונה ל-gelso (איטלקית מודרנית)= Morus sp. (=תות עץ)⁹¹⁷
- ריבמ"ץ (דמאי א א, עמ' מה, על "בנות שקמה"):

⁹⁰⁹ בחלק מכתבי היד מופיע 'דולבי'. דולבא= Dōlab Platanus orientalis (=דולב מזרחי. פיון-סמית סורית, עמ' 86; לעף ארמית, מס' 73. אפשרות אחרת היא שישנו קשר ל-'דבלה' – תאנה מיובשת.
⁹¹⁰ עיסא, עמ' 83, מס' 15; בדויאן, מס' 1628; אבן אלביטאר תפסיר I, מס' 138.
⁹¹¹ במקור – "בנות שוח", ועיין שם בהערה, וכך מוכח גם בהמשך: "המסוטפות מין מתאיני אלגמיז".
⁹¹² ווד תימן, עמ' 71.
⁹¹³ F. sycomorus נקרא בערבית גם תין אחמץ (תאנים טפשות), תין ברי (תאני בר) ותין الجميز, והיא אכן בת סוגה של התאנה (Ficus carica).
⁹¹⁴ כך גם אצל תנה"י (עמ' 632, ערך 'שקם') ואצל המאסף (עמ' 20, ערך 'בנות שקמה').
⁹¹⁵ בדויאן, מס' 1628.
⁹¹⁶ לעיל הערה 912.
⁹¹⁷ כך לפי קוהוט, ערוך השלם כר' ב, עמ' 129; בדויאן, מס' 2339, 2338. ועיין קוואומו לעזים כר' א, עמ' 317.

1. "פיל תאיני דולבי (גרסה אחרת לבבלי. אצלנו: 'דובלי') – פיל מרכיבין התאנה בערמון" – 'דולבי' שבבבלי (ברכות מ ע"ב) הם *Platanus orientalis* (=דולב מזרחי).⁹¹⁸ לא ברור מה כוונת ריבמ"ץ ב-'ערמון'.

2. "ויש אומרים... והפירות נקראין בלעז **סיקומורי** כלומ' סיקא תאינין מורי תותים": *Sicomoro* (איטלקית)=*Ficus sycomorus* (=פיקוס השקמה, שקמה)⁹¹⁹

רע"ב:

1. (כלאים א ח): 'אילן תאנה הגדל ביערים' – עיין לעיל רמב"ם וראה"פ, שבנוסף לשם הערבי מוסיפים: 'תאנים מדבריות'.

2. (דמאי א א – לגבי 'בנות שקמה'): 'תאנה המורכבת בערמון' – לעיל ריבמ"ץ

ר"ש (דמאי א א): "בפ' כיצד מברכין: 'אמ' רבה בב"ח: תאיני דולבי', כלומר תאנה המורכבת בערמון, כדאמרינן בר"ה: 'ערמונים – דולבי'..." – לעיל ריבמ"ץ ירושלמי; רס"ג; רש"י⁹²⁰; כת"י אנט.: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

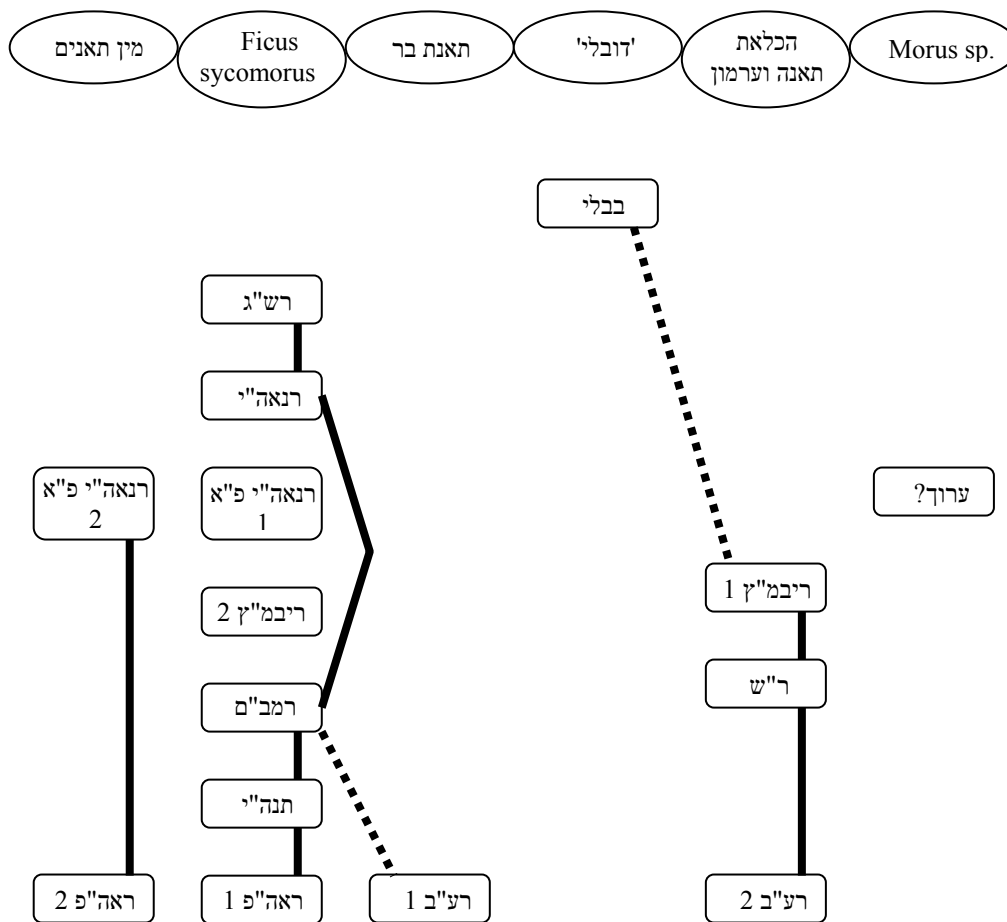
- *Ficus sycomorus*
- מין תאנים
- תאנת בר
- הכלאת תאנה וערמון/דובלי
- ? *Morus* sp.

⁹¹⁸ לעיל הערה 909.

⁹¹⁹ בדואן, מס' 1628.

⁹²⁰ רש"י לא מפרש 'שקמה' – לא בפירושו לבבלי ולא בפירושו לנ"ך.

סיכום הזוטי

דיון והערות

1. בפועל ישנו זיהוי אחד ספציפי – *Ficus sycomorus*.
2. פירושו של הבבלי לא מזוהה, אך ברור כי ריבמ"ץ 1 נתלה בו, ואחריו גם ר"ש ורע"ב 2.
3. פירוש רנאה"י פ"א וראה"פ 2 הינו כללי, ובהחלט מתאים גם ל-*F. sycomorus*.
4. גם פירוש רע"ב 1 הינו כללי – וסביר שהוא בא בעקבות פירוש רמב"ם.
5. מוצאו של *F. sycomorus* ממזרח אפריקה הטרופית,⁹²¹ והוא אינו נפוץ באירופה כלל.⁹²² על רקע זה ניתן להבין את הזיהוי המופיע בערוך – *Morus sp.* – הנפוץ בדרום אירופה.⁹²³
6. גם החוקרים מזיהים את 'שקמה' עם *Ficus sycomorus*.⁹²⁴

⁹²¹ פלורה פלסטינה I טקסט, עמ' 38.

⁹²² מין זה אינו נזכר כלל בפלורה אירופה.

⁹²³ פלורה אירופה I, עמ' 66.

⁹²⁴ פליקס כלאיים עמ' 153; לעף פלורה IV, עמ' 74.

60. שעועית

משנה (כלאיים א א): "ופול לבן והשעועית אינן כלאים זה בזה" ירושלמי (כלאיים א ה"אעמ' 146): פסילתה:⁹²⁵ φάσηλος (יוונית) ו-phasēlus (לטינית) הינם ככל הנראה Vigna sinensis (=לוביה אפונת הבקר)⁹²⁶

רס"ג (עמ' 188 97): אללוביא=لوبياء Vigna sinensis (=לוביה אפונת הבקר)⁹²⁷

רנאה"י (עמ' 29): אלעתר=عتر Pisum sativum (=אפונת הגינה)⁹²⁸

רנאה"י פ"א (עמ' 31): אלעתר – לעיל רנאה"י

כת"י אוקס: לובייה – לעיל רס"ג

רמב"ם (עמ' קסז): אללוביה⁹²⁹ – לעיל רס"ג

ראה"פ: (עמ' תשמב) לוביה – לעיל רס"ג

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד) אלמאש

ماش=Phaseolus mungo (=שעועית המונג)⁹³⁰

ماش=Vigna nilotica; Vigna sinensis (=לוביה מצרית;⁹³¹ לוביה אפונת הבקר)⁹³²

המאסף (עמ' 127, ערך 'שעועית'): "אללוביא והי אלדגרה"⁹³³. לגבי 'לוביא' – לעיל רס"ג.

دجر/حجرة=Vigna sinensis (=לוביה אפונת הבקר)⁹³⁴

ערוך (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): "שעועית פסילתא (ציטוט מהירושלמי)... שעועית ביצי": נראה כי הכוונה ל-Vicia sativa (=בקיה תרבותית)⁹³⁵

ריבמ"ץ (עמ' עו בשם ערוך): "שעועית ביצי" – לעיל ערוך.

רע"ב (כלאיים א א): "והשעועית, קורין לה בערבי לוביא"ה" – לעיל רס"ג

רש"ג: לא מפורש

⁹²⁵ שם זה נזכר גם בירושלמי ביצה א ה"י ובבבלי עבודה-זרה דף לח ע"ב.

⁹²⁶ לידל וסקוט, עמ' 1918; גלייר, עמ' 1372. לעף פלורה II, עמ' 510. ע"ע 'פול לבן' (38).

⁹²⁷ חסין וקאסם, מס' 137; עיסא, עמ' 189, מס' 11,10. באחרון מופיע גם Phaseolus vulgaris (=שעועית תרבותית), מין שמקורו באמריקה, וכן Dolichos lubia, שהוא שם נרדף ל-V. sinensis.

⁹²⁸ ווד תימן, עמ' 156 (ערך Lathyrus). שם הוא מתאר זן בשם pumilio אותו מגדלים בתימן. עיין ערך 'שעועית' (60) – רנאה". גם אצל פיאמנטה תימנית (כר' II, עמ' 314) מתורגם: Green peas.

⁹²⁹ כך אצל תנה"י (עמ' 626, ערך 'שעע'),

⁹³⁰ עיסא, עמ' 138, מס' 1; בדוואן, מס' 2627. כך לפי שמש ירקות, הערה 13.

⁹³¹ בלשוננו של פליקס – לוביית הנילוס (פליקס כלאיים, עמ' 37).

⁹³² עיסא, עמ' 189, 10,9; בדוואן, מס' 3598. כך לפי פליקס כלאיים, עמ' 43,37. לדיון ארוך לגבי זיהוי 'מאש' ראה: עמר גידולי, עמ' 93-95.

⁹³³ בכת"י מב"צ: שעועית – דגרה.

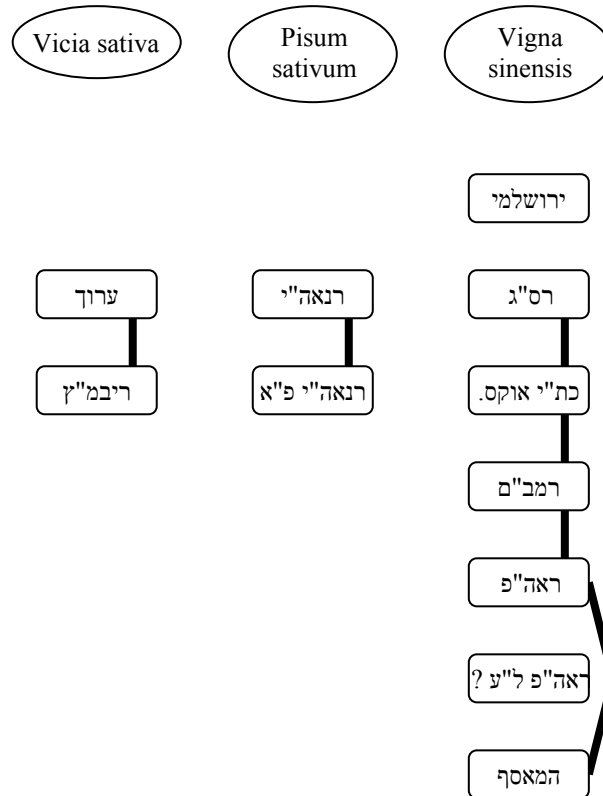
⁹³⁴ ווד תימן, עמ' 158; עיסא, עמ' 189, מס' 11,10. אצל אבן אלביטאר (אבן אלביטאר ג'אמע II, עמ' 89) מופיע دجر=لوبيا (Vigna sinensis=Dolichos lubia).

⁹³⁵ בדוואן, מס' 3594 – באיטלקית: Veccia coltiva; Veccia comune.

הזיהויים השונים

- *Vigna sinensis*
- *Pisum sativum*
- *Vicia sativa*

סיכום הזויות

דיון והערות:

1. המסורת המרכזית מזהה את 'שעועית' עם *Vigna sinensis*.
2. את 'ספיר'⁹³⁶ תרגמו רמב"ם וראה"פ: 'מאש', אשר אחת מאפשרויות הזיהוי שלו היא *Vigna sinensis*. לפי זיהויים כאן נראה כי יש לזהות שם את 'מאש' עם אחת האפשרויות האחרות. אפשרות אחרת היא ש-'מאש' ו-'לוביה' הם שני זנים של *Vigna sinensis*⁹³⁷.
3. ראה"פ ל"ע מפרש כאן 'מאש'. נראה סביר כי כוונתו כאן ל-*Vigna sinensis*, למרות האפשרויות הנוספות.
4. רנאה"י ורנאה"י פ"א מביאים שניהם שם תימני של קטנית. הדבר סביר לגבי רנאה"י פ"א, אך לגבי רנאה"י, שאמור להיות פירוש ארץ-ישראלי הדבר מעורר תמיהה. ייתכן ויש כאן שינוי מאוחר של מעתיק תימני.

⁹³⁶ עיין ערך 'ספיר' (33)
⁹³⁷ לעיל הערה 932

5. הסוג *Vigna* הינו בעיקר בעל תפוצה טרופית,⁹³⁸ וגבול תפוצתו הצפוני הוא דרום אירופה.⁹³⁹ הסוג *Vicia*, לעומת זאת, נפוץ דווקא באזורים ממוזגים,⁹⁴⁰ ואת *Vicia sativa* מגדלים בכל אירופה.⁹⁴¹ על נראה שפירוש הערוך, המצוטט גם אצל ריבמ"ץ משקף מסורת אירופית, שמקורה אולי באשכנז.
6. לעף מזהה את 'שעועית' עם זן של *Vigna sinensis*,⁹⁴² צ'יז'יק מסתמך על פירוש הירושלמי, מביא מס' אפשרויות, אך לא מכריע ביניהן.⁹⁴³ פליקס מזהה עם *Vigna nilotica*.⁹⁴⁴

❧

61. שקדין

משנה:

1. (כלאיים א ד): "... הפרסקים והשקידים... עף על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"
  2. (פאה א ה): "ובאילן האוג והחרובין והאגוזים והשקדים... חייבים בפאה"
- רמב"ם (עמ' קסט): אללוז: *Prunus amygdalus* (=שקד תרבותי)⁹⁴⁵
- ריבמ"ץ (עמ' עט): אמינדולי: *αμυγδαλέα* (יוונית); *amygdolus* (לטינית); *mandorlo* (איטלקית) = *Prunus amygdalus* (=שקד תרבותי)⁹⁴⁶
- ירושלמי; רס"ג⁹⁴⁷; רש"ג; רנאה"י; רנאה"י פ"א; תנה"י; ראה"פ; ראה"פ ל"ע; המאסף; ערוך; רע"ב; רש"י; כת"י אנט.: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

• *Prunus amygdalus*

דיון והערות:

1. הימנעותם של כמעט כל הפרשנים מלזהות את 'שקד' מעידה על כך שזיהוי זה היה פשוט עבורם. הדבר אינו מובן מאליו, לאור העובדה שבניגוד ל-'כסבר', למשל, השמות הערביים והלטיניים של *Prunus amygdalus* אינם קרובים כלל לשם העברי.
2. הזיהוי עם *Prunus amygdalus* מקובל גם על החוקרים.⁹⁴⁸

⁹³⁸ פלורה פלסטינה II טקסט, עמ' 223.

⁹³⁹ פלורה אירופה II, עמ' 128.

⁹⁴⁰ פלורה פלסטינה שם, עמ' 194.

⁹⁴¹ פלורה אירופה שם, עמ' 134.

⁹⁴² לעף פלורה IV, עמ' 74.

⁹⁴³ צ'יז'יק אוצר, עמ' 825.

⁹⁴⁴ פליקס כלאיים, עמ' 42.

⁹⁴⁵ עיסא, עמ' 148, מס' 15; בדואן, מס' 2834.

⁹⁴⁶ לידל וסקוט, עמ' 86; בדואן, מס' 2834.

⁹⁴⁷ וכך גם בפירושו לתורה.

62. תורמוס

משנה:

1. (כלאיים א ג): "... התורמוס והפלסלוס אינן כלאים זה בזה"
  2. (מכשירין ד ח): "קופה שהיא מליאה תרמוסין ונתנוה לתוך המקוה..."
- בבלי (ביצה דף כה ע"ב): "תורמוסא מקטע רגליהון דשנאיהון של ישראל... אמר הקב"ה אפילו כתורמוס הזה ששולקין אותו שבע פעמים ואוכלין אותו בקנוח סעודה לא עשאוני בני":⁹⁴⁹ תורמוסא – מין של Lupinus (=תורמוס).⁹⁵⁰
- רס"ג (עמ' 192 מס' 113): אלתרמס: ترمس=Lupinus termis (=תורמוס תרבותי)⁹⁵¹
- רמב"ם (עמ' קסט): אלתרמס⁹⁵² – לעיל רס"ג
- ריבמ"ץ (עמ' עח): לופינו: lupino (איטלקית)=Lupinus sp. (=תורמוס).⁹⁵³
- רע"ב (כלאיים א ג): "ותורמוס מין קטנית ידוע מר מאד ששולקים אותו שבע פעמים ואוכלים אותו בקנוח סעודה" – ציטוט מן הבבלי
- ר"ש (כלאיים א ג): "מין קטנית ושולקין אותו ז' פעמים ואוכלין אותו בקינוח סעודה" – ציטוט מן הבבלי
- כת"י אנט. (עמ' 70 ש' 13): λουπιναρη – המילה לא מופיעה במילונים, אך היא בהחלט דומה ל-Lopinus (הלטינית).
- רש"ג; רנאה"י; רנאה"פ"א; ראה"פ; ראה"פ"ע; ערוך: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

Lupinus termis •

דיון והערות:

1. יש להניח כי מיעוט הפרשנים שטרחו לזהות את 'תורמוס' נובע מן הזוהות בין השם המשנאי, שמקורו יווני ('תורמוס'), הארמי ('תורמוסא') והערבי (ترمس) – זהות שאינה מותירה מקום לספקות.
2. גם על החוקרים מוסכם כי 'תורמוס' הינו Lupinus termis.⁹⁵⁴

⁹⁴⁸ פליקס כלאיים, עמ' 103; לעף פלורה IV, עמ' 74. Prunus communis הוא סינונים של P. amygdalus.

⁹⁴⁹ אין זה זיהוי מיוחד, אלא סמיכות בין איזכור השם העברי והשם הארמי.

⁹⁵⁰ פיין סמית, עמ' 608 על 'תורמוסא': a kind of lupine.

⁹⁵¹ עיסא, עמ' 112, מס' 13.

⁹⁵² וכך אצל תנה"י (עמ' 652, ערך 'תרמס') ואצל המאסף (עמ' 132, ערך 'תורמוס').

⁹⁵³ בדויאן, מס' 2157, 2158.

⁹⁵⁴ לעף פלורה IV, עמ' 74 – שם הוא מביא את lupine, אך כוונתו למין התרבותי; פליקס כלאיים, עמ' 88-89. להרחבה עיין סטטמן תורמוס, עמ' 5-19.

63. תלתן

משנה:

1. (כלאיים ב ה): "וכן תלתן שהעלת מיני עשבים אין מחייבין אותו לנכש..."
2. (תרומות י ה): "תלתן שנפלה לתוך הבור של מים..."
3. (מעשרות ד ו): "רבן גמליא' אומ' התמרות של תלתן [ו] של חרדל [ו] של פול לבן חייבות

במעשרות"

רס"ג (עמ' 128 195): [אלחל]בה: حلبه= *Trigonella foenum graecum* (גרגרנית יונית, 'חלבה')⁹⁵⁵

פיה"ג (עמ' 3 111): חולבה – לעיל רס"ג

רנאה"י (עמ' 30): אלחלבה – לעיל רס"ג

רנאה"י פ"א (בכת"י – כלאיים ב, כמשיח לפי תומו): חלבה

רמב"ם (עמ' קעו): אלחלבא⁹⁵⁶ – לעיל רס"ג

ערוך (ח"ח עמ' 241, ערך 'תלתן'): "פי' תלתן חולבא בל' ישמעאל והוא מן הזרעונין כמין עדשים והוא

מר בתחילתו וכששורין אותו במים נמתק"⁹⁵⁷ – לעיל רס"ג

מוה"ע (שם): "וכן שמו בל"י תילידן ובל' גמר' שבולוליתא" – לגבי 'תילידן' – להלן ריבמ"ץ⁹⁵⁸

שבוליתא=*Trigonella foenum graecum*⁹⁵⁹=fnugreek

ספר אסף הרופא (61 155): "עשב הנקרא תלתל ובלשון ארם שבלילתא, ובלשון יוון אנוקיריאה

(גרסה אחת מוסיפה: והוא חלבא), ובלשון רומיים פמגריקו". כמו כן מופיע 'שבוליתא' בתלמוד

הבבלי מספר פעמים,⁹⁶⁰ ובכולם מפרש רש"י 'פינוגר"י' – ראה להלן ריבמ"ץ ורש"י

ריבמ"ץ (עמ' פט): ציטוט מן הערוך ולאחריו: "ואנו לועזין אותו פינוגריצי ובלשון יון תילי"

fieno greco (איטלקית)=*τηλεις* (יונית)=*Trigonella foenum graecum* (גרגרנית יונית,

'חלבה')⁹⁶¹

רע"ב (כלאים ב ה; תרומות י ה): "בערבי חולב"א ובלע"ז פינגריק"ו" – לעיל רס"ג; ריבמ"ץ

רש"י (ביצה ג ע"ב ובמקומות נוספים): פינוגר"י: *fenogré* (צרפתית עתיקה)=*Trigonella foenum*

graecum (גרגרנית יונית, 'חלבה')⁹⁶²

⁹⁵⁵ עיסא, עמ' 183, מס' 5; בדויאן, מס' 3468; רמב"ם ביאור, מס' 152 – שם הוא הוא מזהה חלבה עם فريقة, המזוהה גם כן עם מין זה (עיסא שם).

⁹⁵⁶ כך גם אצל תנה"י (עמ' 646, ערך 'תלתן') ואצל המאסף (עמ' 130, ערך 'תלתן').

⁹⁵⁷ השרייה במים להפגת המרירות מוכרת גם מדרך הכנת מאכל ה-'חילבה' התימני (מדר וריעאני, עמ' 29)

⁹⁵⁸ קוהוט (שם) מעיר כי ב-'תילידן' הכוונה היא *τηλεις* ('חילבה') *ηδος* (מתוק).

⁹⁵⁹ סוקולוף בבליית, עמ' 1103.

⁹⁶⁰ למשל: שבת קי ע"ב; מנחות מב ע"ב.

⁹⁶¹ בדויאן, מס' 3468; דיוסקורידס II, מס' 124; לידל וסקוט, עמ' 1788.

⁹⁶² קטן לעזים, מס' 841 ועוד.

ר"ש (כלאים ב ה): פינוגריקו – לעיל ריבמ"ץ
כת"י אנט. (עמ' 71 33): לא שרד
ירושלמי; בבלי: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

• *Trigonella foenum graecum*

דיון והערות

1. ישנה הסכמה בין כלל הפרשנים על זיהוי 'תלתן' עם *Trigonella foenum graecum*, וכך מזהים גם החוקרים.⁹⁶³
2. אצל בן יהודה מופיע 'תלתן' (וגם 'תלתל') כ-*Trifolium* בדומה לשם המדעי המקובל כיום. הוא מתאר כי כך נהוג 'בלשון החיה' אך לא ברור כיצד נוצר הדבר. בהערה שממובא גם הזיהוי עם *Trigonella foenum graecum* בשמו של לעף.⁹⁶⁴

.64 תפוח

משנה

1. (כלאים א ד): "התפוח והחוזר... אפ על פי דומין זה לזה כלאים זה בזה"
  2. (תרומות י ב): "תפוח שריסקו ונתנו לתוך עיסה וחימצה הרי זו אסורה"
  3. (תרומות יא ג): "אין עושין תמרים דבש ולא תפוחים ולא תפוחי יין"
- רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלתפאה = *Pyrus malus* (=תפוח עץ)⁹⁶⁵
רמב"ם (מעשרות א ד, עמ' שכא): אלתפאה – לעיל רנאה"י פ"א
ירושלמי; רס"ג; רש"ג; רנאה"י; תנה"י; ראה"פ; ראה"פ ל"ע; המאסף; ערוך; ריבמ"ץ; רע"ב;
רש"י; כת"י אנט.: לא מפורש

סיכום הזיהויים:

• *Pyrus malus*

דיון והערות

1. העדר התייחסות מצד רוב הפרשנים מעיד על היות הזיהוי עם *Pyrus malus* מובן מאליו – וכך גם לפי החוקרים.⁹⁶⁶

⁹⁶³ פליקס כלאים, עמ' 230; לעף פלורה IV, עמ' 74; צ'ז'יק אוצר, עמ' 835.
⁹⁶⁴ בן יהודה כר' 16, עמ' 7782-7783, ושם בהערה 2.
⁹⁶⁵ עיסא, עמ' 151, מס' 17.
⁹⁶⁶

65. תרדים

משנה:

1. (כלאיים א ג): "התרדין והלעונים... אינן כלאים זה בזה"
2. (תרומות י יא): "כל הנישלקים עם התרדים אסורין מפני שהן נותנין את הטעם".
3. (עוקצין א ד): "אילו לא מיטמין ולא מטמין ולא מיצטרפין. ושרשי קולסי אכרוב וחילפות תרדין..."

בבלי (עירובין כט ע"א): סלקא=السلق=Beta vulgaris (=סלק)⁹⁶⁸

רס"ג (עמ' 110 191): אלסלק: السلق=Beta vulgaris (=סלק)⁹⁶⁹

רנאה"י (ערלה ג ז, עמ' ו): אלסלק – לעיל רס"ג

רנאה"י פ"א (עמ' 32): "התרדים והלעונים מיני סלק"

כת"י אוקס.: אלסלק – לעיל רס"ג

רמב"ם (עמ' קסח): אלסלק⁹⁷⁰ – לעיל רס"ג

ערוך (ח"ג עמ' 248, ערך 'הרת'; ח"ה עמ' 49, ערך 'לעין'): "תרדין בליטי": Bleta (לטינית)=bieta

(איטלקית)=Beta vulgaris (=סלק)⁹⁷¹

ריבמ"ץ (עמ' עח): בליטי – לעיל ערוך

רע"ב (כלאים א ג): "בערבי סילק"א ובלע"ז בליט"י" – לעיל בבלי, ערוך

רש"י:

1. (ברכות נז ע"ב): בלי"ץ: blez (צרפתית עתיקה)=סלק⁹⁷²

2. (סנהדרין סד ע"א): בליד"ש: bledas (פרובנסאלית)=סלקים לבנים⁹⁷³

כת"י אנט. (עמ' 70 9): σεφακλον – לא מופיע במילונים. בספר אסף מופיע: "עלי סלק, הוא

סונקלון"⁹⁷⁴, אך גם 'סונקלון' אינו מזוהה.

ירושלמי; רש"ג; ראה"פ; ראה"פ ל"ע: לא מפורש

⁹⁶⁶ פליקס כלאיים, עמ' 99; לעף פלורה IV, עמ' 74.

⁹⁶⁷ לא מובא שם כתרגום ישיר של המילה, אלא מצויין בפשטות כמקביל ל-'תרדין' תוך כדי הדיון התלמודי.

⁹⁶⁸ בר שינייא, עמ' 50 ש' 35; עיסא, עמ' 30, מס' 21.

⁹⁶⁹ עיסא, עמ' 30, מס' 21.

⁹⁷⁰ וכך אצל תנה"י (652, ערך 'תרד') ואצל המאסף (עמ' 132, ערך 'תרדין').

⁹⁷¹ – איטלקית אטימולוגיה <http://www.etimo.it/?cmd=id&id=2215&md=ecf2648f7e3607a8ba2ec7d75c7a1a42>; 6/11/06; בדויאן, מס' 646.

⁹⁷² קטן לעזים, מס' 77.

⁹⁷³ קטן לעזים, מס' 1707.

⁹⁷⁴ אסף הרופא פ' 83. לפי גרסא אחרת: 'סיאוקלון'.

סיכום הזיהויים:

Beta vulgaris •

דיון והערות

1. הסלק המדובר כאן הוא Beta vulgaris var. cicla (=סלק עליים).⁹⁷⁵ כך מזהים גם פליקס⁹⁷⁶ ולעף.⁹⁷⁷
2. רנאה"י אמנם לא מזהה באופן ישיר את 'תרד', אך מתוך שמזהה את 'לעונה' עם "שרשי הסלק" סביר כי גם לדעתו 'תרד' הוא סלק העלים.⁹⁷⁸
3. יש לציין כי הן לפי הפרשנים והן לפי החוקרים 'תרדין' שבמשנה אינם זהים לירק הנקרא בעברית מודרנית 'תרד' (Spinacia oleracea), אף הוא ירק עליים ממשפחת הסלקיים), ואשר התפשט באזורנו בעקבות כיבושי האסלאם.⁹⁷⁹

❧

66. תרבותור

משנה (כלאיים א ג): "הכרוב והתרבותור... אינן כלאים זה בזה"

ירושלמי (כלאיים א ה"ג, עמ' 146): **כורב**⁹⁸⁰ דקיק: כרבא דקיקא=כרוב קטן⁹⁸¹

רס"ג (עמ' 109 191): **אלקנביט**: قنبيط= Brassica pleracea Var. Botrytis (=כרובית)⁹⁸²

רש"ג (עמ' 17 175): **אלקנביט** – לעיל רס"ג

רנאה"י (עמ' 29, גורס 'תרפתור'): "פ'ל בעל הערוך ז"ל בלשון ערבי **אלקרנביט**": قرنبيط = Brassica

pleracea Var. Botrytis (=כרובית)⁹⁸³

רנאה"י פ"א (עמ' 32, גורס 'תרופתור'): **אלקרנביט** – לעיל רנאה"י

כת"י אוקס.: **אלכרנב אלרקי** – לעיל ירושלמי

רמב"ם (עמ' קסח): "כרוב מדברי שקלחיו דקים וכך ביארוהו בתלמוד כרוב דקיק".

תנה"י (עמ' 652, ערך 'תרבתר'): "כרוב שענפיו דקים, שאין לו לובן אלא עלים בלבד"

ראה"פ (עמ' תשמג): "כרוב מדברי ונקרא בערבית **אלקרנביט**" – לעיל רס"ג⁹⁸⁴

⁹⁷⁵ הסלק האדום וסלק הסוכר מוכרים רק מתקופות מאוחרות יחסית – החל מסוף המאה ה-16 (הלפרין חקלאות, גידולי שדה וגן, עמ' 127; החי והצומח 12, עמ' 79).

⁹⁷⁶ פליקס כלאיים, עמ' 82.

⁹⁷⁷ לעף פלורה IV, עמ' 74. עמר טוען כי ייתכן ובארץ-ישראל היה נפוץ זן אחר של Beta vulgaris (עמר גידולים, עמ' 290).

⁹⁷⁸ עיין ערך 'לעונים' (28) – 'דיון והערות'.

⁹⁷⁹ עמר גידולים, עמ' 289 ושם הערה 3.

⁹⁸⁰ כך במקור.

⁹⁸¹ כרבא=الكرنب/כרוב (בר שינייא, עמ' 49 ש' 23; פיין סמית, עמ' 224). דקיק=קטן (פיין סמית, עמ' 96)

⁹⁸² עיסא, עמ' 33, מס' 4; בדויאן, מס' 697; רמב"ם ביאור, מס' 184.

⁹⁸³ עיסא, עמ' 33, מס' 4; בדויאן, מס' 697; חסין וקאסם, מס' 392

ראה"פ ל"ע (עמ' תשמד): קנביט – לעיל רס"ג

המאסף (עמ' 132, ערך תרובתור): "כרוב בר בעל ענפים דקים, ושמו אצל הערוך 'אלקרנביט'" – לעיל רנאה"י

ערוך (ח"ח עמ' 273-274, ערך 'תרבתר'): "פ"י מין של כרוב הוא ונקרא בל' ישמעאל אלקרנביט, ומתגדל ועושה זרעונין, והוא קבוץ ואין העלין נפרדין": לגבי 'קרנביט' – לעיל רנאה"י פ"א

ריבמ"ץ (עמ' עח): מצטט את הירושלמי והערוך, ומוסיף: "ובלשון יון כרוביאה".⁹⁸⁵

רע"ב (כלאיים א ג): "מין כרוב שקלחים שלו דקים"

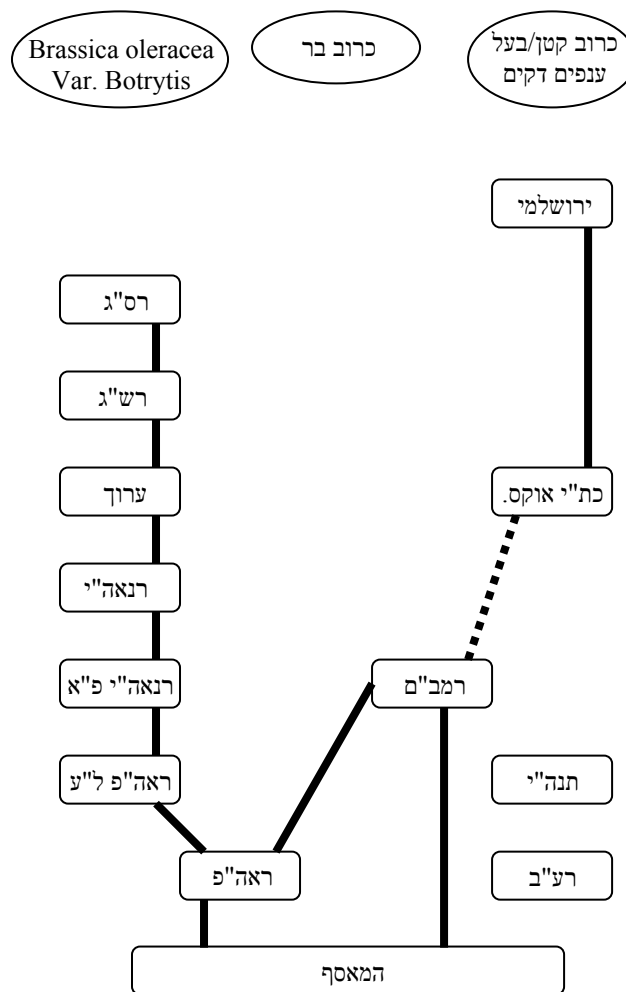
כת"י אנט. : φρηγητικόν : φρυγατικόν – מוכר כשם צמח, אך זהותו לא ברורה⁹⁸⁶

סיכום הזיהויים:

- כרוב קטן/דק
- Brassica oleracea Var. Botrytis
- כרוב בר

---

⁹⁸⁴ ישנה בעייתיות לא פשוטה בהצגת قنبیط כמין בר – ראה להלן 'דיון והערות'.
⁹⁸⁵ לא ברורה זהות 'כרוביאה'. סביר כי יש קשר ל-κράβη (עין ערך 'כרוב' (24)).
⁹⁸⁶ לידל וסקוט, עמ' 1958; סטאר יוונית, עמ' 351.

דיון והערות

1. לא סביר כי הירושלמי מתכוון ב-'כורב דקיק' לכרובית. הגודל אינו התכונה הבולטת המבדילה אותה מן הכרוב.
2. יש לציין כי כל הפרשנים למעט כת"י אוקס. ורמב"ם מתעלמים מן הירושלמי.
3. רמב"ם עצמו מוסיף לדברי הירושלמי את היותו של 'תרובתור' מין בר. מן הירושלמי עצמו ניתן בהחלט להבין כי מדובר בצמח תרבות.
4. על פי המילונים, *قنبيط* / *قربيط* מתייחסים לכרובית.⁹⁸⁷ על רקע זה, דברי ראה"פ בעייתיים למדי, שהרי הכרובית הינה מין תרבות מובהק. נראה כי ראה"פ חיבר בפירושו את הזיהוי הנפוץ *قنبيط* לדברי הרמב"ם אודות מין בר. ובכל זאת התמיהה עומדת – האם לא הכיר ראה"פ את ה- *قنبيط*, או שמא התכוון לצמח אחר?⁹⁸⁸

⁹⁸⁷ ועיין להלן הערה 989.

⁹⁸⁸ רדב"י אלג'אמע (עמ' 132, ערך 'תרובתור') מחבר את כל שלושת הפירושים (תרגום חופשי): "כרוב בר בעל ענפים דקים, ושמו אצל הערוך 'אלקרנביט'". אמנם מדבריו, בניגוד לראה"פ, ניתן להבין כי הוא עצמו אינו מכיר את ה-'קרנביט' אותו הזכיר הערוך.

5. מבין כל המזהים 'תרובתור' עם قنبيط, הערוך הינו היחיד שמספק תיאור – "והוא קבוץ ואין העלים נפרדים" – שאכן תואם את התפרחת הנאכלת של הכרובית.⁹⁸⁹
6. פליקס מזהה את 'תרובתור' עם Brassica oleraceae var. capitata.
7. צ'יז'יק טוען כי יש לגרוס 'כרובתור' במקום 'תרובתור', ומזהה אותו עם broccoli.⁹⁹⁰

---

⁹⁸⁹ אמנם, תיאור זה יכול להתאים גם ל-Brassic oleracea Var. Capitata (=כרוב הראש), ועיין עמר גידולי, עמ' 279, שמבין כך את דברי הערוך.

⁹⁹⁰ צ'יז'יק אוצר, עמ' 338.

פרקי המסקנות

הקדמה

פרקי המסקנות מבוססים על עיבוד הזיהויים של כל צמח וצמח, השוואה בין כל פרשן ופרשן בנוגע לכל אחד מן הצמחים וניתוח כמותי של ההתאמות בזיהויים אל מול אי ההתאמות. כמות הנתונים רבה עד מאוד, ומלאכת ההשוואה מפרכת ועדינה, הן עקב קיומם של זיהויים מסופקים, והן בגלל שהשוואת זיהויים אינה מדע מדוייק, ולעיתים מזומנות ההכרעה האם ישנו קשר (או שמץ של קשר) בין שני פרשנים המזהים צמח פלוני – תלויה על בלימה. מכלול תנאים אלו מוליד בוודאי טעויות, שחלקן פליטת קולמוס (ומקלדת), וחלקן תלויות בשיקול הדעת. טעויות אלו תוקנו בחלקן תוך כדי הגהה ועיון מחודש, אך רחוק הדבר שהן נעלמו לגמרי. על כל פנים, כאשר המסקנות המובאות להלן מבוססות על ניתוח כמותי – נעשה שימוש בתוצאות מובהקות, כך שגם אם נפלה טעות, היא בטלה ברוב גדול, והמסקנות עומדות בתוקפן. בנוסף – מבוססות המסקנות גם על ניתוח של מקרים נבחרים המנותחים לעומקם, ובהם סביר פחות שנפלה טעות.

א. הפרשנים

1. התלמוד הירושלמי והשפעתו

- 1.1. ממחקר זה לא ניתן להסיק מסקנות ישירות לגבי היחס בין מסורות הזיהוי של שני התלמודים – הבבלי והירושלמי, עקב מיעוט הזיהויים לצמחי משנת כלאיים המצויים בבבלי. למעשה, רק לגבי צמח אחד (36 – 'עולשים') ישנם בשני התלמודים זיהויים של ממש שניתן להשוותם זה לזה, וגם שם לא ניתן להגיע למסקנה חד משמעית.
  - 1.2. עם זאת, ניתן לנסות ולהסיק מסקנות מהשוואת הירושלמי לפירושי הגאונים, אף שגם כאן מספר הצמחים מהם ניתן להסיק קטן יחסית (בין השאר עקב קושי בזיהוי השמות הארמיים המובאים בירושלמי): ירושלמי-רס"ג: התאמה אחת (60) מול 5 אי התאמות (26, 27, 28, 31, 66); ירושלמי-רש"ג: התאמה אחת (31) מול 4 אי התאמות (27, 28, 31, 66). בהחלט ניתן לראות כאן פער לא מבוטל בין הירושלמי לבין המסורות הבבליות.⁹⁹¹ גם אם היה ניתן לשער שרס"ג, שנולד במצרים ושהה בארץ-ישראל, ישקע בפירושו מסורות ארץ-ישראליות – לא ניתן למצוא כאן רגליים להשערה זו.
- השוואת הירושלמי לפיה"ג דלה בממצאים: שתי התאמות (3, 48) אל מול אי התאמה אחת המוטלת בספק (27). אך יש בממצאים אלו כדי להעיד על פוטנציאל רב לחשיפת זיקה ביניהם, שיכולה לגלות גם על נסיבות היווצרותו של פיה"ג.

⁹⁹¹ ולא מסורת בבליית אחת – ראה להלן: מסורות גאוני בבל (עמ' 181).

- 1.3. אצל רמב"ם התמונה שונה במעט: ירושלמי-רמב"ם: 5 התאמות (10, 27, 57, 60, 66) מול 7 אי התאמות (3, 25, 28, 31, 33, 39, 55). נראה, לכאורה, כי רמב"ם שאב ממסורות הירושלמי יותר משקבלו מהן הגאונים, אלא שבמבט מעמיק יותר ניתן להבחין שב-4 מתוך 5 ההתאמות אין מדובר בזיהוי של מין ספציפי הננקב בשמו, אלא בתיאור כללי יותר ('מין מהבצלים', 'כרוב דקיק', 'חטה שנפסדת צורתה', 'שעורה מדברית') והנותרת (60) משותפת גם לרס"ג. ניתן לומר כי רמב"ם מפרש בדרכו של הירושלמי, במקומות שאין בידו זיהוי ספציפי,⁹⁹² אך בהחלט אין כאן ראיה למפגש אפשרי שלו עם מסורות ארץ-ישראליות חיות בעת הגירתו למצרים וביקורו בארץ-ישראל.
- 1.4. הערוך מצטט את הירושלמי כמעט דרך קבע, ובמקרים רבים מביא את השמות הארמיים, אך לא נראה שהוא יודע את פירושם. בנוגע לזיהויים של ממש: ירושלמי-ערוך: 3 התאמות (33, 39, 48) מול 7 אי התאמות (3, 27, 28, 36, 55, 60, 66).
- 1.5. בפירוש ריבמ"ץ, שגם הוא מרבה לצטט את הירושלמי, ניתן למצוא זיקה חזקה יותר לזיהויי הירושלמי: ירושלמי-ריבמ"ץ: 4 התאמות (25, 31, 39, 55) מול 3 אי התאמות (27, 33, 60). התאמות אלו הינן התאמות 'איכותיות' (בניגוד למה שנכתב לעיל לגבי רמב"ם), הכוללות התייחסות למינים ספציפיים, ונראה שהן מלמדות על מסורות ארץ-ישראליות כלשהן שהיו בידי ריבמ"ץ.
- 1.6. לגבי רנאה"י – נראה כי העריכה שעבר פירוש זה בתימן מונעת את בחינת היחס בינו ובין הירושלמי,⁹⁹³ אף שהוא – מהיותו פרשן ארץ-ישראלי – היה לכאורה בעל הפוטנציאל הרב ביותר למסור את מסורות הירושלמי.
- 1.7. לסיכום: מבין הפירושים הנסקרים לא נראה שיש מי שמזהה באופן ברור את הצמחים במסכת כלאיים על פי זיהויי הירושלמי. ניתן להסיק מכך שמסורת ארץ-ישראל הקדומה נקטעה ככל הנראה, ולא שרדה כמסורת חיה, ולכל היותר רק שרידים חלקיים ממנה נזכרו בפרשנות ימי הביניים. מבין הפרשנים הנסקרים בולט ריבמ"ץ, באופן יחסי, בזיקתו לירושלמי וזיהוייו. נראה כי מתוך מספר התאמות מועטות, אמנם, ניתן להצביע על היותן של מסורות הירושלמי מסורות בידו.⁹⁹⁴ על כל פנים, ניתן לראות בבירור כי התלמוד הירושלמי כחיבור כתוב היה מוכר לפרשנים והיווה מבחינתם מקור מרכזי ללימוד סדר זרעים, בהיעדר תלמוד בבלי על סדר זה (מלבד מסכת ברכות).

⁹⁹² על יחסו של רמב"ם לירושלמי וביטויו בפירוש המשניות ראה למשל: אדלר רמב"ם, ובעיקר, עמ' 212-214; הכהן ירושלמי, עמ' 3.

⁹⁹³ אין ולו התאמה אחת ביניהם.

⁹⁹⁴ החל מן המאה ה-6 ישנה פריחה של השימוש בעברית בקהילות היהודיות שבדרום איטליה. היצירה העברית נמשכת שם עד למאות ה-11-12. יש המייחסים זאת לקשרים עם המרכז הארץ-ישראלי, ולהגירת יהודים מארץ-ישראל במאה ה-8. (גאולה מדרשים, עמ' 325-326).

2. מסורות גאוני בבל

- 2.1. כאשר משווים את זיהויי רס"ג לאלו של רש"ג רואים בבירור כי מסורות גאוני בבל אינן עשויות מקשה אחת: רס"ג-רש"ג: 2 התאמות (28, 66) מול 10 אי התאמות (2, 14, 15, 27, 31, 32, 42, 52, 54, 65). ייתכן שפער גדול זה קשור למסורות שעברו בישיבות השונות (רס"ג-סורא; רש"ג-פומבדיתא), אך ייתכן עוד שרס"ג, הידוע כחדשן בתחומים רבים ומגוונים, מביא זיהויים שאינם פרי מסורת בבליית קדומה, אלא מחודשים מסברתו, או פרי שמועה מלימודו בימי בחרותו במצרים ובארץ-ישראל, בעוד שרש"ג משקף את מסורת בבל הקדומה. אם כך הוא, יש לומר כי זיהויי רס"ג לא פשטו בכל בבל – לפחות בדורות הראשונים לאחר פטירתו – ומסורות בבל הקדומות נשארו על מקומן.⁹⁹⁵
- 2.2. בדינו שני זיהויים רלוונטיים מתוך תשובות רב נטרונאי גאון (4, 34),⁹⁹⁶ ששימש כגאון ישיבת סורא למעלה מ-50 שנה לפני לרס"ג.⁹⁹⁷ מהשוואה לרס"ג (אין זיהויים של רש"ג במקרים אלו) עולה כי באחד המקרים ('אסטיס' – 4) מביא רס"ג שני זיהויים – השני הינו זיהוי אחר מזה של רב נטרונאי, ואת הראשון לא ניתן לקרוא מכתב היד (וסביר כי זהו זיהויו של רב נטרונאי – כפי שהניח אלוני).⁹⁹⁸ במקרה השני נראה גם כן כי רס"ג חולק על זיהויו של רב נטרונאי. לא ניתן אמנם להסיק מסקנות גורפות ממקרים אלו, אך בהחלט ניתן לראות כאן פתח להשערה על חדשנותו של רס"ג בזיהויי הראליה.
- 2.3. יש לציין כי דווקא בזיהויי רש"ג, באופן מפתיע למדי, אנו מוצאים מספר התייחסויות לריאליה הארץ-ישראלית ('אלשאם').⁹⁹⁹ רס"ג מציין רק במקום אחד פרט ריאליה דומה.¹⁰⁰⁰
- 2.4. פיה"ג תואם באופן משמעותי את פירוש רש"ג, בעוד שנראה רחוק מפירוש רס"ג:
- 2.4.1. רש"ג-פיה"ג: 4 התאמות (2, 15, 20, 27) מול אי התאמה אחת (52) ועוד אחת מסופקת (24)
- 2.4.2. רס"ג-פיה"ג: התאמה אחת (34) מול 5 אי התאמות (2, 15, 27, 32, 52).
- 2.4.3. נראה כי פיה"ג מבוסס על המסורות הבבליות המובאות גם אצל רש"ג, והממצאים כאן תומכים במידת מה בהשערה המזהה את המחבר עם רב האי גאון, בנו וממשיך דרכו של רש"ג, ובהחלט דוחים את זיהויו עם רס"ג.¹⁰⁰¹
- 2.5. לסיכום: ניתן לחלק באופן כוללני את זיהויי גאוני בבל לשניים – זיהויי רס"ג מחד, ומולם זיהויי רש"ג ופיה"ג, הקרובים זה לזה, וזיהויי רב נטרונאי (שלא ברור הקשר שלו לרש"ג).

⁹⁹⁵ לגבי התפשטות מסורות רס"ג מאוחר יותר ראה להלן, עמ' 183.

⁹⁹⁶ שניהם מצוטטים בערוך – עיין להלן, עמ' 188.

⁹⁹⁷ להרחבה על תולדותיו: ברודי תשובות כר' א, עמ' 59-61.

⁹⁹⁸ רס"ג לשון, עמ' 194.

⁹⁹⁹ "ספיר: נוע מין אלבאקלי באלשאם" (עמ' 175 ש' 11-12); "דלעת המצרית: יערף באלשאם קרע אלחבש" (שם ש' 14); "קרסטמילין: יס' באלש (=באלשאם) אלפטדמי..." (שם ש' 19-20); "לוף: כדי יס' באלשאם לוף" (שם ש' 23-24).

¹⁰⁰⁰ "הנפוס: אלג'זר ויקאל אלבקה פי דמשק יקאל להא אלג'לג'ל" (עמ' 190, מס' 107).

¹⁰⁰¹ לגבי זיהוי המחבר עם רב שר שלום בן רב עמרם גאון, ראש ישיבת סורא בסוף המאה ה-9, שקדם לרב נטרונאי (וכן לרב סעדיה) בכס ראשות הישיבה (ראה מרגליות אנציקלופדיה כרך ב, עמ' 351) – אם ההשערה נכונה אזי נראה מכאן, בדומה לאמור לעיל בהשוואה לרב נטרונאי, כי רס"ג אינו ממשיך את המסורות הישנות, אלא מחדש.

ייתכן שהדבר מורה על חידוש זיהויים על ידי רס"ג עם הגעתו לבלב. על כל פנים, העובדה שרש"ג, המאוחר לרס"ג, חולק עליו, מורה על אי התקבלות זיהויי רס"ג בבבל כולה בעשרות השנים שלאחר מותו.¹⁰⁰²

3. רב נתן אב הישיבה – לבוש תימני לפירוש ארץ-ישראלי?

3.1. פירוש רנאה"י נראה, טרם עיון בזיהוייו, כבעל הפוטנציאל הגדול ביותר למסירת מסורות ארץ-ישראליות חיות, בשל היות מחברו חכם ארץ-ישראלי. אך מתוך עיון מעמיק בזיהויים עולות המסקנות הבאות:

3.2. לא נראה שיש קשר בין זיהויי רנאה"י, לבין אלו של הירושלמי: ירושלמי-רנאה"י: התאמה אחת (31) מול 6 אי התאמות (3, 27, 28, 33, 60, 66).

3.3. נראה כי פירוש זה שואב מתוך מסורת הזיהוי של רס"ג: רס"ג-רנאה"י: 10 התאמות (2, 4, 23, 27, 32, 34, 46, 52, 54, 66) מול 4 אי התאמות (15, 28, 31, 60), ושני מקרים שאינם מזוהים (מצידו של רנאה"י: 6, 58).¹⁰⁰³

3.4. לפירוש זה קשר הדוק פחות לפירוש רש"ג: רש"ג-רנאה"י: 8 התאמות (8, 10, 20, 31, 52, 57, 59, 66) מול 7 אי התאמות (2, 15, 27, 28, 32, 34, 54).

3.5. בחינת פירוש רנאה"י מול פירוש רמב"ם אינו מראה קשר מובהק יותר מהקשר לפירוש רס"ג, אם כי, כצפוי, עדיין יש כאן התאמה רבה יותר מאשר לפירושים האירופיים – ערוך וריבמ"ץ.

3.6. פירוש זה נערך כפי הנראה על ידי חכם תימני, ועל כן הוא קרוב במקרים רבים לפירוש רנאה"י פ"א, שהוא, כפי שיבואר בהמשך, פירוש תימני מקורי: רנאה"י-רנאה"י פ"א: 15 התאמות (2, 3, 6, 8, 10, 20, 28, 32, 33, 31, 47, 55, 57, 58, 60, 66)¹⁰⁰⁴ מול 6 אי התאמות (4, 10, 23, 34, 48, 52). אך על העריכה התימנית של פירוש זה יעידו יותר מכל הזיהויים עצמם, שבחלקם הינם שמות תימניים מובהקים (3, 4, 10, 33, 48, 58),¹⁰⁰⁵ שמות חריגים שאינם מזוהים (6, 24, 55),¹⁰⁰⁶ או שהינם צמחים הנפוצים דווקא באזור תימן ולא באזור הים התיכון (3, 10, 33). בשני מקרים (10, 33)¹⁰⁰⁷ ניתן לראות את העריכה 'כפעולה', כשהובאו בהם גם השם המקורי וגם ה-'תרגום' לניב התימני, כשלפחות במקרה אחד (10) הוא ודאי אינו תואם את הכוונה המקורית של רנאה"י. תופעה זו מעידה על כך שסביר כי גם במקרים בהם הובא רק שם תימני, הוא 'מכסה' על השם בו נקב רנאה"י, וייתכן אף שהוא מתייחס לצמח אחר.¹⁰⁰⁸ על עריכה מאוחרת יעיד גם איזכורו של ספר הערוך (66), המאוחר לרנאה"י בכמה עשרות שנים.

¹⁰⁰² מה שאין כן לגבי תקופות מאוחרות יותר, בהם נראה כי זיהויי רס"ג פושטים בארצות האסלאם – ראה להלן במסקנות לגבי רנאה"י ורמב"ם (עמ' 183, 186).

¹⁰⁰³ מול רש"ג יש 8 התאמות מול 4 אי התאמות, ומול פיה"ג יש 6 אי התאמות מול 2 התאמות בלבד.

¹⁰⁰⁴ בתוכן 3 מתוך 4 אי התאמות שבין רס"ג ורנאה"י (28, 31, 58).

¹⁰⁰⁵ שם צמח מזוהה כ'תימני מובהק' אם הוא מופיע רק בפלורת תימן, או כאשר המילונים מציינים כי הוא מיוחד לתימן.

¹⁰⁰⁶ על הסיבה לאפיון תופעה זו כקשורה לעריכה התימנית עיין להלן במסקנות לגבי רנאה"י פ"א (עמ' 183).

¹⁰⁰⁷ זונין: "אלוזאן הוא אלטרא"; ספיר: "אלמאש והוא אלכשד".

¹⁰⁰⁸ לגבי החריגות של הזיהויים בתימן ראה להלן בהתייחסות לרנאה"י פ"א (עמ' 183).

3.7. לסיכום: הזיהויים של פירוש זה אינם מספקים לנו ולו רמז קל על היותם 'מסורות ארץ-ישראליות'. ניתן לומר כי פירוש זה שייך ל-'משפחת הפירושים בערבית',¹⁰⁰⁹ כשהמאפיין הייחוד הבולט בו הוא העריכה התימנית. כמו כן ניתן אולי להסיק ממנו על הדומיננטיות של פירוש רס"ג לעומת שאר פירושי הגאונים בארצות האסלאם כמאה שנה לאחר מותו.¹⁰¹⁰

4. רנאה"י פ"א – פירוש תימני חריג

4.1. דרום חצי האי ערב, ותימן בכלל, משתייכים לממלכת הצמחים הפליאואטרופית (האיזור הפיטוגיאוגרפי האריתריאו-ערבי, בעוד כל הארצות בהם נכתבו הפירושים האחרים משתייכים לממלכה ההולארקטית (האיזורים הפיטוגיאוגרפיים הים-תיכוני, הסהרו-ערבי והאירו-סיבירי).¹⁰¹¹ השתייכות זו לשתי ממלכות שונות, הנובעת גם משוני חד באופי האקלים לעומת ארצות הים התיכון והסהר הפורה, גוררת שוני עצום בפלורת הבר וכן בגידולים החקלאיים בין תימן לבין שאר הארצות הנדונות כאן.

4.2. לא ייפלא, אפוא, כי פירוש רנאה"י פ"א, המופיע בכתב יד שנכתב ונתגלה בתימן, הינו יוצא דופן בין כל הפירושים בערבית שנחקרו כאן. כפי שנכתב בפרקי המבוא, זהו אינו פירושו של רב נתן עצמו, אלא הוא מופיע כ-"פירוש אחר לאחד החכמים", והממצאים מעידים כי זהו פירוש שנכתב על ידי חכם תימני.

4.3. 13 מזיהויי (3, 5, 10, 11, 19, 23, 33, 34, 37, 42, 48, 60, 59) נושאים שמות תימניים אופייניים, ומתוכם שניים (3, 48) הם מינים טרופיים, שכלל לא מצויים בשאר האזורים הנדונים. ב-6 מקרים אחרים מובאים שמות שלא זוהו לאחר בדיקה מקיפה.¹⁰¹² בסך הכל, מופיעים אצל רנאה"י פ"א 19 זיהויים חריגים או חשודים בחריגות – מבחינה לשונית או בוטנית (3, 6, 10, 11, 14, 15, 24, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 48, 52, 54, 55, 58, 60).¹⁰¹³ בתופעות אלו יש די והותר כדי להעיד על מרחק בין פירוש זה לבין הזרם המרכזי של הפירושים בערבית, ובעקבותיהן ניתן לקבוע בביטחון כי פירוש זה נכתב בתימן, ומשקף ריאליה השונה בתכלית מן המשתקף בשאר הפירושים בערבית.

4.4. מן ההשוואה לפירושים בערבית שקודמים לו, נראית נטיה ברורה לפירוש רנאה"י, על פני רש"ג ורס"ג:

4.4.1. רס"ג-רנאה"י פ"א: 4 התאמות (2, 32, 49, 66) מול 12 אי התאמות (4, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 34, 40, 42, 52, 60).

¹⁰⁰⁹ הכוללת את פירושי הגאונים, כת"י אוקס. ורמב"ם וסיעתו.
¹⁰¹⁰ כ-500 שנה לאחר מכן כותב ר' יששכר אבן סוסאן בהקדמה לספרו 'אלשרח אלסוסאני' כך: "ועדיין נמצא ביד יחידים לגאון רבינו סעדיה זצ"ל הנז' (=הנזכר) פי' המלות הקשות שבכל ששה סדרי המשניות בלשון ערבי...". (ששון קטלוג, עמ' 65). ניתן לשער, אולי, שמאות שנים קודם לכן היה פירוש זה נפוץ למדי, וראה להלן.
¹⁰¹¹ זהרי גיאובוטניקה, עמ' 40-47.
¹⁰¹² הבדיקה כללה מילונים עתיקים ומודרניים, מפתחות של ספרים רבים וכן חיפוש ברשת. במסגרת החיפוש הובאו בחשבון שגיאות כתיב וטעויות סופר אופייניות, וכמובן – נבדקו כתבי היד המקוריים.
¹⁰¹³ 5 מתוכם (3, 6, 24, 47, 58, 60) משותפים גם לרנאה"י.

4.4.2. רש"ג-רנאה"י פ"א: 5 התאמות (8, 20, 31, 57, 66) מול 8 אי התאמות (2, 10, 28, 32, 34, 40, 42, 52).

4.4.3. רנאה"י-רנאה"י פ"א: 15 התאמות (2, 3, 6, 8, 20, 28, 31, 32, 33, 47, 55, 57, 58, 60, 66) מול 7 אי התאמות (4, 10, 15, 23, 34, 48, 52).

4.4.4. אך כאמור, חלק לא מבוטל מן ההתאמות לרנאה"י הם פרי עריכתו של חכם תימני את פירוש רנאה"י,¹⁰¹⁴ וייתכן כי בחלק מהן שונה זיהויו המקורי של רב נתן.

4.5. לא נראית השפעה כלשהי של רנאה"י פ"א על פירושים מאוחרים יותר כמו פירוש רמב"ם וראה"פ. יוצא מכלל זה הוא כת"י מב"צ, שמקורו בתימן, אשר שואב חלק מזיהויו מפירוש רנאה"י וחלק אחר מרמב"ם ומהמאסף.¹⁰¹⁵

5. כתב יד אוקספורד 2755

5.1. כת"י אוקס. אינו יוצא דופן בין הפרשנים בערבית. לא מובא בו זיהוי אשר לא נמצא אצל אחד הפרשנים האחרים, אם כי יש לציין שבכמה מקרים השמות בהם הוא נוקב שונים מאלו המובאים אצל שאר הפרשנים.¹⁰¹⁶ חלק משמות אלו ייחודיים לאזור סוריה וארץ-ישראל,¹⁰¹⁷ ויש בכך כדי לתרום לזיהוי מקום מושבו של מחבר הפירוש. כמו כן ניתן להסיק כי המחבר אינו מעתיק זיהויים, כפי שעושים אולי פרשנים מאוחרים יותר, אלא מכיר את הזיהויים מן הריאליה של מקום מושבו, ועל כן נוקב בשמות המקובלים שם.

5.2. במקום אחד חולק כת"י אוקס. על רס"ג ומפרש בדומה לרש"ג (31), ובמקום אחד הוא חולק על רש"ג ומזהה כרס"ג (52).

5.3. ב-2 מקרים ישנה אי התאמה בין זיהויי כת"י אוקס. לבין זיהויי רמב"ם (31, 47)¹⁰¹⁸ אך מאידך ב-2 מקרים אחרים, בהם נדמה כי רמב"ם מחדש זיהויים שלא היו מוכרים קודם לכן, ניתן לראות כי ככל הנראה הוא מביא את המסורת המובאת כבר בכת"י אוקס. (3, 55).

5.4. במקרה אחד מזהה כת"י אוקס. כרנאה"י ורנאה"י פ"א, ושלא כשאר הפרשנים (47).

5.5. לסיכום, ניתן לומר כי כת"י אוקס. שייך למשפחת פירושי הגאונים מבחינת סגנונו וזיהויו, נוטה לאזור 'אלשאם' לפי השמות המובאים בו, ולא נראית קרבה מיוחדת בינו לבין פירוש אחד מסויים.

6. רמב"ם – מוסר הרבה, מחדש מעט

6.1. כבר נזכר לעיל כי רמב"ם מביא את דברי הירושלמי, אך רק במקום שאין בידו זיהויים ספציפיים. את דברי הבבלי מביא רמב"ם ב-5 מתוך 7 מקרים אפשריים (כאמור – ישנם מעט

¹⁰¹⁴ דווקא בזיהויי חריג של 'קינרס' (47) נראה כי רנאה"י פ"א הושפע מרנאה"י, שכן זיהוי זה מופיע גם בכת"י אוקס. שהוא נטול קשר תימני.

¹⁰¹⁵ אודות כת"י מב"צ ראה טובי מכוון, עמ' 271, מס' 350.

¹⁰¹⁶ 3, 4, 31, 44, 55.

¹⁰¹⁷ כך לגבי 'פרסקים' (44 – דינסמור ודלמן, מס' 659) ו'שושנת המלך' (55 – דינסמור ודלמן, מס' 5; עיסא, עמ' 17, מס' 6). את 'נפוס' (32) מזהה כת"י אוקס. עם 'ג'ולג'ול' (לא מזוהה), שלפי רס"ג זהו שם המקובל בדמשק – עיין ערך 'נפוס'.
¹⁰¹⁸ במקרה אחד שאינו מזוהה (32) לא ניתן לדעת.

זיהויים של צמחי משנת כלאיים בבבלי): בבלי-רמב"ם: 5 התאמות, מתוכן 3 בהן יש זיהוי כללי בלבד (15, 23, 57¹⁰¹⁹), אחת עם זיהוי ספציפי (36), ואחת עם זיהוי כללי וספציפי (58). שניים מן המקרים (15, 58) הינם בניגוד לזיהוי רס"ג, ואחד (15) בניגוד לרש"ג. אין אי התאמות.

6.2. מהשוואת פירוש רמב"ם לפירושי הגאונים מצטיירת תמונה ברורה יחסית, בה תופס רס"ג מקום מרכזי יחסית לרש"ג, ופיה"ג נדחק ממנה כמעט לחלוטין:

6.2.1. רס"ג-רמב"ם: 13 התאמות (2, 4, 6, 25, 28, 29, 31, 34, 36, 49, 52, 54, 60) מול 8 אי התאמות (14, 15, 23, 27, 32, 46, 58, 66).

6.2.2. רש"ג-רמב"ם: 6 התאמות (8, 14, 28, 57, 58, 59) מול 8 אי התאמות (2, 6, 15, 27, 31, 52, 54, 66).

6.2.3. פיה"ג-רמב"ם: התאמה אחת (34) מול 7 אי התאמות (2, 3, 11, 15, 27, 32, 52).
6.2.4. גם כאן, בדומה לאמור לגבי רנאה"י, מתחזקת ההשערה כי פירוש רס"ג הפך ברבות הימים למקובל שבפירושי הגאונים.¹⁰²⁰

6.3. רנאה"י-רמב"ם: 10 התאמות (2, 4, 8, 15, 33, 34, 48, 52, 54, 59) מול 13 אי התאמות (3, 6, 11, 23, 27, 28, 31, 32, 46, 47, 58, 60, 66). רק ב-2 מתוך 10 ההתאמות (33, 48) אין התאמה לפירושי הגאונים, וגם בהם אין סתירה, אלא אי התייחסות של הגאונים.

6.3.1. נראה, אם כן, שאת פירוש רנאה"י אין לראות כאחד המקורות לפירוש רמב"ם, אלא כפירוש מקביל, המביא גם הוא באופן כללי את זיהויי הגאונים, אך לאו דווקא במקרים בהם מביא אותם רמב"ם. חלק מן המקרים של אי ההתאמה ניתן לתלות בעריכה התימנית שעבר ככל הנראה פירוש זה.¹⁰²¹

6.4. נראה כי רמב"ם אינו מסתמך כלל על הפרשנים האירופיים – רש"י, הערוך וריבמ"ץ:

6.4.1. רמב"ם-רש"י: התאמה אחת (15) מול 4 אי התאמות (34, 36, 49, 58).

6.4.2. רמב"ם-ערוך: 5 התאמות (4, 6, 14, 15, 28, 34) מול 14 אי התאמות (2, 11, 27, 29, 33, 36, 39, 46, 47, 52, 55, 58, 60, 66).

6.4.3. רמב"ם-ריבמ"ץ: 5 התאמות (4, 6, 14, 15, 57, 59) מול 16 אי התאמות (2, 11, 25, 27, 31, 33, 34, 39, 46, 49, 52, 55, 58, 60, 66).

6.4.4. בכל המקרים, בלי יוצא מן הכלל, בהם יש התאמות לפרשנים אלו, יש התאמה גם לירושלמי, לבבלי, לרס"ג ולרש"ג – ואין להניח כי רמב"ם הסתמך במקרים אלו דווקא על הפרשנים האירופיים.

6.5. ב-6 מקרים (3, 11, 32, 39, 47, 55) מזהה רמב"ם כפי שלא זיהה אף פרשן שקדם לו.¹⁰²²

¹⁰¹⁹ במקרה זה מופיע לכאורה שם של ממש (שבלי תעלא-סנבל אלתעלב) אך זהו תרגום מילולי בלבד – עיין שם.

¹⁰²⁰ עיין לעיל, עמ' 183.

¹⁰²¹ עיין לעיל, עמ' 182.

¹⁰²² במקרים אלו זיהוי עומד בניגוד לדעתו של לפחות פרשן אחד שקדם לו.

6.6. לסיכום, ניתן לתאר את מקורותיו של רמב"ם באופן זה: במקרים המעטים בהם יש התייחסות של הבבלי – הוא מביא את דבריו.¹⁰²³ בשאר המקרים הוא מוסר בעיקר את זיהוי רס"ג, ולעיתים את פירוש הירושלמי (זיהויים כללים) ואת זיהוי רש"ג.¹⁰²⁴ לא נראה שרמב"ם שואב מן הפירושים האירופיים. במספר מצומצם של מקרים הוא מביא זיהויים חדשים לגמרי.

7. בעקבות פירוש המשנה לרמב"ם – התגבשות מסורת דומיננטית

7.1. פירוש של רמב"ם למשנה הפך עם פרסומו לשכיח ביותר בקהילות ישראל שבארצות האסלאם, ובשלושה חיבורים שהגיעו אלינו ממקומות אלו נראה כי מסורות הזיהוי של רמב"ם שולטות באופן בלעדי. יש לסייג זאת בכך ששניים מחיבורים אלו הינם מילונים שבאופן מוצהר מבוססים על המילים המופיעות בכתבי רמב"ם,¹⁰²⁵ אך מאידך יש בעובדה זו עצמה כדי להראות ששיטת רמב"ם בחיבוריו השונים התקבלה כמעט באופן מוחלט, לפחות בתחום הנדון כאן.¹⁰²⁶

7.2. שלושה חיבורים – ספר 'כפתור ופרח' לר' אשתורי הפרחי, מילונו של תנחום הירושלמי וספר המאסף המיוחס לר' דוד בן ישע – מביאים באופן עקיב את פירוש רמב"ם.¹⁰²⁷ שלושתם גם מקיפים כמעט את כל הצמחים הנדונים, כך שההיצמדות לזיהוי רמב"ם בולטת מאוד. לעומתם אין בדינו פירוש אחר מארצות האסלאם המאוחר לרמב"ם, שמצייר תמונה שונה ביחס להתקבלות זיהוייו.

ייתכן שיש לסייג קביעה זו בשל ראה"פ פ"א – קטע פירוש המצוטט על ידי ראה"פ, אשר הינו העתקה כמעט מושלמת של פירוש רש"ג, ולא ניתן לדעת האם הוא הועתק ועובד לפני תקופתו של רמב"ם או לאחריה.

7.3. כאמור, תנחום הירושלמי מביא באופן עקיב את זיהוייו של רמב"ם (למעט מקרה אחד),¹⁰²⁸ ולעיתים מוסיף עליו.

למשל, לגבי 'כוסמין' (23) מפרש רמב"ם באופן כללי 'חיטת בר', ותנה"י מוסיף על פירוש זה שם ספיציפי – 'עלס'. תוספת זו מתאימה לזיהוי הערוך, אותו מזכיר תנה"י בהקדמתו כאחד מחיבוריו החשובים.¹⁰²⁹

גם לגבי 'זונין' מספק רמב"ם תיאור כללי: "מין חטה שהארץ משנה אותה ונפסדת צורתה וטבעה", ותנה"י מוסיף עליו שם ספיציפי – 'זואן', המתאים לרש"ג ולערוך.¹⁰³⁰

¹⁰²³ על יחסו של רמב"ם לבבלי לעומת הירושלמי ראה למשל: ברודי רמב"ם, עמ' א.
¹⁰²⁴ ביחס הפנימי בין שלושת האחרונים יש, כאמור, עדיפות בולטת לזיהוי רס"ג, אך ישנם מקומות בהם מובאים דברי הירושלמי בניגוד לרס"ג (27, 66), וכן זיהוי רש"ג בניגוד לרס"ג (14, 58), מה שאין כן לגבי הבבלי, שם נראית עדיפות מוחלטת לדבריו על פני השאר.
¹⁰²⁵ לעיל, עמ' 12, 13.
¹⁰²⁶ ועיין לעיל הערה 1010. ייתכן כי הגורם לדחיקת מילונו של רס"ג היה התקבלותו של פירוש רמב"ם למשנה, שייתר את הצורך במילון לביאור מילים קשות.
¹⁰²⁷ אצל תנה"י ישנה חריגה אחת (32), שגם היא אינה ברורה כל צרכה. במקרים מעטים מביאים ראה"פ ותנה"י זיהוי נוסף על זיהוי רמב"ם.
¹⁰²⁸ לעיל הערה 1027.
¹⁰²⁹ לעיל, עמ' 12.

ב-3 מקרים מביא תנה"י דעות אחרות לצד דעת רמב"ם (11, 27, 28),¹⁰³¹ אך הוא טורח לציין אותם כדעת 'יש אומרים', ומלשונו עולה כי הוא מעדיף את פירוש רמב"ם על פני הפירוש האחר. לגבי 'חלמית' (14), הוא מביא רק את דעת י"א ברמב"ם – 'אלכטמיה',¹⁰³² ולגבי 'בצלצול' (6) הוא נוקט כדעה הראשונה ברמב"ם – בצל בר, ומוסיף על תיאורו. מן היוצאים מן הכלל ניתן ללמוד, שמעבר למסירה העקיבה של זיהוי רמב"ם, מוסיף ומשנה תנה"י מדי פעם בפעם – לעיתים מוסר דברי פרשנים אחרים – רס"ג וערוך, ולעיתים מביא זיהויים לא מוכרים או מחדש מדעתו.

7.4. ראה"פ מוסר גם הוא באופן עקיב את פירוש רמב"ם.¹⁰³³ בדרך כלל הוא מביא את השם או התיאור המדויק המופיע ברמב"ם,¹⁰³⁴ אך פעמים מספר הוא משנה או מוסיף. בשלושה מקרים (14, 34, 48) הוא מביא שמות אירופיים, המתאימים לזיהוי הערוך.¹⁰³⁵ אצל 'תרובתור' (66), הוא מביא רק חלק מתיאורו של רמב"ם, ומוסיף 'קנביט' הנזכר אצל הגאונים, ובשינוי קל ('קרנביט') גם אצל הערוך.

ניתן לומר כי ראה"פ, שאת עיקר תלמודו קנה בצרפת ובספרד הנוצרית, קיבל ככל נראה במצרים או בארץ-ישראל את שיטת רמב"ם בכל הזוגע לזיהוי שמות צמחים, אם כי יש בפירושו זכר גם לזיהוי הערוך, אליהם ייתכן שנחשף בימי בחרותו באירופה הנוצרית. נראה שאין בזיהוי של ראה"פ זכר למפגש אפשרי שלו עם מסורות ארץ-ישראליות, וזאת למרות שברי לנו כי היטיב ראה"פ להכיר את הארץ וטבעה. יש בעובדה זו כדי לעורר ספק רב בקשר לאפשרות הישרדותן של מסורות כאלו, בייחוד לאחר המכה הקשה שספג היישוב היהודי עם הכיבוש הצלבני, והדלדול היישובי שבא בעקבותיה.¹⁰³⁶

7.5. מבין שלושת הפירושים האמורים, נראה שהמאסף הינו זה שמוסר את זיהוי רמב"ם באופן האדוק ביותר, ובדרך כלל הוא אינו משנה דבר מלשון רמב"ם. ב-3 מקרים (33, 58, 60) מובא בנוסף גם השם המקובל בתימן.¹⁰³⁷ בשני מקרים אחרים (6, 14) הוא מביא רק אחד משני הזיהויים המופיעים אצל רמב"ם. במקרה אחד (66) הוא מוסיף על תיאור רמב"ם את השם המופיע בפירושי הגאונים, ובשני מקרים (5, 15) הוא מביא זיהויים חריגים, שם ייתכן ומדובר במסורות תימניות.

¹⁰³⁰ ההתאמה לערוך היא מילולית בלבד. התיאור המובא שם מתאים למין אחר מזה שהתכוון אליו, כנראה, תנה"י – עיין שם.

¹⁰³¹ אצל 'חזורר' (11) הזיהוי הנוסף הינו ייחודי, ואולי קשור בפיה"ג. אצל 'לוף' (27) מובאים שני זיהויים נוספים – האחד מתאים לרס"ג, והשני ייחודי.

¹⁰³² הדעה הראשונה ברמב"ם היא "מין ירק לא ידענו פירושו".

¹⁰³³ עמר אשתורי, עמ' רסה-רסו.

¹⁰³⁴ בשלושה מקרים (4, 20, 47) יש ספק האם הביא פירוש שונה או הביא את פירוש רמב"ם באופן משובש.

¹⁰³⁵ בשני מקרים – בתוספת לזיהוי רמב"ם, במקרה אחד – במקומו, אך עדיין ישנה התאמה לזיהוי זה.

אצל 'עזורר' (השם האירופי מתייחס למין שונה מזה שהתכוון אליו רמב"ם). יש כאן תופעה המופיעה מספר פעמים אצל הערוך ורע"ב, בה מובאים שני שמות בשפות שונות, המתייחסים לזיהוי אחד, אך מורים על שני מינים שונים.

¹⁰³⁶ פראוור תולדות, עמ' 64, 67.

¹⁰³⁷ במקרה אחד מתוכם (33) ספק האם זהו המין אליו התכוון רמב"ם באמת.

8. ראה"פ ל"ע – העתקה (ארץ-ישראלית?) של פירוש רש"ג

- 8.1. מדברי ראה"פ – "ומצאתי פירוש בלשון ערבי זולת זה" – ניתן להבין כי בהיותו בארץ-ישראל נתקל בכתב יד בו מפורשים שמות חלק מצמחי מסכת כלאיים בסגנון המילוני הקדום. מבט מהיר מעלה את הדמיון הרב בינו לבין פירוש רש"ג – בכל המקרים הוא מזהה כמותו.¹⁰³⁸
- 8.2. עם זאת ישנם שינויים קלים. הוא מוסיף 3 צמחים שאינם מופיעים כלל אצל רש"ג (23, 53, 60), משמיט שני צמחים שכן נזכרו שם (9, 42), ובמקרה אחד, לגבי 'ספיר' (33), כאשר רש"ג מפרשו כ-"מין ממיני הזרעים באלשאם" מוסיף ראה"פ ל"ע את שם המין – 'היטי'. מקרה זה יכול, אולי, להוות ראיה לכך שכותב הפירוש חי באזור ארץ-ישראל, או למצער הכיר אותה היטב.¹⁰³⁹ למרות זאת, כאמור, לא סטה הכותב מזהויו של רש"ג, וייתכן שהדבר מעיד על כך שלא היו בידו מסורות ארץ-ישראליות חיות, ועל כן נזקק לפירושו של רש"ג, שחי בבבל.

9. הערוך – 'כשולחן הערוך'

- 9.1. הערוך מצטט את התלמודים כמעט דרך קבע, ובמקרים רבים מביא את השמות הארמיים המופיעים בירושלמי, אך ככל הנראה הוא אינו יודע את הוראתם – לעיתים הוא מביא לעז השונה במשמעותו מהזיהוי הארמי שבירושלמי (28, 36, 60), ולעיתים מביא רק את הציטוט מן הירושלמי ללא לעז, בניגוד למנהגו הקבוע לתרגם מילים קשות לשפת מקומו, ונראה שבמקרים אלו אין בידו זיהוי של ממש (6, 19, 54).
- 9.2. בנוגע לזיהויים של ממש:
- 9.2.1. ירושלמי-ערוך: 3 התאמות (33, 39, 48) מול 7 אי התאמות (3, 27, 28, 36, 55, 60, 66).
- 9.2.2. בבלי-ערוך: 2 התאמות (15, 23) מול 2 אי התאמות (36, 58).
- 9.3. ישנו ביטוי רב לזיהויי הגאונים אצל הערוך, כאשר ישנה קרבה דווקא לזיהויי פיה"ג.
- 9.3.1. רס"ג-ערוך: 7 התאמות (4, 6, 28, 32, 34, 64, 66) מול 10 אי התאמות (2, 14, 15, 23, 27, 29, 36, 52, 58, 60).
- 9.3.2. רש"ג-ערוך: 6 התאמות (2, 10, 14, 20, 28, 66) מול 5 אי התאמות (6, 15, 52, 58, 59).
- 9.3.3. פיה"ג-ערוך: 6 התאמות (2, 15, 20, 34, 48, 52) מול 2 אי התאמות (3, 11).
- 9.3.4. בשני מקרים מצטט הערוך את תשובות רב נטרונאי גאון (4, 34) – ובשניהם מובאת בנוסף גם דעת רס"ג.
- 9.3.5. בכמה מקרים יש לחשוד בקיומה של התופעה שתוארה לעיל לגבי זיהויי הירושלמי המופיעים בערוך – השם ערבי המובא בערוך, הנזכר גם אצל הגאונים, אינו תואם את השם האירופי המובא לצידו (10, 29, 34 – בספק).

¹⁰³⁸ במקרה אחד, 'שומנית' (54) לא ברור זיהויו של ראה"פ ל"ע.
¹⁰³⁹ עיין ערך 'ספיר' (33) וכן עמר גידולים, עמ' 94-95.

9.4. ב-11 מקרים מביא הערוך זיהויים שלא נזכרו בתלמודים ואצל הגאונים (3, 4, 11, 29, 33, 34 – שני זיהויים, 36, 55, 58, 60, 59).

המספר הרב יחסית של זיהויים עצמאיים, שלחלקם יש ביטוי גם אצל רש"י (34, 36), או מאוחר יותר אצל ריב"מ"ץ ורע"ב (3, 11, 29, 33, 34, 55, 58, 60), וחלקם נשאר בגדר זיהוי חריג (4, 34, 59), ושמקורם, אולי, בבתי המדרש שבאשכנז,¹⁰⁴⁰ קשור ככל הנראה בפער הלשוני שנתהווה בין אירופה הנוצרית ובין המרכזים היהודיים שבבבל ובשאר ארצות האסלאם, ומנע מעבר של מסורות סדורות. כן יש לתלות ריבוי זיהויים כאלו בהבדלים האקלימיים שבין אזור הסהר הפורה למערב הים התיכון, ובעיקר למרכז וצפון אירופה. דיון נרחב ייערך להלן אצל המסקנות לגבי פירוש רש"י.¹⁰⁴¹

9.5. מלבד זאת, מתאפיינים זיהויי הערוך לעיתים בהבאת 2 או 3 זיהויים שונים,¹⁰⁴² בהבאת שמות שונים – בדרך כלל אירופי וערבי, שלעיתים אינם תואמים זה את זה,¹⁰⁴³ וכאמור, גם בצייטוטים רבים מן התלמודים.

9.6. כל אלו מצביעים על כך שהערוך 'עורך שולחן' ופורש בפנינו את מגוון המסורות שעמדו בפניו, החל בתלמודים דרך הגאונים וכלה במסורות אשכנז, ולא מנסה להציג מסורת אחת שאין בלתי.¹⁰⁴⁴

10. רבי יצחק בן מלכיצדק

10.1. זיקתו של ריב"מ"ץ לערוך, בן ארצו שקדם לו בכמה עשרות שנים, נראית מובנת מאליה. ערוך-ריב"מ"ץ: 21 התאמות (2, 3, 4, 6, 10, 11, 14, 15, 20, 23, 27, 33, 34, 39, 46, 48, 52, 54, 58, 60, 66) מול 5 אי התאמות (28, 29, 36, 47, 59).

10.1.1. במקרים רבים מבין ההתאמות מביא ריב"מ"ץ את הזיהוי בשם הערוך באופן מפורש, ומכיוון שלא חולק עליו, ומן הסתם הכיר את שמות הצמחים,¹⁰⁴⁵ מסתבר כי הסכים לזיהויים אלו. בחלק מן המקרים הוסיף דעה נוספת על זיהוי הערוך (20, 23, 34, 58) ובמקום אחד מביא את זיהוי הערוך וחולק עליו באופן מפורש (29).

10.2. בכמה מקרים מביא מוסיף ריב"מ"ץ את שמו של הצמח ביוונית (4, 5, 31, 38, 41, 42, 43, 45, 55, 56, 63, 66), ובהחלט ניתן לציין כי היה בקי בה.

¹⁰⁴⁰ קרוב לודאי שאת הזיהויים המשותפים לערוך ולרש"י יש לראות באופן זה. עיין פלורסהיים הערוך, עמ' רלב.

¹⁰⁴¹ עמ' 195.

¹⁰⁴² 3, 4, 27, 32, 34, 36, 52, 57, 66.

¹⁰⁴³ 10, 29, 34 – בספק.

¹⁰⁴⁴ כך מתאר רוונה את מטרתו של ספר הערוך: "ספר הערוך עומד בצומת של זמנים ומקומות. הוא מתחבר בארץ שבה מזרח ומערב נשקף אהדדי, בקהילה שחכמיה טיפחו את אומנות האיסוף והמיזוג... כזה הוא גם הערוך – סיכום המכיל את תמצית תורתם של הפרשנים שקדמו לו, והנחלתה לדורות שלאחריו... כל כוונת חיבורו ומלאכתו לערוך ולהציע לפנינו פירושים שונים וגרסאות שונות" (רוונה ערוך, עמ' 60-61).

¹⁰⁴⁵ במקרה אחד, לגבי 'קסוס' (48), שהערוך לועז 'אילדא', מציין ריב"מ"ץ: "ואיני יודע מהו", ונראה כי זהו היוצא מן הכלל המעיד על הכלל.

10.3. פירושו של ריבמ"ץ בכללותו מבוסס על הירושלמי ועל סוגיות מקבילות בבבלי, במקום שישנן כאלו, ומתוקף כך מצוטטים גם זיהויי הירושלמי והבבלי הרלוונטיים, בדרך כלל באופן סתמי, ללא תרגום לאיטלקית או ליוונית.

10.4. בשני מקרים בהם לא מובא זיהוי אצל הערוך, מזהה ריבמ"ץ כירושלמי (25, 31), וייתכן שגם במקרה נוסף סובר כירושלמי למרות שמביא גם את זיהוי הערוך (55). המשותף לשלושת המקרים הללו הוא שהשם המופיע במשנה או בירושלמי הינו שם יווני ('קפלוטין', 'מלפפון', 'קרינון'). נראה כי במקרים בהם הצליח להתחקות אחר הוראתו של השם המופיע בירושלמי (כיוון שהוא שם יווני), זיהה כך את הצמח. ניתן אולי לשער כי ברוב המקרים לא עלה הדבר בידו,¹⁰⁴⁶ ולו ניתן – היה מביא ריבמ"ץ את מסורת הירושלמי בשפתו שלו, ולא מסתפק בציטוט בלבד.

10.5. במקרה אחד בו אין התייחסות של הערוך מזהה ריבמ"ץ כרש"י (49), ובשני מקרים מזהה ריבמ"ץ כפי שזיהו הגאונים, נגד המובא הערוך (36 – כרס"ג, 59 – כרש"ג).

10.6. ב-5 מקרים מביא ריבמ"ץ זיהויים חריגים (4, 20, 34, 47, 53) – בשלושה מתוכם (4, 20, 34) זהו זיהוי שני, נוסף על זה של הערוך.

10.7. לסיכום: ריבמ"ץ מביא באופן עקיב למדי את הזיהויים הנזכרים בערוך, אך בניגוד אליו הוא כותב פירוש אחיד, ולא מציע את מגוון המסורות, ועל כן הוא מבהיר את הצריך בירור לשוני, ולעיתים אף דוחה פירוש מסויים (2, 27, 29). לא ניתן להצביע על מאפיין מובהק של זיהויים במקרים בהם אין בידו זיהוי של הערוך, או במעט המקרים בהם חולק על הערוך. ייתכן כי בכל אחד מן המקרים החליט לגופו של עניין, אך ניתן להעלות את ההשערה, הזקוקה לביסוס, כי באיטליה התגבשה מסורת זיהוי עצמאית, שספגה לתוכה מתורת גאוני בבל, מן הירושלמי וגם חידושים מבתי המדרש המקומיים ואלו שבאשכנז,¹⁰⁴⁷ ומסורת זו היא המנחה את ריבמ"ץ, לאחר זיהויי הערוך.

11. ר' בנימין מוספיא בעל 'מוסף הערוך' – חוקר וחדשן

11.1. פירושו של בעל 'מוסף בערוך' הינו אולי המרתק מבין הפירושים הנסקרים, בהיותו פרשן אשר באופן מובהק סובר ומחדש מדעתו. המחבר, שהיה בעל ידע רחב בשפות ובבלשנות, שב בזיהויי אל השם המופיע במשנה ומפענח אותו פילולוגית – בדרך כלל באמצעות השפות היוונית והלטינית, ולעיתים גם הערבית והסורית, ואינו מנסה לחזק את הזיהוי באמצעות הבאתם כדבריהם של פרשנים שקדמו לו – גם כשיש כאלו שזיהו כמותו. כך הוא עושה ב-11 מתוך 12 הזיהויים לצמחי מסכת כלאיים המופיעים בחיבורו (2, 3, 4, 10, 27, 31, 34, 36, 43, 48, 52).

¹⁰⁴⁶ יש לציין, עם זאת, כי בשני מקרים בהם מובאים בירושלמי שמות שמקורם גם כן יווני (33, 60) לא תרגם אותם ריבמ"ץ, ייתכן משום שלא זיהה את מקורם היווני.
¹⁰⁴⁷ זאת על רקע פריחתו של מרכז התורה באשכנז בסוף המאה ה-10 ותחילת המאה ה-11 (גרומן אשכנז, עמ' 106).

- 11.1.1. במקום אחד, לאחר שמזהה כמה צמחים (2, 34, 43, 52) הוא מוסיף: "ואיני כמקיים דברים אלו אלא דברי סברא הם וה' ינקנו משגיאות". נראה שדרך זיהוי זו אינה בגדר יוצא מן הכלל, כיוון שגם במקרה אחר (48), כמו ב-3 מתוך 4 הצמחים הנ"ל (34, 43, 52), זיהוי של מוה"ע הינם בגדר חריג מוחלט, וברור כי זיהויים אלו הם פרי חידוש.¹⁰⁴⁸
- 11.1.2. למרות שהכיר את זיהוייו של בוכסטרף, הוא חולק עליו בכחצי מן המקרים (2, 27, 34, 43). דבר זה מורה על חשיבה עצמאית של מוה"ע שנעזר במקורות חיצוניים באופן ביקורתי.
- 11.2. בשני מקרים ניתן אולי לראות שני מאפיינים נוספים ומעניינים של חקירותיו של מוה"ע.
- 11.2.1. באחד (52 – 'קרוסטמל') הוא 'דורש' את השם היווני כ-'תפוח זהב', ועל כן מזהה אותו עם *Prunus armeniaca* ('משמש' בלשוננו) שצבעו זהוב.
- 11.2.2. בשני (48 – 'קסוס') נראה שמלבד הקשר הלשוני (שנראה חלש למדי) הוא מתעקש על הזיהוי עם *Narcissus sp.*, כיוון שלדעתו, אין מקומו של צמח מטפס ('קסוס')¹⁰⁴⁹ בין גיאופיטים בעלי פרחים גדולים ומרשימים ('אירוס', 'שושנת המלך'), ועל כן הוא מזהה אותו עם הנרקיס, הקרוב אליהם מורפולוגית (וגם סיסטמטית).¹⁰⁵⁰
- 11.3. בזיהוי אחד בלבד (58 – 'שיפון') לאחר שהוא גוזר את השם מן היוונית, הוא מוסיף כי למרות זאת כוונת המשנה היא למין אחר. ניתן אולי לשער כי במקרה זה הוא מתאים את פירושו למסורת האירופית המזהה את 'שיפון' עם *Secale cereale*, למרות הפילולוגיה, כיוון שסוגיית זיהוי 'חמשת מיני דגן' ובכללם השיפון הינה הלכה למעשה, והיא בעלת השלכות על הלכות חמץ ומצה בפסח, וייתכן כי בסוגיה חמורה כזו לא רצה לחדש מדעתו נגד כל הפוסקים במדינות אירופה.¹⁰⁵¹
- 11.4. כאשר משווים את זיהוייו של מוה"ע לאלו של פרשנים אחרים, ניתן לראות כי הם מתאימים יותר מכל לאלו של ריבמ"ץ,¹⁰⁵² שידיעת היוונית משותפת לשניהם. אך עיון במקרים בהם ישנם התאמה, מגלה כי ב-3 מקרים (4, 10, 36) אין אצל ריבמ"ץ התייחסות לשם ביוונית, וכן מדובר בזיהויים המוסכמים על רובם של הפרשנים, במקרה אחד (58 – 'שיפון') מדובר בזיהוי כמסורת האירופית הנזכרת לעיל, ונגד הוראת השם היווני, ורק במקרה אחד (31) נראה שהדבר נובע אצל שניהם מידיעת היוונית.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁸ במקרה אחד (43 – 'פרישין') עומד זיהוי של מוה"ע בניגוד לזיהוי המוסכם על כל הפרשנים, החל בירושלמי.

¹⁰⁴⁹ מוה"ע מודע לכך כי 'קסוס' ביוונית הוא *Hedera helix*, ומודה שכך הוא במסכת סוכה א ו: "הדבלה עליה את הגפן.. ואת הקסוס".

¹⁰⁵⁰ גם לגבי 'עוזרין' מתבסס חידושו על הבנתו את ההקשר במשנה – דמיון ל'פרישין', אך התבססות כזו נפוצה אצל פרשנים נוספים, ואינה יוצאת דופן כשלעצמה.

¹⁰⁵¹ עיין ערך 'שיפון' (58) – 'דיון ומסקנות'.

¹⁰⁵² 5 התאמות (4, 10, 31, 36, 58) מול 4 אי התאמות (2, 3, 48, 52).

¹⁰⁵³ כמו כן ניכרת התאמה מסויימת גם לרס"ג – 4 התאמות (2, 4, 36, 58) מול 3 אי התאמות (27, 31, 52) – אך גם שם בבדיקה לעומק ניתן לראות כי באלו מן המקרים שיש לשם הערבי השפעה – מקובל הזיהוי על רוב הפרשנים בערבית.

11.5. לסיכום, נראה כי מוה"ע מייצג תופעה של פרשן-חוקר שלעיתים מחדש זיהויים, ושאינו נזקק להסתמכות על מסורות. סביר, אמנם, שגם פרשנים קדומים יותר חידשו זיהויים מדעתם, יתרה מזו – אחת הדרכים להיווצרות מחלוקות בזיהוי, לצד טעות ושיבוש, היא חידוש. אך לא מצאנו מבין הפרשנים שנסקרו כאן כאלו שניתן להגיד עליהם באופן מובהק כי חידשו זיהויים מדעתם ולא קבלו כך מרבתייהם, ובודאי לא כאלו שזוהי דרכם בכל מקום.

11.5.1. נסייג: מאחר שמוה"ע כשמו כן הוא, נכתב כמוסף לחיבור קדום, טבעי הדבר שיכתוב רק את הזיהויים המחודשים שלו, ובמקומות בהם 'שתק' ולא התייחס לזיהויים שבערוך, ניתן לומר כי הסכים להם, או שלא היה בידו לחדש דבר בעניינם.

12. ר' עובדיה מברטנורא – סיכום תקופה

12.1. מן המפורסמות הוא שרע"ב בפירושו למשנה נתלה בשני אילנות גדולים – רמב"ם ורש"י.¹⁰⁵⁴ ממצאי מחקר זה מאוששים הנחה זו:

12.1.1. רש"י-רע"ב: 9 התאמות (15, 19, 23, 34, 36, 49, 48, 57, 58) ללא אי התאמות.

12.1.2. רמב"ם-רע"ב: 21 התאמות: (3, 4, 6, 14, 15, 20, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 36, 46, 49, 54, 57, 58, 59, 60, 66) מול 6 אי התאמות (2, 11, 29, 39, 52, 55).

12.2. כמו כן קיימת זיקה חזקה לזיהוי הערוך וריבמ"ץ:

12.2.1. ערוך-רע"ב: 19 התאמות (2, 4, 6, 10, 11, 14, 15, 20, 28, 29, 33, 34, 36, 39, 47, 48, 52, 57, 55) מול 6 אי התאמות (23, 27, 46, 58, 60, 66).

12.2.2. ריבמ"ץ-רע"ב: 18 התאמות (2, 4, 6, 10, 11, 14, 15, 20, 23, 33, 34, 36, 39, 49, 52, 55, 58, 59) מול 7 אי התאמות (27, 29, 31, 46, 47, 60, 66).

12.3. ההתאמה לרש"י היא המובהקת ביותר, ועם זאת, בכל מקרי ההתאמה לרש"י לא עומדים הזיהויים בסתירה לזיהוי רמב"ם.¹⁰⁵⁵ וריבמ"ץ.¹⁰⁵⁶ בשני מקרים הם עומדים בסתירה לזיהוי הערוך (23, 58). לא נמצא מקרה בו מזהה רע"ב שלא כרש"י, רמב"ם או הערוך.

12.4. רע"ב, שנולד וגדל באיטליה ועלה לארץ-ישראל, משלב כאמור בפירושו את פירושי רש"י ורמב"ם – שני הפירושים של הדמויות הבולטות בעולם היהודי בימי הביניים – המייצגים את שני חלקי העולם התורני (בחלוקה כללית ביותר) – אירופה הנוצרית אל מול ארצות האסלאם. אולי סמלי הדבר ששילוב זה נעשה, בסופו של דבר, בארץ-ישראל – משאת נפשו של כל תפוצות ישראל, אך יש לשים לב לעובדה שאצל רע"ב (בתחום הנסקר בעבודה זו), כמו

¹⁰⁵⁴ ראה למשל: שוחטמן ברטנורא, עמ' 4-3.

¹⁰⁵⁵ ב-4 מתוכם יש ביניהם התאמה (15, 36, 49, 57), בשניים לא ניתן לקבוע (23, 48), בשניים אחרים – 'חריע' (19) ו-'עוזרין' (34) – מובאים גם זיהוי רש"י וגם זיהוי רמב"ם, השונים זה מזה, כאילו היו זיהוי אחד (על תופעה זו ראה בהמשך וכן לעיל לגבי הערוך), ובמקרה אחד – 'שיפון' (58) מובאים במקומות שונים זיהויים סותרים – פעם כרש"י ופעם כרמב"ם – ראה להלן.

¹⁰⁵⁶ ב-7 מתוכם יש התאמה (15, 23, 34, 36, 48, 58) ובשניים לא ניתן לקבוע (19, 57).

גם אצל ראה"פ שעלה אף הוא לארץ-ישראל,¹⁰⁵⁷ כמעט שלא באה לידי ביטוי עובדת מגוריו בארץ-ישראל.¹⁰⁵⁸ מזיהוייו כלל לא עולה אפשרות קיומה של מסורת ארץ-ישראלית, ויש בעובדה זו, כאמור לעיל אצל ראה"פ, כדי לפקפק בקיומן של מסורות כאלו בסוף ימי הביניים. עם זאת, ייתכן ויש לתלות זאת בכתיבת הפירוש על סדר זרעים עוד בהיותו באיטליה – דבר שאינו מוכח, ונתון במחלוקת בין החוקרים. ייתכן ששתי התופעות הנזכרות בהמשך תומכות דווקא בהשערה זו, אך בכל זאת, אילו פגש רע"ב במסורות חדשות בארץ-ישראל, לא סביר שלא היה לכך הד בפירושו, ולו כדעה נוספת לצד זו שבאה עימו מאירופה.

12.5. מקרה אחד בזיהוייו של רע"ב הינו מעניין ביותר. את 'שיפון' (58) מזהה רע"ב במסכת כלאיים כ-'סיגל"א' (Secale cereale), כפירוש רש"י, אך במסכת כלים שבסדר טהרות הוא מזהה אותו עם 'ויינ"א' (Avena sativa) כפירוש רמב"ם. ניתן אולי לפטור סתירה זו כלאחר יד בנימוק של פליטת קולמוס, או שמא לא הקפיד רע"ב על העקיבות בהבאת זיהוייהם של רש"י ורמב"ם, אך ייתכן שניתן לקשור את הסתירה (או שמא יש לומר 'ההתפתחות') לעליית רע"ב לארץ-ישראל, ואגב כך לפתור את השאלה האם החל רע"ב בכתיבת פירושו עוד בהיותו באיטליה. סביר כי בתחילה זיהה את 'שיפון' כרש"י, כיוון שבמקום הולדתו הכיר אכן את Secale cereale כדגן נפוץ,¹⁰⁵⁹ וכך כתב בפירושו למסכת כלאיים שבסדר זרעים, אך עם עלייתו ארצה בשלב מאוחר יותר נוכח לדעת כי בארץ-ישראל דגן זה אינו נפוץ כלל, ועל כן חזר בו, ובפירושו למסכת כלים שבסדר טהרות זיהה את 'שיפון' עם Avena sativa כרמב"ם.

12.5.1. תופעה שנזכרה לגבי זיהויי הערוך,¹⁰⁶⁰ קיימת גם בפירוש רע"ב. במקומות בהם מביא רע"ב את זיהויי רמב"ם ורש"י יחד, קורה לעיתים כי שני הזיהויים השונים זה מזה מובאים על ידו כשמות שונים – אירופי וערבי – של אותו המין (19, 31, 34, 49). ייתכן ויש לתלות זאת שוב בכך שהפירוש על זרעים נכתב עוד באיטליה, לפני שנחשף רע"ב לערבית כשפה חיה, וזיהויי רמב"ם המובאים בערבית צוטטו על ידו מבלי שהכיר תמיד את הוראתם.

12.6. לסיכום, נראה כי על פי זיהויי הצמחים יש לראות ברע"ב (כמו בר' נתן בעל הערוך, שקדם לו ב-400 שנה) מעין מאסף, המצטט את הפירושים הנפוצים והמקובלים – רש"י, רמב"ם והערוך – שאינו מנסה לחדש דבר משלו. בנוסף, בעקבות ממצאי עבודה זו יש צורך בחקירה עמוקה יותר האם המעבר לארץ-ישראל היווה נקודת מפנה בנטייתו של רע"ב מפירוש רש"י לפירוש רמב"ם, בכל הנוגע לענייני ריאליה. על כל פנים, אין כל סימן לקיומן של מסורות ארץ-ישראליות בפירוש רע"ב.

¹⁰⁵⁷ לעיל, עמ' 187.

¹⁰⁵⁸ ישנן בפירושו התייחסויות בודדות לריאליה הארץ-ישראלית, למשל: שבת ב ב: "שומשמין" - כך שמו בערבי והוא זרע דק מתוק, ובארץ-ישראל ממנו הרבה"; כלים יג ו: "והפין" - שינים של מפתח שבהן פותחים הדלת. וצורת זו המפתח ידוע במלכות מצרים ובכל ארץ-ישראל".

¹⁰⁵⁹ Secale cereale נפוץ על פני רוב אירופה, ובנוסף מצוי באיטליה גם מין אחר קרוב – Secale montanum (פלורה)

אירופה V, עמ' 203-204).

¹⁰⁶⁰ לעיל, עמ' 189.

13. רש"י – בית מדרש שיש בו חידוש

13.1. רש"י הינו מייצגה הבולט ביותר של תורת ראשוני אשכנז,¹⁰⁶¹ ובוודאי בתחום זיהויי הריאליה, ולמרות שבתחומה של עבודה זו ישנם מספר מועט יחסית של זיהויים רלוונטיים מתוך פירושו של רש"י לתלמוד הבבלי, ניתן בהחלט ללמוד על אופי פירושו של רש"י, ואולי על בתי המדרש באשכנז ובצרפת בתקופתו. מתוך 12 מקרים, 4 הינם חריגים מוחלטים (5, 19, 37, 56). 6 נוספים ניתן לאפיין כמסורות אירופיות מובהקות המופיעות גם אצל הערוך או ריבמ"ץ (23, 34, 36, 49, 57, 58), אך לא אצל הפרשנים בערבית.¹⁰⁶² אחד הינו ציטוט של זיהויי הבבלי (15) ורק לאחד ישנו כנראה מקור אצל הגאונים, ועל כל פנים הוא מובא גם בירושלמי (48).¹⁰⁶³

13.2. בעקבות ממצאים אלו ניתן בהחלט לומר כי דרכו של רש"י בזיהוי צמחי מסכת כלאיים שונה בתכלית מפירושי הגאונים. מן הקרבה לזיהויי הערוך ניתן להסיק כי דרך זו, שלהלן נדון במהותה, לא היתה נחלתו הבלעדית של רש"י, ולא הוא ייסדה, אלא שיסודותיה בראשיתו של מרכז התורה באשכנז במאה ה-10-11,¹⁰⁶⁴ שחדל לראות עצמו כפוף לבבל ולגאוניה, אף שינק רבות מתורתם.¹⁰⁶⁵ על כל פנים ניתן לשער שרש"י, גדול חכמי אשכנז וצרפת, שפירושו מקיף כמעט את כל התלמוד הבבלי, הביא לידי ביטוי באופן הנרחב והברור ביותר את המסורות האירופיות בזיהויי הריאליה בכלל ובזיהויי הצמחים בפרט, ולמעשה יצר מסורת זיהויי אירופית.

13.3. ניתן לשער כי מספר גורמים קשורים בהיווצרות החידושים הרבים בזיהוי הצמחים באשכנז בכלל ואצל רש"י בפרט – בראשם יש לציין את הנתק במסורת, שיצר חלל בו נוצרו הזיהויים החדשים. היווצרות זיהויים אלו התאפשרה בין השאר על רקע צורת הלימוד המיוחדת לאשכנז, ואופיים של הזיהויים עצמם נקבע במידה ניכרת על פי אופיו האקלימי והחקלאי של האזור:

13.3.1. מקובל כי אל מרכזי התורה שבאשכנז הגיעו מסורות בבליות,¹⁰⁶⁶ אם כי קשה לומר כי ישנו רצף של מעבר מסורות מגאוניי בבל לצפון אירופה. על כן לא ניתן לתלות את החידושים הרבים אך ורק באופי הקשר שבין שני המרכזים, למרות שמן הסתם העדר קשר הדוק תרם לעצמאותה של אשכנז.¹⁰⁶⁷ אך דווקא בתחום הזיהויים בכלל, ובתוכם

¹⁰⁶¹ גרוסמן רש"י, עמ' 142.

¹⁰⁶² לגבי 'שיפון' - עיין ערוך (58).

¹⁰⁶³ יש לציין כי ב-7 מקרים, אמנם, שותף רש"י למסורות עליהם אין חולק, שהם, כאמור, אינם נכללים בתוך דיוני המסורות בעבודה זו. כלומר, זיהויים מתורת גאוניי בבל הגיעו לאשכנז, אך מתוך ממצאי עבודה זו בולט החידוש על פני המסורת.

¹⁰⁶⁴ לעיל הערה 1040

¹⁰⁶⁵ גרוסמן אשכנז, עמ' 86, 106.

¹⁰⁶⁶ עיין למשל: גרוסמן רש"י, עמ' 141; נעם רש"י, בעיקר, עמ' 136-137. בולט בתחום זה של מסירת תורת גאוניי בבל הוא ר' יוסף טוב עלם, "ראש וראשון... לחכמי צרפת שפעלו במחצית הראשונה של המאה ה"א... נודע בפעילותו הספרותית, במנהיגותו הציבורית ובהשפעתו על חכמים אחרים בצרפת ובגרמניה בדורו ובדורות שאחריו" (גרוסמן צרפת, עמ' 46). ר' יוסף עסק רבות באיסוף כינוס והעתקה של הלכות ותשובות רבות של גאוניי בבל (שם, עמ' 73-75). אם כי דווקא דוגמא זו ממחישה את החלקיות של מעבר המסורות מבבל, ואת חוסר הרציפות שלו.

¹⁰⁶⁷ על מורכבות יחסם של חכמי צפון אירופה לכתבי הגאונים ראה: תא שמע ר"ף, עמ' 191-201.

זיהויי הצמחים, יש יסוד לומר שגם אם עברו מסורות – פשרם לא היה ידוע תמיד,¹⁰⁶⁸
עקב הפער הלשוני הגדול שבין בבל ובין ארצות אירופה.¹⁰⁶⁹

13.3.2. דרך הלימוד המיוחדת באשכנז, המנתקת את לימוד התורה ואת הכתיבה הפרשנית מענייני פסיקת ההלכה,¹⁰⁷⁰ יכולה להסביר את התעוזה שבחידוש זיהויים (מה עוד שבחו"ל רוב ענייני סדר זרעים, ובהם הלכות כלאי זרעים, הינם בבחינת הלכתא למשיחא).¹⁰⁷¹

13.3.3. השוני הרב באקלים, בפלורה ומגוון בגידולים החקלאיים בין צפון אירופה לבין הסהר הפורה וארצות הים התיכון הינו ההסבר ההגיוני ביותר לאופיים של הזיהויים המחודשים.¹⁰⁷²

13.4. יש צורך לדון על מהותה של דרך החידוש בזיהויי הריאליה באשכנז. לא סביר שיש כאן חידוש מודע של נגד המסורות הקדומות שעברו מבבל – וקשה עוד יותר לומר זאת על פירוש רש"י עצמו. ניתן לשער, אולי, כי דרכם של המחדשים היתה לפרש את המשנה על פי סביבתם.¹⁰⁷³ כך, כאשר הגיעה אליהם מבבל מסורת זיהוי אשר יכלו לזהותה ולהכירה – פירשו לפיה, וכאשר לא הגיעה מסורת כזו, או שהגיעה מסורת שלא יכלו לדעת את פשרה (כפי שארע ברוב המקרים, ככל הנראה) – חידשו על פי סברתם. הדבר תקף, אולי, ביתר שאת לגבי רש"י, ש-"לא הסתפק בדיבורים כלליים בדרך 'מין בגד' או 'מין צמח' אלא שאף להעלות תמונות ברורות המבארות את הרקע הריאלי מצדדים שונים".¹⁰⁷⁴

13.4.1. ועדיין יש צורך לדון בהרחבה (ולא במסגרת מחקר זה) במהותם של חידושים אלו מן הפן הלמדני-מחשבתי. זאת, כיוון שקשה להניח, מחד, שרש"י (והדבר נכון לגבי מחדשי זיהויים בכלל) לא היה מודע לשוני בין הריאליה של מקומו לבין זו של ארץ-ישראל ובכל, ומאידך קשה עד מאוד לומר שרש"י, שהאמת היתה נר לרגליו,¹⁰⁷⁵ יזהה במודע שלא לפי כוונת המשנה או התלמוד,¹⁰⁷⁶ ומבלי, לכל הפחות, לסייג את זיהוייו.

¹⁰⁶⁸ היו בין חכמי צפון אירופה שהכירו, ברמה זו או אחרת, את הלשון הערבית, (גרוסמן צרפת, עמ' 341) או שציטטו לעזים ערביים מכלי שני (שם, עמ' 351), ואף רש"י עצמו מביא בכמה מקומות לעזים ערביים (למשל: ברכות כח ע"א; שם מג ע"ב; שבת קמ ע"א).

¹⁰⁶⁹ פרנקל רש"י, עמ' 95 – שם הדברים אמורים כלפי הארמית של התלמוד, אך הדברים נכונים בוודאי גם כלפי הערבית שהחלה לתפוס את מקומה בתקופת הגאונים.

¹⁰⁷⁰ תא שמע ספרות א, עמ' 16-21, ובמיוחד, עמ' 19.

¹⁰⁷¹ אם כי בוודאי ישנם לזיהויים מסויימים השלכות הלכתיות מעשיות גם בחו"ל, למשל זיהוי חמשת מיני דגן לעניין אכילת מצה, וכן זיהוי אילנות לאיסור הרכבה.

¹⁰⁷² על תופעה זו כבר עמד פליקס, ראה: פליקס פרי, עמ' 13. דיון מפורט בתופעה של השפעת האקלים על הזיהויים ייערך בפרק הדין בתופעות כלליות בזיהוי הצמחים, להלן, עמ' 204.

¹⁰⁷³ ראה קטן החיים, עמ' 10, שכותב: "כאן דרושה בלי ספק זהירות רבה בהעלאת מסקנות, אבל לעיתים קרובות הוברר לנו שרש"י ראה את ביאורו כשייך למציאות תקופתו לסביבתו."

¹⁰⁷⁴ פרנקל רש"י, עמ' 113-114. לגבי תיאורים ריאליים של כלים כותב פרנקל: "יש שיבאר בעזרת כלים מן הריאליה של סביבתו... ויש שיבאר דווקא על ידי הבלטת ההבדל בין כלי התלמוד לבין כלים הידועים בימיו" (שם, עמ' 115). יש לציין כי בזיהויי הצמחים לא נתקלתי באמירות כגון 'מין צמח בבבל/בארץ-ישראל', כפי שמופיע אצל רש"י, ג, למשל.

¹⁰⁷⁵ גרוסמן רש"י, עמ' 230-231.

¹⁰⁷⁶ אין הדברים אמורים כלפי צמח ספציפי, אלא כלפי התופעה הכללית של זיהויי הריאליה בפירוש רש"י.

13.5. כל הגורמים הללו – הקשר בין המרכזים, הפער הלשוני, דרכי הלימוד השונות והשוני האקלימי – יידונו בנפרד בפרק שיעסוק בתופעות כלליות הקשורות בזיהוי ובמסירת זיהויים.

14. ר' שמשון משאנין

- 14.1. ר"ש מרבה לצטט את הירושלמי, מבלי לפרש את זיהוייו, אך ממעט לזהות בעצמו.
14.2. במקרים בהם מזהה ניכרת זיקה חזקה לפירוש ריבמ"ץ:¹⁰⁷⁷ ריבמ"ץ-ר"ש: 5 התאמות (15, 36, 52, 55, 59) ללא אי התאמות. הזיקה לרש"י מובהקת פחות: רש"י-ר"ש: 2 התאמות (15, 48) מול אי התאמה אחת (36).

15. כתב יד אנטונין 628 – תעלומה

- 15.1. השוואת זיהויי כת"י אנט. לזיהויי פרשנים אחרים אינה מעלה פתרון מתקבל על הדעת לשאלת זיקתו של החיבור למי מן המרכזים התורניים של ימי הביניים, ולחידת זהות מחברו.
15.1.1. 6 זיהויים הינם חריגים בעלי מאפיינים שונים (15, 18, 29, 48, 51, 55).¹⁰⁷⁸ 3 מתוכם נראים כמנותקים מן ההקשר במשנה (15, 18, 51), ובמקרה אחד (48) מזהה הצמח עם מין הגדל רק במזרח אסיה וככל לא באזור הים התיכון, ורק תוצרתו יובאה לאזורנו.
15.1.2. 8 זיהויים אינם ברורים (8, 9, 32, 39, 52, 54, 65, 66) אצל 5 לא ברורה הוראת המילה (9, 32, 52, 65, 66). בשני מקרים (8, 39) תורגם באופן תמוה 'מצרי'/'מצרית' כ-μακρον, ובמקרה אחד זוהתה 'שומנית' (54) כ-'שום'.
15.1.3. המקרים הרלוונטים להשוואת הינם מועטים. בתוכם נראית התאמה מסויימת לזיהויי רמב"ם (המאוחר לפירוש זה): 3 התאמות (3, 6, 47) מול 3 אי התאמות (2, 28, 29). לא ניכרת התאמה בולטת לירושלמי,¹⁰⁷⁹ לגאונים, לערוך, לריבמ"ץ,¹⁰⁸⁰ או לפרשן אחר.
15.1.4. בנוסף, כבר צויין בפרקי המבוא כי כתיבת היד היוונית הינה מגושמת, וכי הכתיב בעייתי במקומות רבים.
15.2. מכלול הממצאים הנזכרים מציירים תמונה שבה רבים סימני השאלה: מה היתה מידת ידענותו של הפרשן המזהה? זיהויים תמוהים אשר לא מתאימים להקשר במשנה מעוררים ספקות בעניין זה.
כיוון שאין בידינו מסורות זיהוי נוספות מתחום ביזנטיון אי אפשר לקבוע האם פירוש זה, או לפחות חלק מזיהוייו משקפים מסורות זיהוי שהיו נפוצות באזור זה, אם כי קשה להעלות על הדעת כי זיהויים שאינם מתאימים להקשר במשנה היו מתקבלים והופכים למסורות נפוצות.

¹⁰⁷⁷ ראה לעיל, עמ' 17 ובהערה 91. ממספר המילים המצומצם שנסקר בעבודה זו לא עולה דווקא קשר מובהק לפירוש הערוך, בניגוד למובא אצל אורבך – לעיל הערה 92.
¹⁰⁷⁸ ב-10 מקרים שותף פירוש זה למסורות המקובלות על כלל הפרשנים (5, 24, 41, 42, 43, 44, 45, 50, 56, 62).
¹⁰⁷⁹ התאמה אחת (28).
¹⁰⁸⁰ רק במקרה אחד יש התאמה לרש"ג, פיה"ג הערוך וריבמ"ץ (2).

כמו כן לא נראה קשר של ממש לפרשן כלשהו, ועל כן אין אפשרות למקם את הפירוש ביחס למסורות הזיהוי המוכרות, ואף לא לאלו של הערוך וריבמ"ץ, שלכאורה אמורות היו להיות הקרובות ביותר.¹⁰⁸¹

15.3. מניתוח מאפייני כתב היד ניתן לומר בסבירות גבוהה כי בעל הזיהויים חי בתחום ביזנטיון.¹⁰⁸² מכך שזיהה את 'שושנת המלך' עם *Lilium chalcedonicum* ניתן אולי להתמקד בדרום הבלקן (יוון ואלבניה של ימינו) – תחום תפוצתו של מין זה,¹⁰⁸³ אם כי לא ניתן לקבוע מסמרות בעניין זה על-פי זיהוי בודד.

15.4. לסיכום: פירוש זה הינו גורם חריג במפת זיהויי הצמחים. ייתכן שיש לתלות את הזיהויים התמוהים בפרשן עצמו ולא במסורות הזיהוי של ביזנטיון, אך מאחר שאין בידינו כל חיבור מאותו איזור שניתן להשוותו לפירוש זה הרי שלא ניתן להסיק ממנו על מסורות הזיהוי של ביזנטיון, והם נותרות לוטות בערפל.

ב. 'מסורת ארץ-ישראל האבודה'

1. הקדמה

בבואנו לתור אחר 'מסורת ארץ-ישראל' יש להגדיר תחילה ביטוי זה. 'מסורת ארץ-ישראל' היא בעצם זו שכוללת זיהויי הצמחים שרווחו בארץ-ישראל סמוך לכתיבת וחתימת המשנה, ולמעשה היא אמורה לכלול את זיהויי הצמחים כפי שהתכוונו אליהם חכמי המשנה שהזכירו אותם. הנחה אפשרית היא שמסורות הזיהוי הארץ-ישראליות נשתמרו אצל קהילות ארץ-ישראל במהלך הדורות, אך הנחה זו יש לעמת עם כמה ממצאים בולטים ביחס לפרשנים שונים, שיובאו כאן בסדר כרונולוגי הפוך – מן המאוחר אל המוקדם.

כמו כן יש להסביר כיצד ניתן לזהות 'מסורת ארץ-ישראלית' כאשר נתקלים בה. התשובה כמובן אינה ברורה וחותרת, שאם לא כן היתה המלאכה קלה ופשוטה. ניתן לשער כי מסורות שכאלו מופיעות בירושלמי, ואם הזיהויים ברורים דיים – ניתן להיעזר בהם. מאפיינים אחרים שייתכן שמורים על מסורות כאלו הם ציון העובדה כי הזיהוי מגיע מארץ-ישראל או קישור מפורש של ריאליה ארץ-ישראלית, לדוגמה – מין שמצוין לגביו כי גדל דווקא בארץ-ישראל.

¹⁰⁸¹ לעיל, עמ' 18.

¹⁰⁸² לעיל, עמ' 17.

¹⁰⁸³ שם ובהערה 95.

2. פרשנים מאוחרים

אצל רע"ב, שהגיע לא"י בסוף המאה ה-15 ושהה בה פרק זמן ארוך לא מופיע שריד כלשהו לזיהוי שאינו מדברי רמב"ם ורש"י.¹⁰⁸⁴ לא סביר שאילו היה פוגש בזיהויים מקומיים לצמחי המשנה לא היה מצטטם.

הדבר נכון באופן חד יותר לגבי ראה"פ. ראה"פ תר וחקר את הארץ, וחלק נכבד מחיבורו מוקדש לזיהוי מקומות וצמחים. לא ניתן לראות בזיהוייו זכר למסורות כאלו.

דווקא בפירוש המצוטט בחיבורו – ראה"פ ל"ע – שנראה כהעתקה מעובדת של קטע מפירוש רש"ג ישנו מקרה אחד שנראה כי יש התייחסות ישירה לריאליה הארץ-ישראלית (ספיר – 33). עם זאת אין לראות בפירוש זה פירוש ארץ-ישראלי, שהרי הוא העתקה של פירושו של רס"ג. אמנם, בפירוש רש"ג עצמו בכמה מקרים ישנה התייחסות לריאליה ארץ-ישראלית, ובמקרים אלו ידובר להלן.

גם אצל תנחום הירושלמי, אשר שורשי משפחתו נעוצים בארץ-ישראל, ואולי אף הוא עצמו נולד בה, לא באה לידי ביטוי מסורת ארץ-ישראל. כאמור, מוסר תנחום הירושלמי באופן עקיב את זיהויי רמב"ם, ולעיתים את זיהויי הערוך, כפי שכתב באופן מפורש בהקדמה לחיבורו. מעטות הפעמים בהם חורג תנה"י ממנהגו זה, ומעטים עוד יותר הזיהויים המקוריים המופיעים אצלו.¹⁰⁸⁵

לא נראה כי גם רמב"ם עצמו מוסר מסורות ארץ-ישראליות, למרות שחי סמוך לה, ואף ביקר בה. כאמור, התאמת פירושו לירושלמי היא רק בזיהויים כלליים, ומעידים רק על כך שהירושלמי היה לפני רמב"ם בעת כתיבת פירושו.

את העדר המפגש עם זיהויים ארץ-ישראליים של רע"ב, ראה"פ ורמב"ם, שחיו בארץ-ישראל, וכן את העדרם של זיהויים אלו אצל תנה"י, ניתן להסביר בכך שגם אם היו מסורות ארץ-ישראליות בתקופת הגאונים, הן לא שרדו לאחר חורבן היישוב היהודי שהביאו עמם מסעי הצלב.¹⁰⁸⁶

3. רנאה"י

בבואנו לבחון את פירוש רנאה"י, אשר יותר מכל פירוש אחר (מלבד הירושלמי) אמור לשקף את מסורת ארץ-ישראל, יש להקדים ולומר כי כפי שהוברר לעיל עבר פירוש זה – בצורתו בה הגיע לידינו – עריכה על ידי חכם תימני, אשר ככל הנראה החזירה לתוכו מסורות תימניות, ומחקה חלק מן הזיהויים המקוריים.¹⁰⁸⁷ בנוסף בולטת עובדת מיעוט ההתאמה לירושלמי אשר תקפה גם לגבי הזיהויים שניתן לשער כי הינם מקוריים,¹⁰⁸⁸ ואשר מחלישה קשר אפשרי של פירושו המקורי של רב נתן למסורת ארץ-ישראל.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁴ לגבי איזכורי ריאליה ארץ-ישראלים בפירוש רע"ב עיין לעיל, עמ' 193.

¹⁰⁸⁵ מבין שני הזיהויים המקוריים של צמחים מסכת כלאיים המופיעים אצל תנה"י, אחד מהם הוא של מין שלא היה נפוץ באזור בתקופת המשנה (28). את השני (6) יש לראות אולי כזיהוי ארץ-ישראלי מקורי, אם כי דעה זו לא מובאת אצל פרשנים אחרים ואצל החוקרים.

¹⁰⁸⁶ פראור תולדות, עמ' 64, 67.

¹⁰⁸⁷ לעיל, עמ' 182.

¹⁰⁸⁸ מתוך 6 אי ההתאמות ניתן לייחס 3 (3, 28, 60) לעריכה התימנית, בעוד ש-3 האחרים (27, 33, 66) הינם ככל הנראה הזיהויים המקוריים.

¹⁰⁸⁹ אם כי לגבי 'מלפון' (31) הוא מזהה כרש"ג וכירושלמי ובניגוד לרס"ג (באופן חריג למדי).

ייתכן שאת היעדרה של מסורת ארץ-ישראל מפירוש רנאה"י יש לתלות בהידלדלות היישוב והחקלאות היהודיים בארץ-ישראל בשלהי התקופה הביזנטית,¹⁰⁹⁰ וכן בפער הלשוני שנוצר עם התפשטותה של הערבית כשפת היום-יום לאחר הכיבוש המוסלמי, בד בבד עם היעלמותן של הארמית הארץ-ישראלית והיוונית.¹⁰⁹¹ היעדר המסורת משקף אולי גם את ירידת קרנו של המרכז הארץ-ישראלי ביחס לבבל.¹⁰⁹²

4. פירושי הגאונים

בשני פירושי הגאונים שלפנינו – רס"ג ורש"ג – לא נראית התאמה רבה לזיהויי הירושלמי, אם כי הם אינם עשויים מקשה אחת, וחלוקים ביניהם בזיהויים לא מועטים. מבחינה ביוגרפית, ישנה סבירות גבוהה יותר שדווקא רס"ג, שנולד במצרים ושהה בארץ-ישראל, פגש במסורות ארץ-ישראליות. בעיון בפירושיהם מצטיירת תמונה מורכבת יותר, ואולי אף הפוכה. כפי שנזכר לעיל, דווקא בין זיהויי רש"ג יש כאלה בעלי זיקה ארץ-ישראלית.¹⁰⁹³ כמו כן, בעוד שבמקרה בו מזהה רס"ג כירושלמי ('שעועית' – 60) אין בידינו את זיהוי רש"ג, המקרה האחד בו מתאים זיהוי רש"ג לזיהוי הירושלמי ('מלפפון' – 31) – הזיהוי הוא בניגוד לרס"ג.¹⁰⁹⁴ ניתן לומר, אם כן, באופן מסוייג למדי כי זיהויים מסויימים שנזכרים בפירוש רש"ג מאפיינים הקושרים אותם למסורת ארץ-ישראל, וזאת בניגוד לפירושו של רס"ג.

את היעדרה של מסורת ארץ-ישראל מפירוש רס"ג יש להסביר כפי שנכתב לעיל לגבי רנאה"י. ניתן להעלות השערה זהירה, לפיה סמוך לתקופת המשנה, אולי עם הגעתו של רב, הגיעו לידי חכמי בבל זיהויים מקוריים של צמחים הנזכרים במשנה. דווקא בבבל, בה התנאים להעברת המסורת היו טובים יותר מאשר בארץ-ישראל בסוף התקופה הביזנטית, עברו זיהויים אלו במסורת רציפה, אף שלא נזכרו באופן מפורש בתלמוד הבבלי. זיהויים אלו שרדו עד לתקופת הגאונים, והם באים לידי ביטוי מסויימים בפירוש רש"ג. השערה זו טעונה אישוש נוסף, אך בהחלט יש בה כדי להסביר את הקרבה היחסית של פירוש רש"ג למסורת ארץ-ישראל, בניגוד לפירושי רס"ג ורנאה"י.

5. התלמוד הירושלמי

מובן כי התלמוד הירושלמי מהווה את ההמשך הישיר והרציף של המשנה מבחינה גיאוגרפית ולשונית. למרות זאת, כפי שנזכר במבוא לעבודה, כבר בדור הראשון לאחר חתימת המשנה היה

¹⁰⁹⁰ ליבנר היסטוריה, עמ' 381. שם הוא מזכיר את מחקריהם של בן דוד ושל פרנקל וגצוב, המעלים ממצאים המעידים על ירידה יישובית בשלהי התקופה הביזנטית, אם כי ליבנר עצמו מדבר על ירידה יישובית משמעותית יותר (לפחות באזור הגליל המזרחי) זמן רב קודם לכן – החל מאמצע המאה ה-3.

¹⁰⁹¹ פראוור היסטוריה, עמ' 8-9.

¹⁰⁹² אסף תקופה, עמ' קג-קד.

¹⁰⁹³ לעיל, עמ' 181 ובהערה 999.

¹⁰⁹⁴ את זיהוי 'מלפפון' ניתן לראות כ'מקרה מבחן', גם בגלל השם היווני המוכר וגם בגלל תמימות הדעים השוררת בין החוקרים, ובו נראה כי דווקא רש"ג ולא רס"ג מכוון לזיהוי המקורי.

צורך לזהות שמות צמחים לא מעטים בארמית,¹⁰⁹⁵ והיא הנותנת שזיהויים של אלו לא היה מובן מאליו, ואולי אף לא חד-משמעי.

על כל פנים, תרומתו של הירושלמי לאיתור מסורת ארץ-ישראל מוגבלת, הן משום שרוב מוחלט של הצמחים לא מזוהים על ידו, ובעיקר משום שלא ניתן לעמוד על הוראתם המדוייקת של רבים מזיהוייו, משום שאינם מופיעים בספרות מקבילה.¹⁰⁹⁶

6. סיכום

למרות הקשר הארץ-ישראלי שיש לפירושים לא מעטים, לא מצוי בידינו פירוש אשר ניתן לומר לגביו כי הוא מוסר את 'מסורת ארץ-ישראל', מלבד התלמוד הירושלמי, שזיהוייו מועטים, וחלקם אינם ברורים לנו. אילו היה בידינו פירוש שכזה, הוא היה מייתר במידה רבה את מאמציהם הרבים של החוקרים להצביע על הזיהויים האמיתיים – ולמעשה לנסות ולשחזר את 'מסורת ארץ-ישראל'. אך לא מן הנמנע כי מסורות בודדות נשתקעו באחדים מן הפירושים הקדומים כרס"ג, רש"ג ורנאה"י, בעוד שאצל רש"ג ישנם סימנים רבים יותר המורים על אפשרות שכזו. נראה כי אצל הפרשנים המאוחרים יותר לא מובאות מסורות שכאלה, אם כי אפשרי עדיין כי מסורות בודדות מצאו את דרכן גם אליהם.

---

¹⁰⁹⁵ לעיל, עמ' 1.

¹⁰⁹⁶ עיין לעיל: פרקי המבוא – 'בעיות מתודולוגיות', עמ' 22.

ד. תופעות

1. הקדמה

פרק זה סוקר את התופעות העולות מן המחקר. חלקן נזכרו לעיל לגבי פרשנים מסויימים באופן פרטי, אך כאן הן מובאות בהיבט כולל החוצה לשונות, אזורים ותקופות, ובעצם יוצרות את התיאוריה שמאחורי זיהוי הצמחים. התופעות סווגו על פי הגורמים שחוללו אותם. אמנם, סיווג זה לוקה במעט, כיוון שישנן תופעות הקשורות ביותר מגורם אחד, אך במקרים כאלו צויין הדבר.

2. הגורם הלשוני

נראה כי זהו הגורם המרכזי בהעברת מסורות זיהוי ובשיבושן. כפי שצויין במבוא, הפער הלשוני הוא המחולל את הצורך בזיהוי¹⁰⁹⁷ – אם היו מכירים אמוראי ארץ-ישראל (או המון העם שבימיהם) את שמות הצמחים מחיי היום-יום, לא היו נצרכים לזהותם בתלמוד. מאידך, מרובים הם המקרים בהם עוברת מסורת בזכות העובדה שפרשן פלוני מבין את לשונו של פרשן שקדם לו, וניתן לומר שזהו התיאור האופייני של העברת מסורת. במקרים אחרים לא מבין פרשן את לשונו של רעהו, ואז לא תעבור מסורת, ובמידה והפרשן המאוחר מזהה בכל זאת, עלולים להיווצר זיהויים חדשים.

2.1. תנאי בסיסי להעברת מסורת:

נראה כי הקו המאפיין את מפת מסורות הזיהוי הינו קודם כל לשוני. יש להניח, למשל, כי העובדה שלזיהויי רנאה"י ורמב"ם זיקה בולטת לזיהויי רס"ג קשורה באופן בסיסי להיותם דוברי ערבית. אמנם אין בכך כדי להסביר את העדפת רס"ג על פני רש"ג, למשל, אך קשר לשוני מעין זה עומד כתנאי בסיסי להעברת מסורת זיהוי. כך גם לגבי הזיקה הקיימת בין פרשני אירופה – רש"י, הערוך, ריבמ"ץ ורע"ב, אשר לשונותיהם קרובות זו לזו במידת מה.

2.2. ציטוט סתמי:

הערוך וריבמ"ץ מצטטים פעמים רבות את זיהויו של הירושלמי, כאשר די ברור כי אינם מכירים את הוראתה של המילה הארמית באופן ישיר, כיוון שהארמית הארץ-ישראלית לא שרדה כשפה חיה עד תקופתם. לעיתים מובא הציטוט ותו לא (6, 8, 48, 54) ניתן להסיק מכך שלא היה בידם זיהוי אמיתי של הצמח. במקרים אחרים מובא לצד הציטוט גם שם אירופי (3), (33, 36, 60), שלא בהכרח תואם את זיהוי הירושלמי, בדומה למתואר בסעיף הבא – 'איחוד זיהויים'.

2.3. 'איחוד זיהויים':

בכמה מקרים, אצל פרשנים שונים, ניתן לראות זה לצד זה שני שמות צמחים שונים בשפות שונות, המזוהים על ידי הפרשן כצמח אחד. במקרים אלו נראה כי אחת השפות (לפחות) הינה

¹⁰⁹⁷ לעיל, עמ' 1.

זרה לפרשן, ובטעות הוא חשב את הזיהוי באותה השפה למקביל לזיהוי בשפתו – בין אם זהו זיהוי שלו עצמו, ובין אם גם זיהוי זה – וכך נראה ברוב המקרים – הגיע אליו במסורת.

2.3.1. שני הפרשנים שתופעה זו חוזרת אצלם הינם הערוך (10, 29, 34) ורע"ב (19, 31, 34, 49)¹⁰⁹⁸ שהמשותף להם הוא איסוף ומסירת זיהויים – הערוך מוסר את זיהויי הגאונים ופירושי אשכנז, ורע"ב מוסר את זיהויי רש"י רמב"ם והערוך. סביר כי הנחת היסוד של שניהם היא שאין להניח שישנה מחלוקת בין הפרשנים המזהים כל עוד היא אינה ברורה להם, וככל הנראה עקב חוסר הידע בערבית, הם מניחים שאין מחלוקת ומביאים את השם הערבי והאירופי כשני שמות לאותו הצמח. תופעה דומה מופיעה פעם אחת גם אצל תנה"י (34).

2.3.2. תופעה דומה ניתן למצוא במקרה אחד בפירוש רנאה"י.¹⁰⁹⁹ שם אמנם לא נראה שמדובר בשתי מסורות שחוברו, אלא יותר כזיהוי של רנאה"י שמתורגם לניב התימני באופן שגוי על ידי עורך הפירוש.

2.4. שמות זהים לצמחים שונים:

בערבית רבים מאוד הם מקרים בהם ישנו 'שיתוף השם' בין צמחים שונים במקומות שונים, וגם בעבודה זו מובאים שמות רבים אשר מורים על יותר מצמח אחד (ולעיתים על מספר רב של צמחים).¹¹⁰⁰

2.4.1. בלבול שחל בעקבות שיתוף השם בין צמחים שונים ניתן למצוא למשל לגבי 'ספיר' (33), בו נוקב רמב"ם בשם המצוטט על ידי המאסף, אך הם מתכוונים ככל הנראה לצמחים שונים. מקרה שונה במקצת מופיע לגבי זיהוי 'אסטיס' (4), שם מביא רימ"ץ מסורת אותה הוא דוחה בגלל ההקשר במשנה. בדיקה מעמיקה מגלה כי שמו הערבי של צמח זה מופיע כזיהוי אצל רנאה"י. אלא ששם זה מורה גם על צמח אחר, שסביר שאליו התכוון רנאה"י, ואל ריבמ"ץ, כפי הנראה, הגיעה הוראתו האחרת – והשגויה – של השם הערבי.

2.4.2. תופעה דומה קשורה בשמות בשפות שונות, שדומים בהגייתם. כך ניתן אולי להסביר את זיהוי הערוך לגבי 'אירוס' (3), השונה תכלית השינוי מזיהוי רמב"ם, אך קרוב אליו בהגייתו.

2.5. קרבה לשונית כחוסכת זיהוי מפורש:

ניתן לראות היטב כי אצל צמחים מסויימים נמנע חלק גדול מן הפרשנים (בעיקר אלו המפרשים בערבית) לזהות. יש לשער כי גורם חשוב בהימנעות קשור בכך שהשם שבמשנה דומה מאוד

¹⁰⁹⁸ לעיל, עמ' 188, 193.

¹⁰⁹⁹ זונין (10), ראה לעיל, עמ' 182.

¹¹⁰⁰ המקרה הבולט ביותר הוא של *Prunus domestica* ('שזיף' בלשוננו) ו-*Pyrus communis* ('אגס' בלשוננו), אשר בניבים שונים בערבית נקראים *اجاص* או *انجاص*. אך לגביהם נראה כי כל הצדדים במחלוקת בתוך הפרשנים בערבית באיזה אופן לזהות את 'אגס' מבהירים את עצמם היטב, כך שלא נראה שחל בלבול בתוך דיעותיהם, אלא הם חלוקים למן ההתחלה איזה *اجاص* או *انجاص* הינו ה'אגס' שבמשנה.

לשם בשפה המדוברת על ידי הפרשן. כל למשל לגבי 'חרדל' (16), 'קוסבר' (21), 'תורמוס' (62), 'תפוח' (64).¹¹⁰¹

3. שוני אקלימי ופיטוגיאוגרפי

ניתן לומר, באופן מכליל, כי הצמחים הנזכרים במשנה משתייכים לפלורה או לאינונוטר הגידולים החקלאיים של ארץ-ישראל בתקופה הרומית – ובמיוחד תקפה הנחה זו לגבי צמחי סדר זרעים, העוסק במצוות התלויות בארץ, ומתייחס לחקלאות בארץ-ישראל בתקופה הנדונה. במקרים רבים, מינים אלו נפוצים גם במרחב הסובב את ארץ-ישראל המשתייך לאזורים הפיטוגיאוגרפיים הים-תיכוני והסהרו-ערבי.¹¹⁰² על כן סביר שעל פי רוב הכירו הפרשנים שפעלו במרחב זה את הצמחים הנזכרים במשנה. הדבר משתנה כאשר מרחיקים אל אזורים אקלימיים ופיטוגיאוגרפיים מרוחקים יותר, ובמקרה שלנו – אשכנז בצפון ותימן בדרום:

3.1. כבר עמדנו במסקנות לגבי פירוש רש"י על כך שבאשכנז מתחדשים זיהויים רבים, אשר אין להם מקור הקודם לרש"י או לערוך.¹¹⁰³ הדבר מתרחש בדרך כלל במקרים בהם הזיהויים המקובלים עוסקים בצמחים שתחום תפוצתם לא כולל את צפון אירופה (5, 23, 34, 36, 49, 53, 56, 60, 59), בתוך הזיהויים המחודשים ניתן למצוא מינים אירופיים מובהקים (23, 34, 58, 60), שבחלקם כלל אינם מתאימים למציאות החקלאית של ארץ-ישראל בתקופת המשנה ובימי הביניים.¹¹⁰⁴ מגמה זו נמשכת גם לאחר ימי הביניים – בפירוש 'תפארת ישראל' (גרמניה המאה ה-19) למשל מופיעים שוב זיהויים רבים עם מינים אירופיים שלא מצויים באזור הים תיכוני.¹¹⁰⁵ במקרה אחד לפחות (34) הזיהוי המחודש קרוב – הן סיסטמית והן מורפולוגית – אל זיהוי שקדם לו, דבר שמעיד כפי הנראה על הגעתה של המסורת לאירופה, אך נראה ששם 'הותאמה' המסורת אל המציאות האקלימית והחקלאית של האיזור.

3.2. גם בפירוש רנאה"י פ"א, אשר נכתב בתימן, ניתן למצוא סימנים להשפעת האקלים ומגוון הצומח על הזיהויים. כמו אצל המסורות האירופיות, גם כאן מופיעים זיהויים חדשים בעיקר כאשר הזיהויים המקובלים הם עם צמחים שלא גדלים בתימן, או שתפוצתם שם מוגבלת מאוד יחסית לאזור הים תיכוני (10, 11, 29, 34, 37, 42, 47), ואז הזיהוי של רנאה"י יהיה עם צמח הנפוץ בתימן. ישנם אף זיהויים עם צמחים טרופיים מובהקים (3, 48), שכלל לא מוכרים באזור הים תיכוני. ניתן לשער שלפחות חלק מן הזיהויים ששמותיהם אינם מוכרים הינם צמחים

¹¹⁰¹ גם תפוצה רחבה היא מן הגורמים המייתרים זיהוי, כפי שנזכר לגבי הצמחים שכלל לא נסקרו בעבודה כיוון שלא זוהו על ידי אף פרשן. ראה לעיל בפרקי המבוא – 'הגדרת הנושא והיקף המחקר', עמ' 3.

¹¹⁰² על אזור זה אומר זהרי כי "...באופיו אינו אלא צורה קיצונית ביותר של הטיפוס הים-תיכוני", ומוסיף: "אופי החקלאות הוא ים תיכוני וסוב-טרופי" (זהרי גיאובוטניקה, עמ' 54-55).

¹¹⁰³ לעיל, עמ' 194.

¹¹⁰⁴ לעיל הערה 1072.

¹¹⁰⁵ 'שיפון' ו'שזפין', למשל, הוא מזהה כרש"י (לגבי 'שזפין' הוא מציין כי "...בזמנינו אין א"י מגדלת פפלוים (ענף) 'רימין' הוא מזהה בדמאי א א עם Rubus fruticosus (=blackberry). והוא אף מציין בפירושו כי פירש בשני אופנים שונים בדמאי ובכלאיים). מאידך מופיעים אצלו גם כמה זיהויים מפתיעים המנותקים ממסורת אשכנז, כמו זיהוי 'קדה לבנה' עם הקינמון כרס"ג, זיהוי 'מלפפון' עם אחד מזני Cucumis melo (ככל הנראה) כירושלמי, וזיהוי 'עולשין' עם Cichorium endive שלא כרש"י.

האופייניים לתימן, והקושי לזהותם נגרם בשל המיעוט היחסי במידע על צמחים בתימן ועל שמותיהם העממיים.

4. התפתחות המגוון של הגידולים החקלאיים

כיום יש יכולת להתחקות אחר מוצאם של גידולים חקלאיים, ולברר מה מוצאם ומתי התפשטו לאזורים שונים. הדבר מתבצע, בין השאר, באמצעות בדיקת תעודות היסטוריות, ובעזרת המחקר הבוטני-ארכיאולוגי. על כן אנו יודעים, למשל, כי גידולו של *Musa paradisiaca* (בלשוננו – 'בננה'), שמוצאה בדרום מזרח אסיה, התפשט לאזורנו רק לאחר הכיבוש הערבי, וכי לא גידלו בנות בארץ-ישראל בימי המשנה.¹¹⁰⁶ אך רנאה"י ובני תקופתו לא יכולים היו לדעת זאת, ועל כן הוא מתיר לעצמו לזהות עם מין זה ('מוז' בלשוננו) את 'בנות שוח' שבמשנה.¹¹⁰⁷ תופעה כזו קיימת גם לגבי שלושה זיהויים המופיעים במחקר זה. זיהויים של רוב הפרשנים את 'אסטיס' (4) עם *Indigofera tinctoria* (=גיל הצבעים), זיהויים של רנאה"י, רנאה"י פ"א וכת"י אוקס. את 'קינרס' (47) עם *Solanum melongena* (=חציל), וכן זיהוי המובא אצל תנה"י לגבי 'לעונין' (28) - *Spinacia oleracea* ('תרד' בלשוננו). שלושה מינים אלו, בדומה לבננה, התפשטו לאזורנו כגידולים חקלאיים בתקופה מאוחרת יחסית.¹¹⁰⁸ תופעה דומה מוכרת אצל פרשנים מאוחרים, המזהים צמחים המופיעים במקורות עם מינים שמוצאם מן העולם החדש, ולא יכלו להופיע לפני גילוי אמריקה.¹¹⁰⁹

5. תפיסות למדניות

5.1. כפי שנזכר לעיל, התפתחה באשכנז התפיסה המנתקת בין לימוד התורה והכתיבה הפרשנית לבין פסיקת ההלכה.¹¹¹⁰ ניתוק כזה הוא זה שאפשר, בין השאר, את מגוון הדעות הפרשניות בישיבות אשכנז, וסביר להניח כי יש לו קשר גם לעובדת ריבוי הזיהויים החדשים בפרשנות האירופית. אמנם, הצורך בזיהויים החדשים ואופי הזיהויים קשורים באופן ברור באקלים ובצומח המקומי, אך יש להניח כי לו היו חכמי אשכנז קשורים באופן מחייב יותר לזיהויי גאוניי בבל, היו נמצאים בפירושו של רש"י צמחים אשר הוא היה נמנע מלזהותם (אולי היה כותב "מין צמח בארץ-ישראל ואינני יודע מהו", או דבר אחר על דרך זו), או שלחילופין היו מופיעים השמות הערביים – עם או בלי תרגום לשפה המדוברת. תחת זאת, זיהויי של רש"י מובאים באופן חד ופסקני, ללא התלבטויות וללא ציטוטים.¹¹¹¹ אופן זיהוי זה, בהתחשב בכמות הזיהויים המחודשים, הופכים לבעייתית מאוד את ההנחה כי חכמי אשכנז (לפחות אלו אשר יצרו את הזיהויים המחודשים) תפסו את זיהוייהם כהמשך של מסורות זיהוי קודמות. אין צורך להניח כי הם ידעו שזיהויים אלו עומדים בסתירה לזיהויי הגאונים, אך סביר להניח, לאור הממצאים, כי

¹¹⁰⁶ ווטסון חידוש, עמ' 51-54.

¹¹⁰⁷ דמאי א א;

¹¹⁰⁸ להרחבה ראה: עמר חידושים, עמ' 87-89.

¹¹⁰⁹ ראה פליקס פרי, עמ' 20.

¹¹¹⁰ לעיל, עמ' 195.

¹¹¹¹ יתכן, אמנם, שהתהייה וההתלבטות היתה מנת חלקם של חכמי אשכנז שקדמו לרש"י, ורש"י עצמו קיבל את הזיהויים כמוגמרים, אך בכל זאת העובדה שאין כל זכר להתלבטויות אלו אומרת דרשני.

הם ראו עצמם רשאים לזהות על פי ידיעתם וסברתם.¹¹¹² עם זאת לא ניתן להוכיח כי בבואם לזהות לא הסמכו באף אחד מן המקרים על הבנה שגויה של מסורת ממקורות גאונים.¹¹¹³ וכן אין בכך כדי לסתור את ההנחה שיייתכן ובמקרים אחדים תאמו הזיהויים באשכנז את מסורת ארץ-ישראל הקדומה (כמו שקרה אולי במקרה של 'שיפון' – 58).

5.2. מרכיב נוסף שיש להוסיף לנאמר בסעיף הקודם קשור באופן הפוזיטיבי של הזיהוי. מאחר שלא היתה בידם מסורת (בין אם לא קבלו ובין אם לא הבינו את הזיהויים שקבלו) – על פי מה זיהו באשכנז את הצמחים? יש אפשרות להניח כי סברו לתומם כי הם מזהים, אכן, עם אותם הצמחים בדיוק שאליהם התכוונה המשנה, אך הנחה זו בעייתית, כיוון שהיא לא מביאה בחשבון קשר – ולו מינימלי – עם ארץ-ישראל והלבנט בכלל. לא סביר כי חכמי צפון אירופה לא ידעו על השוני בין טבעה של ארץ-ישראל לבין טבען של ארצותיהם, או לפחות חששו לאפשרות זו. ייתכן לומר כי דרכם הפרשנית של מחדשי הזיהויים באשכנז כללה את פירוש הריאליה וחיי היום יום שבמשנה על פי העולם המוכר להם ולקהילותיהם.¹¹¹⁴ קביעה זו צריכה עדיין הוכחה, אך בדברים אלו יש משום פתח לחקירה מעמיקה יותר.

5.3. אצל ר' בנימין מוספיא, בעל 'מוסף הערוך' באה לידי ביטוי תפיסה פרשנית, אשר לא נמצאת (על כל פנים לא בגלוי) אצל הקודמים לו. מוה"ע מזהה (בפעמים בהם הוא משיג על דברי הערוך) באמצעות מחקר פילולוגי, כשהוא מנצל את ידיעת השפות שלו, ובעיקר את השפה היוונית. בנוסף הוא מבסס את דבריו, אם כי לא באופן מפורש, על מחקריו של חוקר שאינו יהודי. אם כי, כפי שצויין לעיל, כאשר הדבר נוגע לפסיקת ההלכה – מסכים מוה"ע בסופו של דבר לזיהוי שבא אליו במסורת, כשהוא מציין לצדו את הזיהוי הפילולוגי (58). במידה רבה ניתן לומר שמוה"ע הוא מבשרם של החוקרים המודרניים המנסים לזהות את הצמחים שבמקורות באמצעים מדעיים שונים – לשוניים, בוטניים ועוד.

5.4. מאפיין נוסף, שלכאורה הינו מובן מאליו, הוא הזיהוי על פי ההקשר במשנה. באופן פשוט היה מקום להניח כי כל פרשן שזיהה צמח, גם אם מסר את דברי קודמיו, התכוון לפרש את דברי המשנה לאור הזיהוי. ברור עוד יותר כי הזיהויים המחודשים באשכנז נוצרו גם מתוך נסיון להבין את דברי המשנה (כיוון שאחרת אין להם כל הצדקה). אך יש לציין כי תופעה זו לא באה לידי ביטוי בדרך כלל אצל הפרשנים (על כל פנים לא באופן מפורש), וניתן לפגשה רק במקרים נדירים. ריב"מ"ץ, למשל, דוחה זיהוי שבא לידו כיוון שאינו מתאים להקשר (4), וכך עושה גם הערוך במקרה אחר (27). מאפיין זה נמצא, כפי הנראה, גם בזיהויי המחודשים של מוה"ע. נראה כי במספר מקרים יש צורך לצרף את ההתאמה להקשר כדי להשלים את המחקר הפילולוגי (2, 48, 52).

¹¹¹² מסקנה דומה מובאת אצל קטן: "כאן דרושה בלי ספק זהירות רבה בהעלאת מסקנות, אבל לעיתים קרובות הוברר לנו שרש"י ראה את ביאורו כשייך למציאות תקופתו וסביבתו". (קטן החיים, עמ' 10).

¹¹¹³ כמו כן אין ראיה מפורשת מתוך הפירושים עצמם לכך שהזיהויים אינם פרי מסורת אלא סברה, אך ניתן להסביר זאת בכך שלפחות חלק מן הזיהויים המדוברים אינם פרי חידושו של רש"י, ובודאי לא של הערוך, אלא של הדורות שקדמו להם. ואם כך – הם (רש"י והערוך) הינם מעבירי מסורת ולא חדשנים.

¹¹¹⁴ בדומה לדבריו של קטן – ראה לעיל הערה 1073.

אחרית דבר

מחקר זה כולל בתוכו פרטים רבים עד מאוד, אשר בונים בסופו של דבר עולם מלא של מסקנות רבות – פרטניות וכוללות – לגבי צמחים שונים הנזכרים במסכת כלאיים, לגבי פרשנים שונים של המשנה, לגבי תחום זיהוי הצמחים והריאליה בכלל ולגבי חקר הפרשנות בהיבטים כוללים יותר. היקפו של מחקר זה מוגבל ולא כולל את כל צמחי המשנה, וכן לא כולל כמעט פרשנות מאוחרת יותר, ועל יש בו קריאה למחקרי המשך שירחיבו את היריעה הן בזיהוי צמחי המשנה, הן בצמחים במקורות בכלל, והן בהיבט הכללי של חקר הריאליה במקורות. כמו כן יש בו תרומה לחקר קשרים בין פרשנים ומרכזים יהודיים בימי הביניים, ומסקנות שונות המובאות כאן יכולות לשמש מניע למחקרים גם בתחום זה.

ביבליוגרפיה

אבן אלביטאר ג'אמע

عبد الله بن احمد ابن البيطار, الجامع لمفردات الادوية والاعذية, 1-4, بولاق 1875.

אבן אלביטאר תפסיר

عبد الله بن احمد ابن البيطار, تفسير كتاب دياسقوريدوس, تحقيق ابراهيم بن مراد, بيروت 1989.

אבן סידה

علي بن اسمعيل ابن سيدة, المحكم والمحيط الاعظم, 1-11, بيروت 2000.

אברמסון הערוך:

ש' אברמסון, 'ספר 'הערוך' לרב נתן ב"ר יחיאל מרומא', סיני צה (תשמ"ד), עמ' כז-מב.

אברמסון מילון

ש' אברמסון, 'מילון המשנה לרב סעדיה גאון', לשוננו יט (תשי"ד), עמ' 49-50.

אדלר רמב"ם

א' אדלר, 'יחסו של הרמב"ם לתלמוד הירושלמי', בתוך: ז' עמר וח' סרי (עורכים): ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח, רמת-גן תשס"א.

אוניברסיטת קטאניה

<http://www.dipbot.unict.it/alimurgiche/>

אורבך תוספות:

א"א אורבך, בעלי התוספות, כרך א, ירושלים תש"מ.

אטימולוגיה איטלקית

<http://www.etimo.it>

אלפסי מוספיא

י' אלפסי, 'מוספיא, בנימין בן עמנואל', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כב, ירושלים – תל-אביב תש"ל, עמ' 595.

אסף הרופא

ז' מונטנר, ספר רפואות לאסף הרופא, בתוך: קורות ג (תשכ"ה), עמ' 396-422, 533-560; ד (תשכ"ז-תשכ"ט), עמ' 11-40, 170-207, 389-443, 531-572, 691-730; ה (1) (תש"ל), עמ' 27-68, 160-187, 295-330; ה (2) (תשל"א-תשל"ב), עמ' 435-473, 603-649, 773-807.

אסף פירוש

ש' אסף, 'פירוש ששה סדרי משנה לרבינו נתן אב הישיבה', קרית ספר י (1934), עמ' 381-388, 525-545.

אסף תקופה

ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז.

אסף תשובות

תשובות הגאונים מן הגניזה, עם מבואות והערות מאת ש' אסף, ירושלים תש"ב.

אפשטיין פירוש

פירוש הגאונים לסדר טהרות, עם מבוא והערות מאת י"נ אפשטיין, ירושלים – תל-אביב תשמ"ב.

ארנון חקלאות

י' ארנון (עורך ראשי), האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ד, תל-אביב תשנ"ד.

בדויאן

B. Bedevian, Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names, Cairo 1936

בוכסטורף יוהנס

'בוכסטורף, יוהנס' (ללא שם מחבר), בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך ז, ירושלים – תל-אביב תשכ"ח, עמ' 768-769.

בוכסטורף לקסיקון

J. Buxtorf, Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbanicum, Vol 1-2, Lipsiae 1875.

בולוס

L. Boulos, Flora of Egypt, Vol. 1-4, Cairo 1999-2005.

בלונדהיים רש"י

D. S. Blondheim, Gloses Françaises dans les Commentaires Talmudiques de Raschi, Paris 1929.

בן-יהודה

א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה (בעריכת נ"ה טור-סיני), כר' 1-17, ירושלים 1959-1948.

בן-ששון תולדות

ח"ה בן-ששון, תולדות עם ישראל – כרך ב', תולדות ישראל בימי הביניים, תל-אביב תשכ"ט.

בסל יסודות

א' בסל, יסודות עבריים וארמיים בערבית מדוברת הדבורה בפי הנוצרים בא"י ובערבית הכתובה בקילות הנוצריות בא"י, סוריה והלבנון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה 2004.

בר בהלול

R. Duval, Lexicon Syriacum auctor Hassano Bar Bahlule, Vol 1-2, Paris 1881-1901.

בר שינייא

P. de Lagarde, Praetermissorum – Libri duo, Gottingae 1879.

ברודי רמב"ם

י' ברודי, 'לפסיקת הרמב"ם על פי התלמוד הירושלמי בניגוד לתלמוד הבבלי', בתוך:
עמ' א-יא. Hyman (ed.) Maimonidean Studies, Vol. IV, New York 2000.

ברודי רס"ג

י' ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשס"ז.

ברודי תשובות

תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון (מהד' י' ברודי), כר' א-ב, ירושלים תשנ"ד.

גלייר

P. G. W. Glare, Oxfprd Latin Dictionary, (Combind edition, reprinted with
corrections), Oxford – New York 1996.

גאולה ילמדנו

ע' גאולה, 'לחקר מדרש ילמדנו: דיון מחודש בכתובת הידועה מילקוט שמעוני לתורה ובמקורה',
תרביץ עד (תשס"ה) עמ' 221-260.

גאולה מדרשים

ע' גאולה, מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד: אבכיר, אספה ודברים זוטא, כרך א: פרקי
מחקר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז.

גינון BBC

http://www.bbc.co.uk/gardening/plants/plant_finder

גרוסמן אשכנז

א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט.

גרוסמן רש"י

א' גרוסמן, רש"י, ירושלים תשס"ו.

דוד ברטינורו

א' דוד, 'עבדיה מברטינורו', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כו, ירושלים – תל-אביב תשל"ד,
עמ' 595-596.

דיוסקורידס

Dioscorides, The Greek Herbal of Dioscorides, English Translation by John
Goodyer (R.T. Gunther ed.), London-New York 1968.

דינסמור ודלמן

J. E. Dinsmore and G. Dalman, Pflanzen Palästinas, Leipzig 1911.

האנלט אנציקלופדיה

P. Hanelt (ed.), Mansfeld's Encyclopedia of Agricultural and Horticultural Crops,
Vol. I-VI, Berlin 2001.

הבלין רמב"ם

ש"ז הבלין, 'רבינו) משה בן מימון', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כד, ירושלים – תל-אביב תשל"ב, עמ' 536-542.

החי והצומח

ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כר' 10-11 (ד' ה'ר' ומ' לבנה – עורכים) ישראל 1982-1983; כרך 12 (י' ארנון – עורך), ישראל 1988.

הכהן ירושלמי

א' הכהן, 'מתלמוד ירושלמי ל'הלכות ירושלמי': עיון מחודש בכתבי הרמב"ם ונוסחם', שנתון המשפט העברי כג (תשס"ה) עמ' 1-23.

הלכות גדולות

ספר הלכות גדולות (מהד' הילדסהיימר), חלק ראשון, ירושלים תשל"ב.

הלקין רס"ג

א"ש הלקין, 'סעדיה גאון', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כו, ירושלים – תל-אביב תשל"ד עמ' 198-196.

המאסף

רבי דוד בן ישע, מילון ערבי-עברי 'אלגאמע'-המאסף (מהדורת צילום, מבוא מאת י' טובי), ירושלים תשמ"ח.

הפר אנציקלופדיה

F. N. Hepper, Baker Encyclopedia of Bible Plants, London 1992

הר היסטוריה

מ"ד הר (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל – כרך ה', התקופה הרומית-ביזנטית – תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי, ירושלים 1985.

הראובני אזובים

א הראובני וח' הראובני, "האזובים: האזוב הרומי, המזברי, הכוחלי והאזוביון", תרביץ כא (תש"י), עמ' 46-40.

הראובני זונין

א' הראובני וח' הראובני, "הזונין למיניהם בתלמוד ובפלנטלור של המזרח הקרוב", תרביץ י' (תרצ"ט), עמ' 189-172.

הראובני חצב

א' הראובני וח' הראובני, פרשת החצב והיבלית, ירושלים ת"ש.

הראובני כתבים

א' הראובני, "רשימת כתביו", הטבע והארץ ז (תש"ח), עמ' 305-303.

הראובני מרור

א' הראובני, "המרור והמרורים", לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 72-69.

הראובני קורנית

א' הראובני, "הקורנית, הסיאה ו-Thymus capitatus", תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 61-64.

הראובני שמות

א' הראובני, "מחקרים בשמות צמחי ארץ-ישראל" – בהמשכים – לשוננו א (תרפ"ח-תרפ"ט) עמ' 239-246; לשוננו ב (תרפ"ט) עמ' 37-40, 176-183, 273-279.

הרטום ודוד

מ"ע הרטום וא' דוד, מאיטליה לירושלים – איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מארץ-ישראל, רמת גן תשנ"ז.

ווד תימן

J. R. I. Wood, A Handbook of the Yemen Flora, Kew 1997.

ווטסון חידוש

M. Watson, Agricultural Innovation in the Early Islamic World, London & New York 1983.

וון-וויק

H. L. Gerth Van Wijk, A Dictionary of Plant-Names, Vol I, Amsterdam 1971.

זהרי גיאובוטניקה

מ' זהרי, גיאובוטניקה, מרחביה 1955.

חבר שרירא

מ' חבר, 'שרירא גאון', בתוך: האנציקלופדיה העברית כרך לב, ירושלים – תל-אביב תשמ"א, עמ' 361-362.

חסין וקאסם

S. M. Husain and M. Haj Kasim, Cultivated Plants of Iraq and Their Importance, Mosul 1975.

טובי רדב"י

י' טובי, 'רבי דוד בן ישע הלוי (תימן, המאה הט"ו)', עלי ספר טז (תש"ן), עמ' 79-93.

טקהולם ודראר

V. and G. Täckholm and M. Drar, Flora of Egypt, Vol 1-4, Western Germany 1973.

יערי אגרות

א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ג.

יקר הערך

ר' נתן בן יחיאל מרומי, הערוך (מהד' ר"י הלוי), כרך א (ברכות וזרעים), תל-אביב תש"א.

ירושלמי זוסמן

תלמוד ירושלמי, יוצא לאור על פי כתב יד... ליידין (מהדורת זוסמן), ירושלים תשס"א.

ירושלמי וטיקן

תלמוד ירושלמי – כתב יד וטיקן, מהדורת צילום, דברי מבוא מאת ש. ליברמן, ירושלים תשל"א.

כסלו הארוס

מ' כסלו, "הארוס, הקיסוס ירקות חמור ודלעת יוונית מביאים את הטומאה וחוצצים", על אתר י (תשס"ב), עמ' 117-120.

כסלו ורדים

מ' כסלו, "גינת ורדים", סיני קכ (שנה ס), עמ' קכח-קלח.

כסלו כוסמת

מ' כסלו, "לזיהוי החטה והכוסמת", לשוננו לז (תשל"ג), עמ' 83-95; 243-252.

כסלו כרישים

מ' כסלו, "לזיהוי הכרישים והקפלוטות", בתוך: ז' עמר וח' סרי (עורכים), ספר הזיכרון לרב יוסף בן דוד קאפח, רמת גן תשס"א.

כסלו ספיר

מ' כסלו, "לזיהוי הקטנית ספיר", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 103-107.

כסלו עשבים

מ' כסלו, "העשבים הרעים בתקופות קדומות ובמקורות", השדה סח (תשמ"ח), עמ' 1432.

כסלו קוץ

מ' כסלו, "זיהוי צמחים ברש"י – קוץ, קרד וגלגל", סיני קיג (תשנ"ד), עמ' כז-לט.

כסלו שושנים

מ' כסלו, "לזיהוי השושנים בתנ"ך ובספרות חז"ל", בתוך: ספר רפאל – סיני קכג-קכד (תש"ס) עמ' רנב-רסב.

כסלו שיבולת

מ' כסלו, "לזיהוי שיבולת שועל", בתוך: א ורהפטיג (עורך), ספר היובל מנחה לאי"ש – קובץ מאמרים, עמ' 155-168, ירושלים תשנ"א.

כפתור ופרח

רבי אשתורי הפרחי, כפתור ופרח (מהד' לונץ), ירושלים תרנ"ז.

כת"י אוקספורד

פירוש מילים מן המשנה בערבית,

Oxford - Bodleian Library Heb.d.33.

כת"י לונדון

פירוש המשנה לרבי נתן בן אברהם אב הישיבה (זרעים, מועד ונוזיקין),

London - British Library OR. 11117.

כת"י מב"צ

כתב יד 3285 – מילון עברי-תימני מתימן (כנראה מאזור צנעא), אוסף מכון בן-צבי, ירושלים.

כת"י ניו יורק

פירוש המשנה לרבי נתן בן אברהם אב הישיבה,

New York - Jewish Theological Seminary Rab. 1492.

כת"י קויפמן

כתב יד A50, האקדמיה ההונגרית למדעים, בודפשט. צילום של כתב היד מופיע באתר בית הספרים הלאומי: <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/mishna/selectmi.asp> 28/9/07.

לידל וסקוט

H. G. Liddell and R. Scott, A Greek-English Lexicon, (Ninth edition, with a revised supplement), Oxford – New York 1996.

לעף ארמית

Löw, Aramäische Pflanzennamen, Hildesheim-New York 1973.

לעף פלורה

Löw, Die Flora der Juden, Vol 1-4, Vienna-Leipzig 1924-1934.

לרנר ברטנורא

י"ד לרנר, רבנו עובדיה מברטנורא, ירושלים תשמ"ח.

מדינה אלג'אמע

ש' מדינה, 'אלג'אמע=המאסף – איננו חיבור דוד בן ישע הלוי, קרית ספר, מוסף לכרך סח (תשנ"ח), עמ' 99-103.

מדר וריעאני

ז' מדר וי' ריעאני, תזונה ורפואה עממית – מסורת יהודי תימן, ישראל תשס"ה.

מולדנקה צמחים

H. N. Moldenke and A. L. Moldenke, Plants of the Bible, Waltham 1952.

מונטנר רמב"ם

רבנו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות (מהדורת מונטנר), ירושלים תשכ"ט.

מוסמרה איטלקית

Musmarra, Dizionario di botanica, Bologna 1996.

מור עצים

D. More and J. White, The Illustrated Encyclopedia of Trees, 2nd edition, Portland 2005.

מילון אטימולוגי

<http://www.etymonline.com>

מיכל אור

ח' מיכל, אור החיים – חכמי ישראל וסופריהם, ירושלים תשכ"ה.

מלמד וכסלו

י' מלמד ומ' כסלו, 'שרידי זרעים, פירות ומזיקים מחפירות עין גדי', עתיקות 49 (תשס"ה), עמ' 102-89.

מרגליות אנציקלופדיה

ר' מרגליות (עורך), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, מהדורה מחודשת, כר' א-ב, ישראל תשנ"ה.

נעם רש"י

ו' נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד', סידרא יז (תשס"א), עמ' 137-109.

סוקולוף בבלי

M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods, Jerusalem 2002.

סוקולוף ארץ-ישראלית

M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic, Israel 1990.

סטאר יוני

J. Starr, 'A Fragment of a Greek Mishnaic Glossary', AAJR 6 (1934-5), pp. 353-367.

סטמך תורמוס

ג' סטמך, 'כ-תורמוס הזה ששולקים אותו שבע פעמים' – צמח התורמוס במקורות חז"ל, חלמיש 6 (תשמ"ח), עמ' 19-5.

סימונה איטלקית

<http://briciole.typepad.com/blog/dictionary.html>

ספאנה סוריה

<http://www.spana-syria.org>

ספיר איריס

י' ספיר, "איריס או אירוס", על אתר ו (תש"ס), עמ' 12-7.

ספרינגר גרמנית

O. Springer (ed.), Langenscheidt New Muret-Sanders Encyclopedic Dictionary of the English and German Languages, Vol. 1-2, Berlin 1974-1975.

ע'אפקי

The Abridged Version of 'The Book of Simple Drugs' of Ahmad Ibn Muhammad Al-Ghafiqi by Gregorius Abul-farag (Barhebraeus), eds & trs. M. Meyerhof & G. P. Sobhy, Vol. I-IV, Cairo 1932-1940.

עיסא

Issa Bey, Dictionnaire des Noms des Plantes, Le Caire 1930.

עמר אישתורי

ז' עמר, "הרב אישתורי הפרחי וצמחי ארץ-ישראל", סיני קיב (תשנ"ג), עמ' רסג-רעב.

עמר אלתמימי

ז' עמר וי' סרי, ארץ-ישראל וסוריה על-פי תיאורו של אלתמימי, ירושלים תשס"ד.

עמר גידולים

ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים – תיאור ותמורות, ירושלים תש"ס.

עמר האירוס

ז' עמר, "האירוס כ-Iris", על אתר יג-יד (תשס"ו), עמ' 221-229.

עמר וסרי

ז' עמר וי' סרי, 'מסורת לשון עברית במילון התרופות של אלאדריסי', לשוננו 67 (תשס"ה), עמ' 179-194.

עמר זיהוי

ז' עמר, 'זיהוי מיני שרץ העוף – בראי המסורת והמדע', בדד 11 (תש"ס), עמ' 5-22.

עמר חיבור

ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים – תיאור ותמורות, חיבור לשם קבלת תואר 'דוקטור לפילוסופיה', אונ' בר אילן, רמת גן תשנ"ו.

עמר חידושים

ז' עמר, 'חידושים אגרונומיים בראי פרשנות ספרי הקודש וההלכה בימי הביניים', בדד 3 (תשנ"ו), עמ' 87-97.

עמר חמנית

ז' עמר, 'על צמחי ה"חמנית" במקורות הקדומים', לשוננו לעם נ (תשנ"ט), עמ' 147-148.

עמר קוראן

ז' עמר, "זיהוי הצומח המקראי בראי פרשנות הקוראן", בית מקרא קנב (תשנ"ח), עמ' 67-77.

עמר קטורת

ז' עמר, ספר הקטורת, תל-אביב תשס"ב.

עמר שיפון

ז' עמר, "לזיהוי השיפון", בד"ד (בעריכה).

ערוך השלם

רבי נתן בן יחיאל, ערוך השלם (מהדורת קוהוט), כר' א-ט, וינה תרפ"ו.

פוקס משנה

מ"צ פוקס, 'המשנה בתימן; כתוב-יד מפירוש רב נתן אב הישיבה', אסופות ח (תשנ"ד), עמ' קסא-קסז.

פיאמנטה תימנית

M. Piamenta, Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic, Vol 1-2, Leiden 1990-1.

פיין סמית

J. Payne Smith, Syriac Dictionary, Oxford 1903.

פלורסהיים הערוך

י' פלורסהיים, 'דברי הערוך שמקורם בר"ח ובגאונים הנמצאים גם בפירוש רש"י לתלמוד', סיני קח (תשנ"א) עמ' רלב-רלז.

פלדמן צמחים

א' פלדמן, צמחי המשנה, תל-אביב תשכ"ב.

פלורה אוריינטליס

E. Boissier, Flora Orientalis, Vol. 1-6, Genevae et Basileae 1867-1888.

פלורה אירופה

T. G. Tutin et al. (eds.) Flora Europaea, Vol 1-5, Cambridge 1964-1980.

פלורה טורקיה

P. H. Davis (ed.), Flora of Turkey, Vol. I-X, Edinburgh 1965-1988.

פלורה פלסטינה

M. Zohary and N. Feinbrun-Dothan, Flora Palaestina, Vol. I-IV Text; I-IV Plants, Jerusalem 1966-1986.

פליקס זרעים

'פרק זרעים – חיבור ארץ-ישראלי קדמון על טבע היצורים' (מהד' י' פליקס), בתוך: הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה (מהד' מ' מרגליות) ירושלים תשל"ד.

פליקס בשמים

י' פליקס, עצי בשמים יער ונוי, ירושלים תשנ"ז.

פליקס חזרת

י' פליקס, "לזיהוי חזרת ותמכה למצוות מרור", בדד 1 (תשנ"ה), עמ' 77-90.

פליקס כלאיים

י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב תשכ"ז.

פליקס משנה

י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג.

פליקס פרי

י' פליקס, עצי-פרי למיניהם צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד.

פליקס שיבולת

י' פליקס, "לשאלת זיהויה של שבולת שועל", בתוך: א ורהפטיג (עורך), ספר היובל מנחה לאי"ש – קובץ מאמרים, עמ' 171-178, ירושלים תשנ"א.

פפדופולוס-קרמאוס

Pappadopoulos-Kerameus, 'Glôssarion Hebraiohellenikon', Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harcavy, St. Petersburg 1908, PP.68-90.

פראוור היסטוריה

י' פראוור (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל – כרך ו', שלטון המוסלמים והצלבנים, ירושלים 1981.

פראוור תולדות

י' פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים תשס"א.

פרייר ואונס

J. D. Fryer and S. A. Evans (ed.), Weed Control Handbook, Vol 1 – Principles, Oxford – Edinburgh, 1968.

פרקר ציבענים

ר' פרקר, ציבענים מהצומח ומתקני תעשייה לצביעת אריגים באגן המזרחי של הים התיכון – עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל – אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ג.

צ'יז'יק אוצר

ב' צ'יז'יק, אוצר הצמחים, הרצליה 1952.

צמחים לעתיד

http://www.ibiblio.org/pfaf/D_search.html

צמחים הינדית

http://www.plantnames.unimelb.edu.au/Sorting/Hindi_index_new.html

צרי הגוף

רבי נתן בן יואל פלקירה, צרי הגוף (מהד' עמר ובוכמן), תל-אביב תשס"ד.

קאפח מחברת

ר' יוסף קאפח, מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח (מהדורת ז' עמר), תל-אביב תשס"ה.

קאצר תבלינים

<http://www.uni-graz.at/~katzner/engl/index.html>

קואומו לעזים

ל' קואומו, הלעזים שבערוך לר' נתן בן יחיאל מרומה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית – ירושלים תשל"ד.

קובץ שזיף

יא קובץ, 'שזיף', בתוך: ח' הלפרין (עורך), האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ג', עמ' 312-308, תל-אביב תשל"ו.

קטן לעזים

מ' קטן, אוצר הלעזים, ירושלים תשמ"ח.

קטן החיים

מ' קטן, החיים בימי רש"י – החיים בצרפת במאה ה"א על-פי כתבי רש"י ותלמידיו, ירושלים תשנ"ז.

קנון צבעים

J. Cannon and M. Cannon, Dye Plants and Dying, Hong Kong 2002.

קריספיל ילקוט

נ' קריספיל, ילקוט הצמחים, כר' א-ה, ירושלים-ערד, תשמ"ג-תשמ"ט.

ר"א מלונדריש

ר' אליהו מלונדריש, פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו (מהדורת זק"ש), ירושלים תשט"ז.

רבורה

P. Rebori, Cassell's Italian-English English-Italian Dictionary, seventh edition, London 1970.

רוונה הערוך

ג"י רוונה, 'מניעים ומגמות בחיבורו של 'ספר הערוך'', המעין מו (תשסו), גליון ד, עמ' 67-55.

ריב"ג

ר' יונה בן ג'נאח, ספר השרשים, ברלין תרנ"ו.

ריבמ"ץ פירוש

ר' יצחק בן מלכי צדק, פירוש למשנה – זרעים (מהד' זק"ש), ירושלים תשל"ה.

ריעאני סממנים

יא ריעאני, סממני הרפואה העממית של יהודי תימן – עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך לרוקחות שבוצעה במחלקה לפרמקוגנוסיה, ביה"ס לרוקחות שעל יד בית הספר לרפואה הדסה, ירושלים 1963.

רמב"ם ביאור

מוסי בן מימון, شرح اسماء العقار, تأليف ابي عمران موسى بن عبيد الله الاسرائيلي القرطبي ; نشره وصححه وراجعہ على النسخة الوحيدة المحفوظة باستانبول ماكس ماير هوف, القاهرة 1940.

רמב"ם ירושלמי

הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון, נויארק תש"ח.

רמב"ם פירוש

משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון – מקור ותרגום (מהד' קאפח), 6 כר', ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.

רנאה"י פירוש

רבי נתן אב הישיבה בארץ-ישראל, פירוש ששה סדרי משנה (מהדורת קאפח), בתוך: ששה סדרי משנה (הוצאת אל המקורות) כר' א-יג, ירושלים, תשט"ו.

רס"ג אגרון

רב סעדיה גאון, האגרון (מהדורת אלוני), ירושלים תשכ"ט.

רס"ג לשון

נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, כרך א' – פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו.

רס"ג סדור

סדור רב סעדיה גאון (מהד' דודזון, אסף ויואל), ירושלים תש"ל.

רס"ג תפסיר

ספר כתר תורה הנקרא בלשון קדמוננו תאג' (הוצ' עראקי ונדאף), 3 כר', ירושלים תשכ"ח.

רסולי אלמעתמד

يوسف بن عمر الرسولي, المعتمد في الادوية المفردة, بيروت 1975.

שוחטמן ברטנורא

א' שוחטמן, 'ר' עובדיה מברטנורא – פרשן או גם פוסק?', פעמים 37 (תשמ"ט), עמ' 3-23.

שטיינגאס פרסית

F. Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary, London 1892.

שטרן היסטוריה

מ' שטרן, ההיסטוריה של ארץ-ישראל – כרך ד', התקופה הרומית-ביזנטית – שלטון רומי מהכיבוש ועד מלחמת בן כוסבה, ירושלים 1984.

שמאלי ורדיים

א' שמאלי, "על משפחת הוורדיים", טבע וארץ ז (תשכ"ה), עמ' 219-226.

שמש ירקות

א"א שמש, "ירקות, קטניות ופירות-העץ בכתבים רבניים בימי-הביניים: הנחיות דיאטטיות-רפואיות", אסיא עה-עו (2005), עמ' 89-110.

שפרבר תרבות

ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד, ירושלים תשנ"ד.

שרי ציפורן

R. W. Schery, 'Clove', Encyclopaedia Britannica, Vol. V, Chicago 1970, p.950.

ששון קטלוג

D. S. Sassoon, Ohel Dawid, Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library, London, Vol.1-2, London 1932.

תא שמע ספרות א

י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק ראשון: 1000-1200, ירושלים תשנ"ט.

תא שמע ספרות ב

י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תש"ס.

תא שמע עיונים ג

י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו.

תא שמע קשרים

י"מ תא שמע, 'לתולדות הקשרים התרבותיים בין יהודי ביזנטיון ואשכנז', בתוך: ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים – עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 61-70.

תא שמע רי"ף

י"מ תא שמע, 'קליטתם של ספרי הרי"ף, הר"ח ו"הלכות גדולות" בצרפת ובאשכנז', קרית ספר נה א (תש"ם) עמ' 191-201.

תנחום הירושלמי

תנחום הירושלמי, אלמרשד אלכאפי: מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם (מהדורת ה' שי), ירושלים תשס"ה.

BAR-ILAN UNIVERSITY

**The Identification Tradition of Plants
Mentioned in Tractate Kilaim of the Mishna**

CHAIM ZVI OELBAUM

Submitted in partial fulfillment of the requirements for the Master's Degree
in the Martin (Zsuzs) Department of Land of Israel Studies and Archaeology,
Bar-Ilan University

This work was carried out under the supervision of Dr. Zohar Amar,
the Martin (Zsuzs) Department of Land of Israel Studies and Archaeology,
Bar-Ilan University

ABSTRACT

Nearly 180 plants are mentioned by name in the Mishnah. Due to the absence of an active continuous Eretz Israel tradition of agriculture from the Mishnaic period to the present day, there is doubt or a lack of knowledge regarding the identification of many of the plants. Furthermore, already in the Jerusalem Talmud, whose cited discussions took place only a few generations after the completion of the Mishnah, it can be seen that many plants were not known by their ancient names, not even to the Sages. This is true mainly for those parts of the Diaspora where Hebrew was not preserved as a spoken language. For this reason, the Mishnah commentators in different periods needed to identify the plants in the spoken language of their land.

Many researchers have engaged in identifying the plants mentioned in early Jewish sources, including those mentioned in the Mishnah. Most of their research was based on analyzing the sources and their context from a morphological, geo-botanic and historical aspect, as well as from the linguistic - etymological and philological - point of view. Sometimes they would include a specific identification of one commentator or another as one of many components – at times significant and at times more peripheral – of the whole identification process. In addition there are a few works concerning a specific commentator and his methodology in identifying the plants, as well as works focusing on commentators' identification and the identification traditions of a particular species or group of species (for example the ingredients of the Ketoret). Their conclusions however are, in most cases, limited to the context.

This dissertation seeks to fill in some of the missing parts of the picture of the commentators' identification of the plants mentioned in the Mishnah, as well as opening a discussion on the whole issue of plant identifying. This work includes a systematic survey of the commentators' identifications of the 74 species mentioned in Tractate Kilaim, which constitute nearly 40% of the Mishnah species, compares these identifications, and draws conclusions about possible connections between commentators and about phenomena connected to their identification.

This work's purposes:

This work has two main purposes. The first is to review the identifications and identification traditions of each and every species mentioned in Tractate Kilaim.

This is done in the section containing the terms, where each of the species is given an entry, in alphabetical order. In each entry the commentators' identifications are brought and explained, followed by a summary of the different identifications and a pinpointing of the identification traditions. These are graphically represented by a chart. Each entry also includes conclusions, if any, about the character of the identification and traditions. In this way, a general and clear view of the commentators' identifications of each species is possible. Furthermore, the study of hermanutics can be given its rightful place in the current research of the identification of plants in the Jewish sources.

The second purpose, which can be reached following the attainment of the first, is to point at conclusions drawn from observation of the identifications and traditions as a whole. These conclusions can be divided on two levels. The first level has to do with the commentators themselves and the linguistic, cultural and historical context in which they worked. The conclusions on this level concern the characterization of the commentator's hermeneutic method (among other things, whether he just repeats older identifications or innovates), the influence of different factors on his identifications, possible connections between commentators, and the discovery of standard traditions of identification. One section in particular is dedicated to tracing the early 'Eretz Israel Tradition', which is doubtful whether it had continued to exist much after the conclusion of the Mishnah and especially after the completion of the Jerusalem Talmud. The second level concerns general phenomena beyond the study of the plants of the Mishnah, which we can try to apply to the study of the real world in the Jewish sources. Some of these conclusions may possibly be relevant also to the theoretical aspects of the research of hermeneutics in general.

The main sources for the research:

This work encompasses about twenty commentators and commentaries from different periods, beginning with the Talmuds, via the writings of the Geonim and the Rishonim, up to the 17th century.

The list of commentators and commentaries includes: The Jerusalem Talmud; the Babylonian Talmud; a segment of the commentary on words from the Mishnah by Rav Saadya Gaon ("Rasag"); a segment of a responsum of Rav Shrira Gaon, which includes a commentary on words from the Mishnah ("Rashag"); the commmentary of the Geonim to Seder Taharot ("GT"); commentary on the Mishnah by Rav Natan

Head of the Yeshiva in Eretz Israel (this commentary presents two parallel commentaries – “Natan 1”, “Natan 2”); Oxford manuscript 2755 (probably from Syria, 10-11th century) - commentary on words from the Mishnah (“Man. Ox.”); Maimonides’ commentary on the Mishnah (“Rambam”); the dictionary of Tanchum ben Yosef of Jerusalem (“TJ”); the book “Kaftor Vaferech” by Rabbi Ishtori Haparchi (this book includes two parallel commentaries – “RIH 1”, “RIH 2”); “The Arukh” by Rabbi Nathan ben Yehiel of Rome (“Arukh”); “Mussaf He'Arukh” on “The Arukh” by Rabbi Binyamin Mussafia (“Mussaf”); commentary on Tractate Zeraim by Rabbi Isaac ben Melchizedek of Siponto (“Rivmatz”); commentary on the Mishnah by Rabbi Ovadia of Bertinoro (“ROB”); Rashi’s commentary on the Talmud (“Rashi”); commentary on the Mishnah by Rabbi Shimshon of Senz (“Rash”); Antonin Manuscript (St. Petersburg) 628 - a commentary that translates words from the Mishnah to Greek (“Man. Ant.”). This research also includes local identification of other commentators.

A very important aspect of this work is in clarifying the identifications given by the commentators. This was aided by the use of early and modern reference works botanic and general dictionaries, floras and other botanic books, etc.

Conclusions:

The conclusions arising from this work are many and varied. Below are listed briefly the main conclusions relating to the characterization of the commentators through their identifications, to connections between commentators, to main traditions, and to general phenomena concerning the commentators' identification of the plants.

Characterization of the commentators and connections between commentators:

1. **Jerusalem Talmud:** It appears that not one of the surveyed commentaries identifies consistently and clearly the species mentioned in Tractate Kilaim by the identifications of the Jerusalem Talmud, and that only a few of these are mentioned in medieval commentaries. Among the commentaries stands out the commentary of the Rivmatz (and perhaps, with some hesitation, also GT), that from a few matches one can say that he was familiar with the traditions of the Jerusalem Talmud. In contrast, one can clearly see that the Jerusalem Talmud, as a written source, was familiar to some commentators (this is certainly true for the Arukh and Rambam), and constituted for them a prime source for interpreting

Seder Zeraim, in the absence of the Babylonian Talmud for this Seder (with the exception of Tractate Berakhot).

2. **The Babylonian Geonim:** The identifications of the Babylonian Geonim can roughly be divided in two – the Rasag identifications on the one hand, and the Rashag and GT, which are similar, on the other. This may indicate the renewal of identifications by Rasag after his arrival in Babylon. In any case, the fact that Rashag, who followed Rasag, disagrees with him, indicates that Rasag's identifications had not yet been accepted in all of Babylon in the decades after his death.
3. **Natan 1:** The identifications of Natan 1 do not provide us with any clue of their being “Eretz Israel traditions”. It can be said that this commentary belongs to the “Arabian traditions family”, whose most obvious characteristic is later Yemenite editing. Also, one may conclude from this commentary the dominance of Rasag's commentary over the rest of the Geonic commentaries in the Islamic countries about a century after his death.
4. **Natan 2:** The commentary is exceptional among all the Arabic commentaries surveyed here. It is not a commentary by Rav Natan himself, but is entitled “Another Commentary by one of the Sages”. Indeed, the findings show that this commentary was written by a Yemenite sage. Many of his identifications bear names typical to Yemen, and some refer to tropical plants that do not exist in the Mediterranean area. We do not see any influence of the Natan 2 commentary on later commentaries such as Rambam and RIH 1.
5. **Oxford Manuscript:** This commentary is not exceptional among the commentaries in Arabic. There are no identifications that are not found in the other commentaries. Some of these names are unique to the area of Syria and Eretz Israel, a fact that may contribute to determining the commentator's domicile.
6. **Rambam (Maimonides) and his interpreters:** Rambam's sources can be described as follows. In the few cases where a Babylonian identification is cited – he quotes it verbatim. In all other cases he mostly brings the Rasag's interpretations, and occasionally the Jerusalem Talmud's commentary (general identifications only) and Rashag's identifications. It does not appear that Rambam draws on European commentaries. In a very few cases he brings new identifications of his own.

When it was published, Maimonides' commentary on the Mishnah became very popular in the Jewish communities in the Arabian countries. Three works – “Kaftor Vaferech” by Rabbi Ishtori Haparchi (“RIH”), the dictionary of Tanchum ben Yosef of Jerusalem (“TJ”), and the book “Ha’Measef”, attributed to Rabbi David ben Yesha – consistently cite Rambam's commentary.

The RIH 2 commentary, brought in “Kaftor Vaferech” is, in fact, a segment of commentary found by Rabbi Ishtori Haparchi, presumably during his stay in Eretz Israel. There is clearly a strong similarity between this commentary and Rashag's – in all cases he identifies like him, apart from minor differences which may indicate that the writer (or possibly the copier) lived in the environs of Eretz Israel.

7. **The Italian commentators:** The Arukh cites the Talmuds consistently, and in many cases mentions the Aramaic names as cited in the Jerusalem Talmud, while apparently not knowing their meanings. There is widespread mention of the Geonim's identifications in the Arukh, with an apparently close relationship to GT's identification as well as to a few identifications found in Rav Natronai Gaon's responsa. In many cases there are identifications which have no basis in the Talmuds and the Geonim. In many of these cases the identifications match those of Rashi and Rivmatz, and it appears that these are identifications that were prevalent in schools in Germany (“Mainz commentaries”). In addition, the Arukh's identifications are, at times, characterized by the citation of two or three different identifications, by the citation of two names – usually European and Arabic, which at times do not match – and, as mentioned above, in many citations from the Talmuds. All the above indicates that the Arukh is a compilation that presents the spectrum of available traditions – beginning with the Talmuds, via the Geonim and ending with the German traditions – and not attempting to present a single unique tradition.

Rimbatz consistently cites the identifications mentioned in the Arukh, but in contrast he writes a homogenous commentary without presenting the spectrum of traditions, and therefore clarifies whatever needs linguistic clarification, and at times even rejects a particular commentary. It is not possible to indicate a distinct characteristic of his identifications in those cases where the Arukh's identifications were not available, or in the few cases where he disagrees with him, except for the above-mentioned fact that he was apparently familiar with a

few of the Jerusalem Talmud traditions. It is conceivable that in each case he made a considered decision. However, one can speculate that in Italy an independent identification tradition had developed, which absorbed elements from the teachings of the Babylonian Geonim, from the Jerusalem Talmud and also from innovative ideas of the local and German schools, and that this tradition is the one that guides the Rimbatz, following the identifications of the Arukh.

8. **Mussaf He'Arukh:** A unique hermeneutic approach can be found in Rabbi Binyamin Mussafia's work, *Mussaf He'Arukh*. This approach is based primarily on philological research. One may perceive the Mussaf as the pioneer in the research of plant identification in the Jewish world. Mussaf does not rely on traditions and quite often innovates identifications based on his own reasoning. It is indeed reasonable to assume that earlier commentators may have introduced identifications of their own, but we have not found among the commentators surveyed any others who can be said for sure to have been innovators and not merely passing on what they had learned from their teachers, and certainly not any whose approach is to innovate. Despite his unique approach, it appears that he refrained from making Halachic decisions based on his new interpretations.
9. **Rabbi Ovadia of Bartenura:** It seems that ROB (like the Arukh, who preceded him by 400 years) should be seen as a compiler who quotes the popular accepted commentaries – Rashi, Rambam and the Arukh – and does not attempt to introduce new thinking of his own. In addition, following the findings of this work, there is a need to examine more closely whether ROB's move to Eretz Israel constituted a turning point in his preference for Rashi's commentary to that of the Rambam. In any case, there is no indication of the existence of Eretz Israel traditions in the commentary of ROB.
10. **Rashi:** It can be said that Rashi's method in identifying the plants mentioned in Tractate Kilaim is completely different from the Geonim's commentaries. In light of the similarity to the Arukh's identifications, it can be concluded that the innovatory method was not Rashi's exclusive heritage, nor did he invent it. Its roots are in the 10th and 11th centuries, with the birth of the center of Torah study in Germany, which ceased seeing itself as subordinate to Babylon and its Geonim, though still being nurtured by their teachings. In any case, it can be presumed that Rashi, the greatest of the German and French sages, whose commentary encompasses almost the entire Babylonian Talmud, brought to bear in the broadest

and clearest manner the innovatory method in identifying the real world in general and the species in particular, and, in so doing, created a European identification tradition. The reasons for the coming into being of this identification tradition is apparently linked to several factors: the lack of a tight connection between the communities of Germany and Babylon; the linguistic gap between these two centers (whose influence in the identification of the species' names is critical); the method of study in Germany that disconnects the hermeneutic writings from the Halachic decision-making; and finally, the difference in climate, flora and variety of agricultural products which was a major factor in determining the character of the identifications.

11. **Antonin Manuscript:** This commentary is an exceptional factor in the map of species identification. Perhaps the odd identifications should be attributed to the commentator himself and not to the identification traditions of Byzantium. If so, one should not draw conclusions from this commentary about the identification traditions common in the area, so they may still remain unclear.

“Eretz Israel tradition”

Despite the connection to Eretz Israel of some of the commentaries – such as Rasag, Natan 1, RIH 1 and ROB – we do not have any commentary about which we can say that it transmits the “Eretz Israel tradition”, except for the Jerusalem Talmud, which has few identifications and some of which are unclear to us. Were such a commentary available, it would have rendered almost superfluous the researchers' great efforts in indicating the true identifications. However it is not unlikely that many traditions were ingrained in some of the early commentaries such as Rasag, Rashi and Natan 1, where in the Rashag's case there are a number of indications of such a possibility. It appears that later commentators do not mention such traditions, although it remains possible that a few traditions had found their way there too.

General phenomena concerning species identification by the commentators:

The linguistic factor:

1. A linguistic connection between commentators is a fundamental condition for the transmission of an identification tradition. When a commentator passes on identifications in a language which he does not speak, then he is, in fact, citing and not identifying. In such cases it may happen that a commentator identifies,

as it were, a certain plant in two different languages, but, in fact, these identifications refer to two different species (see, for example, entries 10, 19, 29, 31, 34, 49).

2. In the Arabic language there are many cases of the use of the same name for different species in different locations, and thus commentators from different places would have in mind different species even when one commentator passes on an identification of an earlier commentator (see, for example, entries 3, 4, 33).
3. Many of the commentators (especially the commentators in Arabic) refrain from identifying certain plants. In most cases, it is because the name used in the Mishnah is identical or very close to the name common in the spoken language of the commentators (see, for example, entries 16, 21, 62, 64).

The climatic-phytogeographic factor:

1. With commentators who lived in particular climatic and phytogeographic locations, we come across relatively many innovative identifications, as sometimes the plants referred to by the accepted identifications in the Mediterranean area do not found in these locations. Sometimes these innovative identifications refer to species that do not exist at all in the Mediterranean area in general and in Eretz Israel in particular. This is particularly true of Yemen (see, for example, Natan 2 in entries 3, 10, 29, 48, et al), that belongs to the paleotropical kingdom of flora, and of Northern Europe (Rashi and Germanic identifications cited in the Arukh - see, for example, entries 23, 34, 58, 60, et al), that belongs to the Euro-Siberian phytogeographic region.
2. The development of the variety of agricultural products: Sometimes commentators identify plants as species that were not yet popular in the area of Eretz Israel during the Mishnaic period and only reached there later on – most of them, apparently, following the Arabian occupation. (see, for example, entries 4, 28, 49).

Scholarly approaches:

1. In light of the multiplicity of innovative identifications from Germany, and in light of the incisive way they are brought by Rashi for example, without

hesitation and qualification, it would be fair to say that the German sages saw themselves as at liberty to identify the species based on their knowledge and reasoning, although there is no need to assume that they knew that their identifications were not in agreement with those of the Geonim.

2. The character of the identifications from Germany is clearly connected to the local flora and agriculture. Species that are not common in central and northern Europe are missing from the identification traditions in Germany and, in contrast, species that do not grow at all in the Mediterranean area are mentioned. In my opinion, it is hard to assume that the German sages took it for granted that their identifications mirror the ancient identification traditions. It seems more likely, though this assumption still requires more evidence, that the hermeneutic methods of the innovative commentators in Germany included the interpretation of the real world in the Mishnah according to the contemporary world familiar to them and to their communities, without taking to account the Mishnaic Eretz Israel real world. Nevertheless, this fact is not to contradict the assumption, that in a few cases the German identifications match with the ancient Eretz Israel tradition (as may be the case, for example in entry 58).